МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО**

НАУКОВО-ІНФОРМАЦІЙНИЙ ВІСНИК

**ІВАНО-ФРАНКІВСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ ПРАВА
ІМЕНІ КОРОЛЯ ДАНИЛА ГАЛИЦЬКОГО**

**Ювілейний випуск
до 15 річчя
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького**

7, 2013

Івано-Франківськ
Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького
2013

УДК 33+34

Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – Івано-Франківськ : Редакційно-видавничий відділ Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. Ювілейний випуск до 15 річчя Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького, 2013. – Вип. 7. – 391 с.

Scientific informative herald of Ivano-Frankivsk university of law named after king Danylo Halytskiy. – Ivano-Frankivsk: Editorial publishing department of Ivano-Frankivsk university of law named after king Danylo Halytskiy. Anniversary Issue to 15 years of Ivano-Frankivsk university of law named after king Danylo Halytskiy, 2013. – № 7. – 391 p.

Засновано 2007 року

Засновник: **Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького**

**Свідоцтво про державну реєстрацію:
Серія КВ 17191-5961-пр від 23.11.2010 р.**

Журнал «Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького» включений до переліку наукових видань України, в яких можуть публікуватися результати дисертаційних робіт на здобуття наукового ступеня доктора й кандидата юридичних та економічних наук (постанова президії ВАК України від 26.01.2011 р. № 1-05/1).

Мови видання: українська, російська, англійська, польська.

Рекомендовано до друку рішенням Вченої ради Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького (протокол № 8 від 28.03.2013 р.).

За достовірність інформації, що міститься в опублікованих матеріалах, відповідальність несуть автори.

Рукописи не рецензуються і не повертаються.

При використанні наукових ідей та матеріалів цього випуску посилання на це видання є обов'язковим.

У журналі досліджуються проблемні питання сучасної української юридичної науки, здійснюється розробка проблем державотворення в Україні, наукових концепцій щодо вдосконалення законодавства, а також висвітлюються актуальні питання у галузі економічних наук, розвитку національного та світового господарства.

In the magazine to research the modern Ukrainian lawyers, conducted a scientific discussion of a state in Ukraine, development of scientific concepts to improve law and highlights current issues in the field of economics, national and world economy.

ISSN 2078-6670

© Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького, 2013 р.

Редакційна колегія:

Луцький І. М. – доктор юридичних наук, професор, академік Академії наук вищої школи України, академік Міжнародної академії наук педагогічної освіти, доктор права, доктор філософії, доктор канонічного права, відмінник освіти України, адвокат – **голова редколегії**;

Рябошапко Л. І. – доктор юридичних наук, професор – *заступник голови редколегії;*

Мельник П. І. – доктор технічних наук, професор – *заступник голови редколегії*;

Щурик М. В. – доктор економічних наук, професор ун-ту – *заступник голови редколегії;*

Івашків Т. С. – кандидат економічних наук, доцент університету – *заступник голови редколегії;*

Скоморовський В. Б. – кандидат історичних наук, професор університету – *заступник голови редколегії;*

Книш В. В. – кандидат юридичних наук, професор університету – *заступник голови редколегії;*

Жукевич І. В. – кандидат юридичних наук, доцент університету – *заступник голови редколегії;*

Ілин Л. М. – кандидат історичних наук, доцент університету – **відповідальний секретар**.

Члени редколегії:

Бервено С. М., д.ю.н., проф. ун-ту;
Васильєва В. А., д.ю.н., проф.;
Грищук В. К., д.ю.н., проф.;
Колб О. Г., д.ю.н., проф.;
Костицький М. В., д.ю.н., проф.,
акад. НАПрН, член-кор. АПНУ,
заслужений юрист України;
Костицький В. В., д.ю.н., проф.,
Заслужений юрист України,
член.-кор. НАПрН України;
Мудрий С. Г., д.ю.н., проф.;
Нор В. Т., д.ю.н., проф., акад. АПрН;
Фріс П. Л., д.ю.н., проф.;
Фурса С. Я., д.ю.н., проф.;
Шемшученко Ю.С., д.ю.н., проф.,
академік НАН України,
Шутак І. Д., д.ю.н., проф.;
Гусарєв С. Д., д.ю.н., проф.,
Вовк В.М., д.ю.н., доц.,
Кралюк П. М., д.ф.н., проф.;
Алексєєв І. В., д.е.н., проф.;
Березівський П. С., д.е.н., проф.;
Брич В. Я., д.е.н., проф., акад. АЕН;
Гуцуляк Г. С., д.е.н., проф.;
Данилюк М. О., д.е.н., проф.;
Петренко М.І., д.е.н., проф.;
Швець В. Г., д.е.н., проф.;
Габрель М. М., д.т.н., проф. архітектури;
Лівінський О. М., д.т.н., проф.;
Мельник П. І., д.т.н., проф.;
Оніпко О. Ф., д.т.н., акад. УАН;
Клименко А. О., д.мед.н., проф.;
Бошицький Ю. Л., к.ю.н., проф.;
Глазунова С. М., к.ю.н., доц. ун-ту;
Горун О. В., к.ю.н., доц.;
Грицкевич С. Г., к.ю.н., доц.;
Жукевич І. В., к.ю.н., доц. ун-ту;
Зварич Р.В., к.ю.н., доц.;
Іванчук М. В., к.ю.н., доц., проф. ун-ту;
Ливинець В. П., к.ю.н., проф. ун-ту,
заслужений юрист України;
Лотоцький М. В., к.ю.н., доц. ун-ту;
Луцький А. І., к.ю.н., доц. ун-ту;
Луцький М. І., к.ю.н., доц. ун-ту;
Мацькевич М. М., к.ю.н., доц., проф. ун-ту,
заслужений юрист України;
Мельник П. В., к.ю.н., доц., проф. ун-ту;
Орач Є.М., к.ю.н., доц.;
Острогляд О. В., к.ю.н., доц., проф. ун-ту;
Розвадовський В.І., к.ю.н., доц.;
Саїв С. С., к.ю.н., доц.;
Соловій Я. І., к.ю.н., доц., проф. ун-ту;
Стецюк П.Б., к.ю.н.;
Турчак І. О., к.ю.н., доц. ун-ту;
Усенко І. Б., к.ю.н., проф.;
заслужений юрист України;
Федик Є. І., к.ю.н., проф. ун-ту;
Федик С. І., к.ю.н., доц.;
Федорак Л. М., к.ю.н., доц. ун-ту;
Шевчук І. І., к.ю.н., доц. ун-ту;
Яношк К. Ф., к.ю.н., проф. ун-ту,
заслужений юрист України;
Серняк О. І., к. з держ. упр., доц. ун-ту;
Данюк В. М., к.е.н., проф.;
Мазур І. М., к.е.н., доц. ун-ту;
Надворняк Я. М., к.е.н., доц. ун-ту;
Перович Д. М., к.е.н., проф. ун-ту;
Потеряйло І. Ю., к.е.н., доц. ун-ту;
Рижий І. Б., к.е.н., проф. ун-ту;
Масляк І. М., к.т.н., доц. ун-ту;
Ходан М. М., народний архітектор України;
Остафійчук П. Г., к.ф.-м.н., доц.;
Цідило І. В., к.ф.-м.н., проф.;
Гуменюк Т. І. к.і.н., доц. ун-ту,
Ілин Л. М., к.і.н, доц. ун-ту;
Шпільчак В. А., к.пед.н., доц.;
Лукач У. Р., к.політ.н., доц. ун-ту;
Іщук О. Ю., к.психол.наук, доц. ун-ту;
Матейко Н. М., к.психол.н., доц.
Пітулей В. В, к.філос.н., доц. ун-ту;
Яцук Н. Є., к.філос.н., доц. ун-ту.

ЗМІСТ

ПРАВО

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА, СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

Костицький М. В.
Деякі аспекти філософських і методологічних
проблем наук процесуального права……..……..12
Луцький І. М.
Філософські підходи до розуміння взаємодії права та релігії
(на прикладі їх трансформації у державну політику)…….……..…..…19
Луцький А. І.
Філософсько-правові підходи до розуміння структури
та змісту правової ідеології ……..……..…..…25
Луцький М. І.
Використання опитувальників та проективних тестів
у судово-психологічній експертизі в адміністративному процесі ……...……32
Косович В. М.
Нормативне закріплення принципів права як чинник досконалості
нормативно-правових актів України …….....40
Гусарєв С. Д., Тихомиров О. Д.
Теоретичні засади використання поведінкового та ситуативного підходів
в компаративних та інших юридичних дослідженнях …….…51
Свиридюк Н. П.
Політична юстиція як засіб втілення політичних репресій ……..……....59
Зварич Р. В.
Втілення морально-етичних засад суспільства
у правозастосуванні (теоретико-правові аспекти)……..……65
Семенюк В. В.
Морально-етична основа християнських духовних цінностей ….....……72
Онищук І. І., Онищук С. В.
Церква – соціально-релігійний інститут громадянського суспільства ……...…79
Скоморовський В. Б.
Криза перебудовчих процесів у радянській державі (1985-1991 рр.) ……..88
Каленюк О. М.
Використання здобутків західноукраїнських правників
у подальших працях з формування і унормування
національної правничої термінології……...96
Черник Н. С.
Християнський зміст системи судочинства Української держави
Гетьмана Скоропадського…….……....…100

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО. СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

Мацькевич М. М.
Особливості дослідження проблематики конституційних культурних прав
і свобод людини та громадянина..…….……105
Блажівський Є. М.
Значення інформації у діяльності органів прокуратури України …….……..115

Фелик В. І.
Загальнотеоретичні підходи до розуміння принципів
адміністративного права ……120
Попов Г. В.
Поняття та зміст захисту прокурором прав і свобод дітей ……127
Черепій П. М.
Кримінальне судочинство Федеративної Республіки Німеччина
та його структура……133
Кушакова-Костицька Н. В.
Розвиток електронного судочинства в Україні: проблемні питання……139
Книш В. В.
Аналіз позитивного досвіду конституційно-правової відповідальності
(на підґрунті конституціоналізму зарубіжних країн ……146
Томіленко В. П.
Особливості укладання угоди про визнання винуватості
у справах за участю неповнолітніх (зарубіжний досвід)……150
Мигидин І. В., Ковалик В. В.
Особливості правового статусу державного службовця ……157
Стахура Б. І.
Органи внутрішніх справ як суб'єкти реалізації функцій захисту
прав людини в демократичному суспільстві ……164

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

Жукевич І. В.
Окремі аспекти реалізації принципу державної мови
у цивільному процесі України……170
Грицкевич С. Г.
Проблеми споживання як форми цивільного примусу ……177
Молчанова М. Є.
Правові особливості аукціонного товарообігу
в порівняльно-історичній ретроспективі ……184
Таран О. С.
Взаємна відповідальність учасників багатостороннього договору ……191
Басюк В. В.
Теоретико-правові та практично-прикладні аспекти
правового регулювання особистих немайнових прав в Україні ……195
Віхляєв М. Ю.
Види громадських об'єднань в Україні: питання законодавчої плутанини
та теоретичний пошук способів її розв'язання ……200

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ ТА ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО ТА ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

Гвоздик П. О.
Загальновизнані міжнародно-правові екологічні принципи
як складова національних правових систем ……206
Косьмій Л. Р.
Аналіз окремих положень нового Закону України
«Про зайнятість населення»……212
Вітюк І. Я.
Обмеження прав на використання
земель енергетики в Україні ……217

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

Ляш А. О., Благодир С. М.
Процесуальний порядок закриття кримінального провадження
під час досудового розслідування ……223
Копотун І. М.
Наукові засади визначення факторів,
що обумовлюють виникнення у кримінально-виконавчих установах
надзвичайних подій кримінального характеру ……229
Лотоцький М. В.
Наслідки укладення угоди про визнання винуватості
у кримінальному провадженні……236
Габуда А. С.
Кримінально-правовий аналіз примушення у складі злочину,
передбаченого ч. 3 ст. 342 КК України……243
Возний В. І.
Деякі аспекти предмету злочину, передбаченого
ст. 359 Кримінального Кодексу України……248
Мельник П. В.
Карні проступки проти довкілля Республіки Польща……253
Береський Я. О.
Окремі теоретичні аспекти розуміння методики захисту
в кримінальному процесі України……260
Острогляд О. В., Кіцелюк В. І.
Правові та моральні засади суддівського розсуду
як фактор позитивної відповідальності суддів……265
Максимів Л. В.
Деякі аспекти видачі осіб,
які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції)
за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року……272
Біяк О. О.
Проблеми взаємодії дільничних інспекторів міліції
з іншими суб'єктами протидії насильству в сім'ї……278

ЕКОНОМІКА

Щурик М. В.
Охорона та захист лісових земель
як найважливіші компоненти відтворювального процесу ……285
Криховецький І. З.
Специфіка впровадження маркетингових інновацій
на підприємствах туристичної галузі……294
Луцька Н. І.
Транскордонне співробітництво як стратегічний чинник
сучасного розвитку зовнішньоекономічної діяльності
прикордонних регіонів……301
Тимоць М. В.
Основні напрями вдосконалення механізму
прямого оподаткування аграрного сектору ……308

Мазур І. М.
Теоретичні засади раціонального використання
паливно-енергетичних ресурсів……..313
Касіянчук В. Д., Євчук Р. Б.
Ефективність використання паливних гранул (пеллет)
для виробництва альтернативної енергії ……...……...321
Рижий І. Б.
Реклама як комунікація ……..…….326
Івашків Т. С., Петрина М. Ю. Кушлик О. Ю., Вербовська Л. С.
Переваги та недоліки в системі прямого і непрямого оподаткування ……...333
Потернак Ю. П.
Ризики в оподаткуванні та їх вплив на податкову безпеку держави …….……339
Потеряйло І. Ю., Гнатків І. В.
Особливості фінансової діяльності державних підприємств в Україні…….……345
Копистинська І. М., Качмар В. М.
Деякі питання конкурентоспроможності освітньої послуги ……..353
Серняк І. І.
Становлення та розвиток колективно-договірного регулювання
в системі соціального партнерства України …….361
Ратушняк С. М.
Показники соціально-економічної безпеки ……..……371
Ревтюк Х. В.
Методи оцінки соціально-економічного розвитку територій,
як важливий чинник удосконалення
державного регулювання розвитку регіонів ……..377
Петрів О. І.
Бухгалтерський та податковий аспекти обліку
малоцінних необоротних матеріальних активів:
основні відмінності та неузгодженості, проблеми обліку……...381

CONTENTS

LAW
THEORY AND HISTORY OF STATE AND LAW. ISSUES OF PHILOSOPHY OF LAW, SOCIOLOGY OF LAW AND LEGAL PSYCHOLOGY

Kostytsky M. V.
Some aspects of philosophical and methodological
problems of the sciences within procedural law ……..…….....12
Lutskyy I. M.
Philosophical approaches to the notion of interaction
between law and religion (by the example
of their transformation into the state policy)…….……...19
Lutskyy A. I.
Philosophical and legal approaches to understanding
the structure and content of legal ideology ……..…….……..25
Lutskyy M. I.
The usage of questionnaires and projective tests
in the forensic psychological examination of the administrative process ..……32
Kosovych V. M.
Statutory principles of law as a factor
of Excellence legislative acts of Ukraine …….……...40
Gusarev S. D., Tikhomirov O. D.
Theoretical basis of behavioral and situational approaches
in comparative studies and other legal ……...…….51
Svyrydyuk N. P.
Political justice as a means of translating political repression …….……...59
Zvarych R. V.
Embodiment of moral and ethical principles
of society in the enforcement of (theoretical and legal aspects)……..65
Semeniuk V. V.
Moral and ethical basis of the moral and ethical foundation
of Christian moral values ……...……72
Onischuk I. I., Onischuk S. V.
Church – social and religious institute of the civil society ……79
Skomorovsky V. B.
Crisis perestroyka processes in the Soviet States (1985-1991)……..……..88
Kalenyuk O. N.
The Using of Achievements of the Westukrainian Jurisprudents
in the further Studies for Forming of National Legal Terminology…….....96
Chernik N. S.
Christian sense of justice Ukrainian Hetman State Skoropadskiy ……100

CONSTITUTIONAL LAW AND PROCEDURE, ADMINISTRATIVE LAW AND PROCEDURE, FINANCIAL LAW AND PROCEDURE. INTERNATIONAL PUBLIC LAW. JUDICIARY, PROSECUTING AUTHORITIES AND THE BAR

Matskevych M. M.
Main features of invetigation of range of problems of constitutional
cultural rights and freedoms of man and citizen …….……..105
Blazhivsky E. N.
Value of information in activity of prosecutor’s Office of Ukraine …….…115

Feliik V. I.
General theoretical approaches to understanding
the principles of administrative law ……..120
Popov G. V.
Concept and essence of prosecutor's protection
of children's rights and freedom's …….……...127
Cherepiy P. M.
Criminal Justice of the Federal Republic
of Germany and its structure ……133
Kushakova-Kostytska N. V.
Development of e-justice in Ukraine: challenges……..…139
Knysh V. V.
Analysis of the positive experience
of constitutionally law responsibility
(on the grounds of constitutionalism foreign countries)…….……..146
Tomilenko V. P.
Plea bargaining in juvenile justice court (foreign experience)…….……..…150
Megedyn I. V., Kovalyk V. V.
Features of the legal status of civil servant ……...……157
Stahura B. I.
The bodies of internal affairs as subjects of the functions
of protection of human rights in a democratic society ……..164

CIVIL LAW AND PROCEDURE, FAMILY LAW AND PROCEDURE, BUSINESS LAW AND PROCEDURE. INTERNATIONAL PRIVATE LAW

Zhukevych I. V.
Some aspects of application of the state language
principle to the Civil process of Ukraine ……..……....170
Gritskevich S. G.
Problems consumption As forms of civil coercion ……...……177
Molchanova M. E.
Legal features of auction commodity turnover
in a comparative-historical retrospective ……..184
Taran O. S.
Mutual liability of multilateral contract parties ……...….191
Basiuk V. V.
Theoretical legal and practical applied aspects
of legal regulation of personal non-property rights in Ukraine ……...……195
Vikhliaiev M. Y.
Types of public associations in Ukraine: questions of legislative
confusion and theoretical search for ways to solve it ……...200

LAND, AGRICULTURAL, ENVIRONMENTAL LAW AND LAW OF PRESERVATION OF NATURAL RESOURCES. LABOR LAW AND SOCIAL SECURITY LAW

Gvozdyk P. O.
Generally Recognized International
and Legal Environmental Principles
as a Component Part of National Legal Systems ……...……...206

Kosmiy L. R.
Analysis of certain provisions of the new law
of Ukraine «About employment of citizens»…….……212
Vituc I. Y.
Restricted right on land use energy ……...…….....217

CRIMINAL LAW, CRIMINOLOGY, CRIMINAL EXECUTIVE LAW, CRIMINAL PROCEDURE, CRIMINALISTICS AND COURT EXPERTISE

Lyash A. A., Blagodyr S. M.
Remedial order the termination of criminal proceedings during
the pre-trial investigation……...223
Kopotun I. N.
Scientific fundamentals of factors that contribute to the rise
of emergencies of a criminal nature in penitentiary institutions……...…….229
Lototsky M. V.
Consequences of concluding confession
of guilt agreement in criminal proceedings……...….236
Gabuda A. S.
Criminal laws analysis of compulsion in composition a crime,
foreseen by part 3 hapter 342 CC of Ukraine……243
Vozny V. I.
Some aspects of the subject crimes under Art. 359 the Criminal Code
Ukraine……...…248
Melnyk P. V.
Criminal minor offences against the environment of the Republic of Poland……...…253
Bereskiy Ya. O.
Separate theoretical aspects of understanding
of methodology of defence in criminal procedure of Ukraine……..…….260
Ostroglyad A. V., Kitselyuk V. I.
The legal and moral foundations of judicial discretion
as a factor of positive responsibility of judges……..…….265
Maksymiv L. V.
Some aspects of issuance persons, which have committed criminal offenses
(extradition) under the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012……...……272
Bijak O. O.
The problem of interaction police inspectors
with other subjects the violence in the family……...….278

ECONOMY

Shchuryk M. V.
Security and protection of forest lands
as an essential component of the reproductive process ……..……...285
Kryhovetski I. Z.
The specifics of marketing innovations implementation
in the tourist industry companies……...294
Lutska N. I.
Cross-border cooperation as a strategic factor of modern
development of foreign economy activity of border regions…….301
Tymots M. V.
The main directions of the improvement

of a mechanism of the direct taxation of the agricultural sector ……...308
Mazur I. M.
Ttheoretical basis for the rational use of energy resources……313
Kasianchuk V. D., Evchuk R. B.
Efficiency fuel granules (pellets)
for the production of alternative energy …….……...321
Ryzhy I. B.
Advertising as communication ……..326
Ivashkiv T. S., Petrina M. Ju., Kushlik O. U., Verbovska L. S.
Advantages and disadvantages of the system
of direct and indirect taxation ……...……333
Poternak Ju. P.
Risks in taxation and their impact on the security of the state tax ……..……..339
Poteryaylo I. Ju., Gnatkiv I. V.
Specifics of public enterprises financial activity in Ukraine ……345
Kopystynska I. M., Kachmar V. M.
Some issues of competitiveness of educational service ……..……..353
Sernyak I. I.
The collective contractual regulation in the social partnership
system of Ukraine: the formation and development prospects ……...…...…..361
Ratushnaik S. M.
Indicators of socio-economic security ……...……...371
Revtyuk H. V.
Methods for assessing the socio-economic development
areas as an important factor in improving state
regulation of regional development ……..377
Petriv O. I.
Bookkeeping and tax considerations of accounting
for non-current tangible assets of low cost: major differences
and inconsistencies, accounting problems…….381

ПРАВО

ТЕОРІЯ ТА ІСТОРІЯ ДЕРЖАВИ І ПРАВА. ПИТАННЯ ФІЛОСОФІЇ ПРАВА, СОЦІОЛОГІЇ ПРАВА ТА ЮРИДИЧНОЇ ПСИХОЛОГІЇ

УДК 340.12

Костицький Михайло Васильович,
доктор юридичних наук, професор,
академік НАПрН України,
член-кореспондент АПН,
екс-суддя Конституційного Суду,
заслужений юрист України

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ФІЛОСОФСЬКИХ І МЕТОДОЛОГІЧНИХ ПРОБЛЕМ НАУК ПРОЦЕСУАЛЬНОГО ПРАВА

(за матеріалами доповіді на І Міжнародній науковій конференції «Актуальні проблеми теорії та практики нотаріального, цивільного, виконавчого процесів: співвідношення і взаємодія», 21 лютого 2013 р. м. Київ, КНУ ім. Т.Шевченка)

У статті розглядаються окремі філософські, теоретичні і методологічні питання юридичного, юрисдикційного, неюрисдикційного процесів та їх складових (як процесуальних наук). Звертається увага на нерозривний зв'язок різних видів процесуального права, законодавства і процесуальних наук.

Ключові слова: *юридичний процес, юрисдикційний процес, нотаріальний процес, виконавчий процес, цивільний процес, філософія і методологія наук процесуального права.*

Постановка проблеми. Процесуальні галузі законодавства, розвиваючись, ставлять нагальну проблему переосмислення їх змісту, тенденцій, завдань на рівні галузевих процесуальних наук та на рівні комплексу наук юридичного і юрисдикційного процесів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам правотворчої, правозастосовної, правоохоронної (зокрема, судової) діяльності присвячено значну кількість публікацій. Однак, питання юридичного та юрисдикційного процесу висвітлені недостатньо як на рівні статей, так і на рівні монографічних досліджень (С. Д. Гусарєв, А. Т. Комзюк, М. В. Костицький, В. В. Кощинець, М. І. Луцький, В. Я. Марчак, О. В. Фатхутдінова та деякі ін.).

Постановка завдання. Завданням цієї статті є стимулювання відродження інтересу до теоретичних і практичних проблем юридичного та юрисдикційного процесів, їх складових елементів, а також філософське і методологічне переосмислення розвитку наук процесуального права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процесуальне законодавство і право мають таку ж давню історію як право взагалі. Починаючи від Кодексу Хаммураппі,

Закону Дванадцяти таблиць, Руської правди і фактично до реформ Наполеона матеріальне і процесуальне законодавство не диференціювалося. Лише з XIX ст. галузі процесуального права почали чітко розмежовуватися. Одночасно виникають галузеві процесуальні науки.

У 70-х роках минулого століття була відроджена теорія «єдиного» юридичного процесу, започаткована ще в 1920 р. В. О. Розановським. Вона полягала в тому, що юридична діяльність (правозастосовча, правоохоронна, судова) характеризується подібним змістом, принципами, завданнями і метою. У 1976 р. вийшла друком монографія за редакцією П. О. Недбайла і В. М. Горшеньова «Юридична процесуальна форма. Теорія і практика», яка започаткувала відновлення дослідження проблем юридичного і юрисдикційного процесів. А в 1985 р. була опублікована колективна монографія «Теорія юридичного процесу» за загальною редакцією В. М. Горшеньова [13; 7].

Вказані роботи стимулювали наукові дослідження як теорії юридичного процесу, так і окремих його підсистем. У свій час і ми писали про застосування психологічної експертизи в окремих видах юрисдикційного процесів [3, с. 12-16]. Після певної перерви у вітчизняній науці на рубежі століть інтерес до проблем юридичного процесу відновився [10; 1]. Видається, що є щонайменше дві передумови для цього:

а) внутрішні тенденції розвитку юридичної науки;

б) соціальне замовлення юридичної практики, зокрема законодавчої та правозастосовної на теоретичне обґрунтування процедури реалізації окремих видів законодавства.

Процес інтеграції та диференціації наукового знання започаткований у середині XX ст., все ще продовжується, хоча в XXI ст. все більше домінують інтеграційні прояви. Не є виключенням і юридична наука. З огляду на її консерватизм, в цій тенденції інтеграції-диференціації проявляються ще в збалансованому вигляді. Коли мова йде про процесуальні науки, то проявом цієї закономірності є виділення самостійних галузей процесу (таких, як нотаріальний, виконавчий, адміністративний, господарський та інші) [11; 12; 2; 6].

Поряд з цим, розвивається і інтегративний напрямок – продовжуються теоретичні дослідження, які мають на меті обґрунтування юридичного і юрисдикційного процесів.

Попри певне багатоманіття визначень юридичного і юрисдикційного (як частини юридичного) процесів, у контексті цієї роботи, застосовуючи методику редукціонізму, можна стверджувати, що вони є процедурою, технологією, правовою формою діяльності органів держави.

Юридичний процес трактується у «широкому» і «вузькому» розумінні. Вважаємо, що між цими трактовками немає істотної різниці. Тому з точки зору доцільності під юридичним процесом слід розуміти будь-яку процедуру реалізації права, а під юрисдикційним – процедуру реалізації права через суд і в суді (включаючи і Конституційний Суд України).

Наявність низки галузевих судів в Україні (за винятком Верховного Суду України), потреби правового визначення процедури їх діяльності вимагає розвитку таких галузей юридичної науки, як цивільне, господарське, адміністративне, кримінальне процесуальне право (з певними застереженнями сюди можна віднести і конституційне процесуальне право). Тобто, тут мова йде про ті галузі наук процесуального права, які об’єднуються збірною назвою – юрисдикційний процес.

А куди можуть бути віднесені нотаріальний і виконавчий процес? Видається, що вони відносяться до галузей юридичного процесу, які професор І. М. Матузов трактує,

як неюрисдикційні [7, с. 448]. Тобто юридичний процес складається, як наука, з двох підсистем: юрисдикційний і неюрисдикційний процеси (власне, процесуальні науки).

Серед юрисдикційних і неюрисдикційних галузей науки процесуального права найбільший розвиток отримали цивільне процесуальне і кримінальне процесуальне право. Правда, в силу певних історичних причин на наших землях впродовж 70 років, звичайно, домінувала наука кримінального процесу. Тому не дивно, що коли в 70-80-х роках XX ст. стала швидкими темпами відроджуватися та розвиватися наука цивільного процесу, багато теоретичних положень було запозичене із науки кримінального процесу. Зокрема, це стосується теоретичних категорій, принципів, обґрунтування суті і особливостей доказування. Ці тенденції повторилися і у XXI ст., коли для обґрунтування теорії господарського і адміністративного процесів мали місце прямі запозичення, але на цей раз уже з науки цивільного процесуального права. З певними застереженнями аналогічне явище спостерігається відносно конституційного судового процесу. У цьому немає нічого негативного. Швидше навпаки – вказане свідчить про єдність різних видів юрисдикційного процесу і на теоретичному, і на практичному рівнях.

Дещо інша картина з різновидами неюрисдикційних процесів (зокрема, нотаріального і виконавчого).

Нотаріальний процес професор С. Я. Фурса визначає, як сукупність вчинюваних нотаріальних дій. Ця ж авторка виділяє науку про нотаріат, під якою розуміється комплексна галузь, яка вивчає структуру нотаріальних органів, нотаріальну практику і процедуру та ін. Нотаріальний процес (власне теорію нотаріального процесу) авторка описує, як підгалузь науки про нотаріат [9, с. 28-29]. Звичайно, може бути і такий підхід до нотаріального процесу (як теорії, так і практики). Зрештою, класифікації систем права і систем законодавства (автор проводить між ними серйозну межу), матеріальних і процесуальних галузей законодавства, права, наук носить швидше конвенційний характер. Всі спори, дискусії на цю тему – це сфера ідеального і лінгвістичного. Тому доцільніше було б розмежувати (коли мова йде про науку) нотаріальне право, як таке, що вивчає структуру, організацію, статус нотаріату в громадянському суспільстві і державі і нотаріальне процесуальне право, яке аналізує правовий статус нотаріуса, його функції, процедуру реалізації повноваження права обов'язки інших учасників нотаріального провадження, докази, прийняття рішень.

Вважаю, що кожна наука (галузь наукового знання) може вважатися самостійною тоді, коли вона включає філософію даної науки, теорію, методологію, історію і компаративістику. Зрозуміло, що ці вимоги стосуються і юридичних наук (зокрема процесуальних).

На сьогодні всі вказані складові, притаманні науці кримінального процесуального права, здебільшого присутні у науці цивільного процесуального права. Інші галузі процесуального права, запозичивши від двох вказаних теоретико-інституційні положення, розвиваючи частково історію та компаративістику, здебільшого залишають поза увагою питання про методологію та філософію галузі.

Загальні положення філософії права, як двоєдиної і філософської, і юридичної науки, можуть бути успішно використані для забезпечення становлення і розвитку філософських складових (підсистем) галузевих юридичних наук (в т.ч. і процесуальних). Вона може забезпечити їм філософське переосмислення самих себе (зокрема, місце в системі наукового знання, роль в реалізації етичних засад в праві, вплив на юридичний світогляд, правосвідомість, правову культуру тощо).

Цивілізація вступила в епоху Постмодерну з його характерною критикою влади,

права, моралі. Не сприймаються мислителями Постмодерну такі традиційні бінарні опозиції, як демократія – тоталітаризм, Схід – Захід, чоловік – жінка, законослухняний – правопорушник. Проявляється деконструктивізм, сарказм, осміювання, ухил у витягування негативу, потворствування сексуальним відхиленням, порнографії. Постмодерністський підхід ставить під сумнів базування права і влади на будь-яких стабільних, соціальних і психологічних підвалинах, незалежно від того, релігійні вони чи раціональні. Заперечується чинне право, як реалізація природного права чи раціональної домовленості (конвенції). При критиці фундаментальних засад права, держави, влади замість них не пропонується нічого! На щастя, є філософські течії, які носять антагоністичний характер до постмодерністського мислення. З другого боку, неможливим є ігнорування нігілізму і критиканства, які виходять з Постмодернізму. Прояв останнього ми спостерігаємо за допомогою засобів масової інформації. Переважна більшість людей не вивчає філософські, політологічні, економічні та юридичні часописи, де матеріал готується, як мінімум фахівцями «середньої руки». Формування юридичного світогляду і правосвідомості здійснюється не вченими чи серйозними практиками, а, здебільшого, верхоглядами і дилетантами, які іменують себе «журналістами». Та й професійних журналістів, яких готують Київська, Львівська, Харківська, Одеська та деякі інші школи журналістики, серед працівників мас-медіа дуже небагато.

Вказаний вище консерватизм юридичної науки служить певним заслоном для юристів (особливо – вчених) від негативних постмодерністських впливів. Але чи надовго? Зростає кількість критиканських, публіцистичних статей і книг, підготовлених юристами (особливо молодими) у роботах яких замість глибокого наукового аналізу привалює поверховий, напівпрофесійний підхід до юридичних і соціальних питань.

Як це стосується наук процесуального права? Прикладом цього є тотальна критика роботи над новим Кримінальним процесуальним кодексом, його змістом. Звичайно, цей кодекс не є еталоном досконалості. Але він є кроком вперед в розвитку кримінального процесуального законодавства. Інквізиційна процедура радянських часів в новому КПК піддана серйозній ревізії, обмежено функції працівників ОРД, проведена дифузія повноважень слідчого, прокурора, слідчого судді, врешті змагальність набуває реального змісту, а повноваження адвоката значно розширені. І це є, звичайно, позитивом.

Видається, що вслід за цим демократизуватися мусить господарський і адміністративний процес. Повинні розширюватися повноваження нотаріуса, удосконалюватися (з огляду на захист прав і свобод людини) виконавчий процес.

Коли мова йде про різновиди юридичного і юрисдикційного процесів, то на філософському рівні прослідковується тотальна ревізія доктрини етатизму, зверхності держави у всіх сферах. Це у свою чергу, свідчить про необхідність подальшого філософського переосмислення не лише кримінального, цивільного, господарського, адміністративного, але й нотаріального і виконавчого процесів.

Що стосується методологічної підсистеми наук юридичного і юрисдикційного процесів та їх складових, то нами раніше здійснювалася критика так званої методології загальнотеоретичних і галузевих юридичних наук, недостатнього розуміння суті методології, її відмінностей від методики [5; 4].

Те, що в кандидатських і докторських дисертаціях подається, як методологія, є нічим іншим, як методикою, тобто описом того, які методи і де застосовувались автором. У статтях чи навіть в монографіях (їх взагалі обмаль), присвячених методології юридичної науки взагалі, йдеться про якісь фрагменти цієї самої методології, і, боюсь, що не лише в читача не виникає системного уявлення про методологію, але воно відсутнє і у авторів.

Так, по сьогоднішній день триває «відбивання поклонів» методу чи методології матеріалістичної діалектики, як головному у науковому пізнанні. І це при тому, що автори запевняють читача у прихильності до поліметодологічності в науковому пошуку. Переважна більшість тих, хто пише про метод «матеріалістичної діалектики», поняття не мають, у чому його суть. Адже не існує ні «матеріалістичної», ні «ідеалістичної» діалектики. А є діалектика від Сократа чи від Ґ. В. Ф. Геґеля. А іншої просто немає. Те, що подається як «матеріалістична», є спекулятивно потрактована геґелівська діалектика.

Чи потрібна методологічна частина (підсистема) процесуальним наукам? Відповідь однозначна – так! Без методології процесуальні науки – як людина без рук, а без філософії – як без голови.

Якою є сьогоднішня методологія процесуальних наук? Здебільшого позитивістською, а часом навіть нормативістською. Це ні добре, ні зле. Але в контексті неоліберальної української Конституції з її приматом людини і громадянського суспільства над державою, з верховенством права, з гарантованими правами і свободами людини в цих науках є настійлива необхідність застосовувати методологію, як світогляд, і юснатуралістичну, і діалектичну (геґелівську), і герменевтичну, і соціологічну, і раціоналістську, і, навіть, при потребі – теологічну.

Вибір методології – це право вченого, чи групи вчених, які працюють на ниві конкретної науки (у тому числі процесуальних юридичних наук). Але це стосується власне наукових робіт, результатом яких є наукові статті і монографії. Однак, коли мова йде про підручники чи навчальні посібники, читачу (у першу чергу – студенту) повинні бути представлені характеристики різних методологічних підходів і описаний зміст та технологія застосування окремих методів пізнання в цій галузі.

Тоді будуть витримані вимоги щодо наявності різних блоків (філософського, методологічного, теоретичного, історичного, компаративістичного) в науці конкретного галузевого процесуального права.

Ця вимога стосується і наук юридичного, юрисдикційного і неюрисдикційного процесів. Повторно нагадаємо, що вони виступають комплексами наук які досліджуються фахівцями різних юридичних наук. Так, проблеми теорії юридичного процесу є об’єктом уваги теоретиків права. Юрисдикційний процес вивчався найбільше «вихідцями» з кримінального процесу. Проблеми неюрисдикційного процесу аналізуються, здебільшого, представниками наукової школи професора С. Я. Фурси.

Як вже вказувалося, розвиток галузевих наук процесуального права пов’язаний із розвитком теорії юридичного, юрисдикційного і неюрисдикційного процесів. Виникає запитання, чи ці останні є науками з вичленим об’єктом, предметом, методологією і історією? Вище говорилося про них, як наукові комплекси чи комплекси процесуальних наук. Але чи сьогодні або в перспективі можна буде говорити, наприклад, про науку юридичного процесу? Думаю, що відповідь має бути позитивна. Як всі галузі процесуального законодавства складали на почтах його розвитку єдину цілісність, так після (чи одночасно) з процесами диференціації процесуальних наук ми чітко прослідковуємо інтеграцію юридичних наук (у тому числі процесуальних). У теоретичному блоці ми бачимо інтеграцію філософії, теорії, соціології, психології права в енциклопедію права (власне, її відродження на новому рівні). Тому цілком закономірним є інтеграція наук процесуального профілю в науки юрисдикційного, неюрисдикційного, а також юридичного процесу. Це процес об’єктивний і є своєрідним завершенням діалектичного витка розвитку від недиференційованої процесуальної науки, через

виникнення і розвитку низки галузей процесуальних наук до (через комплекси) цілісних і системних наук юрисдикційного, неюрисдикційного і юридичного процесів.

Висновки. Підсумовуючи вищесказане, можна стверджувати, що в розвитку наук процесуального права прослідковуються дві тенденції зумовлені внутрішніми і зовнішніми факторами: з одного боку, має місце диференціація галузей процесуальної науки, поява нових їх видів (як нотаріального, виконавчого), з другого – інтеграційні тенденції проявляються в розвитку таких комплексів, як юридичний, юрисдикційний і неюрисдикційний процеси, котрі в перспективі можуть розвинутися в самостійні науки. Для цього необхідно, щоб в них розвивалися філософська, теоретична, методологічна, історична і компаративістична складова.

Список використаних джерел

1. Гусарєв С. Д. Юридична діяльність: методологічні та теоретичні аспекти / С. Д. Гусарєв. – К.: Знання, 2005. – 375 с.
2. Комзюк А. Т. Адміністративний процес України: Навч. посіб. / А. Т. Комзюк, В. М. Бевзенко, Р. С. Мельник – К.: Прецедент, 2007. – 531 с.
3. Костицкий М. В. Судебно-психологическая экспертиза / М.В. Костицький. – Львов: при ЛГУ изд. объед. «Вища школа», 1987. – 140 с.
4. Костицький М. В. Про діалектику як методологію юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські і методологічні проблеми права. – № 1, 2012.
5. Костицький М. В. Філософсько-правові питання методології юридичної науки / М. В. Костицький // Філософські і методологічні проблеми права. – № 2, 2011.
6. Костицький М. В., Луцький М. І. Судово-психологічна експертиза в адміністративному процесі. Монографія / М. В. Костицький, М. І. Луцький. – Івано-Франківськ: Видавнича справа, 2011. – 308 с.
7. Теория государства и права. Курс лекций / Под ред. Н. И. Матузова, А. В. Матько. – М.: Юристъ, 2001, – 771 с.
8. Теория юридического процесса / Под общей ред. В. М. Грошенева. – Харьков: «Вища школа» при ХГУ, 1985. – 192 с.
9. Теорія нотаріального процесу: Науково-практичний посібник. За ред. С. Я. Фурси. – К.: Алерта; Центр учбової літератури, 2012. – 920 с.
10. Фатхутдінова О. В. Теоретико-правові проблеми юридичного процессу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.01. «Теорія та історія держави і права»; «Історія політ. і правових учень» / О. В. Фатхутдінова. – Київ, 2000. – 16 с.
11. Фурса С. Я. Нотаріальний процес: Теоретичні настанови / С. Я. Фурса. – К.: Істина, 2002. – 320 с.
12. Цивілістична процесуальна думка: збірник наукових статей за заг. ред. Фурси С. Я. – К.: Паливода А. В., 2012.
13. Юридическая процессуальная форма. Теория и практика / Под общей ред. Н. Е. Недбайла и В. М. Горшенева. – М.: Юрид. литер, 1976. – 280 с.

Костицкий М. В. Некоторые аспекты философских и методологических проблем наук процессуального права

В статье рассматриваются некоторые философские, теоретические и методологические вопросы юридического, юрисдикционного и неюрисдикционного процессов и их составляющий (как процессуальных наук). Обращается внимание на

неразрывную связь различных видов процессуального права, законодательства и процессуальных наук.

Ключевые слова: *юридический процесс, юрисдикционный процесс, нотариальный, исполнительный процесс, философия и методология наук процессуального права.*

Kostytsky M. V. Some aspects of philosophical and methodological problems of the sciences within procedural law

In the article some philosophical, theoretical and methodological problems of legal, jurisdictional and non-jurisdictional processes and their components (as procedural sciences) are considered. Attention is paid to the inextricable connection among various kinds of procedural law, legislation and procedural sciences.

Key words: *legal process, jurisdictional process, notarial process, executive process, civil process, philosophy and methodology of sciences of procedural law.*

УДК 342.722

Луцький Іван Михайлович,
доктор юридичних наук,
доктор канонічного права,
професор, академік УАН,
завідувач кафедри церковно-канонічних
і державно-правових дисциплін,
ректор Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ФІЛОСОФСЬКІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ВЗАЄМОДІЇ ПРАВА ТА РЕЛІГІЇ (НА ПРИКЛАДІ ЇХ ТРАНСФОРМАЦІЇ У ДЕРЖАВНУ ПОЛІТИКУ)

У статті здійснюється філософсько-правовий аналіз взаємодії категорій право та релігія. З аксіологічної та антропологічної точки зору розкривається їх трансформація у державну політику. Розкривається вплив релігійних ідей моралі та справедливості на право та політику, що у практичній площині відображається у правосвідомості.

Ключові слова: *право, релігія, державна політика, правова форма, мораль, конституційне право.*

Постановка проблеми. Історія багатьох держав свідчить про поєднання світської та церковної влади, держави та церкви (релігійних організацій). У громадянському суспільстві духовно-культурному життю відводиться важливе місце. Вагомою складовою частиною цього життя є власне релігія. Вона традиційно протягом багатовікової історії людства об'єднувала людей, надавала прямий або опосередкований вплив на життя держави, визначала зміст її політики та норми правового виховання.

Зважаючи на глобалізаційні процеси сучасного світу, інформатизацію, а зрештою – і матеріалізацію суспільства, все більшого поширення набуває так званий «примусовий атеїзм», що стає основою державної політики загалом і права зокрема. З'ясування сутності та ступеня взаємопроникності права і релігії, їх трансформації у державну політику становить актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема взаємодії права та моралі є достатньо вивченою як для вітчизняної, так і для іноземної науки. Натомість, взаємодія права з категорією релігії викликає порівняно незначний інтерес у науковців. Ця зумовлено, з одного боку, конституційно гарантованим відстороненням і незалежністю світської і церковної влади, а з іншого, включенням категорії релігії до системи моралі, що з точки зору соціального регулювання не зовсім коректно. У контексті з'ясування взаємодії з правом, релігія може виступати самостійною категорією, яка у сучасному суспільстві, зважаючи на свою мотиваційну природу, відіграє вагому роль при виборі моделей соціальної поведінки.

Методологічну основу нашого дослідження склали праці О. Меня, М. В. Палія, С. П. Рабіновича, Т. Стефанчишиної та інших, які крізь призму аналізу категорій права і релігії розкривали процес їх взаємодії, а також вплив на сучасне політичне становище нашої держави.

Постановка завдання. Мета статті полягає у розкритті ступеня взаємодії категорій

права та релігії на прикладі їх трансформації у державну політику, а також з'ясуванні рівня відповідності та практичної реалізації гуманістичних принципів релігії у праві та соціальній поведінці людей.

Виклад основного матеріалу дослідження. Категорії права та релігії є важливими компонентами державної політики. Особливої актуальності вони набувають на сучасному етапі. Релігія має безпосередній зв'язок з правом та політикою. Їй завжди належала істотна роль у житті суспільства. Релігія – це складне соціальне і духовне явище, корені якого виходять з глибинних теренів суспільної історії. Соціальна природа та риси релігії вказують на її зв'язок з розвитком суспільства – певної самовідтворюючої системи, де один елемент пов'язаний з іншим. Термін «релігія» латинського походження (religio), що означає благочестя, побожність, предмет культу. Поняття «релігія» піддається визначенню настільки, наскільки людина здатна охопити своє ставлення до Бога (надприродного, сакрального) – спілкування, взаємовідносини, предметні стосунки, акт містичного переживання та єднання. Релігія є унікальним своєрідним явищем духовної сфери життєдіяльності окремої людини і водночас формою суспільної свідомості [5, с. 132].

Упродовж усього періоду людства релігія відігравала важливу роль в житті людини. Як зазначав свого часу О. Мень, історія не знає жодного народу, який би був абсолютно позбавлений віри. Навіть атеїстів не можна вважати по-справжньому невіруючими людьми. Ідеологічні міфи є, власне, «перелицьованою» релігією [2, с. 8].

Загалом вплив релігії відчувається не тільки в духовній сфері, а й у політичному житті суспільства. Свої релігійні потреби віруючі задовольняють через релігійну установу, якою виступає церква. Як уже зазначалося вище, сучасна держава будує свої відносини з церквою, як правило, на основі проголошення відокремлення церкви від держави. У той же час, проголошуючи невтручання в її справи, вона гарантує рівність усіх релігійних конфесій, допускає можливість добровільної релігійної освіти, яка в подальшому трансформується у практичну площину.

У нашому дослідженні взаємозв'язок правова і релігії буде розглядатися у рамках запропонованих М. В. Палієм двох підходів: 1) аксіологічного, коли переважна більшість цінностей, які забезпечуються правом, є похідними від релігійних цінностей (зокрема, християнських); 2) антропологічного, коли співіснування релігії і права обумовлене, насамперед, внутрішніми потребами людини [3, с. 3-11].

З позиції аксіології, взаємодія норм права і релігії та їх трансформація у державну політику визначається зв'язком правових і релігійних норм із мораллю та зв'язком права з державою. Так, держава за допомогою правової форми може визначити свої відносини з релігійними організаціями та їх правовий статус у відповідному суспільстві. У цьому контексті варто повернутися до категорії моралі, яка виступає складовою як для права так і для релігії. Виходячи з сутності моралі, безпосереднім проявом взаємодії права та релігії у контексті державної політики є норма свободи совісті.

Під свободою совісті з релігійної точки зору розуміється право людини як вірити в Бога у відповідності з вченням тієї чи іншої вільно обраної ним релігії, так і бути атеїстом (тобто не вірити у Бога). З точки зору права та державної політики, свобода совісті є нормою, що визначає практичну сторону проникнення релігії у суспільну свідомість. У ст. 35 II розділу Конституції України зазначається: «Кожен має право на свободу світогляду і віросповідання. Це право включає свободу сповідувати будь-яку релігію або не сповідувати ніякої, безперешкодно відправляти одноособово чи колективно релігійні культи і ритуальні обряди, вести релігійну діяльність. Здійснення цього права може бути

обмежене законом лише в інтересах охорони громадського порядку, здоров'я і моральності населення або захисту прав і свобод інших людей [1, с. 14].

Норма свободи совісті, що є безпосереднім виявом релігійно-правової взаємопроникності, особливо важлива у державах, в яких визнана державна релігія і, отже, існує певний тиск на людину з метою змусити її прийняти цю релігію. Прикладом можуть стати країни, у яких державною релігією виступає іслам (Афганістан, Об'єднані Арабські Емірати, Саудівська Аравія, Пакестан, Сомалі та інші), де власне існує опосередкований тиск на людей, які не сповідують державної релігії. Це, насамперед, проявляється у недотриманні їхніх громадянських прав та свобод, а також дискримінація на релігійній основі. Натомість, у країнах, де офіційною визнана християнська релігія, не дивлячись, чи то католицизм (Аргентина, Польща, Мальта та інші) чи православ'я (Греція, Фінляндія), свобода совісті є загальноприйнятою нормою і на правах громадян жодним чином не відображається. Більше того, вона зобов'язує людей, що сповідують державну релігію більш сумнівно ставитися до виконання своїх громадянських обов'язків на засадах моралі та гуманності, які проповідує християнська церква.

Натомість у державах без державної релігії (в тому числі і в Україні) свобода совісті виступає захистом для атеїстів, а в тоталітарних атеїстичних державах (СРСР чи сучасні В'єтнам і Північна Корея) нею прикривається офіційна антирелігійна пропаганда і гоніння на церкву.

Одночасно, взаємовплив права та релігії і трансформація цього взаємовпливу на державну політику не є однозначним. Роль релігії не можна вважати вихідною і визначальною, хоча, окрім політичної сфери, вона здійснює вплив на економічні відносини та інші сфери суспільного життя, що обумовлює зворотний ефект. Релігія санкціонує створення та діяльність певних поглядів, ідей та вчинків, відносин, інститутів (у тому числі і політичних). Релігійний фактор впливає на економіку, політику, державу, міжнаціональні відносини, сім'ю, на галузь культури через діяльність віруючих індивідів, груп, організацій у цих областях. Відбувається «накладення» релігійних відносин на інші суспільні відносини, що з часом має властивість сформуватися, як загальноприйнята правова норма, невід'ємна складова державної політики.

Ступінь впливу релігії на політику пов'язана з її місцем у суспільстві. Це місце не є сталим, воно змінюється в контексті процесів сакралізації (лат. sacer – священний) і секуляризації (пізніше лат. Saecularis – мирський, світський). Сакралізація у практичній площині означає залучення в сферу релігійного санкціонування форм суспільної та індивідуальної свідомості, діяльності, відносин, поведінки людей, інститутів, зростання впливу релігії на різні сфери суспільного і приватного життя. Секуляризація, навпаки, веде до послаблення впливу релігії на суспільну та індивідуальну свідомість, до обмеження можливості релігійного санкціонування різних видів діяльності, поведінки, відносин та інститутів, приналежність релігійних індивідів і організацій в різні «не релігійні» сфери життя. Приклади цього явища достатньо змістовні і в Україні найяскравіше проявляються напередодні та під час виборчих змагань, коли релігійні установи чи окремі їх лідери впливають на правову свідомість мирян, іноді навіть визначаючи у кінцевому випадку їх політичні вподобання.

Власне з появою світових релігій – християнства, ісламу, буддизму – влада духовна, релігійна отримала інституційне оформлення у церкві, яка є складною організацією, одночасно розгалуженою та централізованою. Типологізувати взаємини між державою і церквою, правом та релігією достатньо складно. Однак шляхом певного

спрощення, схематизації цих відносин можна все-таки хоча б схематично окреслити основні їх типи.

Перш за все, слід зазначити, що будь-яка влада повинна мати своє джерело, свою опору. Так, республіканська влада спирається на суспільство, народ, оскільки це влада виборна. Монархічна влада, що встановлюється на інших підставах (спадкування, переворот, повалення попередника і таке інше), також потребує своєї легітимації, виправдання свого існування. І на допомогу їй приходить релігія. Тому найбільш тісні зв'язки світської і релігійної влади ми бачимо у монархічних державах, де часто відбувається їх злиття. Проте така форма взаємодії була притаманна у первісну епоху (Єгипет, Вавилон, Індія, Китай та інші давньосхідні держави), середньовіччі (Візантія, Священна Римська імперія), а також у новий час (існування абсолютиських монархій). Цезаропапізм та папоцезаризм, як основні форми взаємодії права та релігії, держави і церкви, є закономірними проявами взаємопроникнення згаданих категорій, а державна політика у цьому випадку визначалася ступенем переважання чи домінування однієї із них.

У сучасній Україні можна чітко прослідкувати вплив релігійного чиннику на державну політику. Як зазначає С. Рабінович, впродовж останніх років основними християнськими конфесіями в Україні здійснюється розроблення і прийняття концепцій, у яких сформульована та систематизована їх позиція з широкого кола проблем, що виникають у житті суспільства і держави (зокрема, проблем здійснення захисту прав людини). Найбільш розвинену соціальну доктрину має, як відомо, католицизм, представлений у нашій країні Українською Греко-католицькою церквою [4, с. 74].

Вищевказаний вплив церковних інститутів на розвиток правових, економічних і соціальних сфер державної політики є не лише закономірним, а й затребуваним з антропологічних потреб людини, для якої релігійні ідеї та норми, на відміну від правових, не викликають заперечень. Релігія виступає соціально інтегруючим чинником. Однак в Україні, недоліком є наявність великої кількості конфесій, які претендують на роль ідеологічного, духовного та морального лідера з одночасною трансформацією на сферу правосвідомості загалу.

Українська дослідниця Т. Стефанчишина у процесі взаємодії права та релігії виокремлює чотири варіанти взаємодії релігії і політики: 1) єдність, нероздільність релігії і політики; 2) підпорядкування політики релігії; 3) підпорядкування релігії політиці; 4) відокремлення релігії від політики, їх автономність стосовно одна до одної [6, с. 108]. Дослідниця слушно вказує на те, що в абсолютно чистому вигляді ці варіанти навряд чи існують.

Ми цілком погоджуємося із запропонованими варіантами, але, разом з тим, вважаємо за доцільне розширити зміст останнього пункту, що передбачає автономність політики та релігії стосовно одна одної. Суть в тому, що державна політика на сучасному етапі є матеріалістичною, а тому її духовний зміст, який, як правило, визначається релігією, є умовним. По великому рахунку, держава, офіційно визнаючи самостійність та незалежність церкви, використовує її ідеологічне наповнення для власних потреб. При цьому відбувається не запозичення чи поєднання моралі та ідей релігії, а їх практична трансформація у елемент правосвідомості та державної політики (у тому числі і по відношенню до самої релігії чи релігійних установ). Використавши релігійні норми, держава нівелює їх духовний і моральний зміст, проектуючи їх на політичну, суспільну чи інші сфери життя.

У контексті аналізу взаємодії права і релігії та подальшої їх трансформації у

державній політиці, необхідно розглянути момент, коли відбувається використання релігійних норм у політичній площині не державою, а окремими політичними силами чи особами. Багато політиків, політичних партій і рухів прагнуть заручитися підтримкою тих чи інших конфесій з метою розширення свого електорату, використовують релігійний фактор для легітимації своїх програмних намірів [6, с. 108]. У такому випадку відбувається маргіналізація як релігії і релігійного обряду, так і права та політичної діяльності. Кожен може бути свідком того, як владні структури різних рівнів використовують релігійний фактор для посилення своєї популярності і досягнення відповідних політичних цілей (проводять ритуали освячення державних установ, літаків, військових казарм, бойової техніки; священики дають благословення обраним губернаторам, мерам; державні діячі усіх рангів беруть участь у релігійних святах і богослужіннях) [6, с. 109]. Наслідком цього є клерикалізація, коли окремі церковні діячі приймають безпосередню участь у політичному житті країни.

Висновки. Таким чином, характер та ступінь взаємозалежності права та релігії, їх трансформації на державну політику є різним. Одночасно цей процес у сучасних умовах є закономірним явищем. Вважаємо за доцільне визначити, що:

1) у сучасному громадянському суспільстві взаємодія права та релігії (з точки зору практичної реалізації) регулюється нормами конституційного права, що проголошує відділення церкви від держави;

2) з аксіологічної точки зору, державі у реалізації власної політики є вигідно та доцільно використовувати духовні та моральні норми, які декларує релігія. Така політика сприяє формуванню «вигідної» правової свідомості. При цьому релігія (релігійні інститути) виступають консолідуючим чинником (не зважаючи на конфесійність);

3) з точки зору антропології, свідомість людини та її природа для сприйняття правового рішення вимагає ідейного стимулу, своєрідного духовного змісту, який виправдає негативні наслідки державної політики.

Список використаних джерел

1. Конституція України із змінами і доповненнями, внесеними Законом України від 8 грудня 2004 року № 2222-IV. – К.: «Атіка», 2006. – 64 с.
2. Мень А. История религии: учеб. пособие: в 2 кн. / А. Мень. – М., 2000. – Кн. 1. В поисках Пути, Истины и Жизни. – 216 с.
3. Палій М. В. Значення взаємозв´зку релігії і права : філософсько-правовий аспект / М. В. Палій // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності: зб. наук. ст. – Донецьк, 2004. – Вип. 1. – С. 3–11.
4. Рабінович С. П. Права людини у природно-правовій думці католицької церкви (за матеріалами соціальної доктрини католицизму): праці Львів, лабораторії прав людини і громадянина / С. П. Рабінович. – Л., 2004. – 198 с.
5. Спеціальні та галузеві соціології: Навч.посіб. / Пилипенко В. Є., Вишняк О. І. та ін. – К.: Каравела, 2003. – 304 с.
6. Стефанчишена Т. Релігія, політика і право: деякі аспекти взаємовпливів / Т. Стефанчишена // Право України. –2010. – № 1. – С. 105-110.

Луцкий И. М. Философские подходы к понимание взаимодействия права и религии (на примере их трансформации в государственную политику)

В статье осуществляется философско-правовой анализ взаимодействия категорий право и религия. С аксиологической и антропологической точки зрения

раскрывается их трансформация в государственную политику. Раскрывается влияние религиозных идей морали и справедливости на право и политику, в практической плоскости отображается в правосознании.

Ключевые слова: *право, религия, государственная политика, правовая форма, мораль, конституционное право***.**

Lutskyy I. M. Philosophical approaches to the notion of interaction between law and religion (by the example of their transformation into the state policy)

In the article philosophical and legal analysis of interaction between the categories of law and religion is conducted. From the axiological and anthropological points of view their transformation into the state policy is revealed. The article analyzes the influence of religious ideas of morale and justice on law and politics which in practice is reflected on legal consciousness.

Key words*: law, religion, state policy, legal reform, morale, constitutional law.*

УДК 340.12

Луцький Андрій Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри філософії права
та юридичної психології,
проректор Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ СТРУКТУРИ ТА ЗМІСТУ ПРАВОВОЇ ІДЕОЛОГІЇ

Розкривається структура та змістове наповнення правової ідеології з позиції аналізу сутнісного, ціннісного та ідеологічного механізму. Здійснюється характеристика ідей, що становлять сутнісний зміст ідеології, системи цінностей та їх ієрархічної структури. Проаналізовано ідеологічний механізм правової ідеології, що формується на основі юридичного, політичного та універсального типів.

Ключові слова: *правова ідеологія, правосвідомість, смисловий аспект, ціннісний аспект, ідеологічний механізм.*

Постановка проблеми. В умовах розвитку сучасного суспільства істотно зросла та продовжує зростати роль ідеологічного фактору. При цьому політизація суспільних відносин, глобалізація правових взаємин призводять до визначального впливу правової ідеології, що власне розкриває сутність та зміст суспільної свідомості. Становлення державності та формування правових відносин, починаючи ще з стародавнього світу і до сьогодні, сповнюється ідеологічним змістом. Ідеологія, як поєднання суб'єктивного і об'єктивного, колективного та індивідуального, здійснює безпосередній вплив на становлення державності, визначає правосвідомість. Розкриття структури та змісту правової ідеології дає можливість визначити її роль у розвитку сучасної держави, що і становить актуальність та практичну значимість нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Правова ідеологія достатньо тривалий час є об'єктом дослідження науковців. Основні дискусії точаться по відношенню визначення самого поняття, його місця у правосвідомості, взаємодія з юридичною психологією. Багато авторів відзначають вплив правової ідеології як на процес правотворчості, так і на його результати. Специфіка дослідження правової ідеології, на нашу думку, полягає у тому, що на концептуальному рівні при постановці завдань, дослідники стикаються з труднощами розуміння ідеології і пов'язаного з нею завдання поділу ідеологічних і неідеологічних проявів.

Серед вітчизняних дослідників цієї проблематики, насамперед, необхідно виокремити М. Недюху, який фахово проаналізував основні методологічні підходи до визначення поняття правової ідеології [8], розкрив її світоглядно-теоретичні засади та теоретико-правовий потенціал [9, 10]. Методологічною основою нашого дослідження стали праці вітчизняних та іноземних (насамперед російських) науковців, таких як: Д. О. Александров, О. Коцюба, Е. А. Лукашевич, В. П. Сальников, О. М. Ситник,

В. Л. Толстенко, В. С. Юрчук та інші. Разом з тим, проблема визначення структури правової ідеології не є достатньо дослідженою.

Постановка завдання. Метою дослідження є розкриття поняття правової ідеології виходячи із з'ясування сутності її структури та змісту у аспекті сутнісного, ціннісного та ідеологічного механізму.

Виклад основного матеріалу дослідження. У нашому дослідженні ми будемо виходити із розуміння ідеології (від гр. idea – ідея і logos – вчення), як сукупності суспільних ідей, теорій і поглядів, які відображають соціально-економічні умови життя людей з позицій певної соціальної спільності, а також програми із закріплення або зміни існуючих суспільних відносин [3, с. 285]. Ідеологія виступає як теоретично систематизована свідомість окремої соціальної групи чи суспільства в цілому. В. І. Касьян, розуміючи ідеологію, як складне духовне утворення, наділяє її певною теоретичною основу, а також програмою дій і механізмів поширення ідеологічних настанов у масах [3, с. 285].

Ідеологія є системним утворенням, що включає в якості підсистем такі види ідеологій, як громадська, національна, державна, моральна, політична, правова та інші. Певним консенсусом різних видів світоглядів, існуючих у суспільстві, є державна ідеологія, яка знаходить своє відображення безпосередньо в законодавстві, а, отже, – безпосередньо впливає на формування пануючої в суспільстві правової ідеології. Для загального розкриття поняття «правова ідеологія» наведемо найпоширеніші у юридичній науці права визначення цієї категорії. Більшість науковців, як зазначалося вище, визначають сутність правової ідеології як складової правосвідомості. Так, Д. О. Александров зазначає, що правова ідеологія – це вищий рівень правосвідомості, що становить собою систематизовану, виражену у правових категоріях (законності, справедливості, рівності, єдності прав та обов'язків і т. ін.), правових і наукових документах та втілену у об'єктивному праві науково обґрунтовану та схвалювану державою концепцію про роль права й способи використання його можливостей в інтересах розбудови правової держави, гарантованого забезпечення прав громадян і розвитку суспільства як гуманного і правового [12, с. 74]. В. Л. Толстенко кваліфікує правову ідеологію, як важливий елемент структури правової свідомості і розуміє її як систематизовану сукупність правових ідей, принципів, цінностей, теорій, концепцій які формуються у суспільстві [11, с. 14].

Таким чином, спеціальний аналіз ідеології, як системи ідеологічних форм суспільної свідомості (форма тут виступає як тип змісту) і як рушійної сили суспільного розвитку, є засобом упорядкування уявлень про ідеологію в цілому, подолання поглядів на ідеологію як на щось нерозчленоване, конгломератне, без чіткої специфікації складових елементів. Тут важливо підкреслити, що конкретні, специфічні форми ідеології діалектично взаємопов'язані та перебувають у стані принципової взаємної відповідності, хоч ця відповідність і може змінювати свою конфігурацію.

Намагаючись розкрити структуру та зміст правової ідеології, ми будемо виходити із сутнісного, ціннісного та власне аспекту ідеологічного механізму.

Виходячи з сутнісного аспекту, визначальними для правової ідеології виступають з одного боку ідеї справедливості та порядку, а з іншого – ідеї свободи і відповідальності [6, с. 98]. Саме категорії справедливості, порядку, свободи та відповідальності виражають базові смислові одиниці правової ідеології. В аксіологічному та гносеологічному аспектах, які в ідеологічному контексті невіддільні одне від одного, зміст правової ідеології повинен

включати критерії оцінки справедливого і несправедливого, порядку і безладу і, разом з тим, розмежовувати свободу і свавілля, відповідальність і жертовність [4]. Саме смислова структура правової ідеології багато в чому визначає її специфіку. Як зауважує з цього приводу А. І. Клименко, ця структура визначається змістотворними правовими ідеями і смисловими «полями», що утворюються цими ідеями [4]. По-перше, ідеї справедливості і порядку характеризують один зі структурних вимірів правової ідеології, яке ми назвемо соціально орієнтованим. По-друге, ідеї свободи і відповідальності окреслюють індивідуально орієнтований простір правової ідеології. Ці ідеї окреслюють смислові межі правової ідеології. Релігійні чи моральні поняття орієнтовані на іншу смислову сутність ідеології, оскільки в якості змістотворних ідей моральної і релігійної ідеології виступають інші ідеї. Так, наприклад, в релігійній ідеології як змістотворні можуть виступати: ідея святого, ідея гріха, ідея очищення і ідея відплати. Слід відзначити важливу сучасну тенденцію: у даний час у контексті ліберального напряму все більшого значення в смисловій структурі правової ідеології став набувати чинник, що задається ідеями свободи і відповідальності, тоді як раніше в контексті традиціоналістського спрямування в ідеології більш значимим був ідеологічний чинник, окреслений ідеями порядку і справедливості.

Загалом, у смисловому аспекті можна говорити про наявність структурних особливостей правової ідеології. Ці особливості сприяють відокремленню правової ідеології від інших форм ідеологій. Вони також є притаманними рисами виключно правової ідеології.

Що стосується ціннісного аспекту правової ідеології, і власне ціннісної складової її структури, то спостерігається певна специфіка. Якщо в релігійній і моральній ідеології ми бачимо абсолютизацію цінностей, то у самій системі правової ідеології цінності відносні. Про це, зокрема, свідчить той факт, що її система цінностей володіє ієрархічною структурою. Система цінностей у правовій ідеології у своєму конкретному вираженні «приземлена» і ієрархічна [4]. Разом з тим (з огляду раціональної природи правової ідеології), не виключеним і навіть цілком припустимиме зіставлення цінностей, їх конкуренція, перевага. Конкуренція та перевага цінностей одна над іншою є закономірною та притаманною не лише індивідуальній свідомості, а й колективній. Своєрідна конкуренція цінностей може призвести до ситуації, коли перевага віддається якійсь одній, конкретній цінності. Це відбувається цілком природно без жодних наслідків.

Така ситуація з ціннісною структурою правової ідеології зумовлена тим, що сама ідеологія у цьому випадку здатна бути підставою для прийняття правових рішень. Виходячи з наукового розуміння поняття «правові рішення», як процесу виконавчо-розпорядчої діяльності, спрямованого на встановлення правил поведінки органів, організацій, посадових осіб і громадян [2, с. 140], правова ідеологія повинна відігравати основну роль у процесі їх прийняття. Правові рішення повинні бути прийняті в будь-якій ситуації. Власне з точки зору правової ідеології, немає нерозв'язних проблем, тоді як стосовно до моральної ідеології такі ситуації можуть виникнути, оскільки структура системи цінностей останньої не ієрархічна. Релігійна і політична форми ідеології також відрізняються за структурою системи цінностей від ідеології правової [5, с. 72-73].

Таким чином, специфічною рисою правової ідеології є ієрархічна структура системи її цінностей. Зважаючи на провідну роль правової ідеології у сучасному суспільстві, уявлення про систему цінностей як про ієрархію міцно вкоренилося у свідомості сучасних людей. Цінності справедливості, свободи, відповідальності, сприймаються к традиційні і притаманні для правової діяльності, однак суб'єктивні умови

практичної реалізації норм права, нівелюють згадані цінності, а у кращому випадку створюють умови для їх досягнення.

Що стосується структури ідеологічного механізму правової ідеології, то він з наукової точки зору видається найскладнішим. Ця структура характеризується взаємозв'язком трьох типів механізмів ідеологічного впливу: юридичного, політичного та універсального. Для правової ідеології найбільш істотними є механізми, які умовно можна назвати юридичними, оскільки вони припускають використання юридичних засобів. Вони головним чином ефективні для консервативної ідеології, яка основною метою визначає збереження існуючого соціального порядку, підтримку стабільності і недопущення зміни сформованої в суспільстві системи цінностей. Саме тому правова ідеологія, є консервативною за своєю сутністю та спирається головним чином на юридичні механізми.

Виходячи з консервативних (навіть самосуперечливих) складових правової ідеології можна розробити, як правило, різну інтерпретацію конкретних ідей. Однак, правова ідеологія у своїй дії повинна виступати як внутрішньо несуперечлива. Власне для цього, а також для захисту ідей від різних суперечливих інтерпретацій, використовується правовий механізм асоціації ідеї з процедурою. Цей процес схожий з механізмом надання ідеї статусу ритуалу, що притаманно власне релігійній ідеології. Цей механізм є безсумнівно юридичним, оскільки в ньому вирішальну роль відіграють юридичні засоби і, зокрема, юридично закріплена правова процедура. Суть принципу полягає у наданні конкретній ідеї, у системі правової ідеології, певної процедури, при тому, що остання отримує юридичне закріплення.

Як приклад, можна розглянути юридично встановлені процедури виборів і проведення референдуму, що безпосередньо ототожнюються з ідеєю демократії. При цьому дана процедура та її відтворення сприймаються як «служіння» ідеї демократії, підтвердження відданості демократичним цінностям. У цьому випадку існує юридично закріплена процедура – формалізований ритуал, що виступає посередником з самою ідеєю та цінністю, що з нею пов’язана.

Таким чином, ідея, яка будучи безпосередньо асоційованою з процедурою та встановлена державою за допомогою юридичних норм, не може трактуватися у багатозначному розумінні. Ідея виступає конкретною цінністю, що отримала правове забезпечення та власне набула статусу офіційної ідеології.

Надаючи ідеї правового підтвердження, ідеологічні оцінки тих чи інших подій, у цьому випадку, стають передбачуваними. Передбачуваним також стає відтворення думок і оцінок як конкретних людей, суспільних груп, так і всіх громадян. Причиною цього є також асоціативне мислення, що виникає внаслідок цілеспрямованої правової ідеї, що втілюється державою, оскільки цей тип мислення властивий ідеології і може розглядатися як його механізм і логіка [7, с. 318].

При розкритті юридичного змісту правової ідеології заслуговує уваги так званий механізм офіційно-правової номінації. Цей механізм передбачає юридичне закріплення оцінки можливих життєвих обставин (вони можуть виражатися в юридичному визначенні поняття, статусу, факту і т.д.). За допомогою цього механізму, наприклад, ті чи інші дії можуть бути визнані заохочуваними або карними. Така офіційно-правова номінація може визначати і важливі соціальні статуси [4]. Відомий французький соціолог П. Бурдьє, говорячи про «владу номінації», справедливо вказував на те, що офіційна номінація, що виходить від держави і має юридичне оформлення, є найбільш значимою в ідеологічному плані. Держава, на його думку, має винятково важливі ідеологічні повноваження [1, с. 73].

Юридичні механізми вкрай значимі в структурі ідеологічного механізму правової ідеології, проте без існування політичних механізмів правова ідеологія неминуче втрачає адаптивний потенціал і, відповідно, свою ефективність. Насамперед слід звернути увагу на дискурсивний механізм ідеологічної інтерпретації, що припускає змістовну інтерпретацію. Його суть полягає в тому, що навколо ідеї, які розкривають ті чи інші життєві обставини, розвивається політичний дискурс. У процесі цього дискурсу формуються нові політичні концепції, що є безпосередньою інтерпретацією правових ідеї.

Інший юридичний механізм – механізм авторитетної номінації. Авторитетна номінація є відображенням двох протилежностей. Суть її полягає в тому, що юридично підтверджений статус фахівця в тій чи іншій сфері дає можливість висловлювати думку, спираючись на власний професійний авторитет. Однак авторитет може бути придбаний суб'єктом суспільних відносин і в силу інших причин [1, с. 72]. Виходячи з цього, кожна держава юридичними засобами буде намагатися встановити порядок соціальної класифікації, верхівка якої буде наділена авторитетом (у даному випадку – правовим). Виходячи із суб'єктивного змісту цього процесу, він жодним чином не може бути реалізований повною мірою, навіть у державах з диктаторською формою правління.

Крім юридичних та політичних механізмів, у структуру правової ідеології входять універсальні механізми. Найбільш важливим у цьому плані є механізм міфологізації. Цінність і суть міфологічного механізму полягає в підвищенні ефективності механізмів ідеологічного росту (як офіційно-правового, так і через авторитет) через апеляцію до досвіду. Так, міф у системі правової ідеології являє собою приватну (за формою) історію, яка претендує на універсальний характер, так як сама ця історія цінна не як історія, а як алегорична (однак при цьому цілком реальна) вказівка на якесь конкретне правило.

Проте міфологічний механізм передбачає не тільки абсолютизацію приватного. Він передбачає і абсолютизацію досвіду суб'єктів соціальних відносин, у правосвідомість яких ніби то імплантується міф. Тут міф усвідомлюється як реальна подія, що мала місце і становить частину досвіду, на якому ґрунтуються оцінки нормативного плану.

Для сучасної правової ідеології в плані структури її механізму характерний тісний зв'язок між юридичним і політичним механізмами. Важливою структурною рисою механізму правової ідеології сучасної держави є те, що юридичний механізм асоціації з процедурою і політичний механізм дискурсивної інтерпретації, як правило, використовуються в поєднанні [4]. Так, зокрема, у міжнародних відносинах можна зіткнутися з практикою подвійних стандартів у сприйнятті складних проблем світової політики. Наприклад, автори світової політики – держави, використовуючи ресурс правової ідеології «зовні», коли їм вигідно, апелюють до процедур міжнародного права, уникаючи змістовної інтерпретації, прикриваючись юридичною процедурою, а в подібних ситуаціях, коли їм вигідний інший підхід, починають апелювати до змістовного політичного дискурсу, намагаючись змінити процедури і стандарти [4].

Висновки. Таким чином, правова ідеологія має складну та специфічну структуру. Розглядаючи її в смисловому, ціннісному аспекті та в аспекті ідеологічного механізму, можна зробити такі висновки:

1) виходячи з смислового аспекту структури правової ідеології, вона наділена ідеями справедливості, порядку, свободи та відповідальності, які становлять її базис. Ці ідеї, що є одночасно категоріями моралі, покликані забезпечити саме моральний зміст ідеології та правосвідомості;

2) система цінностей у структурі правової ідеології має ієрархічну структуру. Одночасно у процесі практичної реалізації відбувається конкуренція цінностей, що є

закономірним явищем з огляду на впровадження їх у правову площину;

3) ідеологічні механізми є невід'ємним компонентом правової ідеології, оскільки саме завдяки їм вона набуває адаптивного потенціалу. З точки зору практичної реалізації правових ідеалів, саме адаптація їх до потреб суспільства загалом і громадянина зокрема, визначає ефективність пропонованої ідеї, ступінь її відображення у правосвідомості.

Список використаних джерел

1. Бурдьё П. Социология политики: Пер. с фр. / Сост., общ. ред. и предисл. Н.А. Шматко. – М.: Socio-Logos, 1993. – 336 с.
2. Горбатенко В. П., Бутовська І. О. Політичне прогнозування: Навч. Посібник / Горбатенко В. П., Бутовська І. О. – К.: МАУП, 2005. – 152 с.
3. Касьян В. І. Філософія: відповіді на питання екзаменаційних білетів. Курс лекцій / В. І. Касьян. – К.: Знання, 2008. – 347 с.
4. Клименко А. И. Структурные характеристики правовой идеологии современного государства [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://justicemaker.ru/view-article.php?id=26&art=706.
5. Клименко А. И. Сущность и механизмы современной правовой идеологии государства / А. И. Клименко. – М., 2007. – С. 7273.
6. Клименко А. И. Актуальные проблемы осуществления идеологической функции государства и развития правовой идеологии / А. И. Клименко. – Смоленск, 2009. – 280 с.
7. Малахов В. П. Концепция философия права: Научное издание / В. П. Малахов. – М., 2007. – 752 с.
8. Недюха М. П. Правова ідеологія: основні теоретико-методологічні підходи до визначення поняття [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pubpr/2012_3/Naduha.pdf.
9. Недюха М. П. Світоглядно-теоретичні засади правової ідеології / М. П. Недюха // Віче. – 2009. – № 21 (258). – С. 27-30.
10. Недюха М. П. Теоретико-правовий потенціал та державотворчий потенціал правової (конституційної) ідеології / П. М. Недюха //Новітні державотворчі процеси в Україні: виклики і перспективи. – К.: Інститут законодавства Верховної Ради України, 2011. – С. 52-56.
11. Толстенко В. Л. Правова ідеологія у структурі правосвідомості: теоретико-методологічні основи аналізу / В. Л. Толстенко // Держава і право: зб. Наук. праць. Юридичні і політичні науки. Випуск 41. – К.: Ін-т держави і права ім. В.М. Корецького НАН України, 2008. – С. 10-18.
12. Юридична психологія / Д. О. Александров, В. Г. Андросюк, Л. І. Казміренко / За заг. ред. Л. І. Казміренко, Є. М. Моісеєва. – К.: КНТ, 2007. – 360 с.

Луцкий А. И. Философско-правовые подходы к понимание структуры и содержания правовой идеологии

Раскрывается структура и содержательное наполнение правовой идеологии с позиции анализа сущностного, ценностного и идеологического механизма. Осуществляется характеристика идей, составляющих сущностное содержание идеологии, системы ценностей и их иерархической структуры. Проанализированы идеологический механизм правовой идеологии, формируется на основе юридического, политического и универсального типов.

Ключевые слова: *правовая идеология, правосознание, смысловой аспект, ценностный аспект, идеологический механизм.*

Lutskyy A. I. Philosophical and legal approaches to understanding the structure and content of legal ideology

The structure and content of legal ideology from the aspect of analysis of essential, evaluative and ideological mechanism is revealed. The article gives characteristics of the ideas which comprise the essential content of ideology, system of values and their hierarchical structure. The ideological mechanism of legal ideology formed on the basis of legal, political and universal types is analyzed.

Key words: *legal ideology, legal consciousness, essential aspect, evaluative aspect, ideological mechanism.*

УДК 340.12+340.6

Луцький Мирослав Іванович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри філософії права
та юридичної психології
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ВИКОРИСТАННЯ ОПИТУВАЛЬНИКІВ ТА ПРОЕКТИВНИХ ТЕСТІВ У СУДОВО-ПСИХОЛОГІЧНІЙ ЕКСПЕРТИЗІ В АДМІНІСТРАТИВНОМУ ПРОЦЕСІ

У статті проаналізовано опитувальники та проективні тести, які досить широко використовуються у судово-психологічній експертизі в адміністративному процесі. Зосереджено увагу на тестах та опитувальниках, які дозволяють виявити специфічні риси особистості, рівень інтелекту, поведінку та інше, що, в свою чергу, є ефективним засобом для отримання об'єктивної і повноцінної картини правопорушення та особи, що його вчинила.

Ключові слова: *психодіагностика, опитувальник, проективні тести, особистість, акцентуація особистості, валідність, інтелект.*

Постановка проблеми. Судово-психологічна експертиза відіграє важливу роль в адміністративному процесі. У системі психодіагностичних методів у судовій експертизі застосовують так звані опитувальники та проективні тести, які дозволяють розкрити особистість підсудного, рівень його інтелекту, уяви тощо. Саме завдяки опитувальникам та проектним тестам можна визначити можливість вчинення підсудним злочину. Актуальність піднятої проблематики полягає в тому, що у вітчизняній науці досить мало досліджень присвячено розкриттю сутності та змісту опитувальників та проективних тестів. Крім того, запозичені з психології тести та методи розкриття особистості та її інтелекту вимагають також обґрунтування у плані їх застосування у судово-психологічній експертизі в адміністративному процесі.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опитувальники та психологічні тести розроблялися психологами ще з початку XX ст., однак у судову-психологічну експертизу вони почали впроваджуватися значно пізніше, що і зумовило зацікавлення ними фахівців юридичної психології.

Разом з тим, на сьогоднішній день, ця проблема є малодослідженою, а ефективність використання окремих текстів не є доведеною. Методологічну основу нашого дослідження склали праці вітчизняних та російських науковців Л. Ф. Бурлачука, О. М. Істратової, М. В. Костицького, В. Ф. Моргуна, Д. Я. Райгородського, у яких здійснюється аналіз окремих з тестів, доводиться їх ефективність або невідповідність нормам судово-психологічної експертизи.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування і розкриття змісту опитувальників та проективних тестів, які дають можливість експерту виявити психологічні особливості особистості, рівень інтелекту, що у комплексному поєднанні з психодіагностичними методами дозволить розкрити сутність правопорушення (у даному випадку – адміністративного правопорушення).

Виклад основного матеріалу дослідження. Для повноцінного розкриття сутності та змісту опитувальників та проективних тестів необхідно дати аналіз понятійного апарату, розкрити психологічне та філософське розуміння особистості. Так, особистість – це феномен: результат соціального розвитку, конкретна жива людина яка наділена свідомістю та самосвідомістю. Особистість може трактуватися широко (як індивід, що є суб'єктом суспільних відносин і свідомої діяльності) та вузько (як системна якість індивіда, включеного в суспільні відносини, яка формується в спілкуванні та спільній діяльності). Народившись як індивід, людина в процесі соціалізації стає особистістю (з соціально спрямованою чи асоціальною поведінкою). Не особистістю людина є тоді, коли вона випадає з людського суспільства або коли вона не соціалізується через дефект психіки чи крайню негативність найближчого соціального оточення. Тому правопорушник чи злочинець, як правило, є особистістю (правда, з негативним радикалом – асоціальною особистістю) [3, с. 125].

Особистість характеризується притаманними їй рисами: активністю, домінуванням (прагненням до лідерства, мужністю, впевненістю (самовпевненістю), спокійністю (врівноваженістю), товаристськістю, рефлективністю (споглядальністю), емоційністю, самообмеженістю, об'єктивністю, поступливістю, схильністю до співпраці. В особистості можуть проявлятися і діаметрально протилежні характеристики: пасивність, конформність, боягузтво, невпевненість, неспокійність (тривожність), егоцентризм, депресивність, розгнузданість, необ'єктивність, впертість, відчуженість (індивідуалізм) та ін.

Опитувальниками називають таку групу психодіагностичних методик, де завдання представлені у вигляді запитань та тверджень і призначені для отримання даних зі слів обстежуваного.

Особистісні опитувальники можна розглядати, як стандартизовані самозвіти, які за формою бувають груповими та індивідуальними, найчастіше письмовими, бланковими або комп'ютерними. Загалом, опитувальник – це набір запитань, кожне з яких має бути логічно пов’язане з основною проблемою дослідження (змістом і метою експертизи). Вони поділяються на відкриті і закриті. Відкриті передбачають вільний виклад своїми словами відповіді на поставлене запитання. Закриті опитувальники – пропонують чіткі варіанти відповідей. Закриті відповіді бувають дихотомічні та альтернативні. Дихотомічні відповіді пропонують два варіанти відповідей, а альтернативні – єдину відповідь із кількох можливих [3, с. 121].

До всіх опитувальників ставляться вимоги, щоб вони могли бути оброблені статистично (чи на комп’ютері), допускали можливість інтерпретації, були наділені (передбачали узгодженість результатів при повторному застосуванні до того ж підекспертного), були валідними (придатними вимірювати те, що вони по замислу повинні вимірювати – психологічні особливості особистості).

Одну з найважливіших груп тестів складають ті, які призначені для вимірювання інтелекту. З їх допомогою встановлюють рівень і характеристики інтелекту, під якими розуміють певний рівень мисленнєвої діяльності особистості, що забезпечує можливість набувати все нові знання і ефективно використовувати їх в ході життєдіяльності. Інтелект є відносно стійкою структурою розумових властивостей особистості, пов’язаних з системою розумових операцій, із стилем та стратегією вирішення проблем, з ефективністю індивідуального підходу до ситуації, яка вимагає пізнавальної активності з когнітивним стилем та ін. Змістовне визначення самого інтелекті і особливості методичного інструментарію його вимірювання залежить від характеру відповідної

суспільно-значимої сфери активності індивіда (навчання, виробництво, бізнес, мистецтво, політика, асоціальна поведінка, матеріалізм, делінквентність).

Тести інтелекту почали застосовувати у вітчизняній практиці у 20-30-х роках XX ст. Такі тести набули з часом масового характеру. З середини 1930-х років вони були заборонені разом з педологічними дослідженнями. Відродження тестових вимірів інтелекту почалося у 70-ті роки минулого століття. За допомогою тестів інтелекту вимірюють загальний інтелект або з'ясовують спеціальні здібності людини.

Залежно від типу завдань, їх поділяють на вербальні («Тест класифікації слів») і невербальні («Матриці Равена»); на індивідуальні («Школи Векслера») чи групові («Армійський тест «Альфа») [3, с. 122].

Виділяються тести інтелекту для специфічних популяцій (А.Анастазі), наприклад, призначені для обстеження осіб із фізичними вадами та тих, хто належить до різних культур. Важливим моментом у психологічному діагностуванні діалекту є виявлення здібностей, здатності до навчання, абстрактного мислення, адаптації у складній ситуації, вербальних розмірковувань та інших.

Під час діагностування може встановлюватися кількісний показник інтелектуального розвитку – так званий коефіцієнт інтелекту (IQ), який вираховується за формулою поділу розумового віку на хронологічний (паспортний) вік та помножений на сто.

Першим запропонував тест інтелекту Д. Векслер у 1939 році. У 1955 році він його модифікував, а в 1981 році була підготовлена остання версія тесту для обстеження осіб віком від 16 до 64 років. Цей тест включає субтести, які містять вербальні і невербальні шкали. Наприклад, це субтести загальної обізнаності, загальної зрозумілості, арифметичний субтест, встановлення подібності, повторення цифрових рядів, словниковий субтест, тест шифровки цифр, знаходження деталей, яких не вистачає, послідовності картинок, складання фігур. При цьому показник IQ від 69 і нижче означає розумовий дефект, 70-79 – межовий рівень, 80-89 – знижений рівень, 90-109 – середній рівень, 110-119 – хорошу норму, 120-129 – високий інтелект, 130 і вище – дуже високий інтелект, а десь під 160 – просто геніальність [1, с. 56].

Окрім тесту Д.Векcера, для дослідження інтелекту використовують тести Р. Амтхадера, Дж. Равена, Стенфорда-Бінс. Спеціальний тест, спрямований на діагностування інтелекту, створили також російські науковці: М. Акимова, Е. Борисова, К. Гуревич, В. Захрін, В. Козлова, Г. Логінова, А. Раєвський, Н. Ференс. Цей тест отримав назву АСТУР і включає у себе вісім субтестів: на обізнаність, подвійні аналогії, лабільність, класифікації, узагальнення, логічні схеми, числові ряди, геометричні фігури.

На нашу думку, тест групи російських науковців, ближчий до вітчизняних реалій, ніж американські чи англійські тести, а тому може давати позитивні результати при проведенні судово-психологічної експертизи.

Поряд з тестами інтелектуального рівня, практикуються тести діагностування соціального інтелекту, який дозволяє виявити розуміння підекспертним інших людей, здатність діяти розумно у міжособових взаєминах, розуміння соціальних ситуацій, прогнозування їх розвитку, поведінки в них та інше.

Для цієї мети можуть використовуватися тести Ф. Е. Вернона, Олпорта чи Ю. Ємельянова, Е. Долла, Дж. П. Г. Гілфорда, Селлівана, Стерберга, Матсона, Тремсо та ін.

Для дослідження творчих можливостей особистості (креативності) використовуються тести Дж.-П. Гілфорда, Е. Торренса, Д. Богоявленської та ін. Ці тести

дають змогу встановити стимульно-продуктивний рівень інтелектуальної активності (розв'язання завдань за допомогою гіпотез і відкриттів), евристичний і креативний рівні інтелектуальної активності.

Тести креативності часто критикуються за недоведеність прогностичної валідності та тому, що за допомогою тестів дивергентного мислення неможливо передбачити творчу поведінку в майбутньому. Хоча, як свідчить досвід, їх застування в дитячій та педагогічній психології може бути досить ефективним та встановлювати продуктивність, гнучкість, оригінальність, допитливість, унікальність, селективність (вибірковість) дітей і дорослих [4, с. 169-176].

Наступним важливим блоком є тести, які спрямовані на дослідження особистості, яку формують власний розвиток (онтогенез), оточення, стосунки і зв’язки з іншими людьми.

Для дослідження особистості через визначення її рис в судово-психологічній експертизі може застосовуватися опитувальник Р.-Б. Кетелла. Для визначення рис дорослої людини цей автор виділив 19, а для дітей – 12 факторів особистості. Правда, у нас використовується 16-фактириний опитувальник Кетелла, який дозволяє виявити іпохондрію, тривожність, депресію, замкнутість і тугу, психопатичну девіацію, астенію, суїцидальну депресію, тривожну депресію, почуття образи і вини, параною, шизофренію, психологічну неадекватність. З приведеного переліку факторів, які встановлюються за допомогою теста Кетелла видно, що він найбільш придатний для дослідження особистості з психопатичними особливостями. Цей тест складається із 187 запитань, на які підекспертний має дати відповідь. Питання в ньому згруповуються по змісту навколо окремих рис, які входять в той чи інший фактор. При аналізі виконаного завдання за шкалами окремих профілів підраховуються бали які виявляють насиченість того чи іншого фактору [2, с. 139].

Прихильником аналізу особистості через фактори був учень К. Г. Юнга, Г. Ю. Айзенк, який в особистості виділив інтравертивність та експравертивність, як базові елементи в структурі особистості. Перший опитувальник Айзенк склав ще у 1947 році, який містив сорок тверджень різного характеру, в 1963 році – опитувальник із сорока восьми запитань, і, нарешті, в 1969 році – найновіший опитувальник Айзенка «особистісний опитувальник» із 90 запитань. Він діагностує нейротизм, екстра-інтроверсії, психотизм і неправдивість. Є ще опитувальник із 101 запитанням, але одинадцять запитань в ньому «буферні» (тобто це питання, відповіді на які не враховуються). Вивчення валідності особистісного замірювання психотизму за методом Айзенка показали певну його суперечливість. Ось приклади запитань по шкалі психотизму:

– Чи будете Ви вживати засоби, які здатні привести Вас в непередбачуваний небезпечний стан?

– Чи відчуваєте Ви почуття жалю і співпереживання до тварини, яка потрапила в капкан?

Заперечна відповідь на останнє запитання та ствердна на перше, за Айзенком, означає психотизм. А це свідчить про схильність до асоціальної поведінки, неадекватність емоційних реакцій, високу конфліктність, неконтактність, егоцентричність, байдужість [5, с. 121-129]. Тобто із загального масиву 101 запитання підекспертному задали 25 запитань на психотизм і з відповідей на них вивели 8 дуже серйозних психологічних характеристик, які можуть лягти в основу висновку судово-психлогічної експертизи та спонукати суддю, опираючись на цей висновок, застосовувати жорсткі заходи правового

впливу. Хоча опитувальник Айзенка і має певні недоліки, все ж він допомагає встановлювати риси особистості і бути для експерта-психолога достатньо інформативним.

Часто при проведенні судово-психологічної експертизи застосовується Мінесотський багатоаспектний особистісний опитувальник (MMPI), розроблений американськими психологами С. Хатуей та Дж. Мак-Кінлі ще в 1940 році і призначений для дослідження індивідуально-психологічних особливостей особистості, типових способів поведінки і особливостей особистості, типових способів поведінки і змісту переживань у значущих ситуаціях, адаптованих і компенсаторних можливостей в умовах стресу. Є кілька модифікацій цього тесту. Опитувальник складається із 550 стверджень, які дають змогу виділити 10 основних діагностичних шкал (зокрема, шкали іпохондрії, репресії, істерії, психопатії, чоловічності-жіночності, параної, психастенії, шизофренії, гіпоманії, соціальної інтроверсії). Крім цього, виділяється ще чотири оціночних шкали: вірності-невірності, неправди, достовірності і корекції. Першу адаптацію цього тесту здійснили в 1967 році М. П. Мірошников і Ф. Б. Березін. У адаптованому вигляді тест мав 384 ствердження. У 1989 році його значно переробили і він був опублікований під назвою MMPI-2. Авторами нового варіанту були Дж. Бучер, В. Далстром, Дж. Грехем, А. Телліндженр, Б. Кеммер. Одночасно була підготовлена комп'ютерна версія тесту. Нова редакція містить 567 стверджень, із яких 394 взяті із раннього варіанту, 66 – модифіковані, а 107 – розроблені заново. Він містить 10 головних шкал і три контрольні шкали. З допомогою цього опитувальника виявляють такі властивості, як: тривожність, схильність до страхів, обсесивність, репресивність, турботу про здоров'я, химерність, неординарність мислення, гнівливість, цинічність, схильність до антисоціальних вчинків, тип особистості, низьку самооцінку, сімейні проблеми, соціальний дискомфорт, перешкоди в роботі. Контрольні шкали дають змогу визначити рідкопідтверджувані положення, несумісність відповідей та тенденції висловлюватися в суперечливій манері. Цей тест став популярним у психіатрії, а в судово-психологічній експертизі він ефективний при проведенні комплексної психолого-психіатричної експертизи [3, с. 128].

Для цього опитувальника характерні висловлювання: «Я стомлююсь нескоро», «Мене хвилюють проблеми статі», «Я думаю, що проти мене вибудовують інтриги», «У дитинстві Ви один час вчиняли крадіжки» та ін. Цей тест сконструйований з огляду на ментальність американців. Навіть, так званий мінімульт (скорочений варіант) адаптований Ф. Б. Березіним та І. Г. Мірошником, який містить 71 запитання, 11 шкал з яких 3 – оціночні містить незвичну для наших людей редакцію стверджень. Тому не заперечуючи проти його використання (особливо, в адаптованому варіанті) при проведенні судово-психологічної експертизи в адміністративному процесі слід судді мати хоча б приблизне уявлення про його суть і спрямованість та враховувати під цим кутом зору висновок судово-психологічної експертизи.

Аналогічним до опитувальника MMPI є психодіагностичний тест, розроблений В. В. Мельниковим і Л. Т. Ямпольским. Він може застосовуватися як для індивідуального, так і для групового діагностування. Тест складається із 174 стверджень, щодо яких досліджувальний повинен висловити свою позицію: «згідний», «незгідний», «відповісти важко». У ньому є твердження типу: «Я часто тривожусь», «Я людина твердих переконань», «Я люблю лекції на серйозні теми» і тому подібне [3, с. 129].

Цей опитувальник розроблений на основі виділення типів особистості, як цілісних утворень, які не зводяться до набору окремих рис (чи факторів). Отримані в результаті тестування дані співставляються відповідним (середнім) типом особистості.

Для конструювання вказаного тесту використані виділені К.К.Платоновим чотири

основні під структури (рівні) особистості:

а) соціально детермінована підструктура (спрямованість, морально-етичні якості);

б) досвід (знання, навики, вміння);

в) індивідуальні особливості різних психічних процесів;

г) біологічно детермінована підструктура (конституційні особливості і темперамент).

У судово-психологічній експертизі цей опитувальник може застосовуватися для обслідування осіб з психічними відхиленнями і педагогічною запущеністю. Дані, отримані в результаті застосування цього тесту, є індивідуальними характеристиками особистості і придатні для опису індивідуальних психологічних особливостей.

Близьким за змістом до ММРІ є патохарактерологічний діагностичний опитувальник (ПДО) Лічко. Він призначений для визначення типів акцентуації характеру і варіантів конституціональної психопатії, психопатичного розвитку і органічних психопатій у підлітковому і юнацькому віці. Тест базується на запропонованій А. Є. Лічко класифікації типів акцентуації характерів (на відміну від типів акцентуації особистості К. Леонгарда). Автори тесту Е. Є. Лічко і М. Я. Іванов виходять з того, що особистість включає в себе інтелект, здібності, світогляд і ін. Характер же, як базис, формується в підлітковому віці, а особистість як цілісність – у більш пізньому віці, і саме акцентуації характеру, а не акцентуації особистості відрізняють один тип від іншого. Під акцентуацією характеру А. Є. Лічко розуміє крайні варіанти норми, при яких окремі риси характеру надмірно посилені, у зв'язку з чим спостерігається вибіркова вразливість до певного роду психогенних впливів при хорошій чи навіть підвищеній стійкості до інших.

Опитувальник містить фрази, згруповані по 25 темах (самопочуття, настрій, прокидання від сну, ставлення до їжі, вживання спритного, до одягу, грошей, батьків, друзів, самотності, майбутнього, нового, невдач, пригод і ризику, сексу, лідерства, критики, опіки, правил і законів, до школи, самого себе). За результатами обстеження виділяються 11 типів акцентуацій та психопатій: гіпертимність, циклоїдність, лабільність, астеноневротизм, сенситивність, психастенічність, шизоїдність, епілептоїдність, істероїдність, нестійкість і конформність.

Є модифікації опитувальника ПДО для вивчення взаємин підлітка в сім'ї. Близький до цього опитувальника є тест Н. Шмішека, який призначений для діагностики акцентуацій особистості. Він побудований на основі теорії акцентуацій особистості К. Леонгарда та складається з 88 запитань, на які досліджуваний має відповідати «так» або «ні».

За допомогою цього опитувальника встановлюються 10 типів акцентуації особистості: гіпертимний, емотивний, тривожний, демонстративний, дистимний, застрягаючий, педантичний, циклоїдний, збудливий, екзальтований. Валідність і надійність цього тесту ще недостатньо доведені для діагностики акцентуації особистості.

Для психодіагностичних особливостей особистості в юрисдикційному процесі може використовуватися метод «незакінчених речень», який ще на початку XX ст. в інституті В. М. Бехтєрєва застосовував В. В. Абрамов для дослідження уяви [3, с. 131].

Для встановлення особливостей особистості в судово-психологічній експертизі застосовується метод піктограм, запропонований Л. С. Виготським і описаний О. Р. Лурією і Г. В. Біренбаумом. Методику застосування цього методу розробила С. В. Логінова. За допомогою цього методу досліджуються особливості мислення, опосередкована пам'ять, афективно-особистісна сфера. Дослідження полягає в тому, що

підекспертному пропонують для запам'ятовування певне число слів чи виразів. При цьому для кожного з них слід намалювати будь-яке зображення чи знак, тобто піктографічно записати ряд понять. Як стимули, використовуються поняття різного рівня узагальненості, і в основному такі, пряме зображення яких ускладнено або неможливе (наприклад, «веселе свято», «теплий вітер», «обман», «справедливість» та ін.).

Підекспертний інструктується на дослідження особливостей пам'яті, а також заборону використання букв. Після виконаних рисунків досліджуваний повинен назвати поняття, що їм відповідають та вирази.

Неминучим елементом застосування методу піктограм є бесіда, яка дозволяє розкрити смисл символів, продукованих досліджуваним. Час обслідування не регламентується. За характером, цей тест наближається до проективних методик. З другого боку, розширена інтерпретація результатів застосування цього тесту передбачає, що опосередковане запам'ятовування досліджуваного відображає не його мнестичні та інтелектуальні процеси, а побудова образу, придатного для запам'ятовування і є наслідком творчої активності мислення в якому відображається його індивідуальна структура.

За допомогою цього тексту також встановлюються запас знань, уявлення, індивідуальний життєвий досвід, здатність до абстрагування та відволікання, встановленню узагальнених зв'язків між предметами і явищами, дозволяє судити про специфіку мисленої діяльності, можливих патологічних змінах особистості. Валідність цього тесту є достатньою.

Продуктивним для психологічної оцінки особистості є метод самооцінки, який дозволяє підекспертному з допомогою спеціальних шкал визначити показники власного характеру, інтелекту, щастя, здоров'я, інші параметри. Проаналізовані психологом дані (у комплексі з іншими результатами) допомагають відтворити більш повну картину особистості конкретної людини.

Для дослідження пізнавальної сфери особистості використовується метод заучування десяти слів, запропонований О. Р. Лурією. Він полягає в наступному: досліджуваному зачитується 10 слів і пропонується зразу ж повторити їх будь-якому порядку. Дослід повторюється п'ять разів, а через годину – ще раз. Крива запам'ятовування може вказувати на ослаблення активної уваги, яскраво виражену у тому, показати «застрягання» на одній і тій же помилці, виголошення «зайвих слів», що може свідчити про в'ялопротікаючі патології мозку. Головне, що встановлюється з допомогою цього методу, – це стан словесної механічної пам'яті, міра стомлюваності, активності уваги.

Висновки. Таким чином, судово-психологічна експертиза приділяє особливу увагу тестам та опитувальникам, які дозволяють розкрити основні характеристики особистості підозрюваного. Значення цих тестів є достатньо високим, оскільки у ході їх проведення виявляється не лише акцентуація особистості, а й розкривається рівень інтелекту, пізнання, пам'ять та інше. Розкриття психологічної сутності особистості дозволяє розкрити її індивідуально-психологічний тип. Разом з тим, частина опитувальників та тестів мають як індивідуальний, так і груповий характер, а тому розкривають не лише особистісний зміст поведінки підозрюваного, а й його ставлення до соціуму, взаємодію з іншими особами.

Список використаних джерел

1. Бурлачук Д. Ф. Словарь-справочник по психодиагностике / Д. Ф. Бурлачук, С. М. Морозов. – СПБ.: Издат. «Питер», 2000. – 528 с.

2. Истратова О. Н. Психодиагностика. Коллекции лекции лучних тестов О. Н. Истратова, Т. В. Эксакусто / О. Н. Истратова. – Ростов на Дону: Феникс. – Изд. 4-е, 2007. – 384 с.
3. Костицький М. В. Про метод експертних психологічних оцінок / М. В. Костицький, М. І. Луцький, А. І. Луцький // Юридична психологія та педагогіка. Науковий журнал. – 2008. – № 2. – С. 21–33.
4. Моргун В. Ф. Основи психологічної діагностики: Навчальний посібник для студ. вищ. навчальн. заклад. / В. Ф. Моргун, І. Г. Тітов. – К.: Вид. Дім «Слово», 2009. – 460 с.
5. Райгородский Д. Я. Практическая психодіагностика. Методики и тесты. Учебное пособие / Д. Я. Райгородский. – Самара: Изд. дом «БАХРАМ-М», 2001. – 672 с.

Луцкий М. И. Использование опросников и проективных тестов в судебно-психологической экспертизе в административном процессе

В статье проанализированы опросники и проективные тесты, которые достаточно широко используются в судебно-психологической экспертизе в административном процессе. Сосредоточено внимание на тестах и опросниках, которые позволяют выявить специфические черты личности, уровень интеллекта, поведение и прочее, что, в свою очередь, является эффективным средством для получения объективной и полноценной картины правонарушения и лица, его совершившего.

Ключевые слова: *психодиагностика, опросник, проективные тесты, личность, акцентуация личности, валидность, интеллект.*

Lutskyy M. I. The usage of questionnaires and projective tests in the forensic psychological examination of the administrative process

The questionnaires and projective tests which are widely used in the forensic psychological examination of the administrative process are analyzed in the article. The attention is concentrated on the tests and questionnaires which allow to reveal specific personality traits, the level of intelligence, the behavior etc., that in its turn is the effective means of getting the objective and complete picture of an offense and a person that committed it.

Key words: *psychological diagnostics, questionnaire, projective test, personality, personality accentuation, validity, intelligence.*

УДК 340.12

Косович Віталій Мирославович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та філософії права
Львівського національного університету
імені Івана Франка

НОРМАТИВНЕ ЗАКРІПЛЕННЯ ПРИНЦИПІВ ПРАВА ЯК ЧИННИК ДОСКОНАЛОСТІ НОРМАТИВНО-ПРАВОВИХ АКТІВ УКРАЇНИ

У статті дано визначення поняття принципу права як засобу нормотворчої техніки. Коротко охарактеризовано ознаки, функції та види принципів права. Основна увага зосереджена на дослідженні питання використання принципів права під час проектування нормативно-правових актів України. Пропонується система вимог, передумов (підстав) і правил уведення в текст нормативно-правового акта правових принципів.

***Ключові слова**: принципи права, вимоги до принципів права, підстави та правила використання принципів права.*

Постановка проблеми. Правова система сучасної України продовжує переживати період розвитку, однією з форм якого є активна нормотворча діяльність усіх правотворчих суб'єктів. Кількісні досягнення однак не завжди доповнюються якісними характеристиками, що спонукає і науковців, і практиків до дослідження можливостей та засобів створення досконалих нормативно-правових актів.

Серед таких засобів чільне місце посідають принципи права. Відтак зазначене надає обраній темі актуальності та практичної значущості.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципи права належать до питань, які всебічно вивчалися представниками різних юридичних дисциплін. На загальнотеоретичному рівні принципи права досліджували такі українські та зарубіжні вчені, як Н. Н. Вопленко, Р. Л. Іванов, Є. В. Скуро, С. П. Погребняк, А. А. Федорченко, С. Є. Фролов, Т. І. Фулей та інші.

Постановка завдання. Принципи права нормативно закріплені у низці нормативно-правових актів України. Вони повинні також слугувати джерельною базою під час розробки проектів нормативно-правових актів. Наприклад, підпункт 2 пункту 7 Методичних рекомендацій з підготовки та оформлення проектів законів (правила законопроектування), розроблених у рамках проекту Центу політико-правових реформ [5], передбачає, що за розробки законопроекту необхідно виходити з принципів відповідної галузі права. Тому, коли йдеться про створення належної нормативно-правової бази в Україні, необхідно розглянути принципи права в Україні саме як засіб, який використовується у процесі нормопроектування. Ознайомившись із різними проектами Закону України «Про нормативно-правові акти», методичними рекомендаціями, які встановлюють правила нормопроектування, однак зауважуєш, що про принципи права у них майже не згадується. Тому постає об'єктивна необхідність сконцентрувати увагу на характеристиці принципів права як елементі правотворчої техніки.

З цією метою вважаємо за доцільне:

- на основі багатоаспектних наукових напрацювань коротко охарактеризувати принципи права як складову нормопроектувальної техніки;

- виокремити систему вимог, що ставляться до принципів права, вирізнити підстави та правила їх використання в текстах проектів нормативно-правових актів України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Принципи права сучасні науковці розглядають як керівні засади (ідеї), які визначають його зміст і спрямованість правового регулювання [1, с. 75; 12, с. 120; 3, с. 119; 13, с. 113]. Принципи права об'єктивуються, як указують науковці, існуючою системою суспільних відносин. Т.В. Мальцев зазначає, що за кожним принципом стоїть певна закономірність, природній чи соціальний закон [4, с. 662]. Водночас, Т.В. Кашаніна пропонує дещо інше визначення принципу права – це максимально абстрактно виражені правила поведінки, які визначають сутність права і відображають закономірності його розвитку [2, с. 169], тобто розглядає принципи права, як правила поведінки. Виникає питання, чи немає суперечності між цими підходами і яким чином розробник законопроекту має формулювати принципи права у статті нормативно-правового акта: у формі засадничих абстрактних положень чи юридичної норми (правила поведінки)? Суперечності тут немає, оскільки на доктринальному рівні нині визнається, що принципи права можуть бути і формально (нормативно) закріплені, і мати форму стійких переконань на рівні правосвідомості насамперед правничої спільноти.

Принципи права є об'єктом нашої уваги, як один із засобів нормопроектувальної техніки. Тому з'ясування позиції законодавця є необхідною передумовою напрацювання певних рекомендацій. Наприклад, у статті 3 Цивільного кодексу (далі – ЦК) України подано перелік засад цивільного законодавства: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини; неприпустимість позбавлення права власності, крім випадків, установлених Конституцією України та законом; свобода договору; свобода підприємницької діяльності, яка не заборонена законом; судовий захист цивільного права та інтересу; справедливість, добросовісність і розумність. Якщо брати за основу змістовну складову і розуміння норми-принципу, то такі принципи цивільного права, як справедливість, добросовісність, розумність, більшою мірою є ключовими, вихідними, ідейними правоположеннями ніж нормативно-правовими приписами. Такий підхід законодавця, на нашу думку, є правильним. Закріплюючи визначальні засади цивільного права як основної галузі приватного права через формально-невизначену термінологію, правотворчий суб'єкт закладає базові, юридично конструктивні підходи до регулювання особистих немайнових і майнових відносин незалежно від їх інституційних особливостей.

Сьогодні загальновизнано, що принципи права, навіть якщо вони нормативно не закріплені, є одним із джерел правотворчої, правоінтерпретаційної та правозастосовної діяльності. Тому, коли йдеться про принципи права як засіб нормотворення, не можна залишати поза увагою і таку категорію принципів. Формулюючи визначення принципу права як компоненту техніки правотворення, доцільно використовувати і формальну, і змістовну форми матеріалізації принципів права у нормативно-правових актах. Тому можна запропонувати таку дефініцію принципу права як засобу нормопроектної техніки – це зумовлені закономірностями суспільного буття керівні засади (ідеї), які закріплюються в нормативно-правових актах з метою визначення змісту та основних напрямів правового регулювання.

Нормативна регламентація використання принципів права як засобів правотворчої техніки має мати в своїй основі знання їх ознак, видів, функцій; після їх висвітлення

можна мовити про правила використання принципів права під час створення проектів нормативно-правових актів.

За результатами всебічного дослідження науковці виділяють низку ознак принципів права, до основних із яких входять такі:

- принципи права пронизують всю правову систему, включаючи всі її компоненти – право, юридичні установи, юридичну практику, правосвідомість і у цій якості виступають реальним регулятором суспільних відносин [11, с. 112];
- принципи, як і норми, підлягають офіційному тлумаченню у процесі їх застосування до конкретних життєвих ситуацій;
- принципи можуть бути виділені однин з іншого, знаходячись у відносинах підпорядкування;
- із принципів можна виводити права і обов'язки юридичних суб'єктів;
- принципам властива імперативність, внутрішня обов'язковість;
- принцип виступає мірою, масштабом людської поведінки у специфічній сфері відносин [4, с. 669–677];
- принципи права виступають у вигляді загальнообов'язкових вимог і є важливими елементами системи права [6, с. 96].

Напевно стосовно кожної з ознак можна розвивати дискусію, що не є завданням цієї статті. Можна також зауважити, що названі ознаки вказують на такі ключові характеристики принципів права, як наявність ознак правової норми, нерозривність із системою права, здатність виступати юридичним регулятором суспільних відносин, взаємозв'язок із іншими елементами правової системи.

Місце принципів права в механізмі правового регулювання суспільних відносин визначається їхніми функціями. Науковці пропонують найчастіше зважати на такі їх функції:

- беруть участь у створенні правових норм, контролюють застосування правових норм [4, с. 668];
- забезпечують стійкий регулятивний зв'язок між різноманітними нормами права й іншими нормативно-правовими приписами, виступають як важливі орієнтири у правотворчості і систематизації, тлумаченні і реалізації права. Мають інформаційний, орієнтаційний та регулятивний вплив на свідомість і поведінку людей. Визначають якість та ефективність правотворчої і правозастосовної практики, виступають засобом усунення прогалин, суперечностей і інших недоліків у праві [6, с. 97-98].

Основне призначення принципів права, на нашу думку, – соціалізація права, забезпечення його максимальної відповідності суспільним реаліям, потребам, інтересам (візьмемо, наприклад, до уваги ідейний зміст таких принципів, як справедливість, рівність, гуманізм тощо). Усі інші функції мають похідний, конкретизуючий та доповнювальний характер.

До найбільш досліджених положень стосовно принципів права належать види принципів. Науковці пропонують різноманітні їх класифікації. П. М. Рабінович виділяє загальнолюдські (основоположні), типологічні, конкретно-історичні (загальні, галузеві, міжгалузеві) [12, с. 120], Г. В. Мальцев зважає на те, що принципи права можуть закріплюватись у правових нормах або, не будучи формально закріпленими у законодавстві, «жити» у свідомості законодавців або правозастосовувачів [4, с. 661-662], йдеться про загальні, міжгалузеві і галузеві принципи права [13, с. 113; 11, с. 112]. Залежно від того, яку основу системи права становлять принципи права, їх поділяють на інституційні, міжінституційні, підгалузеві, галузеві, міжгалузеві, принципи національного

права, принципи права характерні для тієї чи іншої правової системи, принципи міжнародного права; за сферою дії розрізняють принципи юридичної практики, правового статусу особи, юридичної відповідальності і таке інше; за способом зовнішнього виразу у формально-юридичних джерелах – закріплені у конституціях, конституційних законах, підзаконних нормативно-правових актах [6, с. 101-103].

Серед різноманітних класифікацій вирізняється з огляду на їх відображення в нормативно-правових актах України, тобто практичність використання, розмежування принципів на загальні (основоположні) та спеціальні (міжгалузеві, галузеві й інституційні). Також можна зауважити, що законодавець деякі принципи тільки називає (див. ЦК України), інші ж інтерпретує (див. Кримінальний процесуальний кодекс (далі – КПК) України). Принципи можуть закріплювати сутність певного правового явища (наприклад, принцип справедливості у цивільних правовідносинах) чи певного виду юридичної діяльності (наприклад, принцип змагальності сторін у кримінальному провадженні). У більшості випадків перелік засад закону пропонується в спеціальній статті нормативного документа (наприклад, ст. 5 «Принципи земельного законодавства» Земельного кодексу України), у виняткових випадках розміщені у різних статтях нормативно-правового акта (приміром, Конституція України).

Указані різновиди можна простежити змоделювавши таблицю використання принципів права у кодексах України.

Таблиця 1

Кодекс	Усього принципів права кількість	З них		З них		З них відображають		З них закріплюються	
		Загальні	Спеціальні	Тільки назва	Тлумачаться	Юридичну діяльність	Правові явища	У спец. статтях	У НПА загалом
ЦК	8	5	3	8	-	5	3	Ст.3	-
ЦПК	10	3	7	2	8	8	2		Ст.5,6,8. 10,11,12,1 3
ГК	7	2	5	7	-	7	-	Ст.6	-
ГПК	4	2	2	2	2	4	-	-	Ст.4,4-2, 4-3,4-4
КК	3	-	3	-	3	3	-	-	Ст.2, 65
КПК	22	10	12	22	22	13	9	Ст.7	Ст.8-29
Сімей.	1	-	1	-	1	1	-	-	Ст.5
Земел.	6	2	4	6	-	4	2	Ст.5	-
Податк.	11	5	6	-	11	5	5	Ст.4	-
Про адмін. правоп.	1	1	-	-	1	-	1	Ст.7	-
Про працю	9	1	8	1	8	8	1	-	Ст.2.1, 5.1, 8.1,9

Наведені дані дозволяють констатувати, що у чинних кодексах України принципи права закріплюються:

- у спеціальних статтях про засади законодавства (ЦК України);
- у різних статтях нормативно-правового акта. Кожний принцип міститься в окремій статті (Цивільному процесуальному кодексі України);
- випливають із змісту статті чи декількох статей (Кодекс законів про працю України).

У «новітніх» Податковому кодексі (далі – ПК) України та КПК України законодавець не тільки подає перелік засад законодавства у спеціальній нормі, а й їх інтерпретує. Чого звичайно немає у «старих» Кодексі закону про працю та Кодексі України про адміністративні правопорушення.

Співвідношення рівня закріплення загальних і спеціальних принципів у нормативно-правових актах різне. Закономірність тут не простежується, хоча виникає певна кількісна перевага галузевих принципів.

Необхідність визначення засад галузевих особливостей, видається, є причиною того, що частіше принципи окреслюють саме діяльні аспекти конкретних галузей права, а не вихідні моменти права загалом.

Особливе місце серед пропонованих категорій принципів права посідають загальні принципи, до яких належить принципи верховенства права, законності, рівноправності, свободи, гуманізму, демократизму, соціальної справедливості, рівності прав і обов'язків, невідворотності юридичної відповідальності. Саме ці принципи насамперед нормативно закріплені у різних нормативно-правових актах України, є універсальними правоположеннями засадничого характеру. Це можна побачити, зіставивши принципи права, зафіксовані у різних за своїм праворегулятивним призначенням ЦК, КПК та ПК України.

Таблиця 2

Цивільний кодекс України стаття 3	**Кримінальний процесуальний кодекс України стаття 7**	**Податковий кодекс України стаття 4**
неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини	невтручання у приватне життя	
неприпустимість позбавлення права власності	недоторканність права власності	
справедливість		соціальна справедливість
добросовісність		
розумність	розумність	
	верховенство права	
	законність	
	рівність перед законом і судом	рівність перед законом
	презумпція невинуватості	презумпція правомірності
	верховенство права	
	законність	

Водночас, на переліки принципів, які встановлюються у різних нормативно-правових актах, напрочуд відчутно впливає галузева специфіка. Наприклад, у статті 1 Закону України від 17.11.2011 р. № 4061-VI «Про вибори народних депутатів України» [10] визначено такі основні засади виборів народних депутатів України, як обрання

депутатів на основі загального, рівного і прямого виборчого права шляхом таємного голосування.

Практика нормативного закріплення в статтях різних нормативно-правових актів принципів права ставить перед нами цілу низку питань:

- чому основоположні принципи права не завжди у повному обсязі матеріалізуються у юридичних нормах. Наприклад, у вищенаведених статтях цивільного та податкового законів ми не простежуємо принципи верховенства права та законності, принципи які виражають сутність сучасного права? Які з перелічених вище принципів мають бути обов'язково нормативно закріплені?;
- чому в деяких нормативно-правових актах законодавець мовить про засади правового регулювання, а в інших – ні? Так, у КПК України перелік засад кримінального провадження подано, в той час як у КК України їх немає;
- чому принципи права фіксуються насамперед у кодифікованих актах, а у законах, тим паче підзаконних нормативно-правових актах, дуже рідко;
- чи мають принципи права міститися у спеціальній статті (статтях), чи можуть випливати опосередковано з змісту правових норм;
- чи має законодавець давати їх нормативне тлумачення;
- яке має бути співвідношення загальних і спеціальних принципів у нормативно-правових приписах, що їх закріплюють;
- чи необхідне під час використання правових принципів урахування їх зв'язку з правом у діяльнісному чи зальнохарактеризаційному аспектах.

Досліджень із цього приводу у літературі небагато, тому наші міркування можуть бути дискусійними. Відповіддю на комплекс поставлених питань має бути виявлення підстав, правил і вимог до принципів права, які вводяться в текст нормативно-правового акта.

Г. В. Мальцев зауважив, що кількість і критерії підбору загальних принципів для тієї чи іншої галузі права не є уніфікованими і залежать від позиції законодавця [4, с. 663]. Учений також звертає увагу на те, що кодекси створюються у різний час, звідси і відмінності у встановленні загальних принципів [4, с. 664]. З цим можна погодитись. Отож, якщо повернутися до нашої таблиці, то відсутність у ЦК України, прийнятому 16.01.2003 р., наприклад, принципу верховенства права пояснюється його меншою «популярністю» ніж у період 13.04.2012 р. – момент прийняття КПК України. Однак виникають контрпитання: принцип верховенства права був визнаний статтею 8 Конституції України 1996 р. (ще задовго до створення нового ЦК України), а в ПК України, який датується 23.12.2010 р. (і його можна за часом створення умовно віднести до ровесників КПК), про цей принцип не йдеться.

Усе вищенаведене, на нашу думку, ілюструє суб'єктивізм розробників відповідних нормативно-правових актів. Стосовно принципу «верховенство права» ще можна знайти виправдання, підтримуючи позицію, що конституційні принципи, до якого належить і останній, не потребують дублювання у галузевому законодавстві. А як щодо плюралізму під час використання інших загальних принципів?

Формулювання певних передумов уведення в текст нормативно-правового акта статей про засади відповідного законодавчого акта необхідно розпочати із виділення «основних», таких, які потребують нормативної матеріалізації, загальних принципів права, оскільки щодо їх переліку серед науковців немає єдиної позиції (навіть у навчальних посібниках із теорії права називаються різні принципи). Основою виокремлення таких принципів має вважатися соціальна та гуманістична спрямованість

сучасного права. Тому саме ті принципи, які покликані зафіксувати невід'ємні природні права людини та громадянина, які визнані міжнародною спільнотою, закріплені у міжнародних актах і конституційних нормах, мають входити до цих (які потребують законодавчого підкріплення) загальних принципів. Сутнісні ідеали сучасного правового регулювання суспільних відносин повинні реалізовуватись через такі основоположні принципи, як верховенство права, законність, справедливість, рівність, свобода, недоторканність прав особи, гуманізм.

Наступний крок – виділення власне насамперед об'єктивних підстав для нормативного закріплення і указаних вище, і інших принципів права. Інакше ми не зможемо пояснити, чому КК України перелік принципів кримінального законодавства не встановлюється, в той час як статті 3–7 Кримінального кодексу Росії називають ці принципи та розкривають їх зміст.

Передумови використання принципів права у статтях нормативно-правових актів, звичайно умовно, можна розмежувати на дві групи – формальні «зовнішні» та змістовні «внутрішні». Розглянемо категорію формальних підстав. Необхідність закріплення принципів права у нормативно-правових актах зумовлюється задекларованим на законодавчому рівні курсом української держави на адаптацію національного законодавства до стандартів міжнародного права, насамперед права Ради Європи та Європейського Союзу. У випадку з принципами права, зважаючи на їхні ключові характеристики в системі права, йдеться про певне «дзеркальне» відображення загальних і спеціальних принципів в українському законодавстві. Рівень такого відображення навіть певним чином перевіряється шляхом проведення міжнародних правових експертиз новоприйнятих нормативно-правових актів України (сьогодні найчастіше такі експертизи проводяться Венеціанською Комісією Ради Європи [8]). Це є, на нашу думку, однією з причин того, що в «новітніх» й таких, які викликають посилений інтерес громадськості та міжнародної спільноти ПК та КПК України, є спеціальні статті, що закріплюють принципи права.

Наступна підстава формального характеру – використання принципів права у нормативно-правових актах, що передували і регулювали відповідну сферу суспільних відносин до прийняття нового нормативно-правового акта, принципів, які фактично апробовані часом і практикою. Наприклад, принципи кримінального судочинства, визначені статтями 15, 16, 16-1, 19, 20, 21 КПК України від 28.12.1960 р. логічно продовжені і закріплені у Главі 2. «Засади кримінального провадження» КПК України від 13.04.2012 р.

Нарешті принципи права, на нашу думку, повинні бути відображені в тексті нормативно-правового акта у випадку, якщо про них йдеться в Основному Законі держави. Так, стаття 129 Конституції України встановлює основні засади судочинства. Ці засади, видається, мають бути із урахуванням галузевої специфіки, закріплені у нормативно-правових актах, що регулюють провадження у кримінальних, цивільних, адміністративних і господарських справах. Тут же можна висловити думку стосовно позиції науковців про недоцільність дублювання конституційних принципів у поточному законодавстві. Якщо взяти для прикладу такий принцип судочинства, як «законність» (п.1 статті 129 Конституції України), то його інтерпретація стосовно кримінального провадження (ч. 2 статті 9 КПК України) вочевидь відрізнятиметься від розуміння «законності» в інших видах судочинства.

Змістовні передумови пов'язані із необхідністю відображення у нормативно-правових актах основних закономірностей та сутнісних характеристик сучасного

правового регулювання. З цього питання в Україні здійснені ґрунтовні наукові дослідження [7]. Тому вважаємо, що нормативному закріпленню правових принципів має передувати доктринальне визнання такої необхідності. Розробники законопроектів мають максимально використовувати науковий доробок, що допоможе не тільки ввести загальні чи спеціальні принципи в проекти створюваних нормативно-правових актів, а й здійснити їх нормативну інтерпретацію. Ми уже зазначали, що принципи права поділяються на нормативно закріплені та ті, які існують на рівні правосвідомості. У нашому випадку йдеться про використання останніх під час моделювання юридичних норм.

Аналіз кодексів на предмет наявності у них принципів права вказує, що в окремих із них положення засадничого характеру «губляться» у текстах нормативно-правових актів (наприклад, стаття 65 «Загальні засади призначення покарання» КК України). Необхідність виділення таких нормативно-правових приписів серед системи норм галузевого законодавства, надання їм особливого методологічного для регулювання цієї категорії суспільних відносин значення, закріплення у спеціальній статті – є підставою їх нормативної матеріалізації.

Ще одна змістовна передумова – необхідність надання статусу засадничих «постулатів» правовим аксіомам і нормам, які набули аксіоматичного характеру, наприклад: неможливості притягнення особи двічі до юридичної відповідальності за одне і те ж саме правопорушення; закон, який пом'якшує покарання або покращує правовий статус особи, може мати зворотну дію; все, що законом не заборонено ,– юридично дозволено. Звичайно не всі правові аксіоми мають фіксуватись у всіх нормативно-правових актах. Має братися за основу галузевий зв'язок правової аксіоми та проектованого нормативно-правового акта.

На відміну від правових норм принципи права наділені значно більшою стійкістю та стабільністю, мають фундаментальний характер. На їх основі формуються ті чи інші системи, галузі чи інститути права [6, с. 97]. Це також слугує підставою закріплення принципів права в нормативно-правових приписах. Наприклад, у наведеному вище прикладі із КК України: загальні засади призначення покарання, на нашу думку, мали би бути ключовою складовою засад кримінального законодавства України, основою формування нормативно-правових приписів, що встановлюють кримінальні покарання.

Г. В. Мальцев зазначає, що принципи права є різновидом юридичних норм [4, с. 681]. Тому під час їх створення необхідно дотримуватись системи вимог, які ставляться до юридичних норм в цілому. На практиці принципи права постають як терміни (наприклад, «законність» відповідно до пункту 2 частини 1 статті КПК України), у формі визначень (наприклад, «соціальна справедливість – установлення …» відповідно до частини 4.1.6. ПК України) та описів (наприклад, стаття 9 КПК України). До кожної з цих форм є своя система вимог – термінологічних, до дефініцій, мовних. Спектр цих вимог надзвичайно широкий, охоплює систему рекомендацій доктринального та нормативного характеру. Наприклад, до системи термінологічних вимог уходять такі, як зрозумілість, однозначність, апробованість, економічність, експресивна нейтральність, послідовність [9]. Тому детальний опис вимог до принципів права можливий у межах окремого дослідження.

Правильність «нормативізації» принципів права, а відповідно певним чином і досконалість нормативно-правового акта, залежать значною мірою від дотримання правил використання принципів права у створюваних проектах нормативно-правових актів. Спробуємо запропонувати такі правила, розглянувши їх і відповідаючи на порушені вище дискусійні питання.

Щодо доцільності нормативного закріплення основних загальних (основоположних) принципів права у текстах нормативно-правових актів, то, видається, зважаючи на практику їх дещо різного тлумачення (за винятком хіба що принципу верховенства права) у нових кодексах України, ці принципи мають міститися у всіх статтях, що визначають засади відповідного законодавства. Так, частина 4.1.6. ст. 4 ПК України визначає принцип «соціальна справедливість» як установлення податків і зборів відповідно до платоспроможності платників податків. Таке розуміння звичайно відрізнятиметься від принципу справедливості, вказаного у ст. 3 ЦК України. Така необхідність також зумовлюється тим, що через принципи імплементуються стандарти міжнародного права, принципи права в окремих випадках можуть виконувати роль джерел права. Навіть на основоположні принципи права впливає галузева специфіка.

Коли ж йдеться про спеціальні принципи права, то необхідно акцентувати на вихідних положеннях галузевого законодавства, які визначають його соціальну сутність та основні аспекти праворегулятивного впливу (наприклад, свобода підприємницької діяльності у господарських відносинах).

Про співвідношення загальних і спеціальних принципів права у нормативно-правових актах мовити, на нашу думку, недоцільно – якщо перелік основоположних принципів певним чином визначений на рівні правової доктрини, то галузеві принципи навіть у кількісних величинах суттєво різняться.

Відсутність у деяких кодексах, наприклад КК України, статей, які б визначали засади законодавства, пояснюється тим, що законодавець раніше, а інколи за інерцією і сьогодні не вбачає необхідності систематизувати принципи права в окремій статті нормативно-правового акта. Як результат – ці принципи «губляться» в масиві нормативно-правових приписів. Нинішні підходи інші, й тому в кодексах має бути обов'язкова норма, присвячена принципам права. Закріплення принципів права саме у кодексах і їх відсутність в інших нормативно-правових актах зумовлюється визначальним місцем кодексів у системі відповідного галузевого законодавства (наприклад, Кодекс законів про працю України) чи їх «одноособовістю» (наприклад, КК України). Закріплення правових принципів у законах доцільне, якщо вони є основними та базовими нормативними документами, які регулюють певну сферу суспільних відносин (наприклад, Закон України «Про вибори народних депутатів України»).

З метою надання особливого методологічного характеру для формування інших нормативно-правових приписів, принципи права доцільно викладати на початку тексту нормативно-правового акта у спеціальній статті (аналогічно до того, як нині у багатьох законах пропонується визначення основної термінології).

Неоднозначність розуміння, визначальний характер праворегулятивного впливу, можливість використання як засобу подолання прогалин у законодавсті (ст. 8 ЦК України, ст. 10 Сімейного кодексу України) вказують на доцільність тлумачення принципів права. Нормативна інтерпретація також покликана конкретизувати формальну невизначеність багатьох принципів права, сприяє їх належному розумінню та застосуванню (наприклад, таких принципів, як справедливість і розумність).

Висновки. Таким чином, принципи права як засоби нормопроектної техніки – це зумовлені закономірностями суспільного буття керівні засади (ідеї), які закріплюються в нормативно-правових актах з метою визначення змісту та основних напрямів правового регулювання.

Принципи права можуть використовуватись у проектах створюваних нормативно-правових актів за наявності певних передумов (підстав):

- необхідності закріплення принципів права, що входять у систему стандартів міжнародного права;

- використання принципів права у нормативно-правовому акті, який раніше регулював цю категорію суспільних відносин;

- закріплення принципів права у конституційних нормах, які слугуватимуть основою для прийняття нормативно-правового акта;

- наявності доктринальних висновків і переконаність правової спільноти щодо розуміння певних принципів права та необхідності їх нормативного визнання;

- необхідності закріплення принципів права, які опосередковано відображені у тексті нормативно-правового акта, з метою їх виділення у спеціальній нормі та надання їм методологічного характеру;

- наявності правових аксіом галузевого правового регулювання та доцільність їх виділення у формі принципів права;

- необхідності виділення та нормативного закріплення окремих загальновизнаних правових «постулатів» для надання їм фундаментального, джерельного для інституту чи галузі права характеру.

Формулювання (виклад) принципів права у статтях нормативно-правового акта має здійснюватись із дотриманням мовних і термінологічних вимог, вимог до дефініцій.

Закріплення принципів права у нормативно-правових актах має здійснюватись відповідно до таких правил:

- у статтях нормативно-правових актів, які визначають засади відповідного законодавства, мають закріплюватись усі основоположні принципи права та принципи, що визначають соціальну спрямованість галузевого праворегулятивного впливу;

- принципи права мають фіксуватись у кодексах і законах, які є основними та базовими для регулювання певної сфери суспільних відносин;

- принципи права доцільно викладати на початку тексту нормативно-правового акта у спеціальній статті;

- принципи права мають доповнюватись їх нормативною інтерпретацією.

Список використаних джерел

1. Алексеев С. С. Общая теория права: учеб. – 2-е изд., перераб. и доп. / С. С. Алексеев. – М.: Проспект, 2008. – 576 с.;
2. Кашанина Т. В. Юридическая техника: учебник / Т. В. Кашанина. – М.: Эксмо, 2007. – 512 с.
3. Луць Л. А. Загальна теорія держави та права: навчально-методичний посібник / Л. А. Луць. – К.: Атіка, 2008. – 412 с.;
4. Мальцев Г. В. Социальные основания права / Г. В. Мальцев. – М.: Норма, 2007. – 800 с.
5. Методичні рекомендації з підготовки та оформлення проектів законів (правила законопроектування). [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.idealcountry.org.ua/misc/01.doc.
6. Общая теория государства и права. Академический курс в трех томах. Том 2 / отв. ред. М. Н. Марченко. – М.: Норма, 2007. – 816 с.
7. Погребняк С. П. Основоположні принципи права: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня д-ра юрид. наук: 12.00.01 / С. П. Погребняк. – Х., 2009. – 36 с.
8. Посилення боротьби з жорстоким поводженням та безкарністю» висновок щодо Кримінального процесуального кодексу України підготовлений Спільною

програмою Європейського Союзу та Ради Європи // Право України. 2012. – № 10. – С. 327.
9. Пособие по законотворчеству: канадский опыт для России; под ред. С. В. Кабышева. – М.: Формула права, 2009. – 99 с.
10. Про вибори народних депутатів України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2012. – № 10–11. – Ст.73.
11. Проблемы теории государства и права: учебник /под ред. А. В. Малько. – М.: Юрлитинформ, 2012. – 592 с.
12. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. посібник. – Вид. 10-е, доповнене / П. М. Рабінович. – Львів: Край, 2008. – 224 с.;

Ромашов Р. А. Теория государства и права / Р. А. Ромашов. – СПб.: Питер, 2006. – 256 с.

Косович В. М. Нормативное закрепление принципов права как фактор совершенства нормативно-правовых актов Украины

В статье дано определение понятия принципа права как средства нормотворческой техники. Кратко охарактеризованы признаки, функции и виды принципов права. Основное внимание сосредоточено на исследовании вопроса использования принципов при проектировании нормативно-правовых актов Украины. Предлагается система требований, предпосылок (оснований) и правил введения в текст нормативно-правового акта правовых принципов.

***Ключевые слова**: принципы права, требования к принципам права, основания и правила использования принципов права.*

Kosovych V. M. Statutory principles of law as a factor of Excellence legislative acts of Ukraine

The article defines the concept of the principle of law as a means of legislative technique. Briefly describes features, functions and types of law principles. The main focus is on the study of the use of law principles when designing regulations of Ukraine. Suggested system requirements, prerequisites (reason) and the rules of entering the text of the legal act of legal principles.

***Key words**: principles of law, the requirements of the principles of law, reason and rules using principles of law.*

УДК 340.12

Гусарєв Станіслав Дмитрович,
доктор юридичних наук,
професор, начальник кафедри
теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

Тихомиров Олександр Деонисович,
доктор юридичних наук,
професор кафедри
теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ВИКОРИСТАННЯ ПОВЕДІНКОВОГО ТА СИТУАТИВНОГО ПІДХОДІВ В КОМПАРАТИВНИХ ТА ІНШИХ ЮРИДИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ

У статті розглядаються філософські проблеми та теоретичні підходи використання поведінського та ситуативного методів у порівняльних дослідженнях правової реальності. Філософія права, адаптуючи положення філософії прагматизму, створює засади для побудови теоретичних конструкцій поняття правової поведінки. Компаративізм орієнтує на плюралізм та особливості соціальної регуляції у різних цивілізаціях. Соціальна ситуація розглядається при цьому як фрагмент реальності, в межах якої синтезується вплив різних соціальних регуляторів.

Ключові слова: *правова поведінка, соціальна ситуація, соціальний регулятор, порівняльне дослідження, правова реальність, правова система.*

Постановка проблеми. Перспективи юридичної науки в сучасному глобалізованому світі пов'язуються перш за все з удосконаленням її методології, що повною мірою стосується й порівняльного правознавства, особливо компаративістики як міждисциплінарної сфери соціогуманітарних наук. Серед різних напрямків та перспектив методологічної частини правознавства у цьому плані привертає увагу компаративний підхід у його широкому розумінні, що останнім часом активно розвивається майже у всіх гуманітарних дисциплінах, завдяки чому розширюються потенційні можливості його використання в юриспруденції. Порівняльно-правові дослідження в сучасних умовах не можуть бути успішно проведені без використання методологічного й теоретичного потенціалу не тільки юридичних наук, але й філософії, соціології, політології, культурології, антропології, філології й багатьох інших наук [13], у тому числі напрацьованих ними теорій і практики використання порівняльного методу (порівняльно-політичного, порівняльно-економічного, порівняно психологічного й т.д.) у його єдності з іншими методами (зокрема, поведінковим).

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Досліджуваній проблематиці вже присвячувалася низка наукових праць, які виконали Н. П. Дубінін, А. С. Колесников,

І. М. Кондратьєв, Л. О. Корчевна, В. С. Нерсесянц, Ю. М. Оборотов, В. М. Селіванов, Ю. В. Тихонравов та ряд інших відомих науковців.

Постановка завдання. У цьому зв'язку метою статті є висвітлення дискусійних питань філософського та теоретико-методологічного аспектів застосування поведінкового підходу в компаративних дослідженнях прав людини.

Виклад основного матеріалу дослідження. У предметному контексті в порівняльному правознавстві епохи модерну було прийнято (явно або неявно) виходити з припущення, що право існує у всіх країнах, хоча його природа, розуміння, місце й роль у суспільному житті різні [4]. Як висунута на початку XX століття ідея створення «універсального», «світового» права, так і формальна відмова від неї, не змінили прагнення науковців визначати спочатку, що є «право», які його «загальновизнані цивілізованими країнами ідеї й норми», «правові стандарти» і т.д., внаслідок чого шаріату, звичаю й іншим соціальним регуляторам приписувалися хоч і своєрідні, але правові властивості. Тим самим досліджувалися не особливості регулювання в тій або іншій країні, а ступінь і форми проникнення в них тим або іншим шляхом «права» західної цивілізації, що привело до виділення змішаних правових сімей, які відображали незахідні варіанти західної традиції праворозуміння [10, с. 70].

Не вирішив цієї проблеми й підхід, заснований на приматі міжнародного права, яке у своїх основних, базових положеннях було і є «зразком взаємодії» (перш за все, країн (держав, націй) європейської цивілізації).

На відміну від попередніх підходів, компаративізм виходить із розмаїтості реальностей різних країн і континентів, із ідеї становлення спільного в результаті їхньої взаємодії, а не заздалегідь встановленими кимось правовими ідеалами і нормами. Кожна країна, нація, цивілізація вступає в діалог, «якою вона є», у всьому своєму різноманітті, неповторності й унікальності [12], як рівна будь-якій іншій країні, без оцінки її іншими як «нецивілізованої» або такої що «модернізується за західними зразками» і т.д. При компаративному (а не порівняльно-правовому) підході акцент переноситься із права, правових систем країн, на цілісність регулятивного компонента соціального життя, на визнання рівними праву інших регуляторів, що є домінуючими в тій або іншій країні (цивілізації). Іншої позиції дотримується відомий фахівець загальнотеоретичного правознавства В.С. Нерсесянц [8, с. 83-84].

У силу різноманіття й невизначеності даної проблеми, відсутності напрацьованих концепцій, у першу чергу необхідно здійснити її філософське осмислення. В умовах різноманіття культур, властивих їм цінностей, «спільний смисловий простір світової культури» і філософія як сутність культури створюють умови для встановлення спільного на основі різного, здійснення діалогу, взаєморозуміння, взаємовизнання суспільств і цивілізацій [2, с. 364] . У той же час «при всьому усвідомленні важливості дослідження нормативно-ціннісних відносин, робилися лише одиничні спроби виведення на аксіологічній основі загальних (для різних суспільств) критеріїв» [2, с. 364]. В існуючих дослідженнях у соціології, правознавстві, політології, релігієзнавстві, психології, етиці та інших гуманітарних науках, внаслідок їх раціоналізованості, побудови на основі «загальнолюдських цінностей» західного варіанта, відсутні комплексні дослідження різноманіття нормативно-ціннісних регуляторів інших культур, механізмів і процесів їхньої конвергенції, формування нормативно-ціннісного простору «світового порядку» на основі загальної, діалогічної, «спільної» взаємодії різних суспільств.

Не є в цьому плані виключенням й вітчизняна юриспруденція, у якій частіше за все дослідження даної проблеми проводяться в руслі концепції забезпечення реальності

функціонування правових явищ. Тим самим вона співвідноситься із такими питаннями, як гарантії суб'єктивних прав, свобод і законних інтересів громадян, гарантії законності застосування норм права й правотворчості, гарантії реалізації норм права й т.д. Однак у якій би формі проблема гарантій не розглядалася, основна увага в цьому випадку акцентується на умовах, способах, засобах, що здійснюють сприятливий вплив на існування правових явищ, тим самим поза увагою опиняються умови, що перешкоджають протіканню правових процесів. Більше того, концепція гарантій залишає в тіні активність суб'єктів взаємодії, тобто гарантії в кожному разі розглядаються як зовнішні умови, засоби, фактори стосовно них.

Разом з тим ці підходи створили основу для переходу до їхнього синтезу в рамках вивчення соціальної ситуації [16]. Відмінною рисою вивчення ситуації в цьому випадку є включення в якості одного з факторів власне фактор взаємодії її суб'єктів, а також дослідження ситуації не тільки в аспекті статики (гарантії, умови, засоби, способи), тобто в структурному плані, але й у функціональному аспекті – як процесу виникнення, становлення та розвитку ситуації.

Компаративне значення соціальної ситуації виявляється й у тому, що вона впорядковується різними соціальними регуляторами. Саме стосовно неї вони взаємодіють або конкурують між собою, саме в її фактичному вирішенні виявляється їхня ефективність, а відповідно й соціальна значущість і т.д.

Ядром соціальної ситуації виступають суб'єкти та їхні взаємодії, що виявляються в діях або бездіяльності, саме трихотомія (суб'єкти, їхні дії й бездіяльність) забезпечує розгляд єдності суб'єктів з їх взаємодіяннями, враховує бездіяльність як форму зовнішнього виразу внутрішніх станів суб'єктів, що є важливим і специфічним аспектом для права і юриспруденції.

Моделлю взамодії у певній соціальній ситуації є регулятив – правило, адресоване їхнім суб'єктам. У цій якості регулятив як інваріант у різноманітних формах використовується в регулятивних системах країн різного соціального устрою. Окрім того, регулятив як модель визначає для суб’єктів можливість та необхідність певних дій, що відображаеються у суб'єктивному праві, юридичних обов'язках і відповідальності. У позитивному праві ця модель підтримується й забезпечується державою У приватному праві – громадянським супільством, а у звичаєвому праві – плем'ям або іншим соціумом і т.д.

Ці філософські й теоретичні положення становлять методологічну основу подальшого вивчення можливостей застосування поведінкового підходу в компаративних дослідженнях прав людини.

Висунення на перший план проблем людини, її прав, обов’язків та відповідальності [15] визначає необхідність та актуальність дослідження соціальних процесів, у тому числі правової дійсності крізь призму їх поведінкових характеристик, суб'єкт – суб’єктних взаємодій. Глибоке та всебічне пізнання закономірностей поведінки людей у суспільстві є передумовою вияву протиріч у правовій сфері та визначення шляхів їхнього вирішення, зміцнення законності, удосконалення правового регулювання. Тривалий час дослідження правової поведінки в юридичній науці в основному велося у зв'язку з вивченням інших правових явищ: правореалізації і правозастосування, правосвідомості, правової культури і правового виховання, правовідносин, правової активності, протиправної поведінки. Зростання інтересу вчених до феномену правової поведінки зумовило появу низки досліджень, присвячених поняттю і закономірностям правової поведінки, факторам її формування, при цьому зверталася увага на недостатність наукових знань щодо

механізмів формування та здійснення правової поведінки, її детермінації, особливостей правової поведінки різних суб'єктів [1, 5, 11].

Ця проблема актуальна і з інших причин: по-перше, розширення прав, свобод і законних інтересів громадян України, здійснення правового регулювання за принципом «дозволено все, що прямо не заборонено законом» визначають нові вимоги до юридичних процедур, за допомогою яких регулюється правова поведінка, акцентують увагу на розвитку процесів саморегуляції, правової активності; по-друге, зростання ролі політичних, економічних, моральних передумов правової поведінки, а також засобів правового впливу, диктує необхідність вирішення цих проблем в контексті соціальної дії права на рівні конкретних суб'єктів; по-третє, формування громадянського суспільства і правової держави, перебудова державних структур, розподіл законодавчої, виконавчої та судової влади, зміцнення місцевого самоврядування викликають необхідність переосмислення організаційно-структурних чинників формування професійної правової поведінки, зокрема забезпечення реалізації прав та обов'язків посадовими особами; по-четверте, динамізм протікання та багатоматність форм соціальних перетворень, зростання рівня організованої злочинності та корупції об'єктивно зумовлюють зміни в механізмі здійснення професійної поведінки працівників правоохоронних органів, потребують підвищення їх професіоналізму, якісного поліпшення підбору, розстановки і виховання особового складу, його ефективної соціальної і правової захищеності; по-п'яте, розширення соціальної і правової свободи членів громадянського суспільства, перетворення в формах її правового гарантування робить необхідним теоретичне вивчення природи та всіх складових правової поведінки суб'єктів права як об'єкту впливу з боку державних посадових осіб.

Таким чином, актуальність загальнотеоретичного вивчення проблем правової поведінки, і, зокрема, як форми реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, зумовлена потребами реформування правової системи, необхідністю поглиблення й подальшого розвитку ряду основних положень теорії держави і права, їх філософського осмислення.

У філософському аспекті праксіологічне значення [6, с. 7] правової поведінки визначається такими її характеристиками як єдність правової форми та соціального змісту взаємодії суб'єктів права, зокрема як форми реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків.

У цьому ж контексті правова поведінка характеризується як об'єкт захисту, як зміст суспільно необхідної праці державних службовців, особливості якої визначаються їх положенням в механізмі держави, своєрідністю функцій, що здійснюються ними в сферах державного управління, забезпечення суспільної безпеки і охорони правопорядку.

У теоретичному плані правова поведінка розглядається як одна із основних категорій теорії права, така, що взаємопов'язана з більшістю інших фундаментальних понять та теоретичних конструкцій, на підставі чого її можна вважати системоутворюючим фактором правової системи.

Сутність, форми та зміст правової поведінки як форми реалізації суб'єктивних прав та юридичних обов'язків можуть бути визначені виходячи з наступних основних положень:

1) природа правової поведінки в єдності її соціальних характеристик і правової специфіки відбивається через якісну і кількісну визначеності, де якісна сторона є сукупністю необхідних і достатніх ознак (соціальної значимості, зовнішнього виразу, підконтрольності свідомості і волі, правомірності), а кількісна – відбиває

рівень розвитку якості та масовість;

2) правомірність (або правність) поведінки за своїм обсягом є більш широке поняття, ніж тільки відповідність поведінкових актів правовим нормам, яке розглядається як «одиниця» виміру оцінки правової якості поведінки, як зона, в межах якої правова якість поведінки залишається незмінною при певних змінах її кількісних ознак;
3) характеристика однакової якості правових норм, суб'єктивних прав та обов'язків, правової поведінки;
4) сутністю суспільної природи правової поведінки є соціальність, тобто міра залучення суб'єкта до родової природи людини і відчуження від останньої, яка адекватна рівню розвитку рушійних сил суспільства, а правовою стороною соціальної поведінки є почуттєво-практична, безпосередня взаємодія суб'єктів, які мають волю, діють на засадах досягнутого в суспільстві ступеня рівності і справедливості;
5) своєрідність професійної правової поведінки державних службовців, обумовлена їх соціальним призначенням, місцем відповідних державних органів в структурі державної системи, особливостями правового статусу та компетенції, відповідно й працівників правоохоронних органів, їх функціональним спрямуванням на факти невиконання суб'єктами права юридичних обов'язків та порушення суб'єктивних прав, захисту та відновлення останніх;
6) основою формування правової поведінки є упорядкування процесів її виникнення, здійснення і вдосконалення, причому не тільки через нормативно-правове визначення суб'єктивних прав та юридичних обов'язків та створення гарантій їх правомірної реалізації, але й через визнання правової за своєю природою поведінки в якості основи для існування останніх, що в структурному плані розкривається через систему чинників, які впливають на поведінку, а в функціональному – процеси детермінації, організації, регуляції в формах зовнішньої і внутрішньої причинності.

У фундаментальному осмисленні цих проблем пріоритетне значення надається філософії права та загальній теорії держави і права, у рамках яких на основі пізнання загальних та специфічних закономірностей розвитку правової дійсності розробляються фундаментальні проблеми, що мають методологічне значення для галузевих юридичних наук. Загальна теорія держави та права як і будь-яка інша наука, може розглядатися як сукупність знань про специфічні сфери соціальної дійсності – державу та право. Її змістом є: по-перше, знання щодо суттєвих взаємозв'язків та взаємозалежностей держави та права, їхньої сутності, структури, багатоманітних форм проявів, загальних закономірностей виникнення, функціонування та розвитку державно-правової дійсності; по-друге, уявлення про прийоми, способи та засоби пізнання об'єкта, виходячи з того, що кожному окремому виду соціальних явищ повинні відповідати специфічні методи їхнього пізнання, тому що метод пізнання є аналогом предмета або, вірніше, пізнаної властивості предмета.

У цьому плані для загальної теорії держави та права специфічними є не тільки уявлення, ідеальні образи та теоретичні конструкції соціальної поведінки у правовій сфері, але й методи їхнього одержання. Загальновідомо, що філософія права та теорія держави і права, ґрунтуючись на філософських законах та категоріях, модифікують, трансформують, перетворюють їх відповідно до особливостей об'єкта, що досліджується. Методологічне значення у правознавстві мають як онтологічні, гносеологічні, так і аксіологічні філософські конструкції правової дійсності [9, с. 40-64]. Звідси до однієї з актуальних проблем юридичної науки відноситься проблема використання загальних за

своїм характером філософських знань та методів пізнання, а також даних інших наук у специфічній сфері соціального життя – правовій дійсності [13], у тому числі й сфері правової поведінки.

У цьому контексті доцільно розрізняти поведінку як об'єкт та спеціальний предмет філософського та загальнотеоретичного юридичного наукового пізнання. Поняття предмета науки (предмет дослідження) звичайно фіксує специфічний підхід, специфічне коло проблем даної науки, вживається як логічна категорія наукового пізнання, результат або процес діяльності, що абстрагують науки. Об'єкт науки найчастіше визначається як сфера об'єктивної дійсності, певне коло явищ, що розвиваються та функціонують, згідно зі своїми власними внутрішніми закономірностями [9, с. 15-16]. У цьому сенсі поведінка, як певна форма «руху матерії», є об'єктом багатьох наук, одночасно виступаючи об'єктом філософії права та загальної теорії держави та права. Співвіднесення поведінки як об'єкта та предмета юридичної науки дозволяє:

а) розчленувати об'єктивно існуючий масив поведінкових актів, визначити способи їхнього пізнання (методологію їх вивчення), результати пізнання (ідеальну модель поведінки, різноманітні теоретичні конструкції тощо);

б) визначити роль методології юридичного пізнання поведінки у єдності її двох сторін, а саме, що у поведінці повинна досліджувати юридична наука та як досліджувати;

в) співвіднести методологію юридичного дослідження з методами абстрагування, притаманними іншим наукам як на рівні теоретичних конструкцій, так і на рівні об'єкту дослідження.

Філософія, соціологія, психологія, етика та інші науки абстрагують з дійсності своє поняття поведінки, виявляючи та фіксуючи значущі для свого аналізу залежності і зв'язки, що можуть у більшій чи меншій мірі співпадати зі специфічним для правознавства поняттям поведінки, а у своїй сукупності відтворюють його у цілісному вигляді. Важливо підкреслити, що властивості, зв'язки та відношення поведінки можуть виявлятися як на рівні абстракцій, що вже склалися, так й при аналізі дійсної поведінки, тобто на рівнях поняття і об'єкта.

Виходячи з цього, доцільно поставити питання про такий комплексний підхід до дослідження поведінки в сфері права, який передбачає комплексність не тільки у використанні вироблених в інших науках поняттях, засобах дослідження, але й передбачає комплексність у вихідному пункті – у фактичній поведінці суб’єкта.

Необхідність такого підходу до дослідження правової поведінки зумовлена ще й тим, що поняття філософії права та теоретичні конструкції загальної теорії держави і права носять найбільш загальний і абстрактний характер, а не вторинний, похідний, залежний від узагальнення результатів досліджень галузевих юридичних наук, бо вони виробляються в основному на філософському рівні юридичних досліджень, є безпосереднім виразом застосування до даного конкретного фактичного матеріалу філософських законів та категорій, а тому розкривають фундаментальні сторони правових явищ [14, с. 37-41]. Понятійний апарат кримінології, юридичної психології, кримінального права та інших юридичних наук відбиває ті або інші сторони поведінки, але не може замінити її філософського та загальнотеоретичного рівня правового дослідження.

Завдання комплексного підходу може бути реалізоване в процесі філософсько-теоретичного дослідження правової поведінки в зв'язку з іншими правовими і іншими соціальними явищами, на основі поєднання філософських методів з системою загальнонаукових та конкретнонаукових методів та методик, правових категорій з понятійним апаратом філософії права, соціальної психології, психології та інших

гуманітарних наук у процесі сходження від конкретного до абстрактного і навпаки [3]. Гранична складність, багатогранність, абстрактний характер поняття поведінки пояснює його важливу роль, поліфункціональність у розвитку наукового мислення, наявність безлічі визначень та вживання стосовно об'єктів будь-якого рівня організації.

В основі філософського поняття поведінки повинно лежати таке абстрактне уявлення про неї, що в подальшому може бути застосоване до аналізу конкретних питань [14, с. 35], пов'язаних з дослідженням різноманітних її видів, тобто повинна бути розкрита теоретична підстава внутрішньої єдності всіх цих видів поведінки різноманітних суб'єктів, стосовно до яких застосовується термін «поведінка», тієї реальної спільності, що стоїть за диференціацією колективної та індивідуальної поведінки, правової та моральної, активної та пасивної, вербальної та конклюдентної тощо. Враховуючи особливості гносеологічного пізнання явища поведінки, вважаємо доцільним досліджувати її з використанням категорій «діяльність», «суспільні відносини», «спілкування», «активність»; «об'єктивне та суб'єктивне»; «матеріальне та ідеальне»; «внутрішнє та зовнішнє»; «загальне», «особливе та одиничне».

Висновки. Таким чином, правова поведінка, відбиваючи специфічні якісні і кількісні характеристики соціальності, не може зводитися тільки до правової поведінки як засобу прояву суспільного на індивідуальному рівні. За своєю сутністю вона є виразом «правової природи» і як таке є передумовою, формою існування і результатом чинності права як системи правових норм, суб'єктивних прав та юридичних обов'язків, причому незалежно від того закріплені вони в нормативно-правових актах чи ні, тобто у вигляді не тільки суб'єктивних прав, свобод, але й правових (законних) інтересів.

Проте компаративістські дослідження правової поведінки не можуть бути обмежені тільки її правовими властивостями, оскільки реальне діяння суб'єкта є цілісним, що поєднує в собі правові, моральні, релігійні, традиційні та інші властивості. Подальше осмислення можливостей використання поведінкового та ситуативного підходів в компаративістських дослідженнях доцільне в контексті визначення домінуючих властивостей, обумовлених особливостями соціокультурного середовища, з метою з'ясування спільного, відмінного, унікального, своєрідного тощо.

Список використаних джерел

1. Дубинин Н. П. Генетика, поведение, ответственность / Н. П. Дубинин. – М., 1989. – 352 с.
2. Колесников А. С. Философская компаративистика: Восток – Запад: Учебн. Пособие / А. С. Колесников. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 2004. – 390 с.
3. Кондратьєв І. М. Філософія права як методологічна дисципліна / І. М. Кондратьєва // Філософія права: Навч. посіб. / О. О. Бандура, С. А. Бублик, М. Л. Заінчковський та ін..; за заг. Ред.. М. В. Костицького, Б. Ф. Чміля. – К.: Юрінком Інтер, 2000.
4. Корчевна Л. О. Проблема різноджерельного права: Дослід порівняльного правознавства. Монографія / Л. О. Корчевна. – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, 2004. – 360 с.
5. Кудрявцев В. Н. Правовое поведение, норма и патология / В. Н. Кудрявцев. – М.: Юрид. лит., 1987.
6. Курода К. Праксиология. Философия субъективности межчеловеческих отношений / К. Курода. – М.: ИМПЭТО, 2001.
7. Лешкевич Т. Г. Философия науки: традиции и новации/ Т. Г. Лешкевич. – М.: ПРИОР, 2002.

8. Нерсесянц В. С. Философия права. Ученик для вузов/ В. С. Нарсесянц. – М.: Издательская группа ИНФРА.М-НОРМА, 1997.
9. Нерсесянц В. С. Философия права / В. С. Нарсесянц // Проблеми філософії права. Том II. – Київ-Чернівці: Рута, 2004.
10. Оборотов Ю. М. Традиції та новації у правовому розвитку: Монографія / Ю. М. Оборотов. – Одеса: Юридична література, 2001.
11. Оксамытный В. В. Правомерное поведение личности / В. В. Оксамытный. – К.: Наукова думка, 1985. – 175 с.
12. Правова система України: теорія і практика. Тези доповідей і наукових повідомлень науково-практичної конференції (Київ, 7-8 жовтня 1993 года). – К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. – 1993.
13. Селиванов В. М. Право і влада суверенної України: методологічні аспекти / В. М. Селиванов. – К.: Видавничій Дім «Ін Юре», 2002.
14. Тихонравов Ю. В. Основи философии права. Учебное пособие / Ю. В. Тихонравов. – М.: Вестник, 1997.
15. Хамитов Н. Философия человека: от метафизики к метаантропологии. – М.: Институт общегуманитарных исследований, 2002.
16. Цвайгерт К., Кётц Х. Введение в сравнительное правоведение в сфере частного права: В 2-х тт. / К. Цвайгерт, Х. Кётц. – Том. I. Основы: Пер. с нем. – М.: Междунар. Отношения, 1998.

Гусарэв С. Д., Тихомиров О. Д. Теоретические основы использования поведенческого и ситуационного подходов в компаративных и других юридических исследованиях

В статье рассматриваются философские проблемы и теоретические подходы использования поведенческого и ситуационного методов в сравнительных исследованиях правовой реальности. Философия права, адаптируя положения философии прагматизма, создает основания для построения теоретических конструкций понятия правового поведения. Компаративизм ориентирует на плюрализм и особенности социальной регуляции в различных цивилизациях. Социальная ситуация рассматривается при этом как фрагмент реальности, в которой синтезируется воздействие различных социальных регуляторов.

Ключевые слова: *правовое поведение, социальная ситуация, социальный регулятор, сравнительное исследование, правовая реальность, правовая система.*

Gusarev S. D., Tikhomirov O. D. Theoretical basis of behavioral and situational approaches in comparative studies and other legal

In article philosophical problems and theoretical approaches of use of behavioural and situational methods in comparative researches of a legal reality are considered. The legal philosophy, adapting with reference to a legal reality of position of philosophy of a pragmatism creates the bases for construction of theoretical designs of concept legal behaviour. Comparativism focuss on pluralism and features of social regulation in various civilizations. The social situation is considered thus as a fragment of a reality in which influence of various social regulators is synthesized.

Key words: *legal conduct, social situation, social regulator, comparative research, legal reality, legal system.*

УДК 340.12

Свиридюк Наталія Петрівна,
кандидат юридичних наук, доцент
кафедри теорії держави та права
Національної академії внутрішніх справ

ПОЛІТИЧНА ЮСТИЦІЯ ЯК ЗАСІБ ВТІЛЕННЯ ПОЛІТИЧНИХ РЕПРЕСІЙ

У даній статті здійснюється характеристика політичної юстиції як негативного, антиправового та антидемократичного явища. Політична юстиція визнається, як невід'ємна складова юридичної системи тоталітарного режиму, встановлюється взаємозв'язок між ними. Застосування репресивних заходів органами політичної юстиції визначається основним методом забезпечення існування тоталітаризму. Зроблено висновок про необхідність дослідження політичної юстиції та усвідомлення її репресивної сутності для вироблення та реалізації демократичних засад державно-правового розвитку в майбутньому.

Ключові слова: *політична юстиція, репресія, тоталітаризм, насильство, неправова держава.*

Постановка проблеми. Юстиція являє собою складне та багатогранне явище і представляє окремий інтерес для сучасної правової науки. Плюралізм методологічних підходів до вивчення юстиції обумовив певні розходження при визначенні цього поняття навіть в межах однієї галузі. Разом з тим, незважаючи на це, а також беручи до уваги, що під впливом різних державно-правових перетворень зазнали певних змін і окремі аспекти розуміння юстиції, незмінним залишилося сприйняття юстиції як інституту забезпечення справедливості. У сучасному світі ця справедливість виражається через різні складові права (зокрема, принципи права, нормативно-правові акти, правозастосовчі рішення тощо).

Поява та історичний розвиток галузей права, диференціація сфери правового регулювання, виходячи із потреб соціального розвитку, обумовили виникнення різних галузей юстиції – конституційної, адміністративної, кримінальної, ювенальної тощо. Кожна із них нерозривно пов'язана із такими поняттями як «суд», «правосуддя», «справедливість», а їх злагоджена та ефективна робота свідчать про реалізацію основних принципів існування правової держави, забезпечення прав і свобод громадян.

Разом з тим, ряд подій державно-політичного життя суспільства, що відбувалися протягом XX століття обумовили виникнення особливого виду юстиції – політичної юстиції. Цей термін, з огляду на функції та призначення політичної юстиції, як явища соціальної дійсності, набув негативного забарвлення та став прикладом псевдозаконного та псевдоправового явища.

За таких умов, дослідження явища політичної юстиції та характерних для неї засобів впровадження державної політики залишається актуальним й сьогодні, що сприятиме усвідомленню її негативної, антиправової сутності. Таке усвідомлення, у свою чергу, є ознакою гуманізації суспільного життя, необхідною умовою майбутньої реалізації

демократичних принципів та засад державно-правового розвитку, а отже, недопущення повторення аналогічних трагедій.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Частково дана проблематика висвітлювалася у наукових працях С. С. Алексєєва, Е. Альбац, А. Е. Гурьянова, В. М. Кудрявцева, А. І. Трусова та ін.

Проте недостатню увагу присвячено правовій природі політичної юстиції, що вимагає додаткового наукового дослідження.

Постановка завдання. Метою статті є характеристика сутності політичної юстиції як основного засобу втілення політичних репресій в умовах тоталітарного режиму державного правління. А отже основними завданнями для досягнення поставленої мети є такі: характеристика політичної юстиції як негативного, антиправового та антидемократичного явища; визначення політичної юстиції як невід'ємної складової юридичної системи тоталітарного режиму, а також взаємозв'язку між ними; визначення застосування репресивних заходів органами політичної юстиції як основного методу забезпечення існування тоталітаризму в СРСР (на прикладах історичних фактів та архівних матеріалів). Для вирішення поставлених завдань було використано ряд наукових методів пізнання, зокрема, історичний, статистичний, а також методи порівняння, герменевтики тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. «Забувши минуле, ми засуджує себе до того, щоб пережити його знову». Ці слова стали епіграфом до книги В. Н. Кудрявцева та А. І. Трусова «Політична юстиція в СРСР» [7]. Цим самим автори наголосили на значенні дослідження політичної юстиції для історії державно-правового розвитку, становлення та укріплення демократії, сприяння та утвердження законності й справедливості з метою недопущення повторення жахливих подій минулого. Вони пов'язали появу політичної юстиції (як специфічного негативного правового явища) з існуванням режиму Радянського Союзу, характеризуючи її як частину юридичної системи, спеціально створеної для придушення політичних противників шляхом застосування правових і протиправних засобів, а також як антипод справжньої законності та справедливості [7]. Таким чином, інститут політичної юстиції був представлений у новому, антидемократичному обличчі, ставши ознакою диктатури, тоталітаризму, і за допомогою якого проводилися багаточисленні політичні гоніння та репресії.

Безперечно, появі політичної юстиції передував цілий ряд реформ російської системи судоустрою та судочинства, метою яких було створення особливого суду, що гарантував би жорстку та невідворотну репресію по відношенню до політичних противників царизму. З часом виникла практика оминати судову інстанцію при вирішенні питань загрози державному режиму і суспільній безпеці, використовуючи для цього адміністративні та спеціально створені для цього поліцейські органи.

Одним із найяскравіших прикладів функціонування системи політичної юстиції можна вважати події 20 – 40-х років XX століття, коли вона набула масового характеру і перетворилася на інструмент втілення карального правосуддя. Фактично, вона була штучно деформована і перетворена в особливий «юридичний» механізм здійснення політичних репресій, а цей період увійшов в радянську історію як період «великого терору». Фальсифікації обвинувачень дали змогу перетворювати людей, що виявляли незгоду з діючим режимом, у зрадників батьківщини, терористів, які, як правило, діяли у змові з контрреволюційними організаціями. Придушення класових противників, тобто, фактичне знищення таких людей, стало однією з основних задач тогочасної «правової» системи і для цього застосовувалися будь-які засоби.

Політичні репресії здійснювалися добре організованою, розгалуженою політико-юридичною системою країни – органами державної безпеки, внутрішніх справ, революційними, а потім і військовими трибуналами, загальними судами, прокуратурою. Їх діяльність здійснювалася переважно на підставі нормативних актів (або всупереч їм). По суті справи, функціонувала відособлена, замкнута, досить налагоджена структура, на зразок середньовічної інквізиції, з тією лише різницею, що жертв у радянський час було незрівнянно більше [6]. Тотальний контроль, сурова централізація влади та примусові заходи супроводжувалися переслідуваннями та репресіями величезної кількості людей. У свою чергу, здійснення таких антидемократичних та жорстоких дій було покладено на органи НКВС та Робітничо-селянської міліції.

П. П. Михайленко та Я. Ю. Кондратьєв у своєму дослідженні історії міліції України підтверджують той факт, що політична юстиція функціонувала в нормативно визначених межах. Так, наприклад, становлення кримінально-виконавчої системи в Західній Україні фактично започаткувала директива НКВС СРСР № 720 «Про організацію роботи у звільнених районах західних областей України і Білорусії» від 15 вересня 1939 р., тобто за два дні до початку анексії Червоною армією західноукраїнських земель. У ній, крім низки інших завдань, оперативно-чекістським групам (ОЧГ) наказувалося «в тісному контакті з військовим командуванням і під керівництвом тимчасових управлінь» арештувати «найбільш реакційних» представників польської адміністрації, активних членів українських та польських громадсько-політичних об'єднань», а в захоплених польських тюрмах «організувати нову тюремну адміністрацію із надійних людей на чолі з одним із співробітників НКВС» та забезпечити «суворий режим утримання арештованих» [8, с. 163].

Розповсюджена сьогодні думка, що засудження відбувалося «без суду і слідства» яскраво ілюструє цей період. Дійсно, суду і слідства як таких не було. Проте існувала їх імітація: імітація слідства, імітація суду та прокурорського нагляду, а також імітація права. У якості прикладу останнього, слід привести знамениту 58-му статтю Кримінального кодексу Російської РФСР про контрреволюційні злочини, що вступила в дію 25 лютого 1927 року [9]. На підставі положень цієї статті протягом наступних десятиліть за різними даними було розстріляно та ув'язнено близько 4 мільйонів чоловік.

Яскравим прикладом прояву наслідків утвердження на теренах Радянського Союзу тоталітарного режиму можна вважати придушення національно-визвольного руху, що формувався в західних областях України. Так, уже станом на 1 жовтня 1939 р. у Західній Україні оперативно-чекістськими групами було арештовано 3914, у тому числі: колишніх жандармів, поліцейських, офіційних і таємних агентів поліції і розвідки – 2539; поміщиків і великих власників, «колишніх людей» – 293; офіцерів польської армії і осадників – 381; керівників різних «контрреволюційних» партій – 144 особи; петлюрівців, учасників банд-груп – 74; інших – 483 [10, с. 23].

«Це був чудовий інструмент управління країною», – зазначив історик ГУЛАГу, голова міжнародного товариства «Меморіал» Арсеній Рогінський, – Сталін розумів: революційна законність, тобто не обмежене нічим насильство, небезпечне насамперед для влади. Тому і створював імітацію правової держави. Так само як зараз, влада розуміє: якщо не обмежити ОМОН і поліцію прописаними на папері обмеженнями, як Сталін обмежував НКВД і регіональних начальників, вони рано чи пізно повернуть свої багнети і кийки проти людей нагорі» [2].

Загалом, сфера політичних репресій постійно розширювалася, поступово охоплюючи не тільки політичних супротивників та інакомислячих, але й всіх тих, хто

будь-яким чином висловлював свою незгоду із правлячим режимом. Кількість примусово виселених з політичних мотивів людей, зокрема, калмиків, кримських татар, німців та інших народів, й досі залишається не встановленою.

А. Е. Гур'янов наводить у якості прикладу, що свідчить про масштаби депортації населення, підготовлені НКВС СРС і затверджені РНК СРСР директиви від 10 квітня 1940 р про порядок висилки. У тексті зазначених директив вказувалося вислати: 1) у заслання на 10 років у Казахську РСР – членів сімей колишніх польських офіцерів, поліцейських, жандармів, тюремщиків, гласних і таємних агентів поліції, поміщиків, фабрикантів та чиновників, які перебували у таборах або отримали ВМП; 2) на спецпоселення у північні райони СРСР – сім'ї біженців, з подальшим їх працевлаштуванням на підприємствах Наркомлісу; 3) у заслання на 5 років в Казахську та Узбецьку РСР – повій [4].

Зазначене яскраво ілюструє, що у цей період діяльність репресивних органів, які гучно називалися «юстицією», була абсолютно не обмеженою і направленою на жорстоку розправу з «неугодними» людьми, які, в решті-решт, були позбавлені можливості будь-яким чином захистити себе. Крім того, діюче процесуальне законодавство та правосуддя забезпечувало поширення практики доказування вини шляхом «вибитого» зізнання як основного виду доказування, а висилка, позбавлення волі та смертна кара стверджувалися у якості звичної міри покарання.

Аналізуючи основні положення книги «Политическая юстиция в СССР», академік В. Гінзбург робить наголос на неймовірну схожість практики всіх тоталітарних режимів і наводить у якості прикладу систему юстиції Рейхстагу, яка була засуджена на Нюрбенгському процесі [3]. В. Гінзбург також згадує і наведені авторами книги конкретні приклади злочинної діяльності різних репресивних органів, зокрема «справи» Тухачевського та Мейєрхольда, які були засуджені до розстрілу. Наводять на сумні висновки і представлені цифри. Так, наприклад, за період з 1918 по 1958 р. було розстріляно 839 722 людини. При цьому вказується, що цифра занижена і більш імовірно значення 1 млн. 165 000 розстріляних. А засуджено за той же період було 6 млн. 165 тисяч чоловік. Щодо розподілу числа розстріляних по роках, наводяться такі дані: в 1936 р. розстріляно 1118 чоловік, в 1937 р. – вже 353 074, у 1938 р. – 328 618 і в 1939 р. – 2601 чоловік [7, с. 314].

Щодо злочинних наслідків тоталітарного режиму на території України, привертають увагу результати дослідження Українського історико-просвітницького товариства «Меморіал», яке проводиться в рамках Державної програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією». Членами Товариства було опрацьовано величезну кількість архівно-слідчих справ, які зберігаються у Національному архівному фонді України, в результаті чого, вдалося вивити й скласти картки на понад 700 тисяч громадян, постраждалих внаслідок проведення на території України політичних репресій [5].

Висновки. Підсумовуючи усе вищенаведене, зазначимо, що за останні десятиліття було проведено ряд досліджень політичної юстиції, які лягли в основу численних публікацій та матеріалів для проведення «круглих столів», симпозіумів та конференцій як регіонального, так міжнародного рівня. Результатами цих досліджень стало встановлення безлічі фактів масових репресивних заходів, що здійснювалися органами політичної юстиції у період існування тоталітаризму на теренах Радянського Союзу. Саме політична юстиція в особі таких органів, як НКВС, ВНК, ДПУ, КДБ та ін., стала інструментом державного терору, за допомогою якого довгий час підтримувалася жорстка диктатура

правлячого класу. Тисячі архівних документів та мільйони жертв політичних репресій стали беззаперечним доказом того, яким чином Радянський Союз забезпечував утримання абсолютної, необмеженої влади. Все це, у свою чергу, обумовило формування та становлення політичної юстиції, як негативного, антиправового явища в історії розвитку демократії. Дослідження та усвідомлення її репресивної сутності є необхідною умовою для вироблення та реалізації демократичних засад державно-правового розвитку з метою подолання існуючих наслідків та недопущення аналогічних трагедій в майбутньому. Адже, як зауважив С. Алєксєєв, – «Найбільш страшна тиранія – це тиранія, що ховається під маскою законності» [1].

Список використаних джерел

1. Алексеєв С. С. Философия права / С. С. Алексеєв. – М.: Издательство НОРМА, 1998. – 336 с.
2. Альбац Е. Политическая юстиция: от 58-й статьи до ФЗ № 70631-6 / Е. Альбац // Журнал «Новое время» от 11 июня 2012 года. – №20 (248).
3. Гінзбург В. Л. Расстрел Мейерхольда и других... Юридический приговор коммунизму-большевизму // В. Л. Гинзбург. – Литературная газета от 4 – 10 апреля 2001 года. – № 14 (5829).
4. Гурьянов А. Э. Масштабы депортации населения в глубь СССР в мае-июне 1941 г. / А. Э. Гурьянов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.memo.ru/history /Polacy/g_2.htm.
5. Інтернет–проект «Національний банк даних жертв політичних репресій радянської доби в Україні» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.reabit.org.ua/.
6. Кудрявцев В. Н. Юридический «механизм» карательной системы: на пути к истине / В. Н. Кудрявцев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.naukaran.ru/sb/2001_1/13.shtml.
7. Кудрявцев В. Н., Трусов А. І. Політична юстиція в СССР / В. Н. Кудрявцев, А. І. Трусов. – М.: Наука, 2000. – 365 с.
8. Михайленко П. П., Кондратьєв Я. Ю. Історія міліції України у документах і матеріалах: У 3-х т. / П. П. Михайленко, Я. Ю. Кондратьєв. – К.: Ґенеза, 1997. – Т. 2: 1926 – 1945, – 412 с.
9. Уголовный кодекс РСФСР от 01 июня 1922 року // Собрание узаконений РСФСР. – 1922. – №15. – Ст. 153.
10. Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в XX столітті. Документи і матеріали / Відповідальний редактор професор Микола Кугутяк. – Том 2. – Книга 1 (1939–1945). – Івано-Франківськ: КПФ «ЛІК», 2009. – 600 с.

Свырыдюк Н. П. Политическая юстиция как средство воплощения политических репрессий

В данной статье осуществляется характеристика политической юстиции как негативного, антиправового и антидемократического явления. Политическая юстиция признается как неотъемлемой «емкая составляющая юридической системы тоталитарного режима, устанавливается взаимосвязь» связь между ними. Применение репрессивных мер органами политической юстиции определяется основным методом обеспечения существования тоталитаризма. Сделан вывод о необходимости исследования политической юстиции и осознание ее репрессивной сущности для

выработки и реализации демократических принципов государственно-правового развития в будущем.

***Ключевые слова**: политическая юстиция, репрессия, тоталитаризм, насилие, неправовое государство.*

Svyrydyuk N. P. Political justice as a means of translating political repression

This article is characteristic of political justice as a negative, anti-democratic and anti-legal phenomena. Political justice is recognized as an integral «capacious component of the legal system of a totalitarian regime, the relationship is established» relationship between them. Repressive measures of political justice authorities determined the primary method of ensuring the existence of totalitarianism. Is concluded that the study of political justice and the realization of its repressive nature of the development and implementation of democratic principles of state-legal development in the future.

***Key words:** political justice, repression, totalitarianism, violence, unlawful state.*

УДК 340.13

Зварич Роман Васильович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
проректор Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ВТІЛЕННЯ МОРАЛЬНО-ЕТИЧНИХ ЗАСАД СУСПІЛЬСТВА У ПРАВОЗАСТОСУВАННІ (ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ)

У статті розглянуто теоретичні аспекти морально-етичних засад правозастосувальної діяльності. Визначено роль моральних та етичних цінностей в процесі застосування правових норм, формування правосвідомості і правової культури суб'єктів правозастосування.

Ключові слова: *правозастосування, реалізація права, моральні принципи, етичні норми.*

Постановка проблеми. На даний час в Україні існує потреба наукового аналізу окремих видів державно-владної діяльності (зокрема, застосування права). Правозастосування має свої вимоги та особливості, проте в сучасних умовах важливого значення набуває моральна та етична сторона цього процесу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній та зарубіжній правовій науці різні аспекти застосування правових норм досліджували О. Бондаренко, О. Вязов, О. Єрьоменко, С. Іванова, О. Климович, В. Коваль, Б. Малишев, В. Настюк, О. Нікіфорова, Р. Палеха, А. Ренкас, М. Сенякін, Н. Сергієнко, С. Серьогін, А. Старостюк, А. Степанюк, І. Тустановська, А. Філіп'єв, О. Шиндяпіна, С. Шмаленя та інші.

Однак, у теоретико-правовій літературі моральним та етичним аспектам празастосувальної діяльності приділяється мало уваги.

Постановка завдання. Метою статті є загальнотеоретичний аналіз особливостей правозастосувальної діяльності щодо дотримання вимог морально-етичних принципів і норм, як необхідної умови забезпечення прав і законних інтересів громадян в процесі реалізації правових норм.

Виклад основного матеріалу дослідження. Сучасна наука визначає правозастосування як активно-владну форму реалізації права, що здійснюється уповноваженими на те суб'єктами. Сутність правозастосування полягає в наданні одним суб'єктам прав, покладенні на інших юридичних обов'язків і притягненні третіх до юридичної відповідальності. По суті, правозастосування є однією з правових форм діяльності державних органів і посадових осіб та має свої особливості. У контексті різновидів реалізації правових норм правозастосування поділяють на оперативно – виконавче (пов'язане з реалізацією регулятивних норм), та правоохоронне (спрямоване на реалізацію охоронних норм) [11, с. 273-274].

Особливістю правозастосовчої діяльності є те, що вона здійснюється тільки на підставі юридичних норм і в порядку, передбаченому законодавством. Вона являє собою

своєрідний процес (процедуру), що регламентується спеціальними процедурно-процесуальними нормами, складається з певних стадій та підпорядковується таким загальним вимогам, як законність, обґрунтованість та доцільність, що забезпечують справедливість та ефективність цього процесу. Інтелектуально-юридичні результати правозастосування у формі владних рішень фіксуються у правозастосувальних актах. Основними стадіями правозастосовчої діяльності є: встановлення юридично значущих фактів і пошук правової норми, яку належить застосувати до них; перевірка достовірності й правильності тесту, визначення меж дії та юридичної сили правової норми; з'ясування змісту (тлумачення) правової норми; прийняття рішення у справі; оформлення рішення в акті застосування правової норми [2, с. 225-226].

Отже, правозастосовча діяльність є специфічним різновидом державно-владної діяльності, спрямованої на реалізацію правових норм, з метою забезпечення і захисту інтересів держави, особи та суспільства. Тому, така діяльність в особі уповноважених органів має суспільно-необхідне та державне значення.

Проте, представники влади, здійснюючи свої повноваження в процесі реалізації правових норм, окрім правових підстав власної діяльності, повинні керуватись також певними морально-етичними критеріями. Надання таким суб'єктам правової і моральної санкції на проведення відповідної діяльності покладає на них високу відповідальність за суворе і точне дотримання законності та меж допустимих дій. Мова йде про високі морально-етичні вимоги до суб'єктів правозастосування.

Трансформація сучасного українського суспільства супроводжується динамікою в діяльності правозастосовчих органів. Тому, діяльність працівників юридичної професії, як основних суб'єктів правозастосування, повинна базуватись на загальних моральних і морально-правових принципах гуманізму, справедливості, патріотизму, незалежності та відкритості. Морально-етичні принципи є світоглядними орієнтирами моральної свідомості, вони складають сутність моральних аспектів діяльності і моральних відносин. Вони складають стратегією моральної поведінки людини, спільнот, суспільства. Моральні принципи об'єднують моральні норми у відповідні сфери суспільного життя чи діяльності, є основою сталої поведінки. Вони є загальними для всього суспільства і особливо важливими для суб'єктів правозастосування. Будь-які дії мають відповідати закону, його суті, а тому і моральним цінностям, на яких базується закон. Перекручення закону, відхід від нього, неадекватне його тлумачення і застосування є аморальним за своєю суттю. Аморальним є не лише свідоме порушення закону, а й неправильні, протизаконні дії і рішення, обумовлені поверховими знаннями, некомпетентністю, неорганізованістю, відсутністю поваги до права, внутрішньою недисциплінованістю чи неохайністю [12, с. 19-22].

В ідеалі між правом, справедливістю і мораллю, як зауважує Т. Мартьянова, не повинно бути розбіжностей. Проте, в реаліях сьогодення (особливо в процесі застосування права) вони зустрічаються. Так, мораль може суперечити праву, а законодавство не завжди відповідає моралі. Головним же завданням етики є боротьба зі злом, а не з людьми, як соціальними носіями моральних цінностей. Тому, перемога добра забезпечується шляхом пошуку нових, досконаліших громадських стосунків і способів вирішення протистояння добра зі злом, рішучим втіленням ідеалів добра, протиставляючи їх примусу, брехні, насильству, які чинять зло. Право, в свою чергу, прагне обмежити зло, розширюючи сфери своєї дії на громадські взаємини. А, завдяки наданню загальнообов'язкового характеру моральним критеріям, право обмежує свавілля уповноважених суб'єктів. Це досягається шляхом законодавчого закріплення таких

категорій як «сумлінність», «розумність», «справедливість» та «гуманність», що забезпечують високі соціальні цінності правозастосування [8, с. 29-30].

Таким чином, основними вимогами правозастосовчої діяльності, крім законності і обґрунтованості, є також дотримання морально-етичних принципів і норм суб'єктами правозастосування.

Моральні принципи є сукупністю правил, за якими особистість живе у відповідності до уявлень про добро і зло. Саме принципи моралі не дають людині вчинити зраду, зробити підлість, піти проти власної совісті. Моральні принципи особистості є особливим виразом та розвитком моральних принципів певної культури, які найчастіше виражаються у заповідях релігійної етики, походять від морального імперативу тої чи іншої культури, релігії, епохи. В християнській етиці моральні принципи засновані на біблійних заповідях, які походять з таких моральних імперативів: «Не чини іншому того, чого не бажаєш собі» і «Полюби ближнього і навіть ворога». Якщо людині вдасться жити та діяти згідно усвідомлених моральних принципів, які утворюють необхідну частину її світогляду, вона буде поважати сама себе і користуватися повагою оточуючих, набуваючи честі і гідності, які принесуть її авторитет та високий соціальний статус [9, с. 133-134].

Саме таким моральним критеріям повинен відповідати сучасний індивід (насамперед юрист), що уповноважений державою на реалізацію і застосування правових норм.

Морально-етичні та правові цінності творить людина, яка відображає повноту світобудови та власної діяльності. В цьому аспекті діяльність людини є суверенною. Суть такого суверенітету, як зауважує І. Брездень, полягає в тому, що людина має право самостійно творити й реалізовувати норми поведінки, які підкреслюють її владні повноваження. Проте, суверенітет людини потребує високого ступеня духовності з метою формування суспільної свідомості, природного вибору цінностей та пропагування природної справедливості. Такий суверенітет є особливо важливим для юристів-правозастосовувачів.

Духовність юриста формує природне та канонічне право, в результаті чого виникає індивідуальна суспільна свідомість у праві. Таким чином, в процесі застосування правової норми юристу завжди необхідна творча правосвідомість, що є важливою умовою для прийняття правильного рішення, які б відповідало праву та гармонії Всесвіту. Без належної духовності важко сформувати і реалізувати ті правові цінності, які відповідають позитивними якостям моралі і права. Дана ситуація зумовлена внутрішніми потребами суб'єкта у моралі та відповідністю природним нормам. Моральне самозаглиблення призводить до імперативів добра у юридичній правозастосовній діяльності, які є практично неможливими без взаємодії права і моралі, оскільки мораль збагачує право, а право, у свою чергу, охороняє і забезпечує механізм дії моралі, що в цілому є значною цінністю для суспільства. Тому, вищою духовною цінністю юриста, як суб'єкта правозастосування, має бути справедливість, правдивість та істинність. Справедливе юридичне рішення є моральним ідеалом у праві, відповідністю людської поведінки й стосунків нормам природного права та морально-етичним нормам [1, с. 418-419].

Морально-етичні норми та принципи права формують певний рівень правової свідомості та правової культури суб'єктів правозастосування, які визначають їхній професіоналізм.

Правова культура та правосвідомість є складними, багатоаспектними суспільними явищами, які визначають модель поведінки особи у певному правовому контексті на

підставі певних морально-правових орієнтирів та правової ідеології. Тому, як зазначають О. Круглов та О. Клюєва, важливим завданням держави є стимулювання розвитку в суспільстві морально-етичних засад у просторі правової дійсності (в тому числі і сфері правозастосування). В свою чергу моральні принципи, втілюючись через ідеї справедливості та добросовісності, виступають моральним фундаментом формування високої правової культури і рівня правосвідомості суспільства та індивідів, що в цілому позитивно впливає на формування висококультурного правового суспільства. А втілення морально-етичних засад у таких принципах права, як диспозитивність, справедливість та добросовісність є моральним орієнтиром здійснення професійної юридичної діяльності [5, с. 179-180].

Таким чином, правозастосування є особливою сферою діяльності, де влада є складовою частиною механізму здійснення права. В цьому аспекті особливого значення набуває правозастосовча ідеологія, рівень правової культури та правосвідомості суб'єкта правозастосування, визначальний вплив на формування яких мають морально-етичні цінності [7, с. 131].

Правозастосування є складною, послідовною діяльністю, що регламентується певними адміністративно-процесуальними, цивільно-процесуальними, кримінально-процесуальними, та іншими процедурними нормами, які встановлюють певний порядок правозастосування і забезпечують його логічну завершеність [4, с. 71].

В залежності від галузевої приналежності, для кожної з зазначених процедурно-процесуальних стадій застосування правових норм притаманні певні морально-етичні критерії та особливості.

Так, адміністративне право, як зазначає С. Золотухін, є наскрізь пронизаним нормами моралі та етики, оскільки ґрунтується на них. Регулятивна взаємопов'язаність етики, моральності й адміністративного права виявляється і в тому, що без звернення до дослідження сутності і значення моральних понять не є можливим і розкриття змісту певних термінів і категорій, котрі закріплено в адміністративному законодавстві та з оцінкою яких законом пов'язується настання тих чи інших правових наслідків. Крім того, і мораль, і адміністративне право застосовують хоч і не спільні, проте наближені одна до одної системи оцінки (зокрема засуджують протиправні вчинки).

Норми моралі відграють важливу роль у процесі застосування під час вирішення окремих категорій адміністративних справ. Мотив і мета деяких адміністративних правопорушень є обов'язковими або додатковими ознаками, що мають істотне значення для кваліфікації того чи іншого адміністративного делікту. Такі мотиви, як неповага до суспільства, вчинення дрібного хуліганства, жорстокість у поводженні з тваринами, здійснення статевих контактів за винагороду при зайнятті проституцією та інші подібні аморальні з погляду суспільства і законодавства прояви, є обов'язковими елементами складів відповідних адміністративних правопорушень. Моральний чинник має вирішальне значення під час прийняття суддею рішення про позбавлення батьківських прав. Неоднозначною є також (поряд із правовою), і моральна оцінка застосовуваних таких заходів адміністративного примусу, як адміністративне затримання, особистий огляд речей чи застосування фізичної сили, вогнепальної зброї та спеціальних засобів органами внутрішніх справ. Те саме певною мірою може бути віднесено і до застосування за ті чи інші правопорушення адміністративних стягнень, під час призначення яких беруться до уваги юридичні, соціальні, економічні і моральні чинники [3].

Морально-етичні засади мають також важливе значення для правозастосування в судовому процесі.

На думку Л. Нестерчук, бездоганне дотримання у судовому розгляді моральних та етичних норм суддями та всіма професійними учасниками кримінального судочинства містить в собі значний морально-виховний вплив. Суддя, призначаючи судове засідання, знаходиться в моральних відносинах з учасниками процесу, прокурором, слідчим та підсудним. Його процесуальні права реалізуються з урахуванням моральних критеріїв. У судовому розгляді, де в умовах безпосередності судді вступають у спілкування з всіма учасниками процесу, моральні відносини складаються як у середині колегії суддів або присяжних засідателів, так і між суддями і сторонами, між самими сторонами, між суддями і експертами, свідками і іншими й іншими особами, які беруть участь у справі.

Судді зобов'язані виконувати моральний обов'язок об'єктивно, неупереджено дослідити справу, встановити істину і справедливо її розглянути. Вони враховують різне становище і різні домагання сторін, однак повинні керуватися своєю совістю і законом, забезпечуючи справедливість. При провадженні в суді вищої інстанції морально-правовим обов'язком судді є ретельна перевірка підстав і змісту вироку, знайти несправедливість, і якщо вона була допущена, виправити її. При постановленні рішення ніхто із суддів не вправі ухилятись від висловлення своєї думки. У даній нормі закону закладений моральний зміст, суть якого полягає в тому, що суддя покликаний вирішувати долю підсудного, не ухиляючись від моральної відповідальності за прийняте рішення. Суддя не вправі ухилятись від ухвалення рішення в справі ні шляхом стримування у голосуванні, ні направлення справи на додаткове розслідування, коли воно свідомо не внесе нічого нового. Йому закон надав право й одночасно тягар остаточного рішення. І воно буде справедливим лише тоді, коли усі судді з повною свідомістю відповідальністю виконають свій професійний моральний обов'язок [10, с. 213-214].

Окрім суду, морально-етичні вимоги мають не менш важливе значення в правозастосовчій діяльності органами прокуратури.

Служба в органах прокуратури, як зауважують О. Литвак та П. Шумський, є вираженням особливої довіри з боку суспільства й держави, а відтак, ставить високі морально-етичні вимоги до прокурорських працівників. Виконання службових обов'язків вимагає від прокурора підвищеного почуття відповідальності за свої дії, рішення і проступки. Кожне його рішення та дія, якщо вони не суперечать закону, повинні відповідати моральним нормам. Адже, зловживання владно-розпорядчими повноваженнями негативно впливає на формування особистості прокурорського працівника, призводить до втрати здатності бачити виключність і тяжкі наслідки своїх дій, в результаті чого з'являється формалізм і неувага до людей.

З метою попередження таких негативних фактів прокурорським працівникам вкрай необхідним є самовиховання, як усвідомлена і цілеспрямована діяльність, спрямована на формування високих морально-етичних якостей і подолання недоліків у власній моральній сфері. Тому, у відносинах з учасниками судочинства прокурору слід дотримуватися офіційно-ділового стилю, виявляти принциповість і витримку, безсторонність і повагу до учасників судового засідання. Почуття відповідальності, моральний самоконтроль, внутрішня самооцінка та поведінка, з позицій морально-етичних вимог, є необхідною запорукою успішного виконання працівниками прокуратури покладених на них завдань, як суб'єктів правозастосування [6, с. 9].

Висновки. Отже, правозастосування є особливим різновидом державно-владної діяльності, спрямованої реалізації правових норм. Основною метою застосування норм права є встановлення істини у справі та справедливого її вирішення.

Тому, однією з важливих умов досягнення цього результату є відповідність правозастосовчого процесу (окрім законності, обґрунтованості і доцільності) таким морально-етичним вимогам, як добросовісність, правдивість, патріотизм, сумлінність, розумність, та високий рівень духовної, моральної і правової культури суб'єктів правозастосування.

Дотримання зазначених умов є гарантією стабільного демократичного розвитку сучасної української держави.

Список використаних джерел

1. Брездень В. І. Морально-етичні та правові цінності діяльності юриста / В. І. Брездень // Митна справа. – 2012. – № 6 (84) , частина 2, книга 1. – С. 414–419.
2. Застосування правових норм. Юридичний словник – довідник / за ред. Ю. С. Шемшученка // Худож. оформл. В. М. Штогрина. – К. Феміна, 1996 . – С. 225–226.
3. Золотухін С. В. Моральність, етика та суспільство: сутність і співвідношення змісту категорій в адміністративно-правовому контексті / С. В. Золотухін // Проблеми правознавства та правоохоронної діяльності. – 2011. – № 4. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://archive.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pppd/2011_4/3Zolot.pdf.
4. Костюк Н. П. Особливості стадій правозастосування / Н. П. Костюк // Держава і право. – 2009. – Вип. 44. – С. 70–76.
5. Круглов О. М. Механізм правосвідомості та правової культури у контексті морально-етичних принципів права / О. М. Круглов, Ю. О. Клюєва // Вісник національної юридичної академії України імені Ярослава Мудрого. – 2012. – № 3 (13). – С. 176–180.
6. Литвак О. Реформування морально-етичних вимог до прокурора / О. Литвак, П. Шумський // Вісник національної академії прокуратури. – 2013. – № 1. – С. 5–10.
7. Манько Д. Щодо широкого розуміння категорії застосування права / Д. Манько // Публічне право. – 2011. – № 1. – С. 130–135.
8. Мартьянова Т. С. Ціннісні аспекти правозастосовної діяльності / Т. С. Мартьянова // Митна справа. – 2012. – № 4 (82) , частина 2, книга 1. – С. 26 – 31.
9. Моральные принципы. Этика и эстетика. Словарь ключевых терминов / Н. Хамитов, С. Крылова, С. Минева. – К.: КНТ, 2009. – 336 с.
10. Нестерчук Л. П. Етичні основи в діяльності суддів України / Л. П. Нестерчук // Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. праць – 2009. – Вип. 47. – С. 212–216
11. Правозастосування. Філософія права: словник / [В. А. Бачинін, В. С. Журавський, М. І. Панов]. – К.: Концерн «Видавничий дім « Ін Юре», 2003. – С. 273–274.
12. Професійна етика юриста // В. О. Лозовий, О. В. Петришин. – Х.: Право, 2004. – 176 с.

Зварыч Р. В. Воплощение морально-этических принципов общества в правоприменении (теоретико-правовые аспекты)

В статье рассмотрены теоретические аспекты морально-этических принципов правоприменительной деятельности. Определена роль моральных и этических ценностей в процессе применения правовых норм, формирование правосознания и правовой культуры субъектов правоприменения.

Ключевые слова: *правоприменения, реализация права, моральные принципы, этические нормы.*

Zvarych R. V. Embodiment of moral and ethical principles of society in the enforcement of (theoretical and legal aspects)

The paper deals with the theoretical aspects of the moral and ethical principles of law enforcement. The role of the moral and ethical values in the application of rules of law, the formation of legal awareness and legal culture of the subjects of law enforcement.

Key words: *law enforcement, the implementation of law, moral principles, ethics.*

УДК 340.12

Семенюк Віталій Васильович,
викладач кафедри філософії права
та юридичної психології
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

МОРАЛЬНО-ЕТИЧНА ОСНОВА ХРИСТИЯНСЬКИХ ДУХОВНИХ ЦІННОСТЕЙ

У даній науковій статті досліджено поняття «християнські цінності», визначено структуру християнських цінностей, обґрунтовано золоте правило моральності як морально-етичну основу християнських духовних цінностей.

Ключові слова: *християнські цінності, християнська етика, мораль, золоте правило моральності.*

Постановка проблеми. Аналіз процесу розвитку українського суспільства за останні декілька років дозволяє констатувати факт глибокої системної кризи, яка охопила всі сфери життя та всі верстви населення нашої держави. Не стала виключенням в даному аспекті також і духовна (моральна) сфера. Проявом даної кризи стало руйнування усталеного світогляду в значної частини громадян, що призвело до пошуку ними нового сенсу життя, виникнення нових потреб, інтересів, ціннісних орієнтацій.

Такий стан речей обумовлює об'єктивну потребу у зверненні до релігійних цінностей (зокрема, християнських), осмислення та повернення до яких, на нашу думку, зможе стати передумовою подолання духовного занепаду українського суспільства.

Вивчення християнських цінностей, характеру і специфіки їхнього функціонування у різних сферах життєдіяльності людини дає можливість конкретизувати проблему духовного розвитку, глибше зрозуміти особливості національного характеру і менталітету, специфіку світоглядної ситуації у сучасній Україні.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Варто зауважити, що окремі питання, які стосуються визначення місця, ролі та змісту християнських цінностей, виступали предметом наукових досліджень у галузі філософії, філософії права, богослов'я. Ґрунтовні наукові дослідження у цій сфері здійснили вітчизняні та зарубіжні науковці В. Антоненко, О. Л. Богініч, Х. М. Вегас, Є. П. Верещак, В. М. Вовк, Й. Даума, В. М. Жуковський, Н. Золотарьова, А. Колодний, Г. С. Лозко, І. М. Луцький, Г. В. Пирог, Є. Яковлєв та інші науковці.

Проте, окремого наукового дослідження потребують питання, які стосуються філософського аналізу морально-етичної основи християнських цінностей в сучасних умовах духовної кризи українського суспільства.

Постановка завдання. Враховуючи усе вищенаведене, метою даної наукової статті є дослідження поняття християнських цінностей та аналіз їх морально-етичної основи в сучасних умовах духовної кризи українського суспільства.

Виклад основного матеріалу. Проблема цінностей і ціннісних орієнтацій завжди

приваблювала науковців, оскільки саме вони є одним із найважливіших утворень у структурі свідомості та самосвідомості людини, які не лише формують її вибіркове ставлення до дійсності, а й значною мірою зумовлюють низку її сутнісних особистісних характеристик та вибудовують сенс її подальшого життя. Криза, що охопила всі сторони нашого суспільства, активізувала пошук (і не лише науковий) шляхів та способів виходу з ситуації, що склалась. Незважаючи на численні проблеми, які накопичувались у нашій країні впродовж десятиліть, ми, поділяючи думку Ю. Я. Карпюк, вважаємо «проблему духовного занепаду однією з найбільш системоутворюючих. Без дієвих способів її поліпшення неможливо добитись суттєвих зрушень у будь-якій сфері» [3, с. 51].

Однак, перш ніж перейти безпосередньо до розгляду морально-етичної основи християнських цінностей, зупинимося, насамперед, на визначенні самого поняття «християнська цінність».

У тлумачному словнику основних філософських термінів цінність визначається як «1) цілісна органічна реакція людини, яка стосується прийняття або неприйняття якихось явищ і яка в подальшому виконує роль мотиву людської поведінки; 2) значимість певних речей або явищ для людини; 3) ті властивості речей та явищ по відношенню до людини, які формуються та закріплюються соціальними стосунками між людьми.

Отже, цінність постає явищем внутрішнього вибору. Тому сфера проявів цінностей – це сфера людської свободи: ніхто не може змусити людину цінувати або не цінувати те, що за її внутрішнім вибором таким не постає. … У сучасній філософії саме цінність виводиться на перший план серед інших регуляторів та чинників людської діяльності» [10, с. 185-186].

У словнику-довіднику з філософії поняття «цінності» тлумачать як «термін, вживаний у філософії та соціології на означення загальнолюдської, соціальної та культурної значущості певних проявів буття. … Суспільні цінності – це феномен культури, тому їх змістовний характер залежить від певного типу культури. … Певні соціальні групи і кожна особистість мають свою ієрархію цінностей, серед яких присутні поняття вічних загальнолюдських цінностей (добро, свобода, правда, краса, честь та ін.), що доповнюються переліком інших, у відповідності з цінностями певної епохи та особливостями моралі і виховання» [4, с. 147].

Для регуляції соціального життя, суспільних відносин суспільство не може обійтися без звернення до тих чи інших абсолютних утворень. Це ідеали, цінності, норми. Вони виконують функції еталонів поведінки і діяльності, а найголовніше – служать основою і обґрунтуванням рішень, оцінок, дій. Причому останнім, або навіть остаточним обґрунтуванням. Саме ця функція вимагає, щоб ідеали, цінності і норми, про які йдеться, мали незаперечний і загальний характер, тобто були абсолютними [8, с. 23].

Мораль і релігія від початку виникнення знаходились у тісній взаємодії, оскільки складали єдину й цілісну, недиференційовану форму соціальної свідомості. Релігійні уявлення були безпосередньо вплетені у практичні відносини й поведінку людей, тобто мотивування норм співжиття людей трималося не тільки на авторитеті традиції, а й на страху перед надприродними силами. Усвідомлення моральних норм людьми відбувалися під впливом уявлень про їхнє релігійне обґрунтування, надання їм релігійної санкції. Моральна свідомість виникає в умовах, коли релігійні домінанти у психіці вже існували. Врешті-решт, упродовж багатьох століть моральні ідеї та норми розвивалися в оболонці релігійної свідомості та лише згодом виокремилися в один із виявів людської духовності. Впливаючи на сучасну релігійну свідомість, мораль переймає всі аспекти і зміст релігії,

знаходить втілення у міфах, притчах, образах богів, у мотивуванні культової діяльності, утворюючи цим комплекс релігійно-моральних цінностей [6, с. 40].

Для ефективного функціонування суспільства необхідно, щоб усі його члени дотримувалися системи загальноприйнятих моральних цінностей у всіх сферах життя. Досконалим суспільством може бути тільки те, що своєю політичною незаангажованістю не суперечить моральному вченню християнства. Християнські цінності, вироблені тисячолітнім досвідом, перевірені часом, вистояли у протистоянні з іншими світоглядними доктринами, отримали широке розповсюдження серед людства [7, с. 118].

Підкреслюючи значимість для України традиційного християнського підходу, слід наголосити, що він пов'язаний з українською ментальністю, ґрунтується на глибоких традиціях, а також є частиною національної та демократичної спадщини. Крім того, новий соціальний ідеал на християнських цінностях передбачає формування особистості, яка могла б морально поводитись в умовах демократії та свободи, здатної до самоконтролю та самообмеження і жити згідно з існуючими в суспільстві цінностями.

Отже, постає питання про тлумачення терміну «християнська цінність»?

Г. В. Пирог визначає християнські цінності як цінності, що об’єднують в єдине ціле сприйняття і переживання реальності, що передбачає певним чином мотивовану й орієнтовану поведінку. Пропонуючи особливий погляд на світ, християнство інтерпретує такі явища, як смерть, страждання, несправедливість тощо. Християнські цінності пов’язують вірування, установки, норми та інші елементи в систему, яка визначає відношення віруючого до інших осіб, до груп, до природи, до культури. Ці відношення уже містять у собі когнітивний, експресивний і оцінний фактори [11, с. 11].

За Т. І. Петриковою, цінності християнської моральності (святості) подані в Євангелії. Вони розкриваються у житті святих. Основні характеристики православної духовності – смирення (розуміння свого недостоїнства перед Вищим Началом буття) і любов (як вища здатність людини); головним у християнській етиці є те, як вони досягаються. Віра, надія, любов є головними християнськими чеснотами. Вони характеризують, перш за все, ставлення людини до Бога. Чесноти, пов’язані зі ставленням до ближнього: милосердя, великодушність, терпіння, сумірність, незлобливість, мужність, працелюбність, простодушність, прямота, братерська любов та інші. Для вкорінення в характері вихованця кожної з цих чеснот потрібні зусилля, спеціальні дії з боку вихователів [9, с. 24].

В.І. Блинов зазначив, що моральні цінності християнства ми знаходимо у біблейських завітах. В ідеальних уявленнях про людину система цінностей проекціюється на особистісні якості, уподобання, невподобання, відносини, норми життя й правила поведінки [2, с. 2].

Християнський світогляд не лише підсилив, але й дав нове життя ціннісним домінантам українського етносу, що сформувалися в його міфо-релігійній свідомості. Це принесло нове бачення світу і людини в ньому, а разом з цим, і оновлені світоглядно-ціннісні домінанти. Християнство сприяло зростанню моральної відповідальності особи перед Богом і людьми. … Християнський світогляд з його потужним морально-етичним комплексом, сприяли формуванню багатогранної та гармонійної світоглядно-ціннісної основи українського етносу, творенню вагомого арсеналу духовно-естетичних скарбів. Гармонійність, як світоглядно-ціннісна основа українського етносу, позначена, насамперед, глибокою закоріненістю в народний дух та загальнолюдські цінності стала важливою умовою подальшого становлення українського народу в якості

рівноправного, незалежного і демократичного суб'єкту міжнародних відносин – української нації [5, с. 13].

Зміст християнської моралі подається Біблією в контексті трьох складових. Перша – це загальні християнські чесноти: розсудливість, поміркованість, справедливість, стійкість, чесність, правдивість, вірність слову. Друга – плоди дарів Духа Святого: віра, надія, любов (милосердя), радість, спокій, терпіння, доброта. Третя – це 10 Божих заповідей, з яких лише перші три належать до прославляння та пошанування Бога, а сім інших стоять на сторожі доброзичливих стосунків між людьми (шануй батька й матір; не вбивай; не будь розпусним; не кради; не свідчи неправдиво на ближнього свого; не будь заздрісним).

Зрозуміло, що наведені положення не вичерпують всього спектру християнських моральних цінностей. Більшість науковців підкреслюють виключну значущість саме християнських моральних цінностей.

Зокрема, С. Фарина, виділяючи 5 основних груп цінностей за сферами застосування відносить релігійні цінності (у нашому випадку християнські) до основної групи абсолютних цінностей, відзначаючи при цьому, «основну тріаду ціннісних абсолютів для кожного християнина – Віру, Надію, Любов. На думку автора, ці категорії взаємопов'язані і не можуть існувати одне без одного. Саме на них базується феномен «пристрасної духовності», яким сучасні богослови визначають істинне служіння Царству Божому. Абсолютні для віруючих релігійні цінності ніколи й ні за яких умов не змінюються. Християнська етика вимагає беззастережного прийняття проголошених догматів» [12, с. 79].

Зважаючи на значну кількість християнських цінностей, науковцями неодноразово робились спроби їх класифікувати та структурувати. Однак слід зазначити, що однозначного підходу до структуризації моральних цінностей християнства серед науковців не існує. Саме тому звернемо увагу на найбільш вдалу, на нашу думку, спробу класифікувати християнські моральні цінності.

Так, Г. В. Пирог структурує християнські цінності у вигляді ієрархічної ціннісної системи. «Вищою цінністю розгорнутої християнської системи визнається Бог, котрий є абсолютним началом й абсолютним об'єктом аксіологічного відношення. Центром же християнського вчення моральності є особистість Ісуса Христа. Бог і Ісус Христос одночасно виступають у певній значеннєвій єдності для християнина, але при цьому мають розходження в ціннісному відношенні.

Групу специфічних релігійних цінностей утворюють християнські «цінності-цілі» (тобто те, до чого прагне віруюча людина). До них належать «Царство небесне», безсмертя душі та ін. У християнстві сенс існування людини виводиться з кінцевої мети її існування, котра полягає в необхідності протягом усього життя готуватися до духовного злиття з Богом після смерті.

Третя група з класу релігійних цінностей – це «цінності-засоби», за допомогою яких християнин прагне досягти мети. До цього класу понять належать релігійна віра, церковні обряди й ритуали, нав'язані церквою чесноти та ін. Останній клас ціннісних понять охоплює реальні ціннісні відношення, цінності життя (особистість людини, праця та ін.), котрі по-своєму відображає релігія, даючи їм певну інтерпретацію» [11, с. 12].

Однак відомо, що основу будь-якого морального кодексу складає, як правило, вихідний та основний моральний принцип.

Так, найважливіші положення християнства були проголошені в Нагірній проповіді Ісуса Христа. Вона містить у собі звернення до моральних ідеалів, які

відображають багатовікові земні сподівання людства: миролюбність, поступливість, емпатійність, доброту. У ній ми знаходимо надзвичайно ціннісне для людської спільноти висловлювання Ісуса: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви». Пізніше, у науковій етиці, це високогуманне Господнє судження отримало назву «золотого правила» моральності, яке, разом з ідеями добра та справедливості, є загальним гуманістичним еквівалентом людських стосунків.

Важливість даного правила підкреслює той факт, що воно пронизує весь Новий Заповіт. Так, в Новому Заповіті ця заповідь неодноразово повторювалась Ісусом Христом, зокрема:

1) в Євангелії від Матвія: «Тож усе, чого тільки бажаєте, щоб чинили вам люди, те саме чиніть їм і ви. Бо в цьому Закон і Пророки» (Мт. 7:12), «Люби ближнього твого як самого себе» (Мт. 19:18-20), «Ісус же промовив йому: «Люби Господа Бога свого всім серцем своїм, і всією душею своєю, і всією своєю думкою». Це найбільша і найперша заповідь. А друга однакова з нею: «Люби свого ближнього як самого себе» На двох оцих заповідях увесь закон і пророки стоять» (Мт. 22:38-40);

2) у Євангелії від Марка: «Любити свого ближнього як самого себе – це важливіше за всі цілопалення і жертви» (Мк. 12:32-34);

3) у Євангелії від Луки: «І як хочете, щоб з вами поступали люди, так і ви поступайте з ними» (Лук. 6:31).

Також це правило неодноразово повторяли апостоли Ісуса Христа:

1) в Посланні до Римлян: «Заповіді «Не чини перелюбу», «Не вбивай», «Не кради», «Не свідкуй неправдиво», «Не пожадай» і всі інші містяться всі в цьому слові «Люби свого ближнього як самого себе»(Рим. 13:8-10);

2) в Посланні до Галатів: «весь закон в одному слові міститься: люби ближнього твого, як самого себе» (Гал. 5:13-15);

3) в Посланні Якова: «Закон царський, по Писанню: возлюби ближнього твого, як самого себе» (Як. 2:7-9) [1].

Ісус Христос, наголошуючи на тому, що заповідь – це певне зобов'язання, закон, обов'язок, якого слід дотримуватись, стверджує, що весь закон можна звести до виконання двох заповідей: «люби Бога свого всім серцем і люби ближнього свого, як самого себе». Хто любить, той ніколи не вчинить чогось немилого Богові та шкідливого для людей. Як сказано Апостолом Павлом: «Любов є виконання закону».

Саме у цих двох заповідях акумульовано морально-етичну основу християнських цінностей.

Беручи до уваги зміст та логіку обох цих заповідей, неодмінно переконуєшся в тому, що немає любові до Бога, без любові до ближнього.

Більш того, заповідь головної любові до Бога є основою на шляху морально-естетичного вдосконалювання людей (любові до ближнього), якщо під ним розуміти не зростання благочестя, а виховання в людині дійсно гуманних думок, почуттів і форм поведінки. І чим більше вкладає людина у Бога, тим більше залишається в ній самій.

У свою чергу, любов до ближнього є відображенням любові до Бога. У ближньому та через ближнього людина любить Бога. Звідси і вимога любити всіх. Якщо ж людина любить вибірково, одним сплачує добром, іншим – злом, вона бере на себе прерогативу Бога, гадаючи, що нібито сама може вирішувати, які дії є справедливими, а які ні. Отже, любов до ближнього в усіх її виявах є не що інше, як любов до Бога [3, с. 60].

Висновки. Таким чином, християнські цінності являють собою систему категорій, норм та установок, які визначають відношення людини до Бога, інших осіб, природи та

оточуючого середовища. Ці відношення містять у собі когнітивний, експресивний і оціночний фактори.

Будучи проголошеними близько двох тисяч років тому, християнські цінності залишаються актуальними і в умовах сьогодення, являючись ефективними регуляторами та чинниками людської діяльності, здатними вивести українське суспільство з духовної кризи.

Фактором ефективності християнських цінностей служить основний принцип християнства, який являє собою його морально-етичну основу та визнаний «золотим правилом моральності» –«Люби ближнього свого як самого себе».

Список використаних джерел

1. Біблія або книги святого письма старого й нового заповіту. – К.: Українське Біблійне Товариство, 2003. – 1375 с.
2. Блинов В. И. Развитие теории и практики образования в России XVIII – начала XX века под влиянием ценностных ориентаций, представлений об идеале человека и целях его воспитания / В.И. Блинов // Образование: исследовано в мире. – М., 2012. – 63 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://oim.ru.
3. Карпюк Ю. Я. Християнські цінності – непересічні орієнтири духовного розвитку особистості людини / Ю. Я. Карпюк // Вісник Національної академії Державної прикордонної служби України. – №2 . – 2012. – С. 50-62
4. Ключніков В. П. Філософія. Словник-довідник: Навчальний посібник / В. П. Ключніков, І. Ф. Надольний, Г. Б. Черушева / за ред. І. І. Пилипенка. – К.: «Дельта», 2006. – 160 с.
5. Кочура Н. М. Культурно-естетична домінанта національного світогляду та її ідеологічна значущість. Автореферат дисертації на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук : спец. 09.00.12. «українознавство (філософські науки)» / Н. М.Кочура. – К., 2009. – 28 с.
6. Кругляк М. С. Суспільна трансформація християнських духовних цінностей у сучасному світі / М. С. Кругляк // Вісник ЛНУ імені Тараса Шевченка. – 2009. – № 17 (180). – С. 38-43.
7. Левик Б. Християнська мораль у сучасному українському суспільстві / Б. Левик // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – 2010. – №19. – С. 117-121.
8. Макутон П. Я. Світоглядні ідеали і цінності, їх місце і роль в культурі / П. Я. Макутон // Актуальні проблеми духовності: Збірник наукових праць / Криворізький державний пед. університет. – Кривий Ріг: І.В.І., 2002. – С. 19–29.
9. Петрикова Т. И. Ценностный потенциал базового образования в духовно-нравственном воспитании учащихся. / Т. И. Петрикова // Образование: исследовано в мире. – М., 2012. – 180 с. [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://oim.ru.
10. Петрушенко В. Тлумачний словник основних філософських термінів / В. Петрушенко – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2009. – 264 с.
11. Пирог Г. В. Ціннісна природа релігії (аксіологічний аналіз християнства): автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. філософ. наук: спеціальність 09.00.11 «релігієзнавство» / Г. В. Пирог. – К.: Інститут філософії імені Г.С. Сковороди Національної Академії Наук України. – 2005. – 18 с.

12. Фарина С. Духовні цінності як домінанта поведінки особистості в кризових умовах / С. Фарина // [Электронный ресурс]. – Режим доступа http://lib.chdu.edu.ua/pdf/metodser/111/7.pdf.

Семенюк В. В. Морально-этическая основа морально-этическая основа христианских духовных ценностей

В данной научной статье исследовано понятие «христианские ценности», определена структура христианских ценностей, обосновано золотое правило нравственности как морально-этическая основа христианских духовных ценностей.

Ключевые слова: *христианские ценности, христианская этика, мораль, золотое правило нравственности.*

Semeniuk V. V. Moral and ethical basis of the moral and ethical foundation of Christian moral values

In this scientific article examined the concept of «Christian values», defined the structure of Christian values, grounded the golden rule of morality as the moral and ethical foundation of Christian moral value.

Key words: *Christian values, Christian ethics, morals, the golden rule of morality.*

УДК 340.12; 322.2

Онищук Ігор Ігорович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Онищук Світлана Василівна,
кандидат наук з державного управління,
доцент, докторант НАДУ,
начальник управління державної служби
Головного управління державної служби України
в Івано-Франківській області

ЦЕРКВА – СОЦІАЛЬНО-РЕЛІГІЙНИЙ ІНСТИТУТ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА

З'ясовано зв'язок церкви з громадянськими інститутами суспільства у вирішенні суспільних проблем сучасності. Обґрунтовано стабілізуючу роль церкви в суспільстві як своєрідного посередника між владою і громадянином.

Ключові слова: *церква, держава, громадянське суспільство, свобода совісті, демократизація, конфесійність, культура.*

Постановка проблеми. Першочерговим завданням сучасного етапу розвитку громадянського суспільства треба вважати необхідність підвищення ролі його інститутів. Створення інституційної сфери громадянського суспільства диктується логікою суспільного розвитку України та обумовлене природою її соціуму, значне місце в якому належить релігії. Цей процес пов'язаний зі зміцненням принципів духовно-моральної етноконфесійної основи, єднанням суспільства та влади на базі подальшого вдосконалення демократичної системи української державності, соціальної стабільності, безпеки й добробуту громадян, подоланням наслідків сучасної глобальної соціально-економічної кризи.

Соціальну базу громадянського суспільства становлять ті громадяни, які пов'язують свою діяльність з громадськими засадами та цивільними ініціативами. Але таких соціальних інститутів у нас дуже мало. Вони ще не стали сформованою структурою, де враховувалися б головні цінності людини громадянського суспільства – свобода, незалежність, відповідальність. Саме ці якості громадянина понад усе впливають на суспільне життя.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий науковий вклад у розвиток державно-церковних відносин в Україні забезпечують такі науковці, як: М. Бабій, В. Бондаренко, С. Бублик, О. Бучма, В. Єленський, Є. Дулуман, М. Закович, С. Здіорук, А.Колодний, В. Пащенко, П. Панченко, М. Рибачук, С. Сьомін, Л. Филипович, П. Яроцький та ін. Також слід відзначити, що останні роки знаменуються проведенням міжнародних науково-практичних конференцій, на яких розглядалися проблеми свободи

совісті та віросповідання, державно-церковних відносин в різних країнах світу, а особливо – в Україні. Ці заходи засвідчують науковий інтерес та вагомість даної проблематики, не лише в нашій країні, а й у світі.

Постановка завдання. Метою статті є встановлення основних тенденції та суперечностей формування громадянського суспільства в Україні, обґрунтування стабілізуючої ролі церкви в суспільстві, як своєрідного посередника між владою і громадянином.

Виклад основного матеріалу дослідження. Церква, як один з провідних інститутів громадянського суспільства, має духовну християнську функцію, яка бере свій початок від апостолів та існуючого в церкві божественного права (jure divino), через яке вона організовує своє зовнішнє життя та комунікацію в суспільстві. Церква виступає носієм власного права, тобто норм свого внутрішнього життя в формі суспільного союзу, що існує в громадянському суспільстві поряд з іншими політичними та релігійними організаціями, з якими вона вступає у відповідні відносини. Тому в традиційних церквах є місце для безлічі різних культурних моделей і форм соціального служіння, які проявляються у зовнішній організації.

Всі ці організаційні елементи діяльності церкви в процесі своєї взаємодії об'єктивно структуровані в історії. Їх дії залежать від усвідомлення церквою своїх моральних завдань. У міру інституційного зміцнення організаційних основ церкви та богословського розвитку її доктрини з'являється все більше зв'язків церковних інституцій з соціальними проблемами. Їх взаємодія, побудована на діалозі світських і релігійних культур, визначає сучасні громадські позиції церкви та її місію у XXI столітті. Місія церкви буде полягати в освоєнні єдиного цивілізаційного простору України на основі культурного та релігійного різноманіття.

В законодавстві України відсутнє чітке визначення поняття «церква», а відповідно – й похідних від нього понять «церковна громада», «церковна установа» тощо. У сучасній релігієзнавчій та політологічній літературі помітне намагання поєднати розширене розуміння поняття «церква», як організація (тобто церква, як спосіб упорядкування віросповідної діяльності віруючих) з правовим підходом щодо витлумачення суб'єктивного права на свободу совісті. Зокрема, ряд авторів визначають свободу церкви, як «соціально-правові гарантії вільного функціонування церкви, релігійних громад та інших об'єднань віруючих» [4, с. 250].

З точки зору міжнародного права, під релігійним інститутом розуміють дію релігійного об'єднання, що сповідує свою віру в конституційних рамках своїх держав, з визнанням статусу з боку держави у відповідності зі своєю власною ієрархічною та інституційною структурою [12]. Відповідно до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», правові основи інституту церкви, як релігійного об'єднання, що володіє державним статусом, гарантовані Конституцією України, Декларацією про державний суверенітет України та нормами міжнародного права, визнаними Україною [6].

Залежно від того, наскільки встановлені державою правові норми кореспондуються з природними правами та свободами людини (у тому числі й у сфері свободи совісті) визначають міру демократичності й справедливості існуючого ладу [10, с. 531].

Такий статус передбачає, що церква, крім своїх безпосередніх функцій, в громадянському суспільстві виступає посередником між різними інститутами культури та політичною владою. У відповідності зі своїми релігійними цілями інститут церкви

здійснює свою діяльність в рамках конституційного права, згідно з яким за віруючими громадянами визнається вільний вибір релігійної конфесії і право здійснювати релігійну діяльність.

Релігійні організації мають право брати участь у суспільному житті, а також використовувати нарівні з громадськими об'єднаннями засоби масової інформації [6]. У той же час, від релігійних організацій вимагається законослухняність і неухильне виконання своїх громадянських обов'язків. На цій підставі наполягали Монтеск'є, Локк, Гоббс. Наприклад, Локк вважав, що ставлення людини до Бога «виходить за межі досяжності та впливу політики й уряду, які існують тільки заради власного благополуччя в цьому світі». Таким чином, людина немов роздвоюється між особистими устремліннями своєї віри і зовнішньою, чисто формалізованою соціальною функцією церкви, як суспільного інституту.

Узгодженість цих двох начал у діяльності церкви виражена і втілена в системі релігійних інституцій, за якими спочатку особисті переконання віруючих людей як би переходять у власність церковного департаменту, очищені від бунтарських мотивів, примусово нав'язуються вже зверху. Авторитет церкви в такому випадку спирається не стільки на віру й особистий вибір людини, скільки на статус релігійності соціальних інститутів, схильних до духовної репресивності [7, с. 23].

Право не декларує, а визначає, закріплює та гарантує максимально досяжні поведінкові моделі, парадигми, правила, зразки поведінки суб'єкта права, однак не «порожні» поняття та ідеали. Ірраціональні норми, які не співвідносяться безпосередньо з певною поведінкою, техніко-юридичними засобами описати не можна. Наповнення конструкту «право на свободу совісті» будь-якими раціональними нормами, під якими розуміють норми, що відповідають конкретній поведінці, перетворює його на химеру [8, с. 63, 68].

Щоб наблизити релігійний інститут до віруючої людини, Реформація відокремила зовнішню форму церкви від духовної практики. Тим самим діяльність церкви була віднесена до соціального інституту, що передбачало, з одного боку, протидію втручанню світської влади в релігійні справи, а з іншого – закріпила принцип свободи совісті у відповідності з такою концепцією релігійного світогляду, яка стала наслідком появи нового виду теології – секулярної.

Як зазначено вище, внаслідок реформації і склалося поняття конфесійності, тобто існування трьох типів церков в рамках загальної релігійної традиції: східно-православна, об'єднана єдиним віровченням і спілкуванням у таїнствах; римсько-католицька, яка представляє всесвітню церкву, підпорядковану юрисдикції Папи Римського; протестантська церква, як конгрегація віруючих у Христі, що належить до певної конфесійної традиції [9, с. 324].

З появою конфесійності в християнстві була відкрита нова сторінка релігійної практики, яка поклала початок секуляризованому християнству та утвердженню сучасного принципу відокремлення церкви від держави. Секуляризація була однією з головних сил, що сформували сучасну соціальну культуру цивільних відносин у суспільстві [5, с. 280].

Внаслідок секуляризації в християнстві почали з'являтися нові структури влади, які регулювали та контролювали соціальні процеси всередині релігійних організацій. Вирішальну роль у цих трансформаціях зіграв протестантизм. Поряд із введенням прямого членства в діяльності громад, протестантська релігія звела їх функціонування до

принципів первісного християнства, перетворивши тим самим християнство в інституційну релігію. Цей процес і привів до появи в Західній Європі публічної та приватної сфер.

Виникає питання: наскільки церковна форма сприяла зміцненню громадянського життя в соціальних структурах товариств, що виникли як на Заході, так і на Сході? Більшість дослідників схиляються до думки, що роль церкви в цьому процесі зводилася до гармонізації формальних і неформальних інститутів товариств через встановлення легітимних структур влади до утвердження «медійних кодів», головним чином, через звичаї, кодекси поведінки, найбільш продуктивних з позицій громадянського суспільства, як сфери його ідеології. Церква, як інститут, прагнула через цю систему з'єднати природу людини та соціальний світ, де функції релігійного інституту виходили б не тільки на релігійну, але й соціальну практику.

На інституційному рівні церква або релігійна громада християнського спрямування отримала можливість відображати інтереси колективного цілого. Отже, суперечки між індивідом і колективом вирішувалися не прямо через церковну практику, а через легітимацію влади, що отримала релігійну санкцію: тим більше, що в сучасному суспільстві традиційні інститути, до яких відноситься інститут церкви, не можуть контролювати особистісні орієнтації громадян. За даними ряду соціологічних досліджень, в сучасних, переважно західних суспільствах, високий пріоритет віддається автономії особистості та її самореалізації незалежно від впливу церкви [14, с. 57].

Незалежність життєвих принципів передбачає, що роль традиційної, інституційної релігії в особистому житті людини піддається процесам маргіналізації. Люди в модерному індивідуалізованому суспільстві самостійно визначають, в чому полягає їх користь, а це, в свою чергу, відбивається на диференціації способу життя. Особистість в меншій мірі керується традицією або вимогою таких традиційних інститутів, як церква та родина. Ці інститути більше не легітимізують морального вибору та вчинків особистості, а церква не може диктувати норми поведінки. Тому для сучасних західних суспільств характерні дві сфери моралі: одна з них може бути названа сферою приватної моралі, а інша – сферою цивільної моралі.

У споживацькому суспільстві, до якого все більше схиляються моделі громадянського суспільства з ліберальними принципами політичної ідеології, приватна сфера моралі вважається більш прийнятною, в порівнянні з поняттям «суспільної моралі». Остання тяжіє до права та визначається рівнем суспільної свідомості, тоді як перша – до індивідуальної сфери свідомості, яку найбільше й контролює церква.

Оскільки церква, як інститут з її вченням про гріх, не може бути рівноправною опозицією секулярній свідомості сучасних суспільств, то громадянські цінності моралі все більше атомізуються, перетворюючи приватну сферу в соціальний елемент власної культури. Церковному інституту доводиться визначати, що є цінним у цій культурі, щоб перевести її на релігійну мову та з'єднати з цивільною мораллю, тим самим утримати на одному рівні громадські та індивідуальні сфери свідомості. Це пов'язано з тим, що в сучасному світі матеріальний достаток найбільше схиляє людей до індивідуалістичного настрою, у той час як церква все більше відображає інтереси традиційних умов життя.

Зміни в сфері моралі призводять до необхідності об'єднання людей, насамперед, в якості «морального співтовариства», на яке й опирається церква. Дискусії з даної проблематики розгорнулися останнім часом між комунітаристами та лібералами. Основні суперечки точаться навколо розуміння громадянства та визначення його

суспільного сенсу. А. Селігмен відзначає нездоланну прірву, що виникла між теоретиками нормативного підходу до громадянства, які розуміють соціальний порядок, як норму громадянського суспільства, що вказує на фундаментальні проблеми сучасного світу й теоретиками раціонального вибору [1, с. 29].

Церкви Заходу зазнають, на думку дослідників, негативного впливу так званого класичного громадянського теїзму, під яким мається на увазі проникнення трансцендентного в світ особистості [1, с. 56]. При цьому великі труднощі викликає не тільки відсутність довіри до Слова Божого і омертвіла кора цивільної релігійності, але й інституційні особливості структури західних церков, форми яких більше не відповідають рівню освіти та самостійності членів релігійних громад.

Інституційні проблеми західної церкви з її тенденціями до відтворення нових зразків соціальної поведінки пов'язані з цивільними устремліннями особистості. Для України роль релігії у формуванні громадянських цінностей інституційно багато в чому залежить від традицій і статусу православної церкви. У співвідношенні доктринальної та інституційної форм церква багато в чому дотримується поглядів, що в православній церкві соціальна ідея нижча церковної за своїм змістом і світовим значенням [13, с. 50]. Хоча сучасна соціальна доктрина церкви й створила спробу усунути очевидну архаїку, проте історично сформоване «ядро» церкви все ж ставить соціальні проблеми в залежність від конфесійної традиції.

За роки незалежності України відбулася плюралізація релігійного простору. На даному етапі суспільного розвитку у ньому присутні найрізноманітніші течії і напрями – від традиційних церков (православна, греко-католицька, римсько-католицька, євангельських християн-баптистів, адвентистів сьомого дня та ін.) до неординарних неокультів (гух'ясамаджа, трансцендентальна медитація, всесвітня чиста релігія тощо).

Конфесійна функція в інституційному сенсі традиційних церков визначається її догматичною програмою, яка зводиться до виправдання історичного існування соціального світу. Церква вважає, що головна її конфесійна функція зводиться до подолання «зла» через просвітництво та освячення всього природного ладу людського життя.

Соціальні інтереси в сучасній Україні показують, що утвердження в суспільстві громадянських цінностей пов'язане з трансформацією соціальних відносин і типом релігійної культури. Церква, як інститут у цих процесах, відображає не тільки релігійну систему, але й те соціально-культурне середовище та національний спосіб життя, з яким вона пов'язана в історії. Тому цивільні відносини являли собою еквівалент певного соціального поля, де інтереси громадян взаємодіють з історичною формою релігії, як їх самоідентифікація.

Сучасні позиції церков отримують в суспільстві свій новий статус через морально-етичне опосередкування з іншими інститутами суспільства. Зараз вже стає очевидним, що релігія містить чималий потенціал протистояння, духовної деградації, яка торкнулася практично всіх інститутів сучасного суспільства; здатна протидіяти тим ліберальним силам, які, переважно через телебачення, ведуть пропаганду споживацтва й бездуховності. Ця сторона ліберальної ідеології перешкоджає самовизначенню релігійної свідомості, сприяє зростанню в середовищі віруючих націоналістичної агресивності та ксенофобії, що веде до закритого суспільства й несумісне з природою громадянського суспільства. У аналізі релігійного інституту важливо виділити його зв'язок з цивільною мораллю так, як вона представлена у сучасних соціологічних і філософських дослідженнях.

Нормативний статус церкви відображає ступінь релігійної емансипації, як норми толерантної свідомості. Церква покликана формувати в суспільстві суспільну свідомість, як, наприклад, найважливіші соціальні інститути сім'ї та освіти покликані в кожному поколінні підтверджувати та зміцнювати соціально-ціннісні та моральні орієнтири соціуму [2, с. 136]. А вони випливають із соціокультурного підходу до процесів виховання, згідно з якими цивільні й етичні позиції особистості тотожні.

У цьому питанні релігійне розуміння людини, як божественної даності, і світське, як продукту соціального й природного середовища, збігаються. При цьому суспільна свідомість трактується, як індивідуально вироблена позиція щодо основних прав людини. Громадянин у моральному плані виступає з позиції права суб'єктивності – особистісного суверенітету, свободи совісті тощо. Адже моральність, на відміну від моралі, не може бути груповою, корпоративною. Вона відображає індивідуальні риси конкретної людини та рівень її свідомості, як громадянина. Тим самим моральність визначає соціальну спрямованість його особистості та її духовну природу. Однак, духовність має два виміри: релігійний і світський.

З релігійної точки зору духовність – це втілення в життєдіяльності особистості морального закону, даного Богом. Світська ж традиція розглядає духовність, як продукт суспільно-історичної практики. Духовність – це синтез всіх якостей людини. Вона універсальна й цілісна, тісно пов'язана з мистецтвом, мораллю, аксіологічними засадами тощо.

Як же церква впливає на становлення суспільної свідомості? Основоположні її принципи відзначені двома типами легітимації: заснованих на традиціях і звичаях історичного етносу та на раціонально-правовій формі взаємовідносин з державою. Державні організації суспільства пов'язані з релігією через ці легітимні форми. Вони й визначають сутність цивільних відносин, які повинні відрізнятися своєю толерантністю та сприяти єдності як релігійної, так і суспільної свідомості в соціальній практиці.

Церква прагне використовувати національні форми духовності у всіх сферах своєї діяльності, включаючи систему релігійної освіти і просвіти. Сюди відносять не лише просвітницьку діяльність церкви, як інституту громадянського суспільства, але й взаємодію з сім'єю та школою. У цьому процесі релігійний інститут найбільше інтегрований в різні структури громадянського суспільства в силу того, що освіта визначає процес становлення людини.

Крім національного законодавства, що регулює освітні процеси в Україні, діяльність релігійного інституту визначена й міжнародним правом. Воно зводиться до права дитини на отримання релігійного виховання відповідно до традицій сім'ї (ст. 18, 19, 26 Загальної декларації прав людини; ст. 5 Конвенції про боротьбу з дискримінацією в галузі освіти від 14 грудня 1960 р.; ст. 12, 13, 14 Конвенції про права дитини від 20 листопада 1989 р.). Згідно зі ст. 16.6 Підсумкового документа Віденської зустрічі, держава повинна «поважати право кожного давати й отримувати релігійну освіту мовою за своїм вибором або індивідуально, або спільно з іншими» [11]. Більшість дослідників схиляються до думки, що конфліктів між різними конфесіями можна уникнути, якщо залишити опіку релігійною освітою сім'ям та церкві без жодного втручання з боку держави [12, с. 167-168].

Система освіти є найважливішим компонентом громадянського суспільства, в якому релігійний інститут самовизначається як функціонально, так і структурно на рівні державно-церковних відносин. Церква тут виступає як важливий суспільний інститут,

який бере участь у формуванні єдиного цивільно-духовного простору. Церква особливо наполягає, щоб в освітньому процесі кожному громадянину була надана можливість самовизначення в контексті національної культури, де освіта забезпечує не тільки духовний розвиток особистості, але також економічну й соціальну стабільність, сприяє розвитку інститутів громадянського суспільства, професійній адаптації громадян в умовах існування різних етносів.

Держава, церква та громадянське суспільство в галузі освіти мають багато спільних точок дотику, головна з яких – духовно-моральне виховання молоді. Церква, зацікавлена у формуванні такої системи освіти в громадянському суспільстві, яка буде професійною та зорієнтованою на державу, що здійснює свою діяльність в єдиному соціальному середовищі та відповідних їй цивільних формах суспільного життя.

Виходячи з цих позицій, церква обмежує свої інституційні інтереси, які полягають у створенні паралельної системи освіти, підсиливши тим самим діяльний початок християнства в суспільному житті на основі суспільного служіння. Тому особливо важливо зрозуміти, які ініціативи церкви в сфері освіти отримують схвалення суспільства та влади. Вони багато в чому розкривають сенс її участі у формуванні громадянського суспільства.

Діяльність релігійних громад можна розцінювати, як паростки громадянського суспільства. Цю точку зору підтверджують іноземні дослідження цивільних процесів в Україні. Церква на сучасному рівні намагається використати цей суспільний ідеал або, вірніше, відродити його, спираючись на релігійну свідомість, яка сприймає християнську доктрину в цьому ракурсі, як щось завершене і абсолютно непорушне.

Пов’язуючи народну освіту з актом Хрещення Київської Русі, вважається, що «віра українського народу ніколи не була тільки догматичною, а ставала важливим фактором громадського стану, до якого людина могла прийти тільки через освіту». Якщо всі ці історико-філософські ремінісценції пов’яжемо з сучасною позицією церкви щодо освіти, то вона нічим суттєво не відрізнятиметься від його історичного аспекту.

Апелюючи до традицій, церква тим самим «заповнює» свідомість сучасного віруючого, постійно відроджується домінантою історичної свідомості України, яка, на відміну від міфології, носить безперервний характер. Соціологи показують, що традиція консервує свій феномен в освіті, створюючи через неї спадкоємність поколінь. Один з найбільших антропологів другої половини XX століття А. Леруа Гуран вважав, що народ є самим собою завдяки своїм традиціям. Це той фонд, який дозволяє наступним поколінням відповісти на виклики часу.

А. Флоренський наполягає на розумінні природи комунікацій, яка завжди пов’язана з особистістю та її відкритістю до іншого, а значить – і виявлення іншого в собі як «індивідуальної єдності». У цьому процесі долається однобічність мислення людини, тобто мислення в «рамках своєї культури». Подолати цю однобічність можна тільки з урахуванням широкого кола проблем, пов’язаних насамперед із громадянським становищем людини в суспільстві. У цьому випадку церква повинна усвідомити себе з того боку, що в процесі комунікації вона виконує функцію зв’язку віруючого з суспільством через тип даної культури та її мовну форму. Причому, будь-які зміни релігійної практики сполучені з законами мови, які, за словами Тертуліана, пов’язані з розумінням, що «у кожного народу своя мова, але матеріал мови загальний».

Яскравим прикладом соціального служіння є Українська Греко-Католицька Церква, яка здійснює різноманітні соціальні проекти. На даному етапі існують такі напрямки

реалізації соціальних програм: «проблеми міграції», «допомога ув'язненим», «допомога узалежненим», «допомога сім'ям та дітям», «допомога особам з функціональними обмеженнями», «охорона здоров'я» та ін.

Соціологічні дослідження вказують на певні очікування громадян щодо соціальної ролі церкви в Україні. Так, згідно з результатами соцопитування, проведеного Українським центром економічних і політичних досліджень (УЦЕПД) імені Олександра Разумкова, більшість людей вважають соціальне служіння церкви хоч і її добровільною справою, проте необхідною складовою її головної (духовної) функції. 20% опитаних вважає, що соціальне служіння є обов'язком церкви. Існує високий ступінь довіри до церкви саме у соціальній сфері. Якщо готовність фінансово підтримати державні притулки для дітей висловили 44,8%, а приватні 25,5%, то підтримати притулки, створені церквою – 37,8% опитаних. При цьому є певні регіональні особливості: населення західного регіону, крім найбільшої наближеності власних життєвих позицій до релігійних приписів, демонструє вищий, порівняно з жителями інших регіонів, ступінь довіри до Церкви. Про це свідчить та обставина, що більшість опитаних жителів західних областей (53,6%) висловили готовність робити пожертви на притулки для дітей-сиріт, створені саме церквою, тоді як респонденти з центральних регіонів (64,8%) віддали перевагу здебільшого державним будинкам дитини [3].

Висновки. Таким чином, громадянське суспільство та держава взаємно детерміновані суспільними формами розвитку країни. Їх інтенції в значній мірі залежать від держави. Втручання держави в змістовну сторону суспільного життя повинно мати розумні межі та регулюватися владою. Але для цього влада (особливо її бюрократичний апарат), мають бути підконтрольні громадянському суспільству.

Головною метою громадянського суспільства є досягнення свободи особистості. Свобода проявляє себе в громадянській активності (насамперед у соціокультурній сфері, куди й відноситься релігія). У такому контексті релігія розглядається, як засіб людської самореалізації, що здатний впливати на історичний процес і на саму людину. Громадянська активність забезпечує не тільки цілісність суспільства та нації, але й постійне їх відтворення та збагачення. Орієнтація на самореалізацію людини сприяє появі різноманітності можливостей. Адже громадяни пов'язані своєю залежністю від різних світоглядних типів, включаючи й релігійні, які не завжди адекватні соціальній практиці людини.

Особливість громадянського суспільства полягає в тому, що його інститути не можуть обмежувати способу життя його учасників, тобто громадян. Вони є свідомими та відповідальними за себе особами. Оскільки громадянське суспільство допускає свободу способу життя найрізноманітніших типів особистості, то тим самим легітимізує основний принцип політичної справедливості – принцип рівного права на свободу.

Список використаних джерел

1. Велькер М. Христианство и плюрализм / Пер. с нем. Д. Бумажнова, А. Петровой. – М. : Республика, 2001. – 207 с.

2. Винник В. А., Пономарчук В. А. Гражданское общество : ценностные ориентации и нравственный выбор / В. А. Винник, В. А. Пономарчук // Философские исследования. –2003. – №2. – С. 121-142.

3. В УГКЦ створили окремий інформаційний ресурс, який розповідатиме про соціальне служіння Церкви // Департамент інформації УГКЦ. [Електронний ресурс]. –

Режим доступу : http://www.ugcc.org.ua/news_single.0.html?&tx_ttnews[tt_news]=4255&tx_ttnews[backPid]=2&cHash=e70a9ad381

4. Гараджа В. И. Социология религии. Учеб. пособие для студентов и аспирантов гуманитарных специальностей / В. И. Гаражда. – 3-е изд., перераб. и доп. – М.: ИНФРА-М, 2007. – 348 с.

5. Докаш В. І., Лешан В. Ю. Загальне релігієзнавство: Навч. посіб. / В. І. Докаш, В. Ю. Лешан. – Чернівці: Книги – XXI, 2005. – 376 с.

6. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації» № 987-XII від 23 квітня 1991 р. // Офіційний сайт ВР України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http: //zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?page=3&user=o600.

7. Митрохин Л. Н. Философия религии: новые перспективы / Л. Н. Митрохин // Вопросы философии. – 2003. – №8. – С. 18-36.

8. Нечаев А. Б. Религия и нравственность в секулярном мире: Материалы научной конференции, 28-30 ноября 2001 г. – СПб., 2001. – С. 63-68.

9. Новая философская энциклопедия. В 4 томах. – М.: Мысль, 2010. – Т. 1. – 744 с.

10. Політологічний енциклопедичний словник / За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіної, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К., 2004. – 736 с.

11. Принцип 16.4. Итогового документа Венской встречи 1986 г. [Електронний ресурс]. – режим доступу : http://www1.umn.edu/humanrts/russian/osce/basics/Rvienna86.html.

12. Права человека и религия [Текст] : хрестоматия / сост. В. Новик ; ред.: О. Бай, Л. Пичхадзе. – Москва: Библейско-богословский институт Св. апостола Андрея, 2001. – 498 с.

13. Тихомиров Л. А. Личность, общество и Церковь / Л. А. Тихомиров. – Минск: Белорусская Православная Церковь (Белорусский Экзархат Московского Патриархата), 2010. – 479 с.

14. Хэлман Л. Многонациональное исследование морали современного общества / Л. Хэлман // Международный журнал социальных наук. – 1996. – № 2. – С. 57-78.

Онищук И. И., Онищук С. В. Церковь – социально-религиозный институт гражданского общества

Выяснено связь церкви с гражданскими институтами общества в решении общественных проблем современности. Обосновано стабилизирующую роль церкви в обществе как своеобразного посредника между властью и гражданином.

Ключевые слова: *церковь, государство, гражданское общество, свобода совести, демократизация, конфессиональность, культура.*

Onischuk I. I., Onischuk S. V. Church – social and religious institute of the civil society

Considered relation between church and the civil society institutions in addressing social challenges. Grounded stabilizing role of the church in society as a kind of mediator between the government and the citizen.

Key words: *church, state, civil society, freedom of worship, democracy, confession, culture.*

УДК 341.218

Скоморовський Віталій Богданович,
кандидат історичних наук, доцент,
професор кафедри теорії та історії держави і права
проректор Івано-Франківського університету права
Імені Короля Данила Галицького

КРИЗА ПЕРЕБУДОВЧИХ ПРОЦЕСІВ У РАДЯНСЬКІЙ ДЕРЖАВІ (1985-1991 РР.)

Стаття присвячена актуальним проблемам історії державності СРСР на завершальному етапі існування союзної держави. Хронологічні рамки дослідження охоплюють 1985-1991 рр. – період здійснення політичних та економічних реформ, відомих під назвою «перебудова». Доведено, що саме політика перебудови призвела до загострення кризи в усіх сферах життя суспільства, що спричинило в остаточному підсумку розпад СРСР.

Ключові слова: *Радянський Союз, перебудова, гласність, демократизація, КПРС, партійне керівництво, трансформаційні процеси, національні рухи.*

Постановка проблеми. З 1985 р. керівництво радянської держави запровадило масштабні реформи, які охопили всі сфери життя суспільства і отримали назву «перебудова». Наслідком реформ став розпад єдиної держави, що суттєво вплинуло на життя людей у всіх колишніх радянських республіках: він розділив державними кордонами територію колись єдиної держави і тим самим розділив багато народів, що проживали на цій території; він відкрив шлях до радикальної зміни політичного та соціально-економічного ладу на всьому просторі колишньої союзної держави.

Саме тому проблема впливу політики перебудови на процес розпаду СРСР, а також на подальший державно-правовий розвиток новоутворених країн є актуальною та практично значимою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З цієї проблематики ґрунтовними дослідженнями відзначаються такі науковці, як К. Брутенц, Є. Волгін, М. Геллер, А. Данилов, Д. Драгунський, В. Івкін, Т. Кауль, С. Кульчицький, Б. Леванов, І. Овчар, В. Шейніс та інші.

Однак на сьогодні практично відсутні комплексні узагальнюючі дослідження, що відображали б повну й об'єктивну картину наслідків перебудовчих процесів у СРСР та показували б їх значення в історії радянської державності.

Постановка завдання. Метою статті є державний історико-правовий аналіз джерельної бази, який спрямований на уточнення та перегляд принципових аспектів, а також традиційних висновків, стосовно підсумків політики перебудови в СРСР у 1985-1991 рр., а також на встановлення їх впливу на розвиток радянської державності в зазначений період.

Виклад основного матеріалу дослідження. 23 квітня 1985 р. відбувся Пленум ЦК КПРС, на якому М. Горбачов повідомив про плани перетворень, спрямованих на

прискорення соціально-економічного розвитку країни. З цього часу в Радянському Союзі оголошена політика перебудови, яка включала два основні завдання:

1) проведення економічних реформ, спрямованих на створення елементів ринкової економіки при збереженні централізованого планування;

2) демократизація суспільного життя, включаючи політичний плюралізм, при керівній ролі КПРС, а також обмежений суверенітет союзних республік за збереження єдиної держави. Кінцевою метою реформ проголошувалася побудова «гуманного, демократичного соціалізму».

Враховуючи суспільно-політичну ситуацію в країні, реалізація зазначених завдань була можлива тільки за умови залучення демократичних складових. Таким чином, перебудова для більшості радянських політиків була засобом для вирішення проблем минулого і дискусійних питань того часу [18, с. 607].

У ході вирішення основних завдань перебудови в країні все частіше спостерігалося зіткнення думок і позицій, відкрите протистояння політичних сил. Зростаюча криза влади посилюється і проявляється у двох площинах: ідейній (поява різних політичних течій) і практичній (боротьба за владу). Політичне становище характеризувалося суттєвими змінами в настроях людей, суспільній свідомості, в розстановці політичних сил, поляризація і поділ яких в основному завершилися. Почався новий етап політичної боротьби – боротьби за владу [12, с. 339].

Значним кроком на шляху реформування органів влади стало прийняття 26 грудня 1990 р. Закону СРСР «Про зміни і доповнення Конституції (Основного закону) СРСР у зв'язку з удосконаленням системи державного управління». З цього моменту вводилася посада Віце-президента СРСР [7, с. 17]. Уряд отримав статус підлеглого Президенту СРСР виконавчо-розпорядчого органу, який перейменували в Кабінет Міністрів СРСР [10, с. 152].

Отже, процес формування виконавчої гілки влади ознаменував собою поділ влади в державному будівництві.

У СРСР тривалий час створювалися штучні умови для обмеження доступу громадян до влади, для демократичної політизації населення, всіляко стримувалися можливості оптимізації політичного життя. Радикальним стало реформування політичної системи, пов'язане з введенням інституту президентства в СРСР. 15 березня 1990 р. рішенням більшості (59,2%) III з'їзду народних депутатів СРСР Президентом був обраний М. Горбачов [10, с. 151-152]. Таким чином, зайнявши пост Президента СРСР, він зробив свою офіційну позицію менш вразливою юридично: для його зміщення потрібно було не голосування більшості з'їзду, а значно більш складна, практично неможлива в тих умовах, процедура імпічменту [25, с. 23].

Прагнучи ще більше зміцнити свої позиції, М. Горбачов на сесії Верховної Ради СРСР у березні 1990 р. запропонував надати Президентові СРСР додаткові повноваження і прийняти законопроекти, які б ускладнили процес виходу республік зі Радянського Союзу [23, с. 367]. Протягом осені 1990 р. він заблокував політику гласності, відкритості, відродив цензуру на центральному телебаченні, провів ротацію кадрів, відому як «правий поворот». Апарат пішов на кадрові перестановки і незначні структурні зміни, які не мали ніякого політичного впливу на ситуацію. «...с того времени, – зауважив дослідник В. Шейніс, – демократическая оппозиция, сформировавшаяся как раз благодаря горбачевским реформам, стала разворачивать критику генерального секретаря за замедление реформ, колебания и не всегда внятную позицию по острым политическим вопросам. Отчасти эта критика была справедливой, поскольку Горбачев пропустил

момент, когда курс на политическую консолидацию всех активных сил общества – верный в начале перестройки, стал контрпродуктивным» [25, с. 22].

М. Горбачов почав переговори з республіками про новий Союзний договір, але вони затягнулися. Повільність і нерішучість центральних властей країни і Президента СРСР у вирішенні соціально-економічних і політичних питань призвели до «параду суверенітетів» союзних республік. Йдеться, насамперед, про Декларацію про державний суверенітет Російської Федерації, прийняту 12 липня 1990 р. І з'їздом народних депутатів РРФСР. Це означало, що юридично і фактично зі складу Союзу вийшла держава, яка всі роки існування було його опорою і основою розвитку [19, с. 26]. Дослідник Р. Кауль з цього приводу зауважив: «Существует, однако, еще одна, более серьезная проблема, чем даже экономика, которая способна нарасти, как снежный ком, и помешать прогрессу перестройки и Горбачеву. Это – проблема межнациональных отношений и отношений между центром и республиками. Что касается второго вопроса, то можно рассчитывать на его сравнительно быстрое решение. Первый же вопрос гораздо сложнее и требует значительно больше времени» [11, с. 111].

Результатом цього стало переміщення політичної влади з Центру в республіки. Наслідком «параду суверенітетів» було їх протистояння Центру та республік, що виразилося в «війні законів», тобто центр і прагнучі до самостійності і незалежності республіки приймали взаємосуперечливі закони.

Варто зауважити, що керівництво країни «не осознавало, что в межнациональной сфере накапливается горючий материал, способный взорвать и «перестройку», и сам Союз» [2, с. 166]. Крім того, М. Горбачов не лише не випереджав національні рухи, але і відступав під їх тиском: «от тезиса «сильного центра» – к формулам «сильный центр – сильные республики», а затем – «через суверенные республики – к конфедерации» [2, с. 167-168]. До серпня 1990 р. стало очевидно, що відсутність нової національної програми, спроби гальмування національних рухів, пропозиції реформ, які призвели до ситуації, коли 13 з 15 республік оголосили про свою незалежність. Розвал Союзу ставав цілком можливим і ймовірним. «Москва все еще сохраняет много козырей, – стверджує з цього приводу дослідник М. Геллер, – республиканские программы зачастую неясны, нередко утопичны. Бесспорно одно: Горбачев снова опоздал. Союзный договор, который он предлагает летом 1990 г., был бы, возможно, приемлим два года назад» [4, с. 357].

Отже, ідеологічний вакуум, який утворився через крах комунізму, заповнювався національними ідеями. Поступово почали з'являтися нові національні держави, де «национальные элиты уже готовы возглавить независимые государства» [8, с. 13]. Це свідчить про те, що керівництво СРСР не надавало національним проблемам належної уваги, що було «удивительнейшим парадоксом перестройки» [4, с. 333]. Сам же М. Горбачов, аналізуючи ситуацію, зауважив: «… мы потеряли слишком много времени на осмысление реальных процессов, развернувшихся в сфере национальных отношений» [21, с. 19]. Проблема національностей посилила ті протиріччя, які тривалий час вдавалося врегулювати різними методами в умовах збереження цілісності країни [19, с. 25].

Таким чином, зазначені процеси в РРФСР посилили відцентрові настрої і відповідні дії в інших союзних республіках, продемонструвавши, що «начатые перестройкой процессы, обновление всех сторон жизни общества, в том числе и межнациональных отношений, протекают неоднозначно, а часто и крайне противоречиво. Объективный процесс возрождения национального самосознания нередко перерастает в стремление поставить под сомнение саму идею существования нашего единого и целостного Союза

СРР» [24, с. 4]. Зростала критика на адресу Президента СРСР М. Горбачова. Всі помилки, які вели до децентралізації держави, приписувалися йому.

Зберігаючи ще у своїх руках формальну владу, М. Горбачов не міг практично вплинути на розвиток подій, які відбувалися в поки ще юридично цілісному Союзі. 12 червня 1991 р. на основі закону «Про вибори Президента РРФСР» від 24 квітня 1991 р. Президентом РРФСР був обраний Б. Єльцин, а Президентом СРСР все ще залишався М. Горбачов. З протиборством двох політиків дослідники пов'язують розвал СРСР [22, с. 59]. Очевидно, що двовладдя призвело до істотного послаблення центральної влади. Політичні процеси на периферії стали самостійними, особливо в національних республіках. Реформатори цього не передбачили. Вони не припускали, що перебудова викличе сплеск національно-визвольного руху [13, с. 19-20].

Процедура зміцнення двовладдя поглибилася, оскільки два «владних пункти» перебували в Москві. Істотно посилилася позиція Б. Єльцина [20, с. 174]. Разом з тим більш вагомою стала криза влади на всесоюзному рівні, що поступово вело до розпаду держави. Аналізуючи результати реформи, М. Горбачов відзначив: «Абсолютно и определенно розвалили Союз все мы с вами. Во-первых, перестройщики запоздали с реформированием Союза, реформированием партии, создали сложную ситуацию в экономике, и народ начал уходить от их поддержки и открыл дорогу для других сил, которые использовали эти слабости реформаторов на полную катушку» [26, с. 5].

Розпочаті перебудовні процеси вже не вдавалося повернути назад або хоча б припинити. Спроба насильницького захоплення влади продемонструвала слабкість старої партійної еліти. Її були готові замінити нові всесоюзні політичні сили та представники від республік. Останні вже не бачили свого майбутнього в рамках тоталітарного режиму, не хотіли співіснувати в цілісному СРСР.

Аналізуючи прорахунки перебудови, слід підкреслити, що на її старті у команди М. Горбачова не було чіткої моделі і концепції суспільно-політичних перетворень, що було наслідком нерозуміння ситуації, в якій знаходилося радянське суспільство. Питання про темпи реформ і їх послідовність неодноразово аналізувався в його оточенні. Він (М. Горбачов – авт.) спробував «соеденить несоеденимое – рынок и централизированное планирование, демократию и руководящую роль КПСС, свободу слова и табу на обсуждение ряда тем, унитарное устройство СССР и суверенность республик» [14, с. 439]. Це зумовило введення радикальних і глибоких змін, суть яких команда реформаторів бачила в демонтажі тоталітарної системи, де, за переконанням М. Горбачова, «надо было действовать решительнее и быстрее по разрушению старых структур» [1, с. 5].

Однією з причин поразки трансформаційного процесу був перехід від тоталітаризму до демократії. Аргументувалося, що «…без всемерного расширения и углубления социалистической демократии, тоесть без создания условий для повседневнего, активного и действенного участия всех трудящихся, их коллективов и организаций в решении вопросов государственной и общественной жизни, мы не сможем успешно идти вперед» [5, с. 360].

Запровадження демократичних основ внесло деякі позитивні корективи в реалізацію перебудови. Перебудова дала право на свободу слова, думки. Тому кожен міг висловити свої ідеї, навіть якщо вони не збігалися із загальноприйнятими. «Тоталитаризм душил творческие силы народа. Надо было сбросить эти оковы, и перестройка это сделала» [16, с. 11]. Більше того, як відзначав М. Горбачов, «… в нашу страну пришла свобода и демократия: политический плюрализм пришел, экономический плюрализм пришел, свобода совести и взглядов стала частью нашей жизни» [6, с. 209]. Цим перебудова

відрізнялася від попередніх політичних курсів, що діяли в СРСР, і в цьому полягала її складність і суперечливість. Незважаючи на очевидні позитивні новації курсу реформ, М. Горбачову, однак, не вдалося створити повноцінний «мозковий трест», знайти адекватну концепцію переходу від тоталітаризму до демократії [19, с. 24].

Специфікою реформ було те, що вони проходили за схемою «революції згори», коли головним суб'єктом перетворень виступає державна влада. Фактично «Горбачев и его ближайшее окружение понадеялись на то, що проэкты, разработанные в недрах реорганизованного партаппарата, будут последовательно «спускаться» советским органам, а те в свою очередь с огромным энтузиазмом и без тени возражений примутся за их непосредственную реализацию» [3, с. 33]. Без масового включення громадян країни в процес демократизації суспільства його в принципі неможливо було провести в режимі автоматичного функціонування. Представники опозиції констатували, що «такие революции в конечном счете неизбежно оборачиваются против аппарата, если он не в состоянии удержать инициативу в приемлемом для себя русле. И этот апарат начал сопротивляться перестройке, тормозить ее, бороться с ней, и она забуксовала на месте» [9, с. 58].

Причини поразки перебудови закладені також у самих її основах, затверджених відповідними пленумами та з'їздами КПРС, і сприйнятті їх, як стратегічних рішень до виконання. На Пленумі ЦК КПРС у січні 1987 р. поставлено завдання подальшої демократизації радянського суспільства, вдосконалення радянської виборчої системи, виборів керівників різних рангів на альтернативній основі. Вибори 26 березня 1989 р. показали певний прогрес у цій сфері, і сприяли наданню виборцям можливості «реального выбора» [15, с. 34].

Таким чином, було досягнуто «изменения прежней системы и снятия ограничений на число кандидатов, выдвигаемых в каждом избирательном округе. Он *(М. Горбачов – авт.)* также добился введения такого положения, при котором избранным обьявляется лиш тот кандидат, который набрал более 50% голосов. Это было нововведением, которое укрепило демократический принцип…» [11, с. 112]. Відзначалася також необхідність подальшої розробки правових актів, які гарантували гласність, висування на керівні пости безпартійних [18, с. 609].

У міру того, як демократизація суспільства й гласність позбавляли КПРС владних повноважень, вона переходила в опозицію до перебудови, а потім перетворилася на її прямого ворога. Це, на думку М. С. Горбачова, обумовлено тим, що в умовах перебудовних процесів партійне керівництво змушене було б доводити своє право на владу. «А многие чувствовали, что получили власть из рук вышестоящих и вряд ли ее снова получат в условиях демократии» [6, с. 21].

Криза партії створила умови для кризи ідеології, а отже – системи та держави, побудованої на її основі [19, с. 25]. Партія «...утратила бдительность. Она не проявила тех бойцовских качеств, которые нужны в тяжелейших условиях. На фоне возникновения других, пусть пока немногочисленных, но инициативно действующих партий и течений, которые активно используют средства массовой информации, мы просто растерялись» [16, с.18-19]. Криза партії ілюструє й те, що «членство в КПСС давно уже потеряло даже отдаленное сходство с участием в работе политической партии, а стало своеобразной клятвой лояльности» [8, с. 13].

Все більшу вагу набирали ті чинники, які зумовили послаблення впливу М. Горбачова як керівника держави. Ослаблений партійний апарат забезпечував часткову реалізацію наміченого курсу. Радикалізм лідера КПРС не отримав практичного підгрунтя.

Він поступово переходив в ліберальну, а потім – і в консервативну площину. По суті, чим глибшими і очевиднішими були перебудовчі зміни, тим більше від них намагався відмежуватися М. Горбачов. У країні масово розповсюджувалися сумніви в доцільності перебудови і в здатності керівництва країни переломити хід подій. Партійно-державне керівництво виявилося нездатним активно впливати на поліпшення результатів політики перебудови, а М. Горбачов проблему здійснення реформ вбачав виключно в посиленні жорсткої боротьби за владу [18, с. 608-609].

Не досягнувши поставлених цілей, М. Горбачов визнав, що «стара система розпалася задовго до того, поки почала працювати нова». Різкий розрив між ідеологічними обіцянками реформаторів і їх реальною діяльністю, висока економічна і моральна ціна модернізації – це одні з головних підсумків еволюційного процесу трансформацій. Генеральний секретар вважав, що з «тоталітарним ладом на певному етапі може впоратися тільки тоталітарна партія». Але це було можливо тільки до тих пір, поки керівництво партії підтримувало свого генерального секретаря. До початку 90-х років XX ст. КПРС втратила свою монополію на владу і тому залишатися опорою перебудови для реалізації її цілей не могла. Сучасники реформатора вважають, що залишаючись генеральним секретарем партії, М. Горбачов «сознавательно шел к ослаблению системы, когда партия рековoдила всем и вся… И впрямь, уже мало кто в стране боялся партии» [23, с. 367]. Таку думку підтримує ряд дослідників, стверджуючи, що М. Горбачов свідомо йшов на ліквідацію існуючої системи, а тому «преднамеренно избегал принимать конструктивные решения» [17, с. 3].

Незважаючи на всі недоліки і прорахунки, політика перебудови одночасно розкрила актуальні питання тодішньої політичної системи: необхідність розширення демократизації; забезпечення умов і правових норм для появи багатопартійності, опозиції; необхідність модернізувати Радянський Союз. Багато з намічених завдань перебудова втілила в життя. Підбиваючи підсумки зробленого, М. Горбачов відзначив: «… нам удалось ликвидировать тоталитаризм как политический режим власти, … мы отменили цензуру и дали людям свободу слова. Граждане получили возможность избирать власть на альтернативной основе, начиная с трудовых коллективов и кончая Верховным Советом и Съездом народных депутатов, впервые появилась возможность свободно выезжать за границу и публично критиковать власть, … экономика страны уже тогда начала становиться рыночной и социально ориентированной» [6, с. 209].

Висновки. Криза перебудовчих процесів у СРСР створила умови для посилення державних процесів у колишніх соціалістичних республіках, наділяючи їх правом суб'єктів політичної взаємодії. Ці процеси мали певну взаємозалежність і взаємообумовленість, оскільки вихід республік зі складу СРСР був обумовлений як політичними змінами в центрі, так і ситуацією на місцях. З метою збереження Союзу М. Горбачов запровадив його реорганізацію, однак союзні республіки вже готові були до самостійного існування і власної незалежності. Такі процеси посилили відцентрові тенденції в державі й спричинили в кінцевому результаті розпад СРСР.

Список використаних джерел

1. Август-91 / Под ред. А. В. Никольского. – Москва: Политиздат, 1991. – 272 с.
2. Брутенц К. Развал Союза: Был ли неизбежен распад СССР? / К. Брутенц // Свободная мысль. – 2005. – № 1 (1551). – С. 163-177.

3. Волгин Е. И. Проблема реорганизации аппарата КПСС в условиях политических преобразований в СССР (конец 1980-х – начало 1990-х гг.) / Е. И. Волгин // Вестник Московского университета. Серия: История. – № 6. – 2008. – С. 31-42.
4. Геллер М. История России 1917-1995: в 4-х томах. – Т. 3: Седьмой секретарь. Блеск и нищета Михаила Горбачева / М. Геллер. – Москва: Изд. «МИК»; изд. «Агар», 1996. – 480 с.
5. Горбачев М. С. Избранные речи и статьи / М. С. Горбачев. – Москва: Политиздат, 1985. – 383 с.
6. Горбачев М. С. Неоконченная история. Три цвета времени. Беседы М. С. Горбачева с политологом Б. Ф. Славиным / М. С. Горбачев, Б. Ф. Славин. – Изд. 2-е, доп. – Москва: Международные отношения, 2005. – 232 с.
7. Государственная власть СССР. Высшие органы власти и управления и их руководители 1923-1991 гг. Историко-биографический справочник / Сост. В. И. Ивкин. – Москва: «Российская политическая энциклопедия». – 1999. – 639 с.
8. Драгунский Д. Зачем он это сделал. Душа Горбачева на карте мира / Д. Драгунский // Новое время. – 2006. – № 9. – С. 12-14.
9. Ельцин Б. Исповедь на заданную тему / Б. Ельцин. – Москва: Советско-британская творческая ассоциация «Огонек» – «Вариант», 1990. – 110 с.
10. Іванов В. Історія держави і права України: у 2-х кн. / В. Іванов. – Київ: МАУП. – Кн. 2. – 2003. – 224 с.
11. Кауль Т. Н. От Сталина до Горбачева и далее / Т. Н. Кауль. – М.: Прогресс, 1991. – 224 с.
12. Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. – Т. 15: 1985-1988. – Москва: Политиздат, 1989. – 671 с.
13. Кульчицький С. Відкладена революція. Про події 1989-1991 рр. в Україні / С. Кульчицький // Політика і час. – 2001. – № 8. – С. 13-23.
14. Кучма Л. Д. Украина – не Россия / Л. Д. Кучма. – Москва: Время, 2003. – 560 с.
15. Леванов Б. В. Политическая система СССР: история, проблемы, пути совершенствования. Вопросы и ответы / Леванов Б. В., Данилов А. А. – Москва: «Знание» РСФСР, 1989. – 48 с.
16. Материалы объединенного Пленума Центрального Комитета и Центральной Контрольной Комиссии КПСС, 24-25 апреля 1991 г. – Москва: Политиздат, 1991. – 143 с.
17. Мельник-Хмарый В. Саморазрушение, или кризис государственного управления в СССР и СНГ / В. Мельник-Хмарый. – Днепропетровск: ОТИП «Днепркнига», 1993. – 20 с.
18. Мунчаев Ш. М. История Советского государства / Ш. М. Мунчаев, В. М. Устинов. – Москва: Норма, 2008. – 720 с.
19. Овчар І. Суспільно-політичні наслідки перетворень у СРСР (1985-1991 роки) / І. Овчар // Віче. – 2007. – № 21-22. – С. 24-26.
20. Палютін М. П. Україно-російські відносини: минуле і сучасність / М. П. Палютін. – Харків: Курсор, 2006. – 278 с.
21. Перестройка десять лет спустя (апрель 1985 – апрель 1995) / Под ред. В. И. Толстых. – Москва: Изд-во «Апрель-85», 1995. – 216 с.
22. Россия без Советского Союза: что потеряли и приобрели, что впереди? / Под ред. Ф. Бомсджорфа, Г. Бордюгова, А. Касаева. – Москва: Фонд Фридриха Науманна,

АИРО-XXI, 2007. – 160 с.
23. Рыжков Н. И. Перестройка: история предательств / Н. И. Рыжков. – Москва: Изд-во «Новости», 1992. – 400 с.
24. Четвертая сессия Верховного Совета СССР (25 сентября – 1 октября 1990 г.): стеногр. отчет. – Ч. III. – Москва: Издание Верховного Совета СССР, 1991. – 224 с.
25. Шейнис В. Август-91: проигранная победа / В. Шейнис // Свободная мисль. – 2006. – № 4. – С. 19-34.
26. Экс-президент СССР Михаил Горбачев: «Я не уверен, что это правительство способно реализовать программу президента» // Известия. – 2005. – 16 мая. – С. 1,5.

Скоморовський В. Б. Кризис процессов перестройки в Советском государстве (1985-1991 гг.)

Статья посвящена актуальным проблемам истории государственности СССР на завершающем этапе существования союзной державы. Хронологические рамки исследования охватывают 1985-1991 гг. – период осуществления политических и экономических реформ, известных под названием «перестройка». Доказано, что именно политика перестройки привела к обострению кризиса во всех сферах жизни общества, что повлекло, в конечном итоге, распад СССР.

Ключевые слова: *Советский Союз, перестройка, гласность, демократизация, КПСС, партийное руководство, трансформационные процессы, национальные движения.*

Skomorovsky V. B. Crisis perestroyka processes in the Soviet States (1985-1991)

The article describes the actual problems of state forming history in the USSR at the final stage of the Union existence. Chronological borders of the research include 1985-1991 – the period of political and economical reforms known as «Perebudova». Detailed analysis of the sources and scientific literature prove that the politics itself caused the aggravation of political crisis in all spheres of social life which finally resulted in the USSR disintegration.

Key words*: Soviet Union, Perbudova, Publicity, democratization, CPSU, party governance, transformation processes, national movements.*

УДК 340. 113 (477_8)

Каленюк Оксана Миколаївна,
завідувач кафедри гуманітарних дисциплін
Івано-Франківського університету права
Імені Короля Данила Галицького,
член-кор. УАН, доцент університету
здобувач відділу історико-правових
досліджень Інституту держави і права
ім. В.М. Корецького НАН України

ВИКОРИСТАННЯ ЗДОБУТКІВ ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ПРАВНИКІВ У ПОДАЛЬШИХ ПРАЦЯХ З ФОРМУВАННЯ І УНОРМУВАННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ПРАВНИЧОЇ ТЕРМІНОЛОГІЇ

У статті досліджено внесок західноукраїнських правників для формування національної правничої термінології на сучасному етапі державотворення в Україні.

Ключові слова: *правнича термінологія, правничі терміни, термінологічні словники, українська правнича термінологія, національна правнича термінологія, внесок у розвиток юридичної науки.*

Постановка проблеми. Українська правнича термінологія є важливим чинником для розвитку української юридичної науки, тому що розвиток права завжди тісно пов'язаний із формуванням термінології. У мові права постійно відбуваються пошуки потрібних слів, що якнайкраще відображають зміст правових понять. Правнича термінологія при цьому збагачується різними шляхами: застарілі терміни виходять з активного ужитку, натомість повертаються в обіг забуті, які довший час не функціонували, але сьогодні доводять свою життєздатність, утворюються нові терміни, які відповідають сучасним реаліям українського суспільства, і т. ін.

На нашу думку, унормування та кодифікація національної правничої термінології повинні спонукати сучасних науковців до уважного вивчення історичного досвіду термінологічних напрацювань західноукраїнських правників кінця XIX – початку XX століття з метою збереження справжніх українських термінів попередніх епох та використання їх у сучасних юридико-лінгвістичних дослідженнях.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Хоча термінологічні проблеми постійно перебувають у центрі уваги науковців, про що, зокрема, свідчать новітні теоретичні дослідження відомих мовознавців і правників О. Сербенської, М. Вербенєц, Г. Мацюк, І. Кочан, Н. Артикуци, Л. Симоненко, Ю. Прадіда, Н. Трач, Л. Чулінди, С. Головатого, І. Усенка, Ю. Зайцева та ін., вітчизняна правнича термінологія потребує подальшого дослідження, оскільки актуальною є потреба в багатоаспектному системному аналізі всіх складових лексичної системи української мови, унормуванні галузевих терміносистем на власне національному ґрунті та формуванні цілісної методики дослідження юридичних термінів.

Постановка завдання. Метою написання даної статті є з'ясування внеску західноукраїнських правників та використання їхніх здобутків для формування національної правничої термінології на сучасному етапі державотворення в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Як відомо, появу перших галицьких термінологічних словників традиційно пов'язують із рішенням цісарського уряду щодо

створення у липні 1849 року комісії з укладання реєстрів правничих термінів для слов'янських народів Австро-Угорської імперії. Актуальність питання щодо створення національних політико-юридичних терміносистем зумовила необхідність залучення до укладання відповідного реєстру не лише урядовців, юристів, а й відомих культурних та громадських діячів, перед якими «…було поставлено завдання створити юридичну термінологію на основі лексичного багатства цих мов, яка б могла задовольнити потреби тогочасного законодавства й управління» [1, с. 265]. Результатом роботи комісії став вихід друком 1851 року німецько-українського словника, відомого під назвою: «Juridisch-politische Terminologie für die slavischen Sprachen Oesterreichs (deutsch-ruthenische separate Ausgabe)» («Правничо-політична термінологія для слов'янських мов Австрії (німецько-український випуск)».

Згодом, у 1893 році, Кость Левицький, видатний громадський і політичний діяч, творчо опрацював і переосмислив терміни, уміщені в згаданому словнику, помітно оновив його лексико-термінологічний склад і видав «Німецько-руский словар висловів правничих і адміністраційних». Джерелами нового словника, крім видання 1851 року, стали також «Малоруско-німецкий словар» Є. Желехівського та «Німецко-руский словарь» О. Партацького. Крім того, упорядник скористався здобутками інших європейських лексикографій (польської, російської, чеської, угорської) і намагався розвивати термінологію на базі народної мови: «… використанє природного богацтва рускої мови, яка жиє в устах нашого народу» [2, с. IV]. Згодом, у 1920 році, дослідник випустив друге, доповнене видання цього словника під назвою «Німецько-український правничий словар».

Розглянемо докладніше цю термінологічну працю К. Левицького, яка складається з коротких перекладних німецько-українських статей з перекладом відповідних термінів без граматичних характеристик.

Частину термінів запозичено безпосередньо з польської та німецької мов: *пересправа, зажадати звороту, шупасник, виправувати, випроцесувати, справунок, орудка, закуп, притока, розправа, вислід процесу, вильосованє, уневажняти, виємок, виємковий суд; одідичити, дідичення, одідичинє, бездідичність, розказ, узасаднєнє, цло (з нім. Zoll – мито), білянс (з нім. Bilanz – баланс), шаржа (з нім. Charge – посада), ручна праса (нім. Handprasse), конзулят (від нім. Konsulat – консульство*).

Проте більшість термінів утворено на українській народно-розмовній основі, наприклад: *відмеженє, відграниченє; відступленє, залишенє; висилач, висилаючий; присудженє, присуд; граничний сусід, сумежник, межівник; оборонець, защитник, речник; вижидач, злодій, крадун; набувець, придбавець; вихователь, плекатель; заворушник, бунтівник; нагородженє, відплаченє; уневиненє, оправданє; розбруїти, розоружити; відроченє, продовженє речинця; діловодець, справничник; вязба, арешт; виконуванє, справованє; діланє, чинність; таїтель, укривач, таєнник; перешкодженє, зупиненє, перепиненє; змерщина, спадщина; судовий урядник, судовик тощо.*

Наведені вище приклади свідчать про те, що Кость Левицький заклав основи для формування української правничої термінології. Як відомо, початковий етап становлення юридичної термінології характеризувався наявністю великої кількості синонімів для означення одного поняття. Згодом відповідність «поняття» і «терміна» допомогли визначити, який саме термін може залишитися в термінологічній системі певної галузі юридичної науки. У словнику К. Левицького простежується тенденція до формування термінології на народній основі, яка відображена в побудові словникових статей. Так, у разі синонімії він здебільшого на перше місце ставить власне національний термін зі

слов'янським коренем, а іншомовні запозичення подає після українських відповідників: *управа, заряд, адміністрація; правотар, адвокат, речник; підвинаємець, підарендатор; надплата, змінне, ажіо; приєм, акцепт, вексель; достовірність, автентичність; самоуправа, автономія; увідомне письмо, авізо; книговодець, бухгальтер; посадник, бурмістр; висланник, посол, депутат; відшибка, дисконто; уділовий зиск, дивіденда; второпис, дуплікат; виконанє, екзекуція; взір, формуляр; співпідпис, контрасигнованє; згромадженє, корпорація; судовий відпоручник, судовий комісар; судовий помічничий, адюнкт; судовий прислухач, авскультант; судовий засідатель, асесор; начерк закона, проєкт закона та багато ін.*

У словнику наявні й приклади, коли на першому місці стає слово іншомовного походження, проте така практика запису терміна стосувалася переважно загальновживаних у європейській правовій практиці інтернаціоналізмів. Більше того, і в цьому разі упорядник намагався підібрати національний термін і подати його в синонімічному ряду: *адвокатура, правотарство; анальогія, схожість; апеляція, відкликанє; аристократія, можновладство; блянкет, порожна картка; бльокада, обступ; демократ, народовець; демократія, народовладь, народоправство; депутація, висланництво; службовий регулямін, службовий устав; дирекція, провідня та ін.*

Як відомо, у сучасному законодавстві доволі вживаною є тавтологічна конструкція «відшкодування шкоди» в разі ушкодження. Натомість Кость Левицький пропонує варіант «винагородження шкоди», «погорільча винагорода». Крім того, як видається, сучасний юридико-політичний термін «дострокові вибори» утворено від росіянізму «строк», а галицький словник пропонує власне український термін – «поновні вибори». У чинному законодавстві України наявна також велика кількість скалькованих з російської мови термінів, серед них – «безхазяйна річ». Словник Левицького, у свою чергу, подає варіанти «річ нічия», «річ без власника».

Висновки. Зі здобуттям Україною незалежності у 1991 році суттєво розширились сфери використання і функціонування української мови, що сприяло значному піднесенню її престижу як в Україні, так і за її межами. Зрозуміло, що розбудова демократичної правової держави передбачає, крім усього іншого, ще й формування нової законодавчої бази з подальшим розвитком і кодифікацією юридичної лексики в українській мові. Важливим кроком на цьому шляху слід вважати видання понад 60 фахових правничих термінологічних словників. Серед них найвагомішими є: «Російсько-український словник юридичних термінів» (1985р.), «Юридичний словник-довідник» (1996р.), «Юридична енциклопедія: У 6-ти томах» (1998-2004рр.), «Сучасна правова енциклопедія» (2009р.) та інші.

Варто підкреслити, що створена за ініціативою Української правничої фундації Українська комісія з питань правничої термінології, яка активно діяла у 1995–2000 рр., неодноразово зверталася до історичного досвіду, зокрема до термінологічних словників, при проведенні лінгвістичної експертизи Конституції України та нового Цивільного кодексу України. Яскравим прикладом ефективності такої діяльності є повернення до законодавства і наукового обігу історичного терміна *правочин* [3, с. 56].

Хоча галицька правнича термінологія через низку історичних причин не стала основою для формування загальнонаціональної правничої термінології і більшість західноукраїнських правничих термінів у радянські часи було відкинуто як діалектизми та регіональні слова, словник Костя Левицького містить корисний матеріал як для сучасних мовознавців, так і для правників. Він є неоціненним внеском у розвиток юридичної науки

та її мови, тією скарбничкою, яка живила і продовжує живити національну юридичну термінологію.

Незважаючи на значну кількість сучасних правничих словників, актуальним і досі залишаються питання щодо формування методології укладання термінологічних та інших словників, розроблення науково-обґрунтованих принципів відбору спеціальної правничої термінології, створення універсального нормативного словника сучасної юридичної лексики, який би всебічно охоплював розвиток сучасної юридичної науки. Оскільки правнича термінологія відіграє важливу роль на сучасному етапі державотворення в Україні, інтерес до її потреб неухильно зростає. Такий інтерес зумовлений необхідністю в забезпеченні правової галузі національною юридичною термінологією [4, с. 11].

На нашу думку, унормування та кодифікація національної правничої термінології повинні спонукати сучасних науковців до уважного вивчення історичного досвіду термінологічних напрацювань західноукраїнських правників кінця XIX – початку XX століття з метою збереження справжніх українських термінів попередніх епох та використання їх у сучасних юридико-лінгвістичних дослідженнях.

Список використаних джерел

1. Остапенко О. До історії слов'янської лексикографії: Juridish-Politische Terminologie für die Slavischen Sprachen Oesterreichs (1849–1853) / О. Остапенко // Проблеми слов'янознавства. – 2003. – Вип. 53. – С. 264–270.
2. Левицький К. Німецько-український правничий словар / К. Левицький. – Відень: Накл. Видавн. Спілки у Відні, 1920. – VII+497с.
3. Трач Н. С. З історії української правничої термінології: 20-30-ті роки XX століття / Н. С. Трач // Наукові записки. Національний університет «Києво-Могилянська академія». – Т. 60: Філологічні науки / Ред. кол. : В. С. Брюховецький та ін.; НаУКМА. – К.: Вид. дім «Києво-Могилянська академія», 2006. – С. 49-57.
4. Симоненко Л. О. Мовно-термінологічна компетентність – вагома складова фахової культури правника / Л. О. Симоненко // Українська мова в юриспруденції: стан, проблеми, перспективи: зб. мат. наук.-практ. конф. – К.: КНУВС, 2009. – С. 8-14.

Каленюк О. Н. Использование достижений западноукраинских правоведов в дальнейших научных работах по формированию и нормированию национальной правовой терминологии

В статье исследовано вклад западноукраинских правоведов в формирование национальной правовой терминологии на современном этапе построения государства в Украине.

Ключевые слова: *правовая терминология, правовые термины, терминологические словари, украинская правовая терминология, национальная правовая терминология, вклад в развитие юридической науки.*

Kalenyuk O. M. The Using of Achievements of the Westukrainian Jurisprudents in the further Studies for Forming of National Legal Terminology

The article investigates the contribution of westukrainian jurisprudents for forming of national legal terminology on the modern stage of statecreation in Ukraine.

Key words: *legal terminology, legal terms, terminological dictionaries, Ukrainian legal terminology, national legal terminology, contribution to the development of juridical science.*

УДК 340.12

Черник Наталія Степанівна,
викладач кафедри
філософії права та юридичної психології
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ХРИСТИЯНСЬКИЙ ЗМІСТ СИСТЕМИ СУДОЧИНСТВА УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ ГЕТЬМАНА СКОРОПАДСЬКОГО

У статті аналізується система судочинства періоду Української Держави Гетьмана П. Скоропадського. Визначається міра впливу християнських правових ідей на норми судочинства, ступінь їх практичної реалізації та впливу на процеси державотворення у період національно-визвольної боротьби.

Ключові слова: *Українська Держава, Гетьманат, система судочинства, суд, рецепіювання.*

Постановка проблеми. Система судочинства у період національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. є ключовою у контексті державотворчих процесів та становлення національної державності. Гетьманська держава П. Скоропадського у науковій літературі отримала неоднозначну характеристику в плані становлення засад національної державності. Розкриття сутності та змісту системи судочинства зазначеного періоду, вплив на нього християнських правових норм та ідей становить наукову актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Система судочинства Української держави Гетьмана П. Скоропадського є малодослідженою проблемою. Її характеристика здійснювалася, як правило у контексті аналізу норм судочинства періоду національно-визвольних змагань 1917-1920 рр. Виняток становлять праці В. О. Рум'янцева, у яких здійснюється узагальнюючий підхід до розкриття сутності законодавства гетьмана П. Скоропадського у судовій сфері. Разом з тим, вплив християнських правових норм на цю галузь права Української держави є недослідженим.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття впливу християнських правових норм на систему судочинства Української Держави Гетьмана П. Скоропадського, визначення рівня практичної реалізації норм судівництва.

Виклад основного матеріалу дослідження. Гетьманський переворот у ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. не лише ліквідував, ще не реалізовані на практиці конституційні норми УНР, а й приступив до структурного реформування правової системи нового державного утворення. Кардинальні зміни торкнулися практично усіх сфер політичного життя країни, видавалися нові постанови та розпорядження, що ліквідовували норми кримінального, адміністративного та цивільного права встановлених Центральною Радою. Зміна форми Української держави у зв'язку з приходом до влади гетьманського режиму і відсутністю правонаступності між УНР та Українською державною неминуче вимагало створення нових владних структур, у тому числі й судових. У перші тижні існування гетьманату в Україні діяла змішана судова система, тобто одночасно діяли судові установи часів

Російської імперії, суди створені Тимчасовим урядом, і суди засновані Центральною Радою.

Разом з тим, практично єдиною державною системою, що не зазнала втручань при зміні влади, була судова. 25 травня 1918 р. гетьманом П.Скоропадським був затверджений Закон про титул, іменем якого твориться суд в Україні – «іменем закону Української Держави» [6]. У відповідності до виданих 29 квітня 1918 р. «Законів про тимчасовий державний устрій України» найвищою судовою інстанцією, згідно ст. 42-44 залишався Генеральний суд, судді якого призначалися гетьманом [3].

Судова система Української Держави гетьмана П.Скоропадського попри функціонування попередніх законодавчих основ УЦР все ж піддалася певному реформування, яке розпочалося з реорганізації найвищої її ланки – Генерального суду. Власне визначені «Законом про тимчасовий державний устрій» положення про обов'язки Генерального суду захищати право й бути вищою судовою інстанцією, та визначальну роль гетьмана у призначенні суддів були тільки першим кроком. П.Скоропадський планував перетворити Генеральний суд на структуру, що повинна була нагадувати Сенат Російської імперії, і у відповідності до цього 2 червня 1918 р. було прийнято новий закон про Генеральний суд [6]. У відповідності до законодавчих нововведень Генеральний суд повинен складатися з 15 суддів цивільного, карного й адміністративного департаментів і виконував на території держави функції, що раніше належали Сенату Російської імперії, у справах судових, справах нагляду за судовими установами й особами судового відомства. До завершення судової реформи, він мав виконувати касаційні функції Головного військового суду [5].

У рамках реставрації судової системи Російської імперії гетьман П.Скоропадський 8 липня 1918 р. затвердив Закон про заснування Державного Сенату, який перебирав на себе функції «вищої в судових і адміністративних справах державної інституції», ліквідовуючи тим самим Генеральний суд. Закон визначав структуру Державного Сенату, вимоги до сенаторів і порядок їх призначення. У даному законі особливо простежується симпатія гетьмана до російської моделі організації державних структур, насамперед судових. У відповідності до II артикулу устрій, обсяг повноважень Сенату, порядок чинності й провадження справ, порядок виконання його постанов, порядок його зносин з іншими державними установами, права, обов'язки й відповідальність сенаторів мали тимчасово регулюватися «Учреждением Судебных установлений».

Очолював Державний Сенат Президент. До структури Державного Сенату входили: Генеральний адміністративний суд (19 сенаторів), Генеральний карний суд (11 сенаторів) і Генеральний цивільний суд (15 сенаторів) та Загального зібрання Сенату (10 сенаторів) [2]. У порівнянні з УЦР, гетьманський закон, що регламентував роботу судових органів влади встановлював чіткі вимоги до кандидатів на суддівські і сенаторські посади. Так, кандидати на посаду сенаторів повинні були мати вишу юридичну освіту і не менше як п'ятнадцятирічний стаж роботи «в судовім відомості на посадах не нижче судового слідчого чи товариша прокурора окружного суду» або «в стані присяжного адвоката, а також з числа тих, що мають учений ценз Магістра або Доктора, Лекторів юридичних наук у вищих школах, що виконували лекторські обов'язки в той саме час» [5].

Закон забороняв сенаторам і суддям займатися будь-якою іншою діяльністю, крім наукової і викладацької. Той факт, що повноваження Державного Сенату регулювалися колишнім царським законодавством, тільки констатував орієнтацію П. Скоропадського на дореволюційну судову систему. Це підтверджує і Закон «Про Судові палати і Апеляційні суди» від 8 липня 1918 р., який відновив діяльність Судових палат. У відповідності до

закону, всі 3 судові палати – Київська, Харківська й Одеська – залишались діючими з окремими змінами стосовно їх штатів і вимог до кандидатів на посади суддів. Усі вони були судами першої інстанції, а тому судові палати мали розглядати справи про державні й посадові злочини. Ці установи були апеляційними інстанціями для всіх справ, що розглядалися в окружних судах без присяжних засідателів [6].

Особливістю судової системи Гетьманату було те, що суди першої інстанції виконували наглядові функції за окружними судами. Генеральні суди Державного Сенату, у свою чергу, були апеляційною інстанцією в справах, що вперше розглядалися в судових палатах, і здійснювали нагляд за ними. Адміністративний, карний і цивільний відділи окружних судів розглядали справи в складі 3-х постійних членів відповідного відділу, а найважливіші карні справи – в складі 3-х суддів і 12 присяжних засідателів. За станом на середину 1918 р. в Україні налічувалось 19 окружних судів [6].

Своєрідним нововведенням Гетьманського уряду було відновлення мирової юстиції. Законодавче визначення організації й діяльності мирових судів сталося 2 червня 1918 р. Юрисдикція мирових суддів обмежувалася мировою дільницею. Додаткові й почесні мирові судді розглядали справи в межах мирового округу. На відміну від членів Сенату та судів першої інстанції дільничні й додаткові мирові судді свої посади обіймали постійно. Почесні мирові судді могли поєднувати державну, громадську й судову діяльність. Тобто до них не висувалися особливі вимоги, про які йшлося вище, що в перспективі давало можливість краще взаємодіяти з місцевим населенням. Компетенція почесних мирових судів зводилася до розгляду справ лише в тих випадках, коли обидві сторони зверталися до них за посередництвом [6].

До досягнень організованої гетьманом судової системи було формування чіткої структури судових дільниць. Так, мирові дільниці об’єднувалися в мирові округи (всього їх діяло 115), у межах яких збиралися з’їзди мирових суддів. До штатного розпису з’їздів мирових суддів належала посада адміністративного судді повіту, якому доручалося провадження попереднього слідства в кримінальних справах [2]. Мировий з’їзд здійснював нагляд за належними до нього дільничними мировими суддями. Апеляційною інстанцією для мирових судів були окружні суди. Голова з’їзду мирових суддів округу призначався гетьманом за поданням міністра юстиції й обіймав цю посаду не менше 3-х років [6]. Остаточно повноваження і юридичні підстави функціонування інституту мирових суддів був регламентований постановами Ради Міністрів від 14 і 21 липня 1918 р.

В Українській державі на підставі Російського імперського Статуту торгового судочинства продовжував діяти Одеський комерційний суд у складі голови, його товариша та 4-х суддів. Касаційною інстанцією для нього виступала Одеська судова палата, скарги на рішення якої розглядав Цивільний Генеральний суд Державного Сенату [6].

Єдиною суттєвою відмінністю між системою судочинства УЦР та Українською державою П.Скоропадського було більша актуалізація уваги на формуванні військових судів і їх правового підкріплення. Причиною цього можна назвати насамперед те, що Гетьман особливої уваги приділяв формуванню національної армії на відміну від УЦР, яка на початковому етапі свого функціонування не вважала доцільним створення власної армії, однак для вирішення різноманітних судових питань в умовах воєнного часу створила систему військового судочинства. У травні 1918 р. було створено Головне військово-судове управління і складено реєстр осіб, яких планувалося призначити на військово-судові посади. Тоді ж було прийнято закон «Про військову підсудність» [2].

У гетьманській державі діяли створені за часів УНР Київський і Катеринославський вищі військові суди і 17 штабних судів. 21 червня 1918 р. Рада міністрів ухвалила закон «Про організацію військово-судових інституцій та їх компетенцію» [4, с. 80], яким підтвердила основні положення відповідного закону Центральної Ради. Вищі суди складалися з голови й 8-ми суддів, а штабний – з голови і 4-х суддів. Особлива процедура передбачалася відносно виборів членів військово-польових інституцій, а саме шляхом жеребкування терміном на 2 місяців. Рішення військових судів могли оскаржуватися лише в касаційному порядку до Генерального Карного суду Державного Сенату.

Відносно системи військово-польових судів гетьманської держави, варто погодитися з думкою доктора юридичних наук В.Рум'янцева проте те, що система військових судів в Українській державі на той час мала суперечливий характер, оскільки до створення українських збройних сил негативно ставилося німецьке командування, тому здобутки гетьмана в цьому напрямку були незначні, а відтак, зусилля в розбудові військових судів не мали практичного втілення [6]. Реальну роль у воєнному судочинстві відігравали німецькі та австро-угорські воєнно-польові суди, які були важливим знаряддям наведення порядку в умовах анархії й безвладдя останніх місяців діяльності Центральної Ради. За таких умов гетьман був змушений прийняти створену УЦР систему.

Умови військового часу вплинули і на організацію і на діяльність воєнно-польових судів. Так, постійного складу суду не існувало. Судді призначалися в кожному окремому випадку наказом командира відповідної військової частини. Підготовка справ, прокурорські обов'язки, нагляд за виконанням вироків покладалися на судового офіцера, посада якого передбачалася при штабі кожної військової частини або при військовій комендатурі і який головував у судовому засіданні.

Характеризуючи норми військово-польових судів і норм права, що їх регламентували важко говорити про вплив ідей християнського права та етики. Судовий процес відбувався без особливих формальностей і дотримання законів. Суд на свій розсуд підвищував або знижував види й строки покарання, передбачені німецьким законодавством. У відповідності до норм окупаційного права, особливими повноваженнями та судовими функціями наділявся командир військової частини, який мав право не затверджувати і змінювати вже оголошені вироки суду. Від нього залежало допущення на судове засідання захисників, віддання справи до суду, призначення засідань судів [1, с. 40-42].

Як зазначає з цього приводу В.Рум'янцев, «наведене не означало, що П.Скоропадський в обмін на гетьманську булаву віддавав українське населення на поталу австрійській і німецькій військовій «Феміді» [6]. Причиною цього було те, що українська судова система в умовах гетьманської держави значною мірою припинила свою діяльність і цей вакуум закономірно заповнювали австрійські й німецькі воєнно-польові суди. Заслугою гетьмана П.Скоропадського було те, що з відновленням апарату української юстиції він домагався обмеження юрисдикції німецьких польових судів відносно українського населення.

Менш реформованою в Українській державі гетьмана П.Скоропадського була система прокуратури. Відповідно до Закону «Про Державний Сенат» функції Генерального прокурора виконував Міністр юстиції. Посади прокурора і товариша прокурора були введені при кожному з трьох генеральних судів і при Загальному Зібранні Державного Сенату.

18 травня 1918 року приймається Закон про Державну варту. Під виглядом «державної варти» відроджувалася поліція. Державна варта підпорядковувалася старостам. На рівні губернії варту очолював помічник-інспектор Державної варти, а на рівні повіту – начальник повітової Державної варти. За законом один вартовий мав припадати на 400 осіб населення [5].

Висновки. Таким чином, судова система періоду Української держави П.Скоропадського, на відміну від періоду УЦР характеризувалася чіткішою структуризованістю та правовим підтвердженням, однак повернення до норм права Російської імперії та німецького окупаційного права не характеризувало її демократизм та ліберальний характер. В цьому плані варто відзначити, що християнські правові норми та етика були визначальними в період Центральної Ради, що на нашу думку можна пояснити світським характером влади.

Список використаних джерел

1. Гондельвейзер А. А. Из киевских воспоминаний / А. А. Гондельвейзер // Революция на Украине по мемуарам белых. – М. –Л., 1930. – 435 с.
2. Державний вісник, 1918. – 13 черв.
3. Закони про тимчасовий державний устрій України: Закон від 29.04.1918. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua /laws/show/n0004300-18.
4. Законодательные акты Украинской державы 1918 года. Апрель-июнь. – Одеса. – 1918. – 134 с.
5. Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. 4-те вид., стер. / П. П. Музиченко. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2003. – 429 с. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://pidruchniki.ws/15030618/pravo/sudova_sistema_ pravoohoronni_organi_getmanat#114.
6. Рум'янцев В. О. Судова система в Україні в період «Української революції» 1917-1921 рр. // Загальнотеоретичні й історичні проблеми правової науки. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/Pz/2009_100/100_5.pdf.

Черник Н. С. Христианский смысл системы судопроизводства Украинского государства Гетьмана Скоропадского

В статье анализируется система судопроизводства периода украинского государства Гетмана П. Скоропадского. Определяется степень влияния христианских правовых идей на нормы судопроизводства, степень их практической реализации и влияния на процессы государства в период национально-освободительной борьбы.

Ключевые слова: *Украинская Государство Гетманат, система судопроизводства, суд, рецепирование.*

Chernik N. S. Christian sense of justice Ukrainian Hetman State Skoropadskiy

The paper analyzes the system of justice period Ukrainian Hetman State Skoropadskii. Determined by the degree of influence of Christian ideas on the legal norms of legal proceedings, the extent of their implementation and impact on the processes of state during the national liberation struggle.

Key words: *Ukrainian Hetmanate state, the court system, court, reception.*

КОНСТИТУЦІЙНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, АДМІНІСТРАТИВНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, ФІНАНСОВЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПУБЛІЧНЕ ПРАВО. СУДОУСТРІЙ, ПРОКУРАТУРА ТА АДВОКАТУРА

УДК 342.7

Мацькевич Микола Михайлович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного,
адміністративного та міжнародного права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького,
заслужений юрист України,
докторант Національної академії внутрішніх справ

ОСОБЛИВОСТІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМАТИКИ КОНСТИТУЦІЙНИХ КУЛЬТУРНИХ ПРАВ І СВОБОД ЛЮДИНИ ТА ГРОМАДЯНИНА

У статті розкриваються особливості дослідження конституційних культурних прав та свобод людини і громадянина, аналізуються позиції вчених з названої проблематики.

Ключові слова: *права, свободи, людина, громадянин, конституційні права і свободи, культурні права і свободи.*

Постановка проблеми. Сучасний стан розвитку права, правової системи висвітлив значну кількість нагальних проблем, які стосуються основ державного та суспільного ладу, перспектив розвитку демократії, утвердження ідеалів рівності та свободи, проголошених як основні цінності в Основному законі України, що зумовило актуальність усього кола питань у сфері осмислення проблематики конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина були предметом досліджень таких вчених-правознавців як: В. І. Акуленко, Ю. П. Битяк, В. О. Боняк, С. Д. Гусарєв, О. В. Зайчук, А. М. Колодій, В. В. Копєйчиков, О. Г. Кушніренко, Н. М. Оніщенко, А. С. Пазенко, О. В. Петришин, В. Ф. Погорілко, О. В. Пушкіна, П. М. Рабінович, О. В. Скрипнюк, В. Я. Тацій, В. Л. Федоренко, м. В. Цвік, Ю. С. Шемшученко та ін.

Постановка завдання. Сьогодні головним ресурсом розвитку та модернізації будь-якої країни, провідним чинником її конкурентоспроможності стає людський капітал, основою формування якого є нова якість життя людини. Йдеться про нову гуманітарну політику держави, спрямовану на розвиток і максимальне розкриття потенціалу кожної людини, створення гідних умов для реалізації всіх її інтелектуальних і творчих можливостей. У цьому контексті комплексне забезпечення конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина, збереження і поступу культурної самобутності нації, формування конкурентоспроможності національної культури й участі України в міжкультурних обмінах у сучасному світі потребує інтенсифікації розвитку національного сектору культурних індустрій [14, с. 39].

У зв’язку з цим, перед історико-теоретичними та галузевими юридичними науками

нині постає важливе завдання з оновлення свого змісту, переорієнтації на осмислення державно-правової реальності під кутом загальновизнаних взірців демократії, функціонування соціальної й правової державності, механізмів забезпечення та захисту прав і свобод людини та громадянина [18, с. 7]. Процеси демократизації суспільних відносин в Україні актуалізують питання вдосконалення конституційних засад правової системи України, як юридичного підґрунтя забезпечення системно-структурного реформування організації публічної влади, створення вітчизняної демократичної системи державного управління, дієвого механізму захисту прав і свобод людини та громадянина, утвердження пріоритетних соціальних цінностей, зумовлюють необхідність глибокого та всебічного дослідження теоретико-методологічних питань юридичної науки з метою визначення проблемних питань і перспектив розвитку сучасного державознавства [19, с. 7].

З огляду на це, актуалізується проблема правового забезпечення поступу гуманітарної сфери, що має спиратися на пріоритетність інтересів особи, її прав та основних свобод. Йдеться, насамперед, про гарантування основоположних прав людини: на вільний розвиток особистості, свободу та особисту недоторканість; безпечне життя, охорону здоров'я та медичну допомогу; повагу гідності; працю, соціальний захист і відпочинок; свободу наукової, технічної, літературної, художньої та соціальної творчості тощо. Такий аспект означає пріоритет формування правового суспільства як необхідну передумову демократичної правової та соціальної держави. Це суспільство, в якому діє принцип верховенства права, а права людини є затребуваними, безумовними й гарантованими. Правова держава постане лише тоді, коли права людини стануть реальним фактом, тобто існуватимуть і як нагальна потреба кожного громадянина, і як цінність правової свідомості, і як факт безпосереднього ставлення до інших людей з боку як окремих громадян, так і держави та її органів. Тому саме особистість, яка здійснює своє право на самореалізацію, є основоположною умовою існування і громадянського суспільства, і правової держави. Як суб'єкт правового суспільства та держави, особистість набуває якості громадянина, який вирізняється поміж іншого почуттям високої громадянської відповідальності та патріотизму [26, с. 23].

Виклад основного матеріалу дослідження. У загальній системі гуманітарних цінностей права людини, як і сама людина, посідають центральне місце й превалюють над усіма іншими. Їх пріоритет і важливість є беззаперечними, а роль і призначення – очевидними. «Людський вимір» – сутність будь-яких соціальних перетворень, точка відліку під час вирішення глобальних і поточних завдань, проведення різних реформ, а також розробки загальнодержавних програм. Саме з цих позицій оцінюються сьогодні всі події і процеси, що відбуваються в державі та світі [13, с. 187].

На думку В.Я. Тація, права та свободи людини і громадянина є чітким орієнтиром, який дає змогу застосовувати «людський вимір» не лише до держави, права, закону, правопорядку, а й до громадянського суспільства, оскільки ступінь його зрілості значною мірою залежить від якісного стану справ з правами людини, від обсягу їх реалізації. Громадянське суспільство в Україні, на думку В.Я. Тація, може бути сформованим лише тоді, коли індивід зможе реалізувати свої інтереси та права, передусім, завдяки діяльності громадських і політичних інститутів, а держава відмовиться від тотального контролю за його становленням, формами існування та функціонування. Тому в сучасних умовах однією з основних вимог громадянського суспільства є соціальна відповідальність у різних сферах життя, що є неможливою без належного рівня правосвідомості й правової культури [26, с. 25].

У цьому контексті А.М. Колодій відзначає, що в сучасній юридичній науці сформувалася досить обґрунтована точка зору, у відповідності з якою побудову дійсно правової держави і громадянського суспільства необхідно розпочинати з формування, забезпечення та захисту прав людини і громадянина [7, с. 96]. Безумовно, права та свободи людини і громадянина залежать від рівня розвитку самого суспільства та держави [6, с. 53]. До того ж, характер взаємодії держави та особи є важливим показником стану суспільства в цілому, а також його завдань і перспектив розвитку. Неможливо зрозуміти сучасне суспільство та сучасну людину без вивчення багатоманітних відносин людини та держави [27, с. 74; 20, с. 45].

У свою чергу О.В. Пушкіна стверджує, що значимість і важливість осмислення проблематики прав і свобод людини та громадянина обумовлюється не тільки тими специфічними обставинами (мається на увазі процес демократизації та гуманізації політичної системи, формування громадянського суспільства, реформування правової системи, структурної організації державної влади, державного управління тощо), в яких наразі знаходиться Україна. Йдеться про те, що сьогодні ми стаємо свідками формування нової галузі юридичних наукових студій, котра може бути охарактеризована як наука прав людини. При цьому варто навести точку зору такого відомого фахівця як Р. Касен, який вважає, що саме завдяки цій науці та відповідній дисципліні можливо отримати цілісну картину людських відносин при визначенні прав і можливостей людини, необхідних для всебічного розвитку особистості. Саме тому категорія прав людини поступово проникає практично в усі без винятку галузі юридичних досліджень: у конституційне, адміністративне, цивільне, кримінальне, трудове, екологічне право. Водночас питанням генезису прав і свобод людини приділяється значна увага в межах історико-правових розвідок, а також у межах науки теорії держави та права. У цьому розумінні можна без перебільшення стверджувати, що категорія прав людини постає як одне з центральних понять сучасної юридичної науки, котре вимагає підвищеної уваги наукової спільноти [22, с. 7].

Згідно з точкою зору Н.М. Оніщенко та Н.М. Пархоменко, місце людини в соціумі, її соціальна роль значною мірою залежать від обсягу прав і свобод, які визначають її соціальні можливості, характер життєдіяльності, систему зв'язків людей у суспільстві. Права людини – це соціальна спроможність вільно діяти, самостійно обирати вид і міру своєї поведінки з метою задоволення різнобічних власних матеріальних і духовних інтересів, а також інтересів інших людей, окремих соціумів і суспільства в цілому [16, с. 81].

До того ж, становлення та розвиток прав і свобод людини та громадянина – важлива ознака ступеня демократизації всіх політичних, суспільних, громадянських інститутів та їхніх взаємовідносин з державою, зрілості громадянського суспільства, показник, що характеризує певну державу як правову чи навпаки [8, с. 16]. Починаючи з вчень стародавніх мислителів (зокрема Платона, Аристотеля, Полібія та ін.) і до наших часів, філософи, соціологи, політики, правознавці намагалися осягнути сутність проблеми прав і свобод людини, окреслити її історичні й сучасні параметри.

Окрім того, слід мати на увазі, що з кінця минулого століття у вітчизняній суспільній науці, включаючи й праводержавознавство, розпочався процес, який було названо «антропологізація» («антропологічний поворот»). Він полягає в тому, що точкою відліку, центром і, так би мовити, кінцевим пунктом будь-яких суспільствознавчих наукових пошуків стає людини – з її реальними властивостями, потребами, інтересами,

схильностями, здібностями і що базисом усіх таких досліджень слугує людинознавство, фундамент котрого становить наука антропологія – загальна теорія людини [23, с. 18].

Сучасна юридична наука розрізняє конституційні права та свободи, а також права й свободи, закріплені у звичайному законодавстві. Є загальні та спеціальні права. Крім того, виокремлюють економічні, політичні, культурні та особисті права і свободи; щоправда, нині такий порядок їх перелічення коригується і дається в аспекті відповідних поколінь прав людини.

Істотним складовим елементом конституційно-правового статусу особи є інститут прав і свобод людини та громадянина в Україні. Інститут прав і свобод закріплює свободу народу та кожної людини від свавілля державної влади і є серцевиною конституційного ладу. Цей інститут слід розглядати в органічному зв'язку з інститутом громадянства, оскільки права та свободи людини і громадянина визначають сутність і зміст правових зв'язків особи та держави.

В основу визначення прав і свобод людини та громадянина в Конституції України покладено поняття людської гідності, її соціального блага. При цьому важливо, що Основний Закон України розглядає людину як найважливішу цінність, а права людини – як велику цінність для самої людини.

На переконання В.Ф. Погорілка та В.Л. Федоренка, за своєю сутністю права і свободи людини є найвищою соціальною цінністю, пріоритетною сферою відповідальності держави перед людиною, найважливішою перемогою конституціоналізму щодо захисту людини від свавілля держави; за своїм змістом – це право на володіння, користування і розпорядження політичними, економічними, соціальними та культурними (духовними) й іншими цінностями; за формою – є видом, способом поведінки або діяльності особи чи колективу осіб у суспільстві з метою задоволення своїх політичних, економічних, соціальних і культурних (духовних) потреб й інтересів [17, с. 21].

При цьому навіть короткий перегляд монографічних видань, статей, матеріалів конференцій і круглих столів останнього часу свідчить, з одного боку, про загострення питань, присвячених правам людини, та стурбованість суспільства їх сьогоднішнім станом, з другого – про те, що така активізація, безумовно, є виявленням гуманізації багатьох процесів сучасного праводержавотворення, вдосконалення та гармонізації правової системи.

У зв'язку з цим, варто погодитися з твердженням О.В. Скрипнюка, що розвиток прав і свобод людини та громадянина, їх унормування в національних і міжнародних актах вимагав і вимагає відповідного теоретико-методологічного забезпечення, що сприяло численним дослідженням прав і свобод людини та громадянина й їх окремих різновидів [24, с. 214; 25, с. 307].

Історіографічним підґрунтям наукового пошуку є дані, отримані з праць філософів, істориків, правознавців. Звернення до культурних прав людини, права на розвиток виявляє себе в багатьох наукових дослідженнях мислителів, політичних діячів, правознавців різних часів. Уже в найдавніших джерелах зустрічаються положення, котрі свідчать про необхідність культурного розвитку, володіння певною сумою знань, на потребу їх розширення.

За часів Київської Русі перші звернення до інтересів людини, її прав узагалі та зокрема щодо можливості та необхідності здобуття знань мали місце у працях книжників князівської доби. Це підтверджують як вищеозначені джерела, так і «Повчання дітям» Володимира Мономаха [5, с. 12].

Водночас розвиток української філософсько-правової думки в період середньовіччя (XV – XVII ст.) було націлено в бік світоглядних орієнтирів. Погоджуємося з науковцями, які носіями реформаційних і гуманістичних поглядів цього періоду, визначають переважно світських феодалів і нижчі прошарки духовенства. Підриваючи основи церковної влади, вони сприяли утвердженню нової політико-правової ідеології [5, с. 13].

Найбільш ґрунтовно питаннями прав людини в Україні займався М.П. Драгоманов. Він вважав права людини основною складовою політичної свободи (нарівні з розвиненим самоврядуванням), умовою ефективного розвитку суспільного прогресу. М.П. Драгоманов створив цілісну концепцію прав людини, яка ґрунтувалася на здобутках західноєвропейської правової культури, заснованої на античних традиціях, конституційному законодавстві найрозвиненіших демократичних держав того часу і національних правових та історичних традиціях українського народу.

Свого часу ідею побудови соціально відповідальної держави висловлювали й інші українські мислителі. Так, на думку М.С. Грушевського, актуальне завдання української демократії – соціалізувати державу і заразом удержавлювати соціальне життя в широкому значенні цього слова. Українська держава має стати паладіумом демократичних свобод, бути головним гарантом таких соціальних і моральних цінностей як добробут «людей праці», суспільна злагода, соціальна справедливість, толерантність усіх національностей одна до одної, право людини на власний етичний шлях [16, с. 25].

Разом з тим, на теперішній час у юридичній літературі доволі часто висловлюється думка про те, що відсутність ґрунтовних фахових розробок, які б мали своїм предметом конституційні культурні права та свободи людини і громадянина, робить це питання одними з найбільш актуальних у сфері аналізу системи прав і свобод людини та громадянина в Україні [21, с. 156].

На переконання А.М. Колодія, культура особистості та правова держава – це поняття, що взаємодоповнюють одне одного. Дійсні цілі правової держави не можуть обмежуватись тільки сферою економіки та політики. Держава має піклуватись про задоволення нематеріальних (духовних) інтересів людини, в тому числі про формування правової свідомості та культури і на цій основі – про підвищення загальної юридичної грамотності, подолання правового нігілізму та конформістського ставлення до права [7, с. 127].

Як зауважують Н. М. Оніщенко та Н. М. Пархоменко, правова система сприяє вирішенню етнонаціональних завдань, що поставлені перед суспільством і спрямовані на збереження та розвиток традицій, самого існування національної культури, мови, самобутності та відтворення етносу. Значний вплив на завдання правової системи справляє науково-технічний розвиток усієї цивілізації. Держава підтримує науку, освіту, культуру, використовує їх результати, сприяє розвитку та забезпеченню інтелектуального потенціалу суспільства [16, с. 11]. До того ж, сучасна соціальна демократія та держава виходять із визначення пріоритету людської гідності, яка конкретизується у правах на свободу та рівність. Це зумовлює можливість і необхідність реалізації всіх інших прав і свобод людини та громадянина, посилює соціальну відповідальність усього суспільства і кожної людини за прогресивний поступ суспільства й особистості [16, с. 45].

Водночас, на думку В.І. Акуленка, як на міжнародно-правовому рівні, так і в національному законодавстві остаточно не опрацьовано понятєво-термінологічної бази культурних прав. Така прогалина, звичайно, не може не впливати на розроблення й прийняття національних конституційних норм у культурній сфері [2, с. 7]. Предметом гострих наукових дискусій залишається природа соціально-економічних прав, до яких

традиційно відносять й культурні права та свободи людини та громадянина. У теорії конституційного права теж немає єдиного, уніфікованого підходу до визначення цих понять та їх класифікації. До найменш систематизованих, хоча і надзвичайно багатогранних за суттю, змістом, формами і гарантіями, належать конституційні культурні права та свободи людини і громадянина [17, с. 36; 12, с. 101].

Використовуючи структурно-функціональний і системний методи дослідження, вчені-юристи акцентували увагу на важливості конституційних прав, диференційовано підходили до питання визначення механізму реалізації кожного виду суб'єктивних прав, вказували на відмінності механізму реалізації не тільки права на відпочинок і працю, але й такого як право на освіту [5, с. 15–16]. Зокрема, В.В. Копєйчиков наголошував на необхідності подальшого вдосконалення законодавства для чіткого визначення прав, свобод та обов'язків громадян і механізму здійснення кожного конкретного суб'єктивного права; застерігав від того, щоб норми права, котрі регулюють процес реалізації прав громадян і приймаються на різних рівнях, не суперечили однин одному, відрізнялись єдністю внутрішньої логіки [11].

Одним з перших вітчизняних науковців, хто привернув увагу до проблем природи культурних прав і свобод, був С.Л. Лисенков. Наприкінці 80-х – на початку 90-х рр. XX ст. одним з напрямів його наукового інтересу безпосередньо стають конституційні культурні права та свободи громадян. Наукова спадщина правника значною мірою стала орієнтиром і підгрунтям цього наукового дослідження та сприяла вирішенню низки завдань.

Серед досліджень основних положень сучасної української доктрини конституційних прав і свобод людини та громадянина, їх гарантій необхідно виокремити науково-практичні коментарі до II розділу Конституції України [9; 10]. У них конституційні норми, що закріплюють культурні права та свободи людини і громадянина, тлумачаться крізь призму відповідних світових та європейських стандартів [9, с. 265–274; 10, с. 220–233].

У свою чергу О.В. Пушкіна в монографічній праці «Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення», поряд з аналізом історико-правових джерел становлення поняття системи прав людини, обґрунтуванням концептуальної основи системної інтерпретації прав і свобод людини та громадянина, висвітленням базових підходів і способів конституційно-правової фіксації прав людини в сучасній конституційні практиці та розглядом низки інших важливих питань, охарактеризувала основні групи, що конституюють систему прав і свобод людини та громадянина, в тому числі конституційні культурні права та свободи [22, с. 199–211]. Як зазначає О.В. Пушкіна, базовим серед конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина є право на освіту, що органічно поєднується з правом користування культурною спадщиною та правом на творчу діяльність. Водночас, говорячи про існування прямої залежності між об'єктивними можливостями держави забезпечувати конституційні економічні, соціальні та культурні права і свободи людини, не можна робити висновок про штучну або ж відносну природу цих прав людини, оскільки, як і права першого покоління, ці права мають усі ознаки універсальності, які потрібно забезпечити [22, с. 366].

Привертає увагу монографічна праця В.Л. Федоренка, в якій у контексті обґрунтування теоретико-методологічних основ системи конституційного права України здійснюється класифікація та систематизація інститутів відповідної галузі права [28]. Зокрема В.Л. Федоренко стверджує, що важливим інститутом конституційного права є

інститут конституційно-правового статусу людини і громадянина в Україні. Основною складовою частиною цього інституту є норми, що регулюють права, свободи та обов'язки людини і громадянина, в тому числі й в культурній сфері. Вони визначають основні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні та їх види, зокрема культурні, механізм реалізації і гарантії конституційних прав та свобод людини і громадянина в Україні [28, с. 484]. Інститут прав, свобод та обов'язків людини і громадянина іноді розглядають як самостійний інститут, який ще називають «гуманітарним правом» [28, с. 485].

Значну увагу культурним правам приділяє В.І. Акуленко в контексті вивчення питання становлення та розвитку законодавства про охорону і використання пам'яток культури в України (1917 – 1991 рр.) [1; 2; 3]. На думку вченого, охорона та використання історичної спадщини – це важлива галузь культурного розвитку, яка має неабиякий вплив на формування соціально-політичної активності, патріотичного й естетичного виховання людини. Загальний досвід людства, його історія увічнені в пам'ятках вітчизняної та світової культури, є джерелом сьогоднішніх знань і мистецтва. Охорона пам'яток духовної та матеріальної культури – складова частина національно-культурного відродження і відновлення історичної пам'яті українського народу, який обрав шлях будівництва демократичної правової держави [1, с. 1].

Водночас, Ю.Л. Юринець, на підставі осмислення забезпечення культурних прав громадян засобами адміністративного права на рівні дисертаційного дослідження, зазначає, що культурні права, які є однією з найважливіших складових загальних прав людини, зафіксовані в документах ООН, ЮНЕСКО, Ради Європи, в Конституції та законах України. Разом з тим, проблематика культурних прав, як і культури взагалі, перебуває на узбіччі інтересів вітчизняного суспільства, зокрема науки [29, с. 1].

Виходячи з теорій походження культури, Ю.Л. Юринець стверджує, що культурні права є власне природними правами. Адже зберегти себе як вид у природі людина може лише способами, відмінними від тих, за допомогою яких зберігають себе тварини. Такі способи надає культурна робота, яка в певних сенсах була для розвитку людини важливішою, ніж фізична праця. Культурні права громадян – це важлива складова загальних прав, вони являються за своєю сутністю природними правами. Забезпечення прав громадян, зокрема культурних, здійснюється адміністративно-правовими засобами у відносинах публічного управління в системі публічної адміністрації як ключових відносинах у забезпеченні державою прав громадян [29, с. 12].

В Україні з'явилися дисертаційні дослідження, присвячені окремим видам конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина. Варто звернути увагу на дисертацію [5] та монографію [4], підготовлену на її основі, В. О. Боняк, у якій досліджується конституційне право людини і громадянина на освіту та механізм його забезпечення в Україні. Вчений аналізує стан наукових розробок різних аспектів права на освіту, а також джерела міжнародного та національного права; формулює дефініцію конституційного право людини і громадянина на освіту, розкриває його сутність, з'ясовує основні ознаки; пропонує власне бачення змісту конституційного права кожного на освіту.

Висновки. На підставі аналізу основної кількості літературних джерел із проблематики конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина видається можливим зробити певні висновки.

По-перше, необхідно констатувати той факт, що конституційні культурні права та свободи людини і громадянина перебувають у полі зору представників юридичної науки, а також науковців суміжних галузей соціально-гуманітарних знань. Такий довготривалий

інтерес до цього предмета вивчення пояснюється тією функцією, яку виконують конституційні культурні права та свободи людини і громадянина в системі організації соціального життя, а також важливістю поставлених перед юридичною громадськістю завдань із розбудови державно-правових інститутів, забезпечення гармонійного розвитку суспільства та стабільності соціального життя.

По-друге, видається доцільним наявні дослідження конституційних культурних прав і свобод поділити на певні блоки знань за предметною належністю, в результаті чого можна виділити джерела філософського, теоретичного спрямування, а також галузевого, міжгалузевого та прикладного. Передбачається, що в кожному конкретному випадку суб'єкт наукового пізнання намагається вирішити власні дослідницькі завдання, виходячи з особливостей предмета та методу дослідження. Однак разом усі вони складають цілісну, хоча і розмаїту картину одного з різновидів конституційних прав і свобод людини та громадянина, породженого фактом існування суб'єктивного права в його численних формах.

По-третє, для встановлення міжгалузевих зв'язків між окремими блоками наукових знань з метою їх ефективного використання, подолання неузгодженості, прогалин у дослідженнях окремих аспектів конституційних культурних прав і свобод людини та громадянина слід зміцнювати філософську та методологічну основу досліджень, привертаючи увагу до проблем розуміння сутності явищ, їх правової природи, встановлення між ними причинних зв'язків, виявлення міри можливого та необхідного в суб'єктивному праві, окреслення критеріїв для визначення меж свободи, справедливості тощо.

Список використаних джерел

1. Акуленко В. І. Становлення і розвиток законодавства про охорону і використання пам'яток культури в України (1917 – 1991 рр.) : автореф. дис. на здобуття вченого ступеня канд. юрид. наук у формі наук. Доп., що виконує також функції автореф.: спец. 12.00.01 «Теорія та історія держави і права; історія політичних та правових вчень» / В. І. Акуленко. – К., 1992. – 33 с.
2. Акуленко В. Культурні права людини, громадянина і народу / В. Акуленко // Пам'ятки України: історія та культура. – 2003. – № 3. – С. 2 – 11.
3. Акуленко В. Право українського народу на культурні цінності / В. Акуленко, В. Денисов // Український часопис прав людини. – 1995. – № 1. – С. 55 – 58.
4. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту в Україні: [монографія] / В. О. Боняк. – Дніпропетровськ : Дніпроп. Держ. Ун-т внутріш. Справ ; Ліра ДТД, 2008. – 180 с.
5. Боняк В. О. Конституційне право людини і громадянина на освіту та його забезпечення в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / В. О. Боняк. – К., 2005. – 20 с.
6. Головистикова А. Н. Права человека: учеб. / А. Н. Головистикова, Л. Ю. Грудцына. – М. : Эксмо, 2008. – 448 с.
7. Колодій А. М. Принципи права України: [монографія] / А. М. Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
8. Конституційні права, свободи і обов'язки людини і громадянина в Україні / [Ю. С. Шемшученко, Н. І. Карпачова, Т. А. Костецька та ін.]; за ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2008. – 252 с.

9. Конституція України: науково-практичний коментар / В. Б. Авер'янов, О. В. Батанов, Ю. В. Баулін та ін.; Ред. Кол. В. Я. Тацій, Ю. П. Битяк, Ю. М. Грошевий та ін. – Харків: Право; К.: Ін Юре, 2003. – 808 с.
10. Конституція України : Офіц. Текст : Коментар законодавства України про права та свободи людини і громадянина: навч. Посіб. / Авт.-укл. М. І. Хавронюк. – 2-ге вид., переробл. І допов. – К.: А.С.К., 2003. – 384 с. – (Нормативні документи та коментарі).
11. Копейчиков В. В. Гуманизм советской демократии: [монографія] / В. В. Копейчиков. – К.: Изд-во полит. Лит-ры Украины, 1989. – 156 с.
12. Кушніренко О. Г. Права і свободи людини та громадянина: навч. посіб. / О. Г. Кушніренко, Т. М. Слінько. – Х.: Факт, 2001. – 440 с.
13. Матузов Н. И. Теория государства и права: учеб. / Н. И. Матузов, А. В. Малько. – 3-е изд. – М.: Дело, 2009. – 528 с.
14. Модернізація України – наш стратегічний вибір: Щорічне Послання Президента України до Верховної Ради України. – К., 2011. – 416 с.
15. Мотиль І. І. Основні внутрішні функції української держави: [монографія] / І. І. Мотиль. – К.: ВБ Аванпост-Прим, 2008. – 184 с.
16. Оніщенко Н. М. Соціальний вимір правової системи: реалії та перспективи: [монографія] / Н. М. Оніщенко, Н. М. Пархоменко ; від. Ред. Ю. С. Шемшученко. – К.: Юридична думка, 2011. – 176 с.
17. Погорілко В. Ф. Права та свободи людини і громадянина в Україні / В. Ф. Погорілко, В. В. Головченко, М. І. Сірий. – К.: Ін Юре, 1997. – 52 с. – (Б-ка «Нова Конституція України»).
18. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х.: Право, 2008. – Т. 1: Методологічні та історико-теоретичні проблеми формулювання і розвитку правової системи України; за заг. Ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. – 726 с.
19. Правова система України: історія, стан та перспективи: у 5 т. – Х. : Право, 2008. – Т. 2 : Конституційні засади правової системи України і проблеми її вдосконалення / за заг. Ред. Ю. П. Битяка. – 576 с.
20. Проблеми реалізації прав і свобод людини та громадянина в Україні / [О. В. Зайчук, В. С. Журавський, Н. М. Оніщенко та ін.] ; за ред. Н. М. Оніщенко, О. В. Зайчук. – К. : Юридична думка, 2007. – 424 с.
21. Пушкіна О. В. Конституційні права, свободи та обов'язки людини і громадянина в Україні : підруч. / О. В. Пушкіна, В. М. Шкабаро, Т. М. Заворотченко. – Д.: Вид-во ДУЕП імені Альфреда Нобеля, 2011. – 336 с.
22. Пушкіна О. В. Система прав і свобод людини та громадянина в Україні: теоретичні і практичні аспекти забезпечення: [монографія] / О. В. Пушкіна. – К.: Логос, 2006. – 416 с.
23. Рабінович П. М. Основи загальної теорії права та держави: навч. Посіб. / П. М. Рабінович. – Вид. 10-е, допов. – Львів: Край, 2008. – 224 с.
24. Скрипнюк О. В. Курс сучасного конституційного права України: академічне видання / О. В. Скрипнюк. – Х.: Право, 2009. – 468 с.
25. Скрипнюк О. В. Конституційне право України: підруч. / О. В. Скрипнюк. – К.: Ін Юре, 2010. – 672 с.
26. Тацій В. Я. Правосвідомість і правова культура в процесі формування правової держави в Україні / В. Я. Тацій, О. В. Петришин // Держава і право суверенної України: проблеми теорії і практики : матеріали наук. Конф. До 20-ї річниці

незалежності України (Київ, 21 черв. 2011 р.) / За ред. Академіка НАН України Ю. С. Шемшученка; упоряд.: В. П. Горбатенко, І. О. Кресіна. – К.: Юридична думка, 2011. – С. 22 – 29.
27. Теорія держави і права. Академічний курс: підруч. / [О. В. Зайчук, А. П. Заєць, В. С. Журавський та ін.]; за ред. О. В. Зайчука, Н. М. Оніщенко. – 2-е вид., перероб. І допов. – К.: Юрінком Інтер, 2008. – 688 с.
28. Федоренко В. Л. Система конституційного права України: теоретико-методологічні аспекти: [монографія] / В. Л. Федоренко. – К.: Ліра-К, 2009. – 580 с.
29. Юринець Ю. Л. Забезпечення культурних прав громадян засобами адміністративного права: автореф. на здобуття наукового ступеня канд. юрид. наук: 12.00.07 «Теорія управління; адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право» / Ю. Л. Юринець. – К., 2010. – 16 с.

Мацкевич Н. М. Особенности исследования конституционных культурных прав и свобод человека и гражданина

В статье раскрывается историография проблематики конституционных культурных прав и свобод человека и гражданина, анализируются позиции ученых из названной проблематики.

Ключевые слова: *права, свободы, человек, гражданин, конституционные права и свободы, культурные права и свободы.*

Matskevych M. M. Main features of invetigation of range of problems of constitutional cultural rights and freedoms of man and citizen

Historiography of range of problems of constitutional cultural rights and freedoms of man and citizen opens up in the article, positions of scientists are analysed from the adopted range of problems.

Key words: *rights, freedoms, man, citizen, constitutional rights and freedoms, cultural rights and freedoms*

УДК 347.963

Блажівський Євген Миколайович,
ректор Національної академії прокуратури України,
державний радник юстиції 1 класу,
кандидат юридичних наук,
заслужений юрист України

ЗНАЧЕННЯ ІНФОРМАЦІЇ У ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПРОКУРАТУРИ УКРАЇНИ

У статті розглянуто поняття інформації, її значення в діяльності органів прокуратури України. Визначено джерела отримання відомостей, що використовуються в практичній діяльності прокурора. Вказано на необхідність використання як статистичних, так і оперативних даних.

Ключові слова: *інформація; інформаційне забезпечення; прокуратура України.*

Постановка проблеми. Запорукою ефективного функціонування органів прокуратури є належне інформаційне забезпечення її діяльності. Без інформаційних технологій неможливо налагодити ефективну взаємодію між владними структурами, а також належним чином підвищити рівень ефективності та якість вироблення й прийняття рішення, вчасно виявляти управлінську помилку [4, с. 145].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання визначення інформації як правової категорії, її правового статусу, значення у правотворчості та правовому регулюванні, зокрема і в діяльності органів прокуратури, розглядали частково у своїх наукових дослідженнях І. Арістова, О. Бандурка, К. Беляков, Н. Бєляєва, А. Венгеров, В. Загородний, В. Іванов, Т. Кебеков, Д. Керімов, В. Колпаков, В. Кравчук, А. Куліш, Б. Литвак, В. Плішкін, Ю. Тихомиров та інші автори.

Проте окремого наукового дослідження потребують питання значимості інформації власне у діяльності органів прокуратури України.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження значимості інформації у діяльності органів прокуратури України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Висока дієвість і ефективність наглядових та інших заходів, що проводяться органами прокуратури, багато в чому визначаються рівнем і якістю інформаційно-аналітичного забезпечення їх діяльності. Це пов'язано з тим, що інформація у механізмі прийняття рішень організаційного характеру має особливе значення при плануванні роботи прокуратури [1, с. 274].

Відповідно до Закону України «Про інформацію» від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII, інформація – це документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце в суспільстві, державі та навколишньому середовищі [9].

Як зазначав Ю. Тихомиров, «… інформація – це не тільки самостійна функція або функція, пов'язана із прийняттям рішення, без неї неможливі прогнозування і планування, організація, регулювання і особливо контроль з його зворотними зв'язками» [14, с. 19].

У діяльності прокуратури інформаційне забезпечення, під яким, зазвичай, розуміють комплекс організаційних, правових, технічних і технологічних заходів, засобів та методів, котрі забезпечують у процесі управління і функціонування системи інформаційні зв'язки її елементів (суб'єктів та об'єктів) шляхом оптимальної організації

інформаційних масивів баз даних і знань [6, с. 531], набуває особливого значення, адже має певну специфіку.

Відомо, що інформаційно-аналітична робота прокурорів передбачає збір, накопичення і аналіз інформації про стан законності та правопорядку, виявлених порушень, а також стан боротьби зі злочинністю, прокурорської та слідчої практики [2, с. 13].

Об'єктами такої діяльності є: стан злочинності, динаміка, структура і тенденція її розвитку; стан законності в економічній, соціальній та інших сферах діяльності; дотримання прав і свобод людини й громадянина; законність правових актів; законність кримінального переслідування; законність при розслідуванні кримінальних справ; стан законності в кримінальному судочинстві; стан законності при виконанні прокуратурою функції представництва інтересів громадянина або держави в суді; стан законності при реєстрації та розгляді заяв і повідомлень про злочини; виконання наказів, рішень колегії, координаційних нарад, завдань вищих прокуратур; систематизація законодавства [3, с. 35].

Доцільно зазначити, що інформація, яка являє собою документовані або публічно оголошені відомості про події та явища, що мали або мають місце у суспільстві, державі, певній системі, конкретному органі, поділяється на оперативну та статистичну.

Оперативна інформація накопичується в процесі діяльності органів прокуратури за певними напрямами чи то з певних питань або надається за відповідними запитами іншими відомствами у конкретно визначеній формі, придатній для використання при підготовці організаційно-управлінських документів, у тому числі аналізів і узагальнень [5, с. 8]. Така інформація може бути отримана із різних джерел.

По-перше, вона може бути витребувана з власної ініціативи прокурора. Так, у п. 2 ч. 1 ст. 20 Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року № 1789-XII (далі – Закон**)** передбачено право прокурора отримувати від органів державної влади, органів місцевого самоврядування, військових частин, державних підприємств, установ та організацій рішення, розпорядження, інструкції, накази та інші акти і документи, одержувати інформацію про стан законності і заходи щодо її забезпечення, мати доступ до відповідних інформаційних баз даних державних органів [13]. Порівнюючи чинну редакцію Закону з попередньою, можна вважати, що вона є більш досконалою. Закріплення за прокуратурою права «мати доступ до відповідних інформаційних баз даних державних органів» відображає рівень сучасного інформаційного забезпечення органів державної влади та дає можливість оптимізувати роботу наглядового органу з виявлення та реагування на порушення законодавства.

По-друге, інформація може стати відомою у процесі здійснення прокурором конституційних функцій: підтримання державного обвинувачення в суді; представництва інтересів громадянина або держави в суді у випадках, визначених законом; нагляду за додержанням законів органами, які проводять оперативно-розшукову діяльність, дізнання, досудове слідство; нагляду за додержанням законів при виконанні судових рішень у кримінальних справах, а також при застосуванні інших заходів примусового характеру, пов'язаних з обмеженням особистої свободи громадян.

По-третє, вона виявляється також у результаті моніторингу тих чи інших суспільних процесів. Слід зазначити, що діяльність із захисту прав і свобод людини – найбільш ефективна за умови повідомлення про вказані порушення безпосередньо носієм таких прав. Тому, беззаперечно, позитивним кроком на шляху оптимізації роботи щодо

виявлення порушень закону є запровадження «телефону довіри» та «гарячої лінії» в органах прокуратури.

Указом Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1001/2011 схвалено Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки, згідно з якою пріоритетними напрямами антикорупційної політики мають стати виявлення та усунення умов, що сприяють або можуть сприяти виникненню корупції, а також запобігання спробам їх створити [10]. З метою забезпечення належної організації роботи щодо запобігання вчиненню корупційних правопорушень, відповідно до розпорядження Генерального прокурора України «Про організацію прийняття повідомлень на «телефон довіри» в органах прокуратури України» від 24 червня 2011 року № 84, для своєчасного і оперативного реагування на факти корупції в органах прокуратури в управлінні внутрішньої безпеки Генеральної прокуратури України та прокуратурах областей, м. Києва та м. Севастополя встановлено «телефон довіри» [11].

Розпорядженням Генерального прокурора України від 4 червня 2012 року № 81 «Про організацію прийняття повідомлень на телефон в органах прокуратури України» було запроваджено телефон «гарячої лінії» з метою отримання інформації про факти незаконного втручання у підприємницьку діяльність з боку службових осіб контролюючих та правоохоронних органів [12]. Про її ефективність можна зробити висновок за даними прокуратури міста Львова, де за останні 6 місяців 2012 року за порушення законних прав підприємців до відповідальності притягнуто 29 посадових осіб органів державної влади, у тому числі правоохоронних та контролюючих. Насамперед мали місце випадки проведення значної кількості позапланових перевірок підприємств. Як приклад, контролюючими та правоохоронними органами у вказаному році в місті Львові здійснено понад 6 тис. перевірок, з яких понад 4 тис. – позапланові. У вказаній сфері органами прокуратури міста вже у 2013 році на усунення порушень законодавства внесено 10 подань [15].

Наказ Генерального прокурора України від 12 листопада 2012 року № 111 «Про затвердження Положення про порядок проведення органами прокуратури перевірок при здійсненні нагляду за додержанням і застосуванням законів» вказує на такі джерела отримання інформації про порушення прав і свобод людини, як: акти та матеріали органів державного нагляду (контролю), складені за результатами проведених ними перевірок у передбаченому законом порядку; матеріали розгляду судами цивільних, адміністративних, господарських справ та справ про адміністративні правопорушення, а також матеріали кримінальних проваджень; дані інформаційних баз даних державних органів; повідомлення у засобах масової інформації та мережі Інтернет; інформація про стан законності; доручення Генерального прокурора України, надані у межах компетенції доручення його першого заступника, заступників, прокурорів Автономної Республіки Крим, міст Києва і Севастополя, областей та прирівняних до них прокурорів, їх перших заступників та заступників; накази Генерального прокурора України; плани роботи органів прокуратури; рішення колегій Генеральної прокуратури України, прокуратур обласного рівня; рішення нарад у керівників органів прокуратури; доручення прокуратури іншого регіону щодо проведення перевірки, яка потребує вчинення окремих дій у межах повноважень, передбачених ст. 20 Закону України «Про прокуратуру» й інші [8].

До статистичної інформації належать дані, що містяться у державній статистичній звітності органів прокуратури й інших відомств, підприємств, установ, організацій незалежно від форм власності. Носіями таких даних є офіційні звіти, а також документи первинного обліку роботи за відповідні планово-звітні періоди [5, с. 8].

Вивчення статистичної інформації необхідно передусім для вирішення актуальних проблем, що потребують проведення аналітичної роботи. Перелік таких питань зазначений у розпорядженні Генерального прокурора України від 1 серпня 2008 року № 57 «Про визначення пріоритетів для комплексного опрацювання та використання в організації прокурорсько-слідчої діяльності», серед яких: стан прокурорського нагляду за додержанням законодавства, спрямованого на боротьбу з корупцією; стан прокурорського нагляду за додержанням законів щодо протидії легалізації (відмиванню) грошових коштів та іншого майна, одержаного злочинним шляхом; стан прокурорського нагляду за додержанням законодавства щодо боротьби зі злочинами, пов'язаними з торгівлею людьми, органами та тканинами людини; стан прокурорського нагляду за додержанням законодавства, спрямованого на протидію «рейдерству», захист прав громадян та інтересів держави від неправомірних посягань; стан прокурорського нагляду за додержанням законодавства, спрямованого на подолання проявів расової та національної нетерпимості, ксенофобії; стан прокурорсько-слідчої діяльності щодо захисту прав громадян у сфері оплати праці. Результати узагальнень з визначеної тематики мають оперативно використовуватися для підвищення рівня ефективності прокурорського нагляду, усунення порушень законності, поновлення прав громадян та захисту інтересів держави, відшкодування заподіяної шкоди [7].

Висновки. Підсумовуючи викладене, доцільно зазначити, що інформація, яку використовує прокурор у практичній діяльності, має низку особливостей, що дає можливість говорити про її специфічність. Інформаційно-аналітична робота, яка здійснюється працівниками органів прокуратури з метою оперативного прийняття належно виважених управлінських рішень, передбачає використання лише актуальної інформації, отриманої у передбачений законом спосіб. Необхідним є також використання даних, наданих відповідними контролюючими піднаглядними прокуратурі органами, а також відомостей, що надійшли безпосередньо від громадян.

Список використаних джерел

1. Загородній В. Є. Інформатизація діяльності прокуратури: принципи та джерела / В. Є. Загородній // Митна справа. – 2011. – № 1(73). – С. 274–278.
2. Кебеков Т. М. Пути повышения эффективности информационно-аналитической работы в органах прокуратуры / Т. М. Кебеков // Вестник Академии Генеральной прокуратуры Российской Федерации. – 2012. – № 6 (32). – С. 13–16.
3. Курочка М.Й. Прокурорський нагляд в Україні: підруч. за ред. проф. Е. О. Дідоренка. – Луганськ: МВС України, Луган. акад. внутр. справ ім. 10-річчя незалежності України, 2004. – 424 с.
4. Мацюк В. Я. Використання інформаційного ресурсу підрозділами податкової міліції для прийняття управлінського рішення: дис. канд. юрид. наук: 12.00.07 / В. Я. Мацюк. – Ірпінь: Національна академія державної податкової служби України, 2004. – 205 с.
5. Організація аналітичної роботи в органах прокуратури: [навчальний посібник] / І.М. Козьяков, І.В. Європіна, С.Г. Калуєв, Н.М. Ленчевска. – К.: ІПКК Академії прокуратури України, 2006. – 43 с.
6. Плішкін В. М. Теорія управління органами внутрішніх справ: підруч. за ред. Ю. Ф. Кравченка. – К.: Національна академія внутрішніх справ України, 1999. – 702 с.

7. Про визначення пріоритетів для комплексного опрацювання та використання в організації прокурорсько-слідчої діяльності: розпорядження Генерального прокурора України від 1 серпня 2008 року № 57. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.37292.0.
8. Про затвердження Положення про порядок проведення органами прокуратури перевірок при здійсненні нагляду за додержанням і застосуванням законів: наказ Генерального прокурора України від 12 листопада 2012 року № 111. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?uid=1041.51129.0.
9. Про інформацію: Закон України від 2 жовтня 1992 року № 2657-XII // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2657-12.
10. Про Національну антикорупційну стратегію на 2011–2015 роки: Указ Президента України від 21 жовтня 2011 року № 1001/2011 // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/1001/2011.
11. Про організацію прийняття повідомлень на «телефон довіри» в органах прокуратури України: розпорядження Генерального прокурора України від 24 червня 2011 року № 84. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/1nordoc.ntml.
12. Про організацію прийняття повідомлень на «телефон довіри» в органах прокуратури України: розпорядження Генерального прокурора України від 4 червня 2012 року № 81. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gp.gov.ua/ua/1nordoc.ntml.
13. Про прокуратуру: Закон України від 5 листопада 1991 року № 1789-XII // Офіційний сайт Верховної Ради України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/1789-12.
14. Тихомиров Ю. А. Управленческое решение / Ю. А. Тихомиров – М.: Наука, 1973. – 228 с.
15. У прокуратурі Львова змінився телефон «гарячої лінії» для підприємців. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zik.ua/ua/news/2013/02/11/393232.

Блажівський Э. Н. Значение информации в деятельности органов прокуратуры Украины

В статье рассмотрено понятие информации, ее значение в деятельности органов прокуратуры. Определены источники получения ведомостей, которые используются в практической деятельности прокурора. Указано на необходимость использования как статистических, так и оперативных данных.

Ключевые слова: *информация, информационное обеспечение; прокуратура Украины.*

Blazhivsky E. N. Value of information in activity of prosecutor's office of Ukraine

The concept of information, its value of activity of bodies of prosecutor's office are considered in the article. Sources of obtaining sheets which are used in practical activities of the prosecutor are defined. The need of use both statistical, and operational data is indicated.

Key words: *information, information management, Office of Ukraine.*

УДК 342.92

Фелик Василь Іванович,
кандидат юридичних наук, полковник міліції,
перший заступник начальника –
начальник слідчого управління УМВС
в Івано-Франківській області,
доцент кафедри конституційного, адміністративного і
міжнародного права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ЗАГАЛЬНОТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО РОЗУМІННЯ ПРИНЦИПІВ АДМІНІСТРАТИВНОГО ПРАВА

У статті здійснюється загальнотеоретичний аналіз принципів адміністративного права. Виходячи з поділу принципів адміністративного права на внутрішні та зовнішні, характеризуються їх основні ознаки, взаємозалежність та вплив на формування адміністративно-правових відносин.

Ключові слова: *адміністративне право, принципи, принципи адміністративного прав, Конституція України, правовідносини.*

Постановка проблеми. Розбудова правової, демократичної та соціальної держави в Україні повинна супроводжуватися удосконаленням, поглибленням та широким застосуванням адміністративного права, що є основним регулятором суспільних відносин. Така постановка вказує на необхідність поглибленого вивчення цілого комплексу теоретичних та практичних питань адміністративного права. Ключовим у цьому плані є розкриття принципів адміністративного права та процесу, які є ключовими його механізмами. Актуальність дослідження полягає в тому, що необхідно глибше розкрити не лише галузеві принципи права притаманні адміністративному праву, а й суміжних, які походять від економіки, моралі, релігії та інше. Усе це у кінцевому випадку повинно сприяти захисту загальнолюдських цінностей, прав і свобод людини та громадянина.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Принципам адміністративного права у вітчизняній та зарубіжній (російській) юридичній науці приділяється достатньо багато уваги, однак не стало предметом окремих комплексних досліджень. Цілий ряд науковців, таких як В. Б. Авер'янов, О. П. Альохін, К. К. Афанасьєв, Ю. П. Битяк, Д. Галліган, І. П. Голосніченко, С. Д. Князєв, Ю. М. Козлов, А. М. Колодій, О. П. Коренєв, А. Кравцов, В. Я. Настюк, Ю. М. Старилов, Ю. О. Тихомиров, Г. Й. Ткач, В. А. Юсупов та інші звертають увагу на окремі аспекти адміністративного право творення, в тому числі і його принципів.

Постановка завдання. Виходячи із системності принципів адміністративного права, розкриття загальнотеоретичних підходів до їх розуміння становить мету статті, що в свою чергу дозволить розширити термінологічний апарат в галузі адміністративного права.

Виклад основного матеріалу дослідження. Характеризуючи принципи адміністративного права, необхідно розкрити сутність поняття принципи, що є основоположним у цьому контексті. Власне термін «принцип» використовується у багатьох науках та має відповідно різний зміст. У філософії під принципом розуміють

першооснову, основне правило побудови світу, а в логіці він є центральним поняттям, основою системи, який являє собою узагальнення та розповсюдження якого-небудь положення на усі явища тієї області, з якої даний принцип абстрагований [11, с. 289.].

У юридичній науці усталена концепція свідчить про те, що під принципами права слід розуміти його основні засади, ідеї, виходячи з яких право функціонує як єдиний соціальний організм. Зазначене розуміння розглянутої юридичної категорії можна зустріти у більшості дослідників як минулого, так і сьогодення. Такий підхід знайшов відображення і в багатьох тлумачних словниках. Зокрема, В.І. Даль (автор поширеного тлумачного словника) визначає принцип як наукове або моральне начало, основа, правило, основа, від якого не відступають [5, с. 431]. Серед європейських енциклопедистів поширеним є визначення принципу запропоноване Ф. Брокгаузом та І. Ефроном, які розуміють його як основу для існуючого, що об'єднує в думці й у дійсності сукупність фактів, а також керівне правило [7].

Що стосується принципів права, то О. Ф. Скакун, характеризує їх, як «об'єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов'язання), які ставляться до учасників суспільних відносин із метою гармонічного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів. Іншими словами, це є своєрідна система координат, у рамках якої розвивається право, і одночасно вектор, який визначає напрямок його розвитку» [10, с. 97].

А. М. Колодій при визначенні принципів права намагається поєднати як підхід, за якого принципи є головними рисами, так і те, що вони є ідеями. На його думку, принципи права – це такі відправні ідеї існування права, які виражають найважливіші закономірності та підвалини даного типу держави і права, є однопорядковими із сутністю права і становлять його головні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об´єктивній необхідності побудови та зміцнення певного суспільного ладу [6, с. 27].

Дослідник адміністративного права Ю. П. Битяк, під принципами адміністративного права розуміє вихідні, об'єктивно зумовлені основоположні засади, відповідно до яких формується й функціонує система та зміст цієї галузі права [3]. Зазначаючи одночасно, що це визначення не претендує на всебічність, воно в цілому правильно орієнтує законодавця, відзначає те найважливіше, що він зобов'язаний ураховувати під час створення соціально орієнтованого адміністративного права. Головним, що випливає з цього поняття, є нерозривна єдність суб'єктивного й об'єктивного, усвідомлення, що принципи адміністративного права формувалися протягом значного періоду, їм притаманна прийнятність прогресивних загальнодемократичних ідей. Іншими словами, за межами соціальної активності та практичної діяльності суб'єктів принципи адміністративного права не можуть бути сформовані й закріплені, тим більше реалізовані [3].

На нашу думку, запропонована Ю. П. Битяком точка зору повноцінно розкриває зміст та сутність принципів адміністративного права, а також дає можливість їх практичної реалізації в процесі законотворення, що у свою чергу повинно відповідати існуючим у суспільстві відносинам та задовольняти інтереси держави та суспільства.

Загалом, у принципах відображені політико-правові ідеї, погляди народу на право як соціальну цінність. У них в концентрованому вигляді виявлена заінтересована воля народу наділити право такими якостями, які найбільш повно мали б можливість задовольняти його ідеї і погляди у визначенні основ організаційної побудови правосуддя в

цивільних справах, процесуальної діяльності суду і правового становища учасників процесу.

Одночасно, варто відзначити, що визначення принципів права виключно як основоположних начал або керівних положень є не повним. Так, не враховуються властиві принципам права такі характеристики, як нормативна закріпленість, імперативність і соціальна обумовленість, що особливо є актуальним для норм адміністративного права. Вивчення зазначених характеристик може дати можливість сформулювати визначення принципів адміністративного права на загальнотеоретичному рівні.

Аналізуючи принципи вітчизняного адміністративного права, ряд вітчизняних науковців вказують на їх галузевий характер [8]. Виходячи з цього необхідно здійснити класифікацію принципів права загалом та принципів адміністративного права зокрема.

Так, О. Ф. Скакун здійснює класифікацію принципів права за змістом і поділяє їх на загальносоціальні та спеціально-соціальні (юридичні). До загальносоціальних принципів права вона відносить: економічні; соціальні; політичні; ідеологічні; морально-духовні тощо, а до спеціально-соціальних (юридичних): загальні; галузеві та міжгалузеві [9, с. 241–242].

Серед класифікацій вітчизняних теоретиків права, на нашу думку варто виокремити класифікацію принципів права запропоновану А. М. Колодієм. Він здійснює поділ принципів на принципи: 1) правосвідомості; 2) правоутворення; 3) правотворчості, а серед них – законотворчості і нормотворчості; 4) системи права: а) загальноправові (основні); б) міжгалузеві; в) галузеві; г) інститутів права; 5) структури права: а) загальносоціального і юридичного; б) публічного і приватного; в) регулятивного і охоронного; г) матеріального і процесуального; ґ) об´єктивного й суб´єктивного; 6) правореалізації, а серед них — правозастосування; 7) правоохорони, а серед них – особливо – правосуддя і юридичної відповідальності [6, с. 39].

А. Кравцов, пропонує класифікувати принципи права за такими підставами:

а) за формою нормативного вираження (тобто за характером нормативного джерела, у якому вони закріплені): закріплені у міжнародних та внутрішньодержавних деклараціях, конституціях і в поточному законодавстві;

б) за сферою дії (в одній чи в кількох галузях, праві в цілому): загальноправові, міжгалузеві, галузеві та принципи правових інститутів;

в) за змістом: загальносоціальні (економічні, політичні та ін.) і спеціально-юридичні принципи [8].

Що стосується власне класифікації принципів адміністративного права, то на сучасному етапі поняття принципів галузі визначається наступним чином:

- основоположні ідеї, настанови, що виражають об´єктивні закономірності організації та формування державної влади в цілому (а також виконавчої влади зокрема), які визначають науково обґрунтовані напрями реалізації компетенції, завдань і функцій державних управлінських органів (повноважень державних службовців), що діють у системі державної влади, із здійснення управлінських функцій (в тому числі й контрольно-наглядових повноважень) [4, с. 194];
- засадничі (основні) ідеї, положення, вимоги, що характеризують зміст адміністративного права, відображають закономірності його розвитку і визначають напрями й механізм адміністративно-правового регулювання суспільних відносин [1, с. 80];

– вихідні, об´єктивно зумовлені основоположні засади, відповідно до яких формується й функціонує система та зміст цієї галузі права [3];
– закріплені в праві керівні ідеї, які визначають характер, основу і обсяг правового регулювання суспільних відносин [2, с. 19].

З'ясування загальнотеоретичного змісту принципів адміністративного права є важливим з позиції того, що вони виступають підґрунтям права вцілому. Принципи в узагальненому вигляді виражають природу адміністративного права, забезпечують єдність його змісту, визначають спрямованість і найсуттєвіші риси регулювання виконавчої діяльності, сприяють її оптимізації. Будучи ідеями та найважливішими положеннями, принципи адміністративного права є вираженням об'єктивних суспільних потреб, які народ України пред'являє до регулювання виконавчої діяльності держави. Вони служать чинником підвищення правової культури громадян і взаємопов'язані. Адміністративне право, безумовно, не може слідувати тільки одному принципу, яким би важливим він не був, а має формуватися й функціонувати з урахуванням усіх наявних принципів [3].

Ю. П. Битяк пропонує систематизувати принципи адміністративного права на дві групи (внутрішні та зовнішні). Разом з тим це не є самостійні, особливі, незалежні одна від одної категорії, а лише різні аспекти відтворення виконавчої діяльності держави, пов'язані з різними критеріями підходу до наукового аналізу. Незважаючи на умовність, такий диференційований підхід до аналізу видів і змісту принципів адміністративного права дозволяє, як вважаємо, повніше й адекватніше їх дослідити та проаналізувати [3].

Внутрішні принципи формування та функціонування адміністративного права України в сучасний період спрямовано на формування соціально справедливого адміністративного права, ефективне врегулювання виконавчої діяльності держави, вивчення й усунення характерних для нього суперечностей.

Серед внутрішніх принципів адміністративного права доцільно виокремити: 1) відповідність адміністративного права положенням Конституції України; 2) верховенство адміністративно-правового закону в системі нормативних актів, які містять адміністративно-правові норми; 3) наявність власного підґрунтя формування й розвитку; 4) спеціалізація; 5) відповідність адміністративно-правових законів певним положенням міжнародно-правових договорів із питань адміністративного права, учасницею яких є Україна.

Характеризуючи кожен з них варто відмітити, що реалізація принципу відповідності норм адміністративного права положенням Конституції України має на меті забезпечення вираження волі та інтересів українського народу, що повинні бути відображенні у нормативно-правових актах, які чітко відповідають положенням Основного закону держави.

Важливість цього принципу полягає в тому, що Конституційні норми закріплюють пріоритетні, першочергові завдання й принципи діяльності органів державної виконавчої влади, чим забезпечують внутрішню узгодженість і цілеспрямованість регулюючої дії всього адміністративного права [3].

Реалізація принцип верховенства адміністративно-правового закону в системі актів, які містять адміністративно-правові норми, формування функціонування норм адміністративного права України. Верховенство закону виражається насамперед у врегулюванні його положеннями визначальних сторін виконавчої діяльності Української держави. Багато досить важливих сторін діяльності органів виконавчої влади ще й сьогодні закріплюють підзаконними нормативно-правовими актами, що не завжди відповідають вимогам часу, не повною мірою сприяють забезпеченню прав і свобод

громадянина, принципу верховенства закону. Верховенство адміністративно-правового закону виявляється в тому, що він прийнятий з дотриманням усіх необхідних процедур, має вищу юридичну силу й не може бути скасований чи призупинений жодним підзаконним актом. При розходженні останнього із законом повинен діяти закон, а підзаконний акт приводять відповідно до нього або скасовують [3].

На нашу думку, дотримання цього принципу, в наш час, виходячи з реалій адміністративно-правових відносин та чимраз зростаючої ідеї адміністративної реформи є вкрай важливим. Завдяки дотриманню цього принципу вдасться гармонізувати адміністративне право з іншими нормами права, а також систематизувати його на місцевому рівні.

Сутність принципу спеціалізації, полягає в тому, що в ньому ніби має відбуватися «поділ праці», в результаті якого закон усе більше буде диференціюватися й поділятися на певні види. Такий поділ, з одного боку, сприятиме економії законодавчого матеріалу, а з іншого — забезпечуватиме необхідну якість регулювання тих чи інших сторін виконавчої влади в державі [3].

Що стосується принципу відповідності адміністративного права України положенням міжнародно-правових актів, то з точки зору євроінтеграційних устремлінь нашої держави, його реалізація є необхідною.

Що стосується спеціально-галузеві принципів адміністративного права, то вони взаємопов'язані з принципами виконавчої діяльності Української держави і поділяються на основні принципи та принципи формування й функціонування його відповідних частин (інститутів) [3].

Основні принципи адміністративного права формуються у площині взаємовідносин між суспільством і органами виконавчої влади. Виступаючи безпосередніми засобами реалізації загальних принципів демократизму, гуманізму, соціальної справедливості, законності тощо, вони повніше розкривають природу формування та функціонування адміністративного права України, підкреслюють його місце і роль у правовій системі. Вітчизняні дослідники, до основних принципів регулювання взаємовідносин суспільства й органів виконавчої влади відносять: 1) служіння органів виконавчої влади та їх апарату суспільству й людині; 2) обмеженість втручання органів виконавчої влади в громадянське й особисте життя людини; 3) повнота прав і свобод громадян у адміністративно-правовій сфері; 4) взаємна відповідальність; 5) визначення мінімально необхідних повноважень органів державної виконавчої влади; 6) оптимальне доповнення й урівноваження державно-владних повноважень органів виконавчої влади з повноваженнями органів самоврядування. Зазначені принципи мають пріоритетне галузеве значення і характеризуються певним змістом [3].

Характер та зміст кожного з цих принципів специфічний. Так принцип служіння державної адміністрації суспільству й людині є основоположним, оскільки усі норми адміністративного права мають виходити з того, що суспільні інтереси реалізуються через права й законні потреби окремих соціальних груп і громадян.

Принцип обмеженості втручання адміністрації в громадянське й особисте життя людини проявляється у закономірному встановленні тієї межі, до якої втручання органів державної виконавчої влади у відповідну діяльність продиктовано в існуючих історичних умовах інтересами народу України, після чого це втручання не є необхідним, оскільки воно сковує дію механізмів соціальної регуляції, порушує нормальні процеси, що відбуваються в громадському суспільстві, й знижує ефективність виконавчої влади.

Цей принцип організації і функціонування адміністративного права України знаходить реалізацію, наприклад, у положеннях Закону України «Про міліцію», які визначають умови й порядок застосування заходів державного примусу, спеціальних засобів і зброї [3].

Забезпечення повноти прав і свобод громадян у адміністративно-правовій сфері є основоположним і покликаний забезпечити надання громадянам максимально широкого кола відповідних прав і свобод. Основна сутність цього принципу повинна полягати в тому, що норми адміністративного права повинні закріплювати відповідні обов'язки органів державної виконавчої влади.

Взаємопов’язаним з принципом забезпечення прав та свобод громадян, є принцип взаємної відповідальності. Його дотримання означає залежність між апаратом державної виконавчої влади, його державними службовцями та особистістю. Демократична держава не може існувати без чітких і конкретних заходів юридичної відповідальності державних службовців.

Взаємовідповідальність органів державної влади та громадян призводить до необхідності визначення мінімально необхідних повноважень органів державної виконавчої влади. Реалізація зазначеного принципу забезпечується тим, що адміністративне право України покликано встановити мінімально необхідні повноваження органів державної виконавчої влади, а не максимально посилені [3].

Сутність принципу оптимального доповнення й урівноваження державно-владних повноважень органів виконавчої влади з повноваженнями органів місцевого самоврядування, полягає у наданні органам місцевого самоврядування максимально можливої свободи, в закріпленні за ними, наприклад, права оспорювати рішення, прийняті органами державної виконавчої влади, в тому числі в суді, брати безпосередню участь у здійсненні державної політики (ініціатива в нормотворенні, пропозиції, подання тощо) [3].

Висновки. Таким чином, принципи адміністративного права утворюють систему, в якій вони взаємопов’язані та взаємообумовлені. З загальнотеоретичної точки зору класифікація принципів адміністративного права на внутрішні та зовнішні є цілковито виправданою, оскільки з однієї сторони вона забезпечує повноцінне розкриття змісту адміністративного права, а з іншого – формує цілісну систему правовідносин. Разом з тим виокремлення того чи іншого принципу із системи дає можливість чітко визначити роль кожного принципу, що полегшує їх практичне використання.

Список використаних джерел

1. Адміністративне право України. Академічний курс: підруч. – У 2 т. / ред. кол.: А. Б. Авер’янов (гол.). – К.: Юридична думка, 2004. – Т. 1. Загальна частина. – 584 с.
2. Алехин А. П. Административное право России: учеб. / А. П. Алехин, А. А. Кармолицкий. — М.: Зерцало, 2007. – 608 с.
3. Битяк Ю. П. Адміністративне право України. Підручник / Ю. П. Битяк. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ebk.net.ua/Book/law/bityak_admpu/part1/109.htm.
4. Галлиган Д. Административное право: история развития и основные современные концепции / Д. Галлиган, В. В. Полянский, Ю. Н. Старилов. – М.: Юристъ, 2002. – 410 с.
5. Даль В. И. Толковый словарь живого великорусского язика / В. И. Даль. – М., 1998. – Т. 3. – С. 431.

6. Колодій А. М. Принципи права України / М. Колодій. – К.: Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
7. Кравцов А. Поняття та сутність принципів сучасного адміністративного права України / А. Кравцов. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.info-library.com.ua/books-text-10013.html.
8. Кравцов А. Система принципів сучасного адміністративного права України / А. Кравцов [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.info-pressa.com/article-429.html.
9. Скакун О. Ф. Теория государстваиправа:учеб. / О. Ф. Скакун. – Х.: Консум; Ун-твнутр. дел, 2000. – 656 с.
10. Скакун О. Ф. Теорія держави і права: Підручник / Пер. з рос. / О. Ф. Скакун. – Харків: Консум, 2001. – 656 с.
11. Философский словарь / под ред. М. М. Розенталя и П. Ф. Юдина. – Изд. 2-е, испр. и доп. – М.: Политиздат, 1968. – С. 289.

Фелиик В. И. Общетеоретические подходы к пониманию принципов административного права

В статье осуществляется общетеоретический анализ принципов административного права. Исходя из деления принципов административного права на внутренние и внешние, характеризуются их основные признаки, взаимозависимость и влияние на формирование административно-правовых отношений.

Ключевые слова: *административное право, принципы, принципы административного права, Конституция Украины, правоотношения.*

Feliik V. I. General theoretical approaches to understanding the principles of administrative law

This article is general theoretical analysis of the principles of administrative law. Based on the principles of administrative law division into internal and external, are characterized by their essential characteristics, interdependence and influence on the administrative and legal relations.

Key words: *administrative law, the principles, the principles of administrative law, the Constitution of Ukraine, the legal relations*.

УДК 347.963

Попов Георгій Володимирович,
кандидат юридичних наук,
начальник відділу досліджень проблем ювенальної юстиції
Науково-дослідного інституту
Національної академії прокуратури України

ПОНЯТТЯ ТА ЗМІСТ ЗАХИСТУ ПРОКУРОРОМ ПРАВ І СВОБОД ДІТЕЙ

Автор досліджує захист прокурором прав і свобод дітей та формулює поняття захисту прав і свобод дітей.

Ключові слова: *права і свободи дітей, діяльність органів прокуратури прокурорський нагляд, правовий захист.*

Постановка проблеми. Людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю.

Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави (ст. 3 Конституції України).

Враховуючи особливий правовий статус осіб до 18 року, захист їх прав і свобод повинен бути головним орієнтиром подальшого розвитку правової системи нашої країни, а також діяльності органів державної влади.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Необхідно зауважити, що проблематика захисту прав, свобод та інтересів дітей доволі часто перебувала у центрі уваги вітчизняних та зарубіжних вчених, зокрема: В. Абрамова, Ю. Білозьорової, Є. Бородіна, О. Вінгловської, Л. Голишевої, Н. Крестовської, В. Москалюка та інші.

Проте наукових праць у сфері комплексного дослідження поняття та змісту захисту прокурором прав і свобод дітей на даний час у вітчизняній науці останнім часом не було.

Досліджуючи сутність захисту сутність захисту прокурором прав і свобод дітей, перш за все, потрібно зазначити, що Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року визначає, що в усіх діях щодо дітей, незалежно від того, здійснюються вони державними чи приватними установами, що займаються питаннями соціального забезпечення, судами, адміністративними чи законодавчими органами, першочергова увага приділяється якнайкращому забезпеченню інтересів дитини.

Держави-учасниці зобов'язуються забезпечити дитині такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя [3].

Важливо також зауважити, що останніми Україна приєдналася до ряду спеціальних конвенцій щодо захисту прав дітей. Так, Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення 25 жовтня 1980 року [4] надає дітям захист у міжнародному масштабі від шкідливих наслідків їхнього незаконного переміщення або утримування і започатковує процедури для забезпечення їхнього негайного повернення до держави їхнього постійного проживання, а також права на законне переміщення із

місця постійного проживання. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 19 жовтня 1996 року [5] визначає: державу, органи якої мають юрисдикцію вживати заходів, спрямованих на захист особи чи майна дитини; право, яке має застосовуватися такими органами при здійсненні їхньої юрисдикції; право, що застосовується до батьківської відповідальності; заходи захисту; правові основи співробітництва між органами держав-учасниць для досягнення цілей Конвенції.

Слід погодитись з П.М. Рабиновичем, який зауважує, що на сьогодні склалися європейські стандарти прав людини – зафіксовані в юридичних актах та документах європейських міжнародних організацій (Європейський Союз та Рада Європи) принципи й норми стосовно прав і свобод людини, призначені служити орієнтирами для відповідної внутрішньо-державної юридичної практики [10, с. 114].

Необхідно зауважити, що під правами дитини варто розуміти систему соціальних, економічних, культурних та інших можливостей, які зумовлені особливостями фізичного, психологічного та розумового розвитку дитини, що визначаються та здійснюються у певний період життя – дитинства, виходять з принципів природного права, загальнолюдських цінностей, визнаних у міжнародному праві та національному законодавстві, гарантуються державою, суспільством, сім'єю та іншими суб'єктами права й мають особливий режим та механізм реалізації і захисту [2, с. 95].

Важливо підкреслити, що нормальне існування будь-якої особи, а тим більше – особи до 18 років, неможливе без юридичних гарантій прав і свобод людини, які у свою чергу поділяються на:

- *гарантії реалізації* – відсутність суб'єктивних перешкод, якими є незнання своїх прав (права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, їх посадових та службових осіб) чи незнання правових принципів (презумпції невинуватості), а також наявність об'єктивних засобів і способів (правових процедур, способів заохочення, інших видів стимулювання, пільг для ініціативної реалізації прав та ін.);

- *гарантії охорони* – система інститутів і засобів профілактики порушень прав і свобод людини; недопущення протиправних дій; їх оперативна превенція: попередження неправильної реалізації прав і свобод; використання судових процедур конституційного контролю за безперешкодною реалізацією прав і свобод; можливість звернення по допомогу до омбудсмена (в Україні – Уповноваженого Верховної Ради з прав людини), прокуратури та ін.;

- *гарантії захисту* – система інститутів і засобів щодо відновлення порушених прав і свобод (відшкодування шкоди, заподіяної незаконними діями органів державної влади і посадових осіб), установлення відповідальності винних за їх порушення: забезпечення судового захисту порушеного або оспорюваного права; надання адвокатської допомоги; наявність адміністративно-правових способів захисту (звернення до вищої посадової особи по захисту від неправомірних дій її підлеглого); захист омбудсмена, захист прокурора (опротестування прокурором незаконних і необґрунтованих вироків, ухвал і постанов судів у формі апеляційного і касаційного подання) тощо. Захист – це найбільш діюча охорона, другий її ступінь. Тому без дії гарантій захисту неповними будуть і гарантії охорони [11, с. 72-73].

Разом з міжнародними правовими документами, на захист прав і свобод дітей спрямована ціла низка національних законів та підзаконних актів.

Так, наприклад, Закон України «Про органи і служби у справах неповнолітніх та

спеціальні установи для неповнолітніх» від 24 січня 1995 року № 20/95-ВР визначає правові основи діяльності органів і служб у справах дітей та спеціальних установ для дітей, на які покладається здійснення соціального захисту і профілактики правопорушень серед осіб, які не досягли вісімнадцятирічного віку [6].

Важливо зазначити, що під соціальним захистом дітей, зокрема, в контексті цитованого Закону слід розуміти комплекс заходів і засобів соціально-економічного та правового характеру, здійснення яких покладається на суб'єктів, зазначених у ч.ч. 1 та 2 ст. 1, щодо забезпечення прав дітей на життя, розвиток, виховання, освіту, медичне обслуговування, надання матеріальної підтримки (ч. 3 ст. 1).

Крім того, доцільно звернути увагу на п. 3 ч. 1 ст. 1 Закону України «Про охорону дитинства» від 26 квітня 2001 року № 2402-III, де визначено, що охорона дитинства – це система державних та громадських заходів, спрямованих на забезпечення повноцінного життя, всебічного виховання і розвитку дитини та захисту її прав. Однак тлумачення, що саме слід розуміти під захистом прав, наведений Закон також не надає.

Проаналізувавши низку законів та підзаконних актів, які регулюють особливості захисту прав і свобод осіб до 18 років, можливо констатувати, що на нормативному рівні не закріплено визначення загального поняття «захист прав і свобод дітей» взагалі та, зокрема, поняття захисту прав і свобод дітей в контексті прокурорської діяльності. Відсутнє єдине бачення щодо тлумачення наведеного поняття й у доктринальних джерелах.

Вдаючись до наукової дискусії щодо розкриття змісту зазначеного поняття, звернемо увагу на те, що довідкова література під захистом пропонує розуміти заступництво, охорону, підтримку [11, с. 339].

В. І. Абрамов під захистом пропонує розуміти комплексну систему заходів, що застосовується для забезпечення вільної та належної реалізації суб'єктивних прав і включає судовий захист, законодавчі, економічні, організаційно-технічні та інші засоби та заходи, а також самозахист цивільних прав. Отже, як зазначає науковець, охорона, зокрема, явище субстанціональне, інституційне, а захист – функціональне, інструментальне. Разом з тим, і охорона, і захист є способами забезпечення суб'єктивних прав [1, с. 23].

Поняття ж правового захисту можна охарактеризувати, як забезпечення прав і законних інтересів юридичними засобами. Система засобів правового захисту, на думку В.І. Абрамова, представлена в особі державних органів, громадських організацій, юридичних та фізичних осіб, які розглядають правозахисну діяльність у якості головної своєї функції або однієї з функцій [1, с. 30].

Переходячи до дослідження поняття захист прав і свобод дітей прокурором, по-перше, звернімо увагу на те, що у п. 2 Рекомендації CM/Rec (2012)11 Комітету міністрів державам-членам про роль прокурорів поза сферою кримінального правосуддя від 19 вересня 2012 року зазначено: «Там, де у національній правовій системі прокурори наділені обов'язками та повноваженнями за межами системи кримінального правосуддя, їх задачі повинні полягати у тому щоб представляти загальні або публічні інтереси, захищати права та основні свободи людини та підтримувати верховенство закону».

Відповідно до ст. 4 Закону України «Про прокуратуру» від 5 листопада 1991 року № 1789-XII, діяльність органів прокуратури спрямована на всемірне утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм завданням захист від неправомірних посягань:

1) закріплених Конституцією України незалежності республіки, суспільного та державного ладу, політичної та економічної систем, прав національних груп і територіальних утворень;

2) гарантованих Конституцією, іншими законами України та міжнародними правовими актами соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина;

3) основ демократичного устрою державної влади, правового статусу місцевих рад, органів самоорганізації населення [9].

Пунктом 1.1 наказу Генерального прокурора України «Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів» від 7 листопада 2012 року № 3 гн (далі – наказ № 3 гн) визначено, що основним завданням прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів слід вважати захист від неправомірних посягань гарантованих Конституцією та законами України прав і свобод людини та громадянина, державних та суспільних інтересів [8].

Основними напрямами нагляду за додержанням і застосуванням законів прокурорів всіх рівнів, серед іншого, слід вважати захист соціально-економічних, політичних, особистих прав і свобод людини та громадянина, насамперед осіб, які потребують державної підтримки та допомоги (абз. 1 п. 4 наказу № 3 гн).

В контексті досліджуваної тематики доцільно звернутися до спеціалізованого відомчого нормативного акту у сфері захисту прав і свобод дітей – наказу Генерального прокурора України «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» від 1 листопада 2012 року № 16-гн (наказ – № 16 гн) у п. 1 якого прокурорів всіх рівнів зобов'язано основним завданням на вказаному напрямі вважати захист особистих та соціально-економічних прав дітей, гарантованих Конституцією, законами України, Конвенцією ООН про права дитини, іншими міжнародно-правовими актами [7].

Крім того, згідно з п. 4 наказу № 16 гн пріоритетними напрямами нагляду за додержанням і застосуванням законів і представницької діяльності визначити забезпечення додержання законів про:

- охорону життя і здоров'я дітей, їх права на освіту, відпочинок та змістовне дозвілля;
- опіку, піклування, усиновлення дітей;
- майнові та житлові права дітей;
- права неповнолітніх на працю та працевлаштування, створення безпечних умов праці;
- використання бюджетних коштів, спрямованих на реалізацію програм з охорони дитинства, закупівлю товарів і послуг для забезпечення діяльності дитячих закладів;
- попередження насильства в сім'ях стосовно дітей, запобігання поширенню продукції, яка пропагує насильство, жорстокість, сексуальну розпусту, попередження негативного впливу на свідомість та розвиток неповнолітніх;
- права неповнолітніх при їх притягненні до адміністративної відповідальності та застосуванні заходів адміністративного впливу.

Важливо звернути увагу на те, що ч. 2 ст. 19 Закону України «Про прокуратуру» визначено: перевірка виконання законів проводиться за заявами та іншими повідомленнями про порушення законності, що вимагають прокурорського реагування, а за наявності приводів – також з власної ініціативи прокурора. Прокуратура не підміняє органи відомчого управління та контролю і не втручається у господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству.

Крім того, наприклад, відповідно до п. 7.1 наказу № 3-гн перевірки за заявами та скаргами фізичних і юридичних осіб, зверненнями та запитами депутатів усіх рівнів, крім заяв та повідомлень про кримінальне правопорушення, прокурори зобов'язані проводити лише у разі їх попереднього розгляду компетентними органами виконавчої влади, державного нагляду (контролю), органами місцевого самоврядування, посадовими чи службовими особами відповідного рівня або неприйняття ними рішень з цих питань у встановлені строки.

Потрібно звернути увагу на те, що для виконання покладених завдань прокурор наділений широкими повноваженнями як у кримінальній, так і поза кримінальній сфері, які, зокрема, закріплені у ст.ст. 9, 10, 12, 19, 20, 23, 24, 30, 35, 36, 36-1, 37, 40, 44 Закону України «Про прокуратуру».

Висновки. Таким чином, враховуючи викладене, під *захистом прокурором прав і свобод дітей* пропонується розуміти комплексну діяльність органів прокуратури в межах їх компетенції і з використанням наданих законом засобів, яка починається з настанням юридичного факту (невиконання, порушення вимог закону) та здійснюється з метою зміцнення законності і лише за умови непідміни органів відомчого управління та контролю і невтручання у господарську діяльність, якщо така діяльність не суперечить чинному законодавству.

Список використаних джерел

1. Абрамов В. И. Права ребёнка и их защита в России: общетеоретический анализ. Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук / В. И. Абрамов. – Саратов, 2007. – 55 с.
2. Кожевников О. А. Краткие разъяснения к ФЗ «О прокуратуре РФ» : [учеб. пособие] / О. А. Кожевников, В.В. Кравчук. – Ек.: УрГЮА, 2001. – 132 с.
3. Конвенція про права дитини від 20 листопада 1989 року ВР // Офіційний сайт Верховної Ради України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/995_021.
4. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення 25 жовтня 1980 року ВР // Офіційний сайт Верховної Ради України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_188.
5. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей 19 жовтня 1996 року ВР // Офіційний сайт Верховної Ради України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/973_002.
6. Про органи і служби у справах неповнолітніх та спеціальні установи для неповнолітніх: Закон України від 24 січень 1995 року № 20/95-ВР // Офіційний сайт Верховної Ради України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу:http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/20/95-вр.
7. Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей: Наказ Генерального прокурора України від 1 листопада 2012 року № 16-гн [Електронний ресурс]. – http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181060].
8. Про організацію прокурорського нагляду за додержанням і застосуванням законів: Наказ Генерального прокурора України від 7 листопада 2012 року № 3-гн [Електронний ресурс]. – [http://www.gp.gov.ua/ua/file_downloader.html?_m=fslib&_t=fsfile&_c=download&file_id=181100].
9. Про прокуратуру: Закону України від 5 листопада 1991 року ВР // Офіційний сайт

Верховної Ради України: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: № 1789-XII [http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1789-12].
10. Рабінович П. М. Європейські стандарти прав людини: онтологічні, гносеологічні та праксеологічні аспекти / П. М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2003. – № 2–3 (33-34). – С. 111–132.
11. Скакун О. Ф. Теорія права і держави: Підручник / О. Ф. Скакун. – К.: Алерта; КНТ; ЦУЛ, 2009. – 520 с.

Попов Г. В. Поняття і зміст захисту прокурором прав і свобод дітей

У статті автор досліджує захист прокурором прав і свобод дітей та формулює поняття захисту прав і свобод дітей.

Ключові слова: *права і свободи дітей, діяльність органів прокуратури прокурорський нагляд, правовий захист.*

Popov G. V. Concept and essence of prosecutor's protection of children's rights and freedom's

The article explores the prosecutor's protection of children's rights and freedom's and formulated the concept of human rights and freedoms of children.

Key words: *rights and freedoms of children, prosecutors activity, prosecutors supervision, legal protection.*

УДК 341.6

Черепій Петро Миколайович,
голова Івано-Франківського окружного адміністративного суду,
доктор права, заслужений юрист України,
старший викладач кафедри кримінального права і процесу
Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького

КРИМІНАЛЬНЕ СУДОЧИНСТВО ФЕДЕРАТИВНОЇ РЕСПУБЛІКИ НІМЕЧЧИНА ТА ЙОГО СТРУКТУРА

У статті здійснюється аналіз системи судочинства Федеративної Республіки Німеччини, визначено її структур та особливості організації практичної діяльності. Вказується на специфічні риси здійснення судочинства ФРН, визначається можливість запозичення окремих правових аспектів Німеччини та можливість їх впровадження у систему судочинства України.

Ключові слова: *судочинство, суддя, Закон «Про судочинство», федеральне судочинство.*

Постановка проблеми. Федеративна Республіка Німеччина займаючи домінуючі позиції в Європейському Союзі, виступає основоположницею у сфері судочинства та регулювання норм законодавства у цій сфері. Досвід Німеччини по органіці та структурній побудові системи судів може бути корисним у рамках організації реформування системи судочинства України. Наукова та практично значима актуальність дослідження полягає в тому, що аналізується практична діяльність системи судочинства ФРН та аналізується можливість впровадження окремих правових аспектів у вітчизняну судову систему.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Проблема дослідження судової системи країн Європейського Союзу загалом та ФРН, зокрема, у вітчизняній юридичній науці є малодослідженою. Тільки в окремих дослідженнях здійснюється опосередкований аналіз системи судочинства Німеччини та можливість його запозичення у вітчизняний право обіг. Методологічну основу нашого дослідження склали публікації А. В. Молдована, М. Цахла, В. М. Решетнікова та інших.

Постановка завдання. Метою статті є визначення структури системи судочинства ФРН, з'ясування взаємозв'язку між окремими ланками судової системи, їх повноваження, та можливість запозичення іноземного досвіду у вітчизняну галузь судочинства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кримінальне судочинство у ФРН базується в першу чергу на Основному Законі, Кримінально-процесуальному кодексі та Законі «Про судочинство» та є одним з найстабільніших у Європі. Кримінально-процесуальний кодекс ФРН, прийнятий у 1877 році, і нині діє в редакції від 7 квітня 1987 р.

Важливий етап у вдосконаленні кримінально-процесуального законодавства настав із введенням у дію КПК ФРН на території всієї об'єднаної Німеччини. З жовтня 1990 р. вступив в силу «Договір між ФРН і НДР про відновлення єдності Німеччини» від 31 серпня 1990 р. З цього моменту КПК почав діяти і на східних землях Німеччини.

Організація судів є справою земель. Закон про судоустрій визначає, які є суди, який вони мають склад і яку компетенцію. Землі визначають, де є суд, який суд і на якому місці будується, скільки судів повинно бути, як поділяється територіальна підсудність.

Закон про судоустрій надав землям можливість, заснувати Верховний суд першої інстанції. З цього скористалася тільки Баварія (§9 Ввідного закону до Закону «Про судоустрій»; ст.1 Закону «Про організацію звичайних судів в Республіці Баварії»«). Він замість Верховного суду землі згідно з Законами «Про виконання», «Про судоустрій» і «Процесуального закону федерації в Баварії» компетентний розглядати Справи про злочини (делікти) проти охорони держави, оскарження вироків суду першої інстанції (дільничного суду) і рішень по апеляції земельного суду; скарги, подані на порушення формального або матеріального права судом у прийнятому ним рішенні на підставі Закону про відповідальність за господарські злочини або Закону про адміністративні правопорушення [4].

До компетенції судів загальної юрисдикції належить розгляд усіх кримінально-карних дій. Порушення вимог, які встановила держава для забезпечення недоторканості прав членів суспільства та інтересів суспільства в цілому, має чинити незручності для порушників через систему покарань.

Врегулювання підсудності, особливо у провадженні в першій інстанції, є дуже складним явищем і структура судових установ цієї юрисдикції викладається тут за відносно спрощеною схемою.

За теорією кримінального права Німеччини кримінально карні дії залежно від їхнього складу поділяють на кримінальні проступки і злочини. У свою чергу злочини також мають кілька підвидів. Від класифікації зазначених дій залежить, якому з суддів підсудна певна кримінальна справа. Суди Німеччини, до компетенції яких належить кримінальна юрисдикція, мають складну чотирьохрівневу систему [3, с. 78].

Перший рівень – це дільничні суди, в яких суддя одноособово або в колегіальному складі (суд шеффенів) розглядає кримінальні справи у першій інстанції. Внутрішня організація дільничного суду побудована за двома напрямами: за кількісним складом суду та за суб'єктною ознакою (дорослі та молоді особи). Організувати роботу дільничного суду, зокрема, краще за суб'єктною ознакою. За таких підходів у дільничному суді утворено кілька різноскладових судових підрозділів для розгляду справ дорослих осіб.

Суд у складі одного професійного судді розглядає незначні кримінальні проступки, за які максимальною карою може бути позбавлення волі менш як на два роїш (§25 Закону «Про судоустрій»). Суддя у цьому підрозділі, розглядаючи звинувачення у вчиненні кримінального проступку, в першу чергу зобов'язаний з'ясувати і можливість застосування до особи виду покарання або засобу виправлення, не пов'язаного з позбавленням волі, а саме: помістити до медичного закладу для примусового лікування від алкоголізму чи наркоманії або до психіатричної лікарні; встановити нагляд за поведінкою; позбавити права на керування транспортним засобом; встановити тимчасову заборону або назавжди заборонити певну професійну діяльність (у закладах лікування, виховання, установах зв'язку, транспорту тощо); превентивний арешт; штраф у розмірі певної кількості денних заробітків та деякі інші [6].

Покарання у кримінальному судочинстві принципово застосовується тільки на підставі судового вироку після проведення повного судового процесу. Проте під час розгляду звинувачення у вчиненні незначних кримінальних правопорушень КПК Німеччини дозволяє визначити покарання без судового провадження, тобто у порядку спрощеного провадження. У таких випадках суддя ухвалює «судовий наказ» щодо

покарання. За таким порядком суддя може призначити покарання, якщо у звинуваченого є захисник у справі, у вигляді позбавлення волі умовно.

Інші кримінальні дії, за вчинення яких слід застосовувати кару у вигляді позбавлення волі менш як три роки, розглядаються судом шеффенів, тобто колегіальним складом суду, до якого входять непрофесійні судді, які обираються від населення згідно з виборчим списком самоврядних общин.

Як правило, суд шеффенів складається з трьох осіб – одного професійного судді і двох шеффенів. Шеффени разом з професійним суддею встановлюють винуватість підсудного і призначають відповідне покарання (§29 абз. 1 і 2 Закону «Про судоустрій») [5].

На рівні дільничних судів є окремі підрозділи, на які покладено кримінальну юрисдикцію щодо молодих осіб. Ці суди називаються судами у справах молоді. Необхідно зазначити, що це суди саме для молоді, а не тільки для неповнолітніх. За суб'єктною ознакою такі судові установи розглядають справи за звинуваченням у кримінальних проступках і злочинах неповнолітніх осіб віком від 14 до 18 років та повнолітніх молодих осіб віком від 18 до 21 року [6].

Судді у справах молоді, який розглядає справу одноособово, підсудні такі дії особи, за які можна покарати застосуванням виховних або суворо виховних заходів, що були перераховані раніше.

Суду шеффенів у справах молоді підсудні всі кримінальні проступки молодих осіб, які законом не віднесені до компетенції одноособового суду або до компетенції судової палати у справах молоді в земельному суді. Шеффени цих судів є особами, які мають тривалий досвід праці з молоддю і відібрані у спеціальному порядку. Один зі складу шеффенів при розгляді зазначених справ має бути особою іншої статі. Звичайний склад суду шеффенів для молоді (як і для дорослих) – один професійний суддя і два шеффени.

Такі вимоги пов'язані з уявленнями німецьких правників, психологів і вихователів щодо психологічного стану молодої особи під час здійснення судового провадження. Категорії справ щодо правопорушень, вчинених особами молодого віку, надано не лише правове, а й насамперед морально психологічне значення. У провадженні щодо справ молоді беруть також участь представники органів у справах молоді, які мають право і обов'язок акцентувати соціальні, виховні та піклувальні аспекти конкретної справи.

Земельні суди діють на другому рівні. Вони здійснюють судове провадження у двох інстанціях: перша – щодо кримінальних справ, які віднесено до їх підсудності, друга - апеляційна щодо судових актів, ухвалених дільничними судами при розгляді кримінальних справ. Виходячи із зазначеної компетенції ці суди за внутрішньою організацією поділяються на функціональні підрозділи, які здійснюють судове провадження у першій інстанції, і ті, що розглядають за апеляцією [1].

Ці підрозділи називаються палатами, засідають вони тільки колегіальним складом суду на відміну від дільничного суду. Але поділ на підрозділи не обмежується згаданим підходом. У земельному суді, як і в дільничному, застосовується також поділ за суб'єктною ознакою відносно осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності, тобто на палати для дорослих і палати для молоді.

Справи у першій інстанції слухають розширеним складом суду в підрозділах, що мають назву Великі палати.

До 28 лютого 1998 року кримінальні справи розглядалися судом Великої палати в складі двох професійних суддів і двох шеффенів по обвинуваченню особи у вчиненні звичайних тяжких злочинів, а також у складі трьох професійних суддів і двох шеффенів

по обвинуваченню особи у вчиненні дуже тяжкого злочину (умисне вбивство при обставинах, що обтяжують вину, або умисне вбивство без обставин, що обтяжують вину і т.п.), які не підсудні вищому земельному суду (§76 абз.1 Закону «Про судоустрій») [5].

Земельні суди діють також як суди апеляційної інстанції. До підрозділів за цим напрямом належать: звичайні малі палати з кримінальних справ, малі палати з кримінальних справ щодо молоді, великі палати з кримінальних справ щодо молоді.

Апеляційна скарга на рішення судді в одноособовому складі дільничного суду подається до малої палати земельного суду (один суддя і два шеффени), а на рішення у справах молоді - до іншої малої палати у справах молоді, яка засідає в такому самому складі, але його V представницький склад формується за формулою: один чоловік, одна жінка.

Апеляційна скарга на рішення дільничного суду шеффенів для дорослих незалежно від того, був це простий або поширений склад, розглядається у малій палаті з апеляційних справ земельного суду, а на рішення дільничного суду шеффенів у справах молоді – в окремій Великій палаті розгляду справ молоді. Вони діють з 1998 року у складі трьох суддів і двох шеффенів, обраних за раніше визначеним порядком.

Третім рівнем кримінального судочинства у ФРН є Верховні суди землі (у Берліні це Вищий суд), що діють як суди першої і ревізійної (касаційної) інстанцій (§122 абз.2 Закону «Про судоустрій»). Суди цього рівня не мають апеляційної компетенції. Справи розглядаються тільки колегіальними підрозділами – сенатами [5].

У системі судів Німеччини, що здійснюють кримінальну юрисдикцію, три рівні судів можуть бути судами першої інстанції, на відміну від судів, що здійснюють цивільну юрисдикцію. Такий підхід обумовлений насамперед тим, що тяжким і дуже тяжким злочинам німці надають надзвичайної уваги з погляду публічної значимості, а не тому, що вони являють собою труднощі правового напряму в межах національного законодавства; по-друге, тим, що при розгляді певних складів кримінальних обвинувачень суддям необхідно орієнтуватись у певних нормативних положеннях зі сфери доказового права та юридичної оцінки вчинених дій, що випливає з законодавства інших держав і міжнародних договорів, особливо тих, що узагальнюються терміном «європейське право».

Першій інстанції у Верховному земельному суді (сенату з п'яти професійних суддів) підсудні, зокрема, справи щодо дій, які кваліфікуються як державна зрада і зрада батьківщині, організована злочинність транснаціональних угруповань (торгівля зброєю, наркотиками, людьми або їхніми органами для трансплантації), тероризм, шпигунство.

Касаційні сенати Верховного Земельного Суду складаються з трьох професійних суддів (§116 Закону «Про судоустрій»). До їхньої компетенції віднесено скарги на апеляційні рішення малих палат земельних судів у справах дорослих осіб, великих і малих палат земельних судів у справах молоді та на деякі рішення, які було схвалено у першій інстанції дільничних судів шеффенів всіх видів, якщо вони не підлягають оскарженню в апеляційному порядку до земельних судів. Рідкісною є практика перегляду вироків суду першої інстанції з відділень кримінальних справ земельного суду; вона має місце, якщо йдеться про порушення законодавства землі.

Четвертий рівень кримінальної юстиції – це Федеральна судова палата Німеччини – остання інстанція у структурі судів загальної юрисдикції, до компетенції якої віднесено провадження у кримінальних справах. Ця судова установа є вершиною ієрархії судів, що здійснюють кримінальну юрисдикцію. Сенати й установи Федеральної судової палати розглядають касаційні скарги на рішення, ухвалені в першій інстанції земельними та вищими земельними судами. Це ті рішення, які не оскаржувалися в апеляційному

порядку. З цього випливає, що в такому разі Федеральна судова палата функціонально є єдиною і останньою інстанцією для оскарження судового акту [4].

Касаційна скарга розглядається в сенатах Федеральної судової палати, в якій судді зв'язані фактами, встановленими судом першої інстанції, і їх перевірка поширюється тільки на предмет правозастосовної діяльності.

За організаційною структурою в цьому суді утворено сенати та Великі сенати. Є п'ять сенатів з кримінальних справ Федеральної палати; чотири з них знаходяться у Карлсруе, і один – у Лейпцігу. Сенати в кримінальних справах засідають у складі п'яти суддів, які зобов'язані перевірити обставини справи тільки з позиції застосування норм права щодо встановлених фактів [1].

Кількісний склад Великого сенату визначається не законодавчими вказівками, а залежно від кількості сенатів, у складі яких виникли проблеми щодо правничих питань, які є предметом аналізу й оцінки у таких сенатах. Тому порядок формування Великого сенату залежить від вказівок Президента Федеральної судової палати. Він визначає порядок залучення обізнаних осіб та їх необхідну кількість для кваліфікованого розгляду спору. Таким чином, склад Великого сенату залежить від обізнаності суддів у справі та їх компетентності щодо змісту суперечливого правового питання.

Судові установи загальної юрисдикції мають окремі ієрархічні організації залежно від виду галузевої юрисдикції (кримінальної, цивільної), яким притаманні специфічні для їхніх юрисдикцій функції і порядок проведення судового провадження. Оскільки вони діють автономно, а галузеве судове провадження здійснюють різні судді, які належать до різних галузевих юрисдикцій, то на певну правову проблему об'єктивно можуть бути різні погляди, особливо, якщо така проблема виникла при одночасному застосуванні у певній правовій ситуації норм кримінального й цивільного законодавства [2]. Тому з метою вирішення колізійних питань правозастосування судами звичайної юрисдикції у Федеральній судовій палаті утворюється Об'єднаний Великий сенат у складі сімнадцяти суддів, які належать до сенатів з кримінальних і цивільних справ.

Таке утворення не є постійнодіючим і не має постійного складу суддів. Об'єднаний Великий сенат утворюється лише у виняткових випадках. Склад суддів, які залучаються до слухання справи і проведення судового засідання, визначається президентом Федеральної судової палати у рівній кількості від кожного з галузевих сенатів, яким було доручено вирішити спірну проблему. Якщо у з'ясуванні правового питання брали участь кілька сенатів різних галузевих напрямів, то до складу залучаються судді саме з цих сенатів. Але до загальної чисельності складу Об'єднаного Великого сенату має увійти однакова кількість суддів, які репрезентують Сенати кримінальної та цивільної юрисдикцій. Сімнадцятим суддею такого складу є Президент Федеральної судової палати. Керівники сенатів, в яких розглядалося правове питання, зобов'язані належати до складу такого представницького зібрання [2]. Рішення, що його приймає цей сенат, вважається схваленим від імені всієї Федеральної судової палати і має обов'язковий для виконання характер, а також є консультативно-роз'яснювальним взірцем для орієнтування всіх нижчих судів системи загальної юрисдикції відносно правової оцінки та правозастосовної практики судами при розгляді автентичних чи наближених до таких правовідносини.

Рішення в об'єднаному Великому Сенаті схвалюється абсолютною більшістю голосів. Усі голоси рівні. Засідання Об'єднаного Великого сенату є найвищою формою судочинства Федеральної судової палати, яка у пленарних режимах, на кшталт Верховного суду України, засідання не проводить. Об'єднаний Великий сенат не є інстанцією, яка переглядає рішення якого-небудь з сенатів кримінальної чи цивільної

юрисдикції. Цей орган здійснює ревізійні (касаційні) функції замість сенату чи Великого сенату галузевого напряму, тобто він працює паралельно у випадку необхідності, спричиненої певною правовою ситуацією. Отже, маємо закінчену організаційну і процесуальну структуру судової системи звичайної юрисдикції в Німеччині.

Висновки. Таким чином, система судочинства ФРН є чітко структурованою. Передбачені суди трьох інстанцій, які розглядають кримінальні справи різною юрисдикції. На нашу думку,позитивним моментом у судовій системі ФРН, є функціонування окремих судових установ, які займаються справами неповнолітніх та молоді. Такий підхід, окрім розмежування ступеня вчиненого правопорушення несе вагоме психологічне і виховне навантаження для молоді. загалом у судовій системі Німеччини передбачено також функціонування Федеральної судової палати, яка за своїми функціями нагадує Верховний суд України.

Список використаних джерел

1. Молдован А. В. Кримінальний процес: Україна, ФРН, Франція, Англія, США: Навчальний посібник. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – 352 с. [Електронний ресур]. – Режим доступу: http://radnuk.info/pidrychnuku/protses/512-moldovan/11458-123-------.html.
2. Решетніков Ф. М. Правові системи країн світу: довідник / Ф. М. Решетніков. – М.: Юрид.лит., 1993. – 256 с.
3. Судебные системы западных государств / Отв. ред.: Туманов В.А. – М.: Наука, 1991. – 240 с.
4. Цахло М. Судова система ФРН / М. Цахло. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.justinian.com.ua/article.php?id=1440.
5. Grundgesetz für die Bundesrepublik Deutschland. [Електронний ресур]. – Режим доступу: http://www.gesetze-im-internet.de/bundesrecht/gg/gesamt.pdf.
6. Nowak Robert Über die Gerechtigkeit / Robert Nowak. [Електронний ресур]. – Режим доступу: http://www.glaube.de/artikel/thema///-7a86dbb0b0.html.

Черепий П. Н. Уголовное судопроизводство Федеративной Республики Германия и его структура

В статье проводится анализ системы судопроизводства Федеративной Республики Германии, определено ее структур и особенности организации практической деятельности. Указывается на специфические черты осуществления судопроизводства ФРГ, определяется возможность заимствования отдельных правовых аспектов Германии и возможность их внедрения в систему судопроизводства Украины.

Ключевые слова: *судопроизводство, судья, Закон «О судоустройстве», федеральное судопроизводство.*

Cherepiy P. M. Criminal Justice of the Federal Republic of Germany and its structure

The article analyzes the judicial system of the Federal Republic of Germany, determine its structure and characteristics of the organization of practical activities. Points to the specific features of the proceedings of Germany, determined the possibility of borrowing some of the legal aspects of Germany and the possibility of their application in the court system of Ukraine.

Key words: *proceedings, the judge, the Law «On the Judicial System», the federal proceedings.*

УДК 347.97/.99

Кушакова-Костицька Наталія Вадимівна,
кандидат юридичних наук,
професор кафедри філософії права та юридичної логіки
Національної академії внутрішніх справ,
старший науковий співробітник,
заслужений юрист України

РОЗВИТОК ЕЛЕКТРОННОГО СУДОЧИНСТВА В УКРАЇНІ: ПРОБЛЕМНІ ПИТАННЯ

У статті розкривається проблема становлення в Україні системи електронного правосуддя. Аналізується зміст притаманного цьому виду правосуддя понятійного апарату: електронне правосуддя, електронне судочинство, електронний суд, суд он-лайн. Вказується на використання новітніх технологій і їхнього законодавчого закріплення в галузі судочинства.

Ключові слова: *судочинство, суд, електронне правосуддя, електронне судочинство, Інтернет.*

Постановка проблеми. Правосуддя в Україні – одне з наріжних питань сьогодення, яке формується в нашій державі під прапором періодичних судових реформ, починаючи від набуття незалежності (1991-1996 рр.). Наступні судові реформи (2001-2011 років), як і перша, суттєвих результатів та змін в процес вітчизняного судочинства не привнесли, тим більше їх ніхто реально і не очікував на підставі численних законодавчих ініціатив та організаційно-адмністративних заходів, що носили і носять, як правило, формальний та рекламний характер [17; 18; 6]. Не дала суттєвих результатів і так звана боротьба із корупцією, в якій часто звинувачують нашу судову систему. Ні Закон України «Про організаційно-правові основи боротьби з організованою злочинністю» 1993 р., ні Закон України «Про боротьбу з корупцією» 1995 р., ні популярний (чи, скоріше, популістський) Закон України «Про засади запобігання і протидії корупції» 2011 р. суттєво не змінили загальну ситуацію щодо здійснення правосуддя – довіра населення до суддівського корпусу та судового процесу, його ефективність та прийняті судами рішення залишаються серйозною суспільною і державною проблемою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, темі електронного правосуддя (судочинства) ще недостатньо приділяють уваги вітчизняні правники. Дуже мало статей в наукових фахових виданнях, вже не кажучи про монографії, коментарі, підручники, дисертації [14; 10; 1; 3]. Серед останніх можна зазначити, наприклад, дисертаційні роботи І.В.Гавриленка («Процесуальне право в інформаційному суспільстві: загальні тенденції розвитку», Самара, 2009) та Р.Нікітіна («Правове забезпечення використання електронно-інформаційних технологій кримінальному процесі», Владимир, 2005).

Заслуговують на увагу ряд публікацій в юридичних газетах (С.Пограничиний, М.Бондаренко, О.Головченко) і, звичайно, на різноманітних сайтах в Інтернет (не обов'язково юридичних) [2; 12]. Багато цікавої інформації є на англомовних сегментах Інтернет, зустрічаються запозичені і перекладені на російську та українську мову

публікації про електронні суди (e-court) різних країн, де судові системи он-лайн вже певний час впроваджені і активно використовуються [19; 20].

Методологічну основу нашого дослідження склали праці А. Абдулвалієва, В. Бринцева, А.Гаріфулліної, С.Круля, А.Павлушиної, Т.Полякової, Л.Ракітіної, О.Тульскої, Л.Филатової, А.Штейнера, В.Яркова,

Постановка завдання. Метою статті є розкриття проблеми становлення та перспектив розвитку в Україні системи електронного судочинства, характеристика сутності та змісту основного понятійного апарату цього виду судочинства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Які ж шляхи в напряму підвищення якості правосуддя підказує нам науковий аналіз юридичної теорії і практики, досвід країн «західної демократії» або «східного автократизму», дійсність нарешті? Видається, такі заходи, як примус і покарання можуть мати дієві наслідки тільки у випадку впровадження смертної кари за хабарництво або недобросовісно винесене судове рішення як максимум або відрубування руки (на зразок ще недавньої практики в ісламських країнах за законами шаріату) як мінімум. Очевидно, що у сучасних умовах такі міри сприйматимуться як нецивілізовані, негуманні і т.п., хоча їхня ефективність сумнів не викликає.

Подальший розвиток сучасної техногенної цивілізації, зокрема, у формі інформаційного суспільства пропонує інший варіант правосуддя – електронний, тобто на базі інформаційних технологій, що включає сьогодні автоматизацію певних судових процедур та спрощення інформування зацікавлених осіб через Інтернет, засоби мобільного зв'язку тощо. Введено в судову практику засідання он-лайн та їхній аудіозапис, електронний документообіг (внутрішній і зовнішній), забезпечено відкритий доступ в Інтернет до інформації на всіх стадіях судового процесу. Таким чином в юриспруденції з'явились нові поняття – електронне правосуддя, електронне судочинство, електронний суд або суд он-лайн тощо. І головне, що введення цих понять в юриспруденції не носить абстрактного характеру, а насамперед є результатом фактичного використання новітніх технологій і їхнього законодавчого закріплення в галузі судочинства. Внаслідок такої саморегуляції суспільства, коли інформатизація, автоматизація, віртуалізація процесів і т.п. є невід'ємною складовою всіх сфер життєдіяльності, вже сьогодні можна казати про певні позитивні рухи і в напряму судової реформи, а саме: підвищення відкритості та доступності судочинства, загальної ефективності та прискорення всіх судових процедур, ускладнення корумпованості та інших негативних явищ, що викликають обурення і формують правовий нігілізм у населення протягом десятиліть.

Система електронного судочинства є одним з елементів електронного урядування, що сьогодні розглядається як спосіб організації державної влади за допомогою інформаційних мереж, що забезпечує функціонування органів влади в режимі реального часу та робить максимально простим і доступним щоденне спілкування з ними громадян, юридичних осіб, неурядових організацій. У цьому контексті електронне судочинство можна визначити як використання у судочинстві сучасних інформаційних технологій. Це передбачає автоматизацію та здійснення он-лайн таких функцій, як подача позовної заяви, додатків до неї і надання відгуків на позови в електронному вигляді, доступ до судових актів, надання «електронних» доказів, розгляд справи он-лайн, розсилка учасникам процесу через Інтернет або через sms-повідомлення інформації щодо поточної справи, функціонування сайтів судів, на яких можна знайти інформацію з конкретного розгляду.

Очевидно, можна вважати новим рівнем розвитку правосуддя стан, коли зал судового засідання обладнаний сучасними технічними засобами, ведеться аудіозапис

засідання, є можливість оперативно підготувати судове рішення в електронному вигляді, а відвідувачі суду можуть отримувати всю необхідну інформацію про процес на його порталі тощо. Однак електронне правосуддя виникає тільки тоді, коли всі ці можливості закріплені на законодавчому рівні. Так, у новому Кримінальному процесуальному кодексі України вже передбачено статтею 35 «Автоматизована система документообігу суду» проводити процесуальні дії в електронному форматі [9].

Електронна система судочинства має ряд очевидних переваг: своєчасність інформування юристів; економія робочого часу співробітників судів; економія витрат на друк документів тощо. Серед її ключових особливостей на сьогодні треба відзначити такі:

- електронне заповнення позовних документів;
- он-лайн консультація з інформації і документів, що використовуються в процесі судочинства;
- проведення он-лайн засідання;
- електронні запити та надання електронних копій;
- можливість використання певної електронної адреси, на яку користувачі системи можуть отримувати інформацію з канцелярії суду або від юристів.

Не дивлячись на всі переваги електронного судочинства, треба відзначити і певні проблемні моменти. Це насамперед досить високий ризик втрати юридично важливої інформації, відсутність «комп'ютерної грамотності» на рівні кваліфікованих користувачів у суддів і співробітників апарату судів (що становить серйозну проблему для людей особливо старшого покоління); розробка та введення в експлуатацію (що в наших умовах ще більш складна справа) відповідного програмного забезпечення; необхідне технічне оснащення судів. Деякі дослідники відмічають проблему впровадження електронного судочинства через психологічний аспект, адже більшість наших громадян ще надає перевагу традиційному «паперовому» судочинству.

Очевидно, наслідком віртуалізації судового процесу стає доступність судової інформації для широкого кола юридичної спільноти та інших користувачів. Ймовірно, вітчизняні фахівці не поспішають із веденням такої системи – адже осіб, зацікавлених у втаємниченні такої інформації сьогодні мабуть більше, ніж тих, хто міг би нею скористатися. Але рух часу і технологічні зміни невідворотні, адже багато країн вже давно впровадили і активно користуються ними. Так, свого часу частиною судової системи США став «електронний суд» («e-court»), що забезпечує доступ для отримання інформації про судові справи та іншу визначену законодавством інформацію, пов'язану із судочинством. З 1998 року для повсюдного впровадження електронного зберігання у всіх федеральних судах США було прийнято систему «Управління справами / Електронний Архів справ» (Case Management / Electronic Case Files (CM/ECF)) для формування загальної інтегрованої системи, яка в свою чергу доповнена системою «Відкритий доступ до судових електронних звітів» (Public Access to Court Electronic Records (PACER) для забезпечення доступу до відповідних файлів в Інтернеті (http://www.pacer.gov/cmecf/).

На порталі E-court Australia визначаються етичні принципи електронного судочинства. По-перше, учасники судового процесу (судді, адвокати, юристи) мають бути досвідченими, професійними і безпристрасними. Система електронного судочинства Австралії передбачає, що одночасно протягом 6 місяців, які надаються на розгляд кожної справи, може вирішуватися мінімум 2000 справ. Діють окремі підсистеми розгляду судових справ та апеляцій, проведення судових процедур у режимі відеконференцій за допомогою програми Skype тощо (http://e-court.au.com).

Коли говорити про європейські країни, сьогодні прийнято ряд нормативно-правових актів Ради Європи, що сприяють формуванню там електронного судочинства. Це, наприклад:

- Висновок № 2 (2001) Консультативної ради європейських суддів для Комітету міністрів Ради Європи про фінансування та управління судами для забезпечення ефективності судових органів і виконання статті 6 Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод (від 23 листопада 2001 р.);
- Рекомендація № R (95) 11 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам стосовно відбору, обробки, подання та архівації судових рішень у правових інформаційно-пошукових системах (від 11 вересня 1995 р.);
- Рекомендація Rec (2001) 2 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо рентабельності розробки і зміни конструкції судових і юридичних інформаційних систем (від 28 лютого 2011 р.);
- Рекомендація Rec (2001) 3 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам щодо надання судових та інших юридичних послуг громадянам з використанням новітніх технологій (від 28 лютого 2011 р.);
- Рекомендація Rec (2003) 14 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про можливість взаємодії інформаційних систем у сфері правосуддя» (від 9 вересня 2003 р.);
- Рекомендація Rec (2003) 15 Комітету міністрів Ради Європи державам-членам «Про архівування електронних документів у правовій сфері» (від 9 вересня 2003 р.) тощо.

В Україні теж проводиться ряд заходів щодо організації та запровадження електронного судочинства. Зокрема, запроваджено електронні цифрові підписи, обладнано суди сучасною комп'ютерною технікою та необхідним програмним забезпеченням, про що свідчить звіт за підсумками роботи Державної судової адміністрації України (ДСА) у 2011 р. [11]. На виконання вимог Закону України «Про судоустрій і статус суддів» в Україні функціонує Єдина база даних електронних адрес, номерів факсів (телефаксів) суб'єктів владних повноважень, ведення якої відповідно до Положення про Єдину базу даних, затвердженого постановою Кабінетом Міністрів України від 5 січня 2011 року № 5, виконує ДСА [18].

Серед недоліків функціонування Єдиної бази даних можна вказати на недосконаліть програмного забезпечення, невиконання вимог чинного законодавства суб'єктами владних повноважень щодо реєстрації в ній, оскільки трапляються випадки відмови від реєстрації, мотивовані відсутністю адреси електронної пошти та факсу тощо.

Важливим для розвитку електронного судочинства в Україні є розробка Міжвідомчою робочою групою ДСА з впровадження електронного судочинства Концепції електронного суду України (e-court) та проект відповідних змін до законодавства [8]. Зокрема, Концепція електронного суду передбачає подачу позовів з віддаленого комп'ютера (автоматизованого робочого місця), відправку документів в електронному вигляді, обмін даними про справи та документів між автоматизованими системами різних виробників. У Концепції визначається формат файлу обміну даними по справі (*.xml) та sms-повідомлення, формат файлу при надсиланні документу в електронному вигляді (html-файл, що відповідає стандарту консорціуму W3C специфікації HTML 4.01.), формат квитанції про прийом файлу в електронному вигляді тощо [5].

Очікується, що реалізація проекту «Електронний суд» прискорить обіг інформації

та підвищити її якість, у результаті скоротяться терміни розгляду питань, що належать до компетенції судової системи, підвищиться прозорість і доступність вітчизняного правосуддя.

Щодо реальних надбань в контексті створення електронного судочинства в Україні, зазначимо, що сьогодні розроблено відповідну нормативно-правову базу, яка визначає порядок використання засобів Інтернет, роботи з електронною поштою, користування персональним комп'ютером, використання комп'ютерних програм, розміщення і постійне оновлення інформації на веб-порталі «Судова влада України» [16; 15; 13; 4; 7]. У результаті українські судді вже мають сертифіковані електронні підписи, доступ до мережі Інтернет за технологією ADSL, в судах запроваджено спеціалізоване програмне забезпечення по автоматизації судового документообігу. Всі суди, ДСА, установи та органи судової влади мають можливість використовувати власні сторінки або розміщувати інформацію на веб-порталі «Судова Влада України» за адресою http://court.gov.ua/.

Організаційно-технічною базою створення системи електронного судочинства в Україні повинна стати «Єдина судова інформаційна система» (ЄСІС), яка створюється з метою формування інформаційного простору судів загальної юрисдикції, ДСА, інших органів та установ судової системи та створення передумов для міжвідомчого обміну інформації [7]. Система ЄСІС повинна мати три контури доступу:

1) загальний (доступ до загальнодоступної судової інформації, у тому числі зовнішнім користувачам);

2) відомчий (доступ працівникам суду та ДСА до службової інформації, що не потребує спеціального захисту з урахуванням вимог постанови Кабінету Міністрів України від 29.03.2009 «Про затвердження Правил забезпечення захисту інформації в інформаційних, телекомунікаційних та інформаційно-телекомунікаційних системах»);

3) закритий (доступ чітко визначеним особам до закритої інформації (містить державну та військову таємницю, тощо). Закритий контур не має фізичного зв'язку з відомчим рівнем та виконується згідно з вимогами законодавчих та нормативно-правових актів з питань захисту інформації).

Через сайт судової влади користувач загального доступу матиме можливості доступу до інформації про судову владу взагалі та окремі організації (зокрема, контактну інформацію, часи прийому, зразки документів та інше); до копій судових рішень в Єдиному державному реєстрі судових рішень; до судової практики, що офіційно публікується Верховним судом України та вищими спеціалізованими судами; до графіків судових засідань.

Користувачем, зареєстрованим на сайті судової влади, може бути любий бажаючий. Йому надаються додаткові можливості щодо: 1) отримання повного тексту процесуальних документів по справах, де він є стороною процесу або адвокатом; 2) отримання автоматичного повідомлення (наприклад, електронною поштою) про зміну стану своїх справ та прийняття нових документів по справі; 3) подання в суд позовних заяв та документів по своїй справі в електронному вигляді з використанням електронного цифрового підпису.

Висновки. Таким чином можна зазначити, що ера «електронного правосуддя» в Україні – ще віддалена перспектива, однак перші кроки у створенні електронного судочинства зроблені, і сподіваємося, що невдовзі електронні новації замінять паперову рутину і суттєво полегшать звернення громадян до суду з одного боку та зроблять діяльність вітчизняних судів менш корумпованою і більш ефективною – з другого.

Список використаних джерел

1. Абдулвалиев А. Ф. Предпосылки и перспективы внедрения электронной формы уголовного дела в деятельность судебных органов / А. Ф. Абдулвалиев // Право и политика. – 2013. – №1. – С. 58-65.
2. Бондаренко М. Судочинство он-лайн: мрія чи реальність? / М. Бондаренко // Правовий тиждень. – 2009. – №48 (147).
3. Гарифуллина А. Х. Электронный протокол как новый вид доказательства и новый элемент удостоверительного аспекта уголовного судопроизводства / А. Х. Гарифуллина., О. С. Сухарева // Вестник Казанского юридического института МВД России. – 2012. – №9. – С.111-117.
4. Інструкція з діловодства в місцевому загальному суді, затверджена Наказом Державної судової адміністрації України від 27.06.2006. – № 68. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/z0860-06.
5. Квитанція електронного суду України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kbs.org.ua/files/koncept_d.pdf.
6. Концепція вдосконалення судівництва для утвердження справедливого суду в Україні відповідно до європейських стандартів: схвалено Указом Президента України від 10 травня 2006 року. – № 361/2006. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/361/2006.
7. Концепція галузевої програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/tu16/info_suddi/conzepcia/.
8. Концепція електронного суду України / Державне підприємство «Інформаційні судові системи». – К., 2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.kbs.org.ua/files/koncept_d.pdf.
9. Кримінальний процесуальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2013. – №9–10. – Ст. 88.
10. Круль С. М. Аналіз програмного забезпечення судової системи України // Верховенство права: історія, теорія, практика: матеріали міжнар. наук.-практ. конф. (22 грудня 2010 р.). – К., 2011. – С. 169-171.
11. Підсумки роботи Державної судової адміністрації України за 2011 рік. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/userfiles /pidsumki%202011(1).doc.
12. Пограничный С. Виртуальный суд: опыт и перспективы // Судебно-юридическая газета / С. Пограничный. – 2009. – №03 (003). – С. 4.
13. Положення про автоматизовану систему документообігу суду, затвердженого рішенням Ради суддів України від 26 листопада 2012 р. – № 30. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.court.gov.ua/969076/Ppasds1/.
14. Полякова Т. А. Проблемы создания правовых условий внедрения электронного документооборота в сферу судопроизводства и использования электронных документов в качестве доказательств / Т. А. Полякова, О. В. Тульская, Л. В. Филатова // Проблемы правовой информатизации. – 2007. – № 1. – С. 58.
15. Про виконання Програми інформатизації судів загальної юрисдикції, інших органів та установ судової системи на 2004-2006 роки і щодо створення Єдиної судової інформаційної системи: Рішення Ради суддів України від 09.02.2007. – № 8. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://ua-info.biz/legal/basede/ua-ameeut.htm.

16. Про затвердження Порядку ведення Єдиного державного реєстру судових рішень: Постанова Кабінету Міністрів України від 25.05.2006 р. – № 740. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://court.gov.ua/tu21/edrsr/fog/.
17. Про Концепцію судово-правової реформи в Україні: Постанова Верховної Ради України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1992. – № 30. – Ст. 426.
18. Про судоустрій і статус суддів: Закон України від 7 липня 2010 року. – № 2453-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2453-17/page.
19. Justice and Technology in Europe: How ICT Is Changing the Judicial Business / ed.: M.Fabri, F.Contini. – Alphen aan den Rijn: Kluwer Law Int., 2001. – 365 p.
20. Martinez A. C. E-Justice: Using Information Communication Technologies in the Court System / A. C. Martinez, P. F. Abat. – Hershey: IGI Global, 2009. – 270 p.

Кушакова-Костицкая Н. В. Развитие электронного судопроизводства в Украине: проблемные вопросы

В статье раскрывается проблема становления в Украине системы электронного правосудия. Анализируется содержание присущего этому виду правосудия понятийного аппарата: электронное правосудие, электронное судопроизводство, электронный суд, суд онлайн. Указывается на использование новейших технологий и их законодательного закрепления в области судопроизводства.

Ключевые слова: *судопроизводство, суд, электронное правосудие, электронное судопроизводство, Интернет.*

Kushakova-Kostytska N. V. Development of e-justice in Ukraine: challenges

The article deals with the problem of creation in Ukraine of e-justice. We analyze the meaning inherent in this type of justice conceptual apparatus: e-Justice e-justice, e-court judgment online. Specifies the use of new technologies and their legislative consolidation in legal proceedings.

Key words: *litigation, trial, judgment electronic, electronic proceedings, the Internet.*

УДК 342.5

Книш Віталій Васильович,
кандидат юридичних наук,
доцент, професор кафедри теорії та історії
держави і права
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

АНАЛІЗ ПОЗИТИВНОГО ДОСВІДУ КОНСТИТУЦІЙНО-ПРАВОВОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ (НА ПІДГРУНТІ КОНСТИТУЦІОНАЛІЗМУ ЗАРУБІЖНИХ КРАЇН)

У статті на основі аналізу норм конституційного законодавства зарубіжних країн досліджено особливості застосування конституційно-правової відповідальності цих країн у порівнянні з аналогічними правовими нормами, які діють в Україні. Автором узагальнено позитивні риси правового регулювання даного виду юридичної відповідальності, які існують в Україні, а також обґрунтовано можливість їх запровадження у правовій системі України.

Ключові слова: *відповідальність, юридична відповідальність, конституційно-правова відповідальність, конституційно-правова відповідальність у зарубіжних країнах.*

Постановка проблеми. Питання сутнісних та функціональних особливостей конституційно-правової відповідальності, як різновиду юридичної відповідальності, часто виступало предметом наукових досліджень у галузі конституційного права та конституційно-процесуального права. Причому, у юридичній науці наявні дослідження конституційно-правової відповідальності в цілому, як правового інституту, так і питання застосування конституційно-правової відповідальності окремих суб'єктів конституційних правовідносин зокрема.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Слід зазначити, що проблематика конституційно-правової відповідальності суб'єктів конституційних правовідносин у тій чи іншій мірі висвітлювалась у наукових дослідженнях, які здійснили К. Басін, В. Кафарський, І. Кресіна, В. Погорілко, В. Полевий, А. Червяцова, В. Шаповал та інші науковці.

Разом з тим, вищевказані дослідження в основному присвячувались проблематиці правового регулювання застосування конституційно-правової відповідальності в Україні, не враховуючи при цьому позитивного досвіду зарубіжних країн у цій сфері.

Постановка завдання. Метою даної наукової статті є висвітлення у контексті порівняльного аналізу позитивного досвіду зарубіжних країн з питань правового регулювання відносин, пов'язаних із застосуванням конституційно-правової відповідальності стосовно суб'єктів конституційних та державно-політичних відносин.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальна конституційно-правова відповідальність всіх суб'єктів державно-політичних відносин випливає зі змісту ст. ст. 3, 5 та 19 Конституції України [1].

Відповідно до ст. 3 Основного Закону України, людина, її життя і здоров'я, честь і

гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю. Права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави. Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави [1].

Отже, зі змісту ст. 3 Конституції України випливає конституційно-правова відповідальність держави та державних органів перед особою.

Відповідно до ч. 2 та ч. 3 ст. 5 Конституції України, носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ. Народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування. Право визначати і змінювати конституційний лад в Україні належить виключно народові і не може бути узурповане державою, її органами або посадовими особами. Ніхто не може узурпувати державну владу [1].

Отже, зі змісту ст. 5 Конституції України випливає конституційно-правова відповідальність держави, державних органів та посадових осіб перед народом.

Відповідальність держави, державних органів та посадових осіб, органів місцевого самоврядування перед особою та народом також випливає зі змісту ст. 19 Конституції України [1], у якій зазначено, що правовий порядок в Україні ґрунтується на засадах, відповідно до яких ніхто не може бути примушений робити те, що не передбачено законодавством. Органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України.

В свою чергу, також можна вести мову про конституційно-правову відповідальність державних органів, посадових осіб та органів місцевого самоврядування одне перед одним. Зокрема, у ст. 81 Конституції України визначено випадки, при умові настання яких народний депутат України втрачає депутатський мандат. У ст. 90 Основного Закону України визначено випадки можливого розпуску Президентом України Верховної Ради України, а у ст. 111 – можливість застосування процедури імпічменту до Президента України. Кабінет Міністрів України на підставі ч. 2 ст. 113 Конституції України відповідальний перед Президентом України і Верховною Радою України, підконтрольний і підзвітний Верховній Раді України, а в порядку, визначеному ст. 115 Основного Закону, може бути відправлений у відставку парламентом. Зі ст. 118 Конституції випливає конституційно-правова відповідальність місцевих державних адміністрацій перед Президентом України, Кабінетом Міністрів України, органами виконавчої влади вищого рівня та органами місцевого самоврядування [1].

Таким чином, конституційно-правова відповідальність державних органів, їх посадових осіб та органів місцевого самоврядування включає три основні аспекти:

1) відповідальність перед особою;
2) відповідальність перед народом України як єдиним джерелом влади;
3) відповідальність державних органів та органів місцевого самоврядування один перед одним в порядку підзвітності чи підконтрольності.

На нашу думку, усі ці три аспекти конституційно-правової відповідальності в Україні потребують подальшого удосконалення з урахуванням позитивного досвіду зарубіжних країн.

Якщо ж розглядати рамки конституційно-правової відповідальності державної влади України перед народом, то в цьому аспекті Україна поступається перед Польщею в плані визначення права законодавчої ініціативи. Якщо в Україні відповідно до ст. 93 право законодавчої ініціативи належить лише Президентові України, народним депутатам України, Кабінету

Міністрів України, Національному банку України, то у Польщі, крім державних органів, законодавча ініціатива належить також групі не менш, як 100 тис. громадян, які мають право обирати до Сейму [2].

Це свідчить про той факт, що державна влада України шляхом обмеження права законодавчої ініціативи для народу намагається обмежити свою відповідальність за законодавчу діяльність перед людиною і народом України, як єдиним джерелом влади.

Позитивним також у цьому плані є досвід Німеччини, Конституція якої передбачає, що до Петиційної комісії Бундестагу (нижньої палати парламенту) може звернутися кожний громадянин із проханням або скаргою на дії державних посадових осіб [3, с. 299]. Звідси випливає відповідальність німецького парламенту за здійснення парламентського контролю, що позитивно його характеризує, на відміну від парламенту України.

Удосконалення також потребують процедури притягнення державних органів та посадових осіб до відповідальності в Україні. Наприклад, якщо у порядку ст. 111 Конституції України питання про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту ініціюється більшістю від конституційного складу Верховної Ради України, рішення про його обвинувачення приймається двома третинами парламенту, а остаточне рішення про усунення Президента України з поста в порядку імпічменту приймається Верховною Радою України не менш як трьома четвертими від її конституційного складу, то у Польщі ця процедура є простішою. За порушення Конституції або законів, а також за вчинення злочину Президент може бути притягнутий до відповідальності Державним трибуналом. Постанова про притягнення Президента до відповідальності може бути прийнята Національними зборами (Сеймом і Сенатом разом) не менш, як двома третинами голосів від законної кількості членів і за умови, що пропозиція про це буде внесена не менш як однією чвертю всіх членів Національних зборів [2]. Це свідчить про те, що в Україні свідомо і цілеспрямовано ускладнено механізм притягнення вищих державних посадових осіб до юридичної відповідальності.

Якщо ж розглядати відповідальність уряду за свою політику, то тут позитивним для України може бути конституційний досвід Японії. Відповідно до ст. 17 Закону Японії «Про структуру державних виконавчих органів», кожен міністр має двох заступників: парламентського і адміністративного. Це пояснюється тим, що японські міністри не є спеціалістами, тому реальним керівником міністерства є адміністративний заступник – професійний чиновник зі спеціальною освітою [3, с. 509]. Це свідчить про позитивну конституційно-правову відповідальність уряду Японії за результати своєї діяльності перед суспільством та про його професіоналізм.

Позитивним також є досвід Японії в контексті функціонування органів місцевого самоврядування. Зокрема, ст. 91 Закону Японії «Про місцеве самоврядування» передбачає можливість заміни місцевих зборів, як представницького органу у селищах, загальними зборами мешканців, тобто прямим самоврядуванням [3, с. 515]. Це, на наш погляд, стимулює відповідальність представницьких органів місцевого самоврядування, сприяє ефективності їх діяльності, а тому може бути корисним для українського державотворення.

Висновки. Таким чином, механізм конституційно-правової відповідальності суб'єктів державно-політичних відносин не забезпечує належним чином зв'язку між правовою та організаційною основою діяльності державної влади та місцевого самоврядування в Україні, а тому потребує подальшого удосконалення з урахуванням досвіду зарубіжних країн у цій сфері, однак зі збереженням специфіки та державотворчих

традицій самої України. Крім того, подальшого удосконалення потребує сама правова та організаційна основа діяльності державного апарату України.

Список використаних джерел

1. Конституція України від 28.06.1996 р. зі змінами і доповненнями, внесеними Законом України № 29252-VI від 01.02.2011 р. // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 10. – Ст. 68.
2. Конституція Польщі, прийнята Національними зборами Польщі 02.04.1997 р. та затверджена на референдумі 25.05.1997 р. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://constitutions.ru/archives/182.
3. Конституційне право зарубіжних країн: Навч. посібник / М. С. Горшеньова, К. О. Закоморна, В. О. Ріяка та ін.; За заг. ред. В. О. Ріяки. – 2-е вид., допов. і перероб. – К.: Юрінком Інтер, 2006. – 544 с.

Кныш В. В. Анализ положительного опыта конституционно-правовой ответственности (на основании конституционализма зарубежных стран)

В статье на основе анализа норм конституционного законодательства зарубежных стран исследованы особенности применения конституционно-правовой ответственности этих стран по сравнению с аналогичными правовыми нормами, которые действуют в Украине. Автором обобщены положительные черты правового регулирования данного вида юридической ответственности, которые существуют в Украине, а также обоснована возможность их внедрения в правовую систему Украины.

Ключевые слова: *ответственность, юридическая ответственность, конституционно-правовая ответственность, конституционно-правовая ответственность в зарубежных странах.*

Knysh V. V. Analysis of the positive experience of constitutionally law responsibility (on the grounds of constitutionalism foreign countries)

On the basis of analysis of the constitutional law of foreign countries peculiarities of application of constitutionally law responsibility of these countries (in comparison with similar constitutional chapters in Ukraine). The author summarizes the positive features of the legal regulation of this type of responsibility that exist in Ukraine, but also gives the possibility of their introduction in the juridical system of Ukraine.

Key words: *responsibility, juridical responsibility, constitutionally law responsibility, constitutionally law responsibility in foreign countries.*

УДК 347.963

Томіленко Вікторія Петрівна,
старший науковий співробітник
відділу досліджень проблем ювенальної юстиції
Науково-дослідного інституту
Національна академія прокуратури України

ОСОБЛИВОСТІ УКЛАДАННЯ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У СПРАВАХ ЗА УЧАСТЮ НЕПОВНОЛІТНІХ (ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД)

У статті автор досліджує особливості укладання угоди про визнання винуватості у справах за участю неповнолітніх в США, Канаді та Німеччині, аналізує ефективність запровадження інституту про визнання винуватості в Україні та надає пропозиції для мінімалізації негативних проявів запровадження зазначеного інституту.

Ключові слова: *повноваження прокурора, скорочена процедура кримінального провадження, угода про визнання винуватості.*

Постановка проблеми. Останнім часом особливо актуальними в юридичній літературі, є питання присвячені реформуванню кримінального процесу України.

Так, результатом багаторічної співпраці законодавців стало прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України, у якому враховано рекомендації міжнародних експертів та правничих організацій.

Головною метою реформуванню стало імплементування позитивного міжнародного досвіду, скорочення процедури судового розгляду та досудового розслідування, наближення їх до європейських стандартів.

Однією з новел вітчизняного кримінального процесу можна вважати запровадження інституту угоди про визнання винуватості, зокрема у справах за участю неповнолітніх.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній літературі проблемам участі неповнолітніх у кримінальному провадженні приділяли увагу вітчизняні та іноземні вчені. Зокрема ці питання висвітлювались у працях Г. Ганової., І. Гуковської, І. Долгової, Л. Каневського, Е. Кельвіна, В. Леоненка С. Маркус, М. Михеєнка, Г. Міньковського, Г. Омельяненка, І. Присяжнюка, А. Романюка М. Туркота, Д. Шайна, І. Швартц, Р. Шеперда та ін.

Постановка завдання. Метою цієї статті є дослідження особливостей укладання угоди про визнання винуватості у справах за участю неповнолітніх в зарубіжних країнах, аналіз ефективності впровадження даного інституту в Україні та формування пропозицій для мінімалізації негативних проявів запровадження даного інституту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Зарубіжні інститути кримінального процесу пройшли великий історичний шлях становлення й розвитку, у тому числі інститут угоди про визнання винуватості. Так, активно діє та використовується угода про визнання винуватості в кримінальному процесі США.

В англійській та американській юридичній літературі зазначається, що вирішення справ шляхом судового розгляду справи із застосуванням розгорнених змагальних процедур – це, скоріш за все, виключення із загального правила, ніж чим правило, і вирішальне значення найчастіше мають відносини обвинуваченого і прокурора на самому початку процесу [5, p. 45].

Близько 90% відсотків справ в США за участю неповнолітніх вирішуються в ході переговорів з прокурорами та завершуються укладанням угод. Даний інститут застосовується на практиці більш ніж 150 років [3, p. 397].

Характерною особливістю англосаксонської моделі угоди є майже абсолютна дискрейційність повноважень прокурора. Тобто наявність повноважень, які він застосовує на власний розсуд.

Проте, в своїй діяльності, зокрема, що стосується укладання угод про визнання винуватості з неповнолітніми ювенальний прокурор як правило керується Федеральними правилами кримінального провадження в окружних судах США, Національними стандартами асоціації окружних прокурорів «Злочинність неповнолітніх» від 1989 р. № 19.2, Стандартами ювенального правосуддя, тощо [8, p. 3].

Так, відповідно до Федеральних правил угода про визнання винуватості укладається з ініціативи як ювенального прокурора, так і обвинуваченого, його захисника з урахуванням інтересів неповнолітнього обвинуваченого, а також інтересів суспільства.

Ювенальний прокурор не має права ініціювати або продовжувати процедуру укладання угоди, якщо йому стало відомо про те, що неповнолітній обвинувачений не винний у вчиненні злочину або окремих епізодів злочину.

Як засвідчує юридична практика, велика кількість неповнолітніх визнають себе винними у злочинах, які вони не вчиняли. Це пояснюється віковими, інтелектуальними, соціально-психологічними, психофізичними та іншими особливостями неповнолітніх. Для них характерні істотні викривлення моральної та правової свідомості, неврівноваженість, імпульсивність, несформована система цінностей, слабовілля. Неповнолітні можуть перебувати під впливом друзів, батьків та інших людей, боятися судового розгляду справи. Тому ювенальний прокурор обов'язково повинен впевнитись в тому, що обвинувачений свідомо та добровільно визнає себе винним у вчиненому злочині, а також в тому, що його права не порушуються.

Вирішуючи питання щодо укладання угоди про визнання винуватості, прокурор, зобов'язаний врахувати певні обставини, а саме: характер і тяжкість обвинувачення, ступінь і характер сприяння обвинуваченого у проведенні кримінального розслідування стосовно інших осіб, наявність доказів, які б підтверджували вину особи [7].

Для укладання угоди про визнання винуватості недостатньо добровільного визнання вини неповнолітнього злочинця у вчиненні злочину, необхідно, щоб цей факт підтверджувався доказами. Прокурор повинен оцінити кожний доказ з точки зору належності, допустимості та достовірності довести вину поза всякими розумними сумнівами.

У федеральних судах США, відповідно до пункту 11 Федеральних правил кримінального процесу, угода про визнання винуватості як правило укладається в письмовій формі. Проте слід зазначити, що угода між прокурором, обвинуваченим може бути укладена і в усній формі. Даючи згоду на укладання угоди як письмово, так і усно, обвинувачений тим самим відмовляється від конституційних прав. Найголовніше – це відмова від права на суд присяжних, гарантованого поправкою VI до Конституції США.

На відміну від України, у США дозволяється укладати угоду у кримінальному провадженні в якому бере участь потерпілий. Більше того, потерпілий відіграє принципову роль в тому, щоб прокурор уклав угоду з обвинуваченим. Визнання вини в кримінальному процесі США автоматично тягне за собою винесення обвинувального вироку. Тому перед тим, як розпочати обговорювати питання щодо укладання угоди з обвинуваченим, прокурор з'ясовує позицію потерпілого. Виходячи із своєї особистої практики прокурор, пояснює йому сильні та слабкі сторони обвинувачення, а також висловлює думку щодо тривалості судового розгляду справи. Хоча потерпілий і не приймає остаточного рішення щодо укладання угоди, позитивною практикою вважаються випадки коли рішення прокурора співпадає з волевиявленням потерпілого.

Якщо підсудний робить заяву про визнання себе винним, угода про визнання вини має містити положення про те, що прокурор не пред'являтиме або відкине інше обвинувачення; рекомендуватиме або погодиться не заперечувати проти прохання підсудного щодо застосування певної міри покарання чи меж міри покарання; дасть згоду на те, що окрема міра покарання чи межі міри покарання забезпечують прийняття правильного рішення у справі.

Коли сторони дійдуть згоди щодо змісту угоди, вони повинні оголосити угоду про визнання вини у відкритому судовому засіданні.

Що стосується конституційних норм відправлення правосуддя, то суд має звернутися до підсудного у відкритому судовому засіданні та упевнитися в тому, що заява про визнання вини зроблена добровільно та свідомо. Для цього суд приводить підсудного до присяги та опитує його для того, щоб упевнитися у розумінні ним своїх прав, а також у тому, що з визнанням своєї вини, він від них відмовляється. До таких прав відносяться: право не свідчити проти себе; право не визнавати свою вину та постати перед судом; право на суд присяжних; право на захисника на всіх етапах включно з судом; право на обов'язкову дачу показань свідків; право давати показання на свій захист тощо.

Крім того, суд має впевнитись в тому, що підсудний розуміє висунуте проти нього обвинувачення (пункти обвинувачення) щодо якого (яких) він робить заяву про визнання своєї вини; проінформований про максимальну та мінімальну можливі міри покарання,термін відбуття покарання, штраф, реституцію чи конфіскацію майна; розуміє можливий вплив порядку визначення міри покарання; розуміє будь-яке положення угоди про визнання вини, яким скасовується право на оскарження обвинувального вироку/міри покарання; відсутності обіцянок стосовно умов угоди про визнання вини або міри покарання з боку будь-якої особи перед підсудним, спрямованих на те, щоб змусити його визнати свою вину; відсутності тиску, погроз відносно нього або членів його сім'ї , спрямованих на те, щоб змусити зробити заяву про визнання вини тощо.

Подібна процедура передбачена і в законодавстві Канади.

Так, в Законі Канади «Про ювенальну юстицію» передбачено можливість укладання угоди між поліцейським, прокурором та неповнолітнім. У результаті переговорів з прокурором до неповнолітнього можуть бути застосовані так звані позасудові санкції, які є альтернативою звичайному розгляду справи в суді. Ці санкції, як правило, застосовуються у випадках, коли неповнолітній вчинив злочин при обтяжуючих обставинах або мав місце рецидив [2].

Позасудові санкції можуть бути застосовані лише у таких випадках:

1) інші позасудові заходи не мають позитивного впливу на неповнолітнього: попередження, попередження поліції, попередження прокурора, залучення до громадських програм тощо;

2) санкції, які пропонуються застосовувати дозволені місцевими органами влади;
3) доцільність застосування програми реабілітації для неповнолітнього;
4) неповнолітній знає, в чому його обвинувачують та міру покарання, повністю проінформований про свої права;
5) неповнолітній визнає себе винним у вчинені злочину;
6) достатня кількість доказів, які підтверджують вину неповнолітнього;
7) батьки повністю проінформовані про характер і зміст справи щодо їх неповнолітньої дитини.

Закон передбачає перелік випадків, за наявності яких забороняється застосовувати до неповнолітнього спрощену процедуру кримінального провадження та позасудові санкції:

1) неповнолітній не визнає свою вину у вчиненні злочину;
2) неповнолітній бажає повного розгляду справи у суді;
3) неповнолітнього не допускають до участі в програмі через серйозність вчиненого злочину.

На відміну від США та Канади, країни Європи демонструють стриманий підхід до скороченої процедури та укладання угоди про визнання винуватості.

В сучасному кримінальному процесі Німеччини прокурор наділений мінімальним обсягом дискреційних повноважень. Проте у справах за участю неповнолітніх він відіграє одну з головних ролей.

Відповідно до Закону республіки Німеччина «Про ювенальну юстицію», ювенальна юстиція характеризується принципом «субсидіарності» або «мінімального втручання». Це означає, що кримінальне переслідування відносно неповнолітнього застосовується лише в крайніх випадках. Зазвичай, справа вирішується в ході переговорів з прокурором [4]. Сама ж угода реалізується у таких формах:

1) прокурор може звільнити обвинуваченого від кримінальної відповідальності за злочин невеликої тяжкості. Угода здійснюється у кримінально-процесуальному порядку, полягає у підготовці прокурором документа, в якому міститься обвинувачення особи у вчиненні злочину і покарання за нього. За цією формою визнання вини покарання може включати штрафні санкції. Прокурор має отримати дозвіл від судді для того щоб документ набув юридичної сили;

2) угода про визнання вини втілюється шляхом ведення переговорів між прокурором та обвинуваченим (його захисником). Така форма угоди, на відміну від попередніх, не замінює суд. Проте перевага для прокурора полягає у тому, що прокурор може висунути обвинувачення у менш тяжкому злочині, а також у подальшому застосуванні більш м'якого покарання [6, p. 35-38].

В ході переговорів з прокурором у разі визнання неповнолітнім вини до нього можуть бути застосовані наступні санкції:

1) заходи виховання (Erziehungsmassregeln). Мета даних заходів – не покарання злочинця, а його виховання для забезпечення його правомірної поведінки і зниження до мінімуму ймовірності скоєння злочинів у майбутньому. Заходи виховання підрозділяють на вказівки (Weisungen) і приписи надати допомогу у вихованні (Hilfe zur Erziehung);

2) *вказівки* – обов'язки і заборони, що регулюють спосіб життя підлітка і внаслідок цього сприяють вихованню. Абз. 1 § 10 Закону містить наступний перелік обов'язків, до яких належать: дотримуватися вказівки про місце перебування; жити в родині чи соціальному закладі; займатися навчанням або роботою; знаходитися під керівництвом і наглядом певної особи; брати участь в курсі соціального тренінгу; примиритися з

потерпілим; не підтримувати відносини з певними людьми або не відвідувати місця розваг; обов'язок брати участь у вивченні правил дорожнього руху.

Існують також заходи примусу: попередження (Verwarnung), обов'язки (Auflagen) і арешт (Jugendarest). Зупинимось на характеристиці кожного з них.

Відповідно до § 14 Закону, суд вправі винести на адресу неповнолітнього попередження, що підкреслює злочинний характер вчиненого ним діяння в разі вчинення злочину невеликої тяжкості і позитивної характеристики особистості правопорушника.

§ 15 Закону виділяє наступні різновиди обов'язків: посильне відшкодування шкоди, заподіяної злочином; особисто вибачитися перед потерпілим; виконати певні роботи.

Арешт відповідно до § 16 Закону може бути призначений: «у вільний час» (використовується вільний час від роботи та навчання); на короткий термін (2-4 дні); на тривалий термін (1-4 тижнів).

Заходи виправлення і безпеки (Massregeln der Besserung und Sicherung). У § 7 Закону передбачені наступні заходи: поміщення в психіатричну клініку; поміщення в лікувальний заклад для примусового лікування від алкоголізму чи наркоманії; встановлення нагляду за поведінкою; позбавлення права керувати автомобілем; превентивне ув'язнення; позбавлення волі. Дана міра не є пріоритетною в Німеччині. Позбавлення волі застосовується тільки в самих крайніх випадках, коли дія за допомогою альтернативних заходів не представляється ефективним.

Як тільки неповнолітній правопорушник виконав всі зобов'язання, прокурор пропонує ювенальному судді закрити справу відносно нього.

Слід зазначити, що відповідно до ст. 468 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України) між прокурором, підозрюваним чи обвинуваченим може укладатися угода про визнання винуватості, на відміну від законодавства США відповідно до якого угоду може укладати і захисник.

Особливістю угоди про визнання винуватості є те, що її укладання, з одного боку, має на меті пом’якшення покарання обвинуваченого, уникнення невизначеності щодо покарання у суді, а з другого – зменшення бюджетних витрат та економія процесуального часу, зменшення навантаження на систему кримінального провадження тощо.

Згідно зі ст. 469 КПК України, ініціатива про укладання угоди про визнання винуватості може виходити як від підозрюваного(обвинуваченого), так і від прокурора. Прокурор наділений виключним правом укладати зі сторони обвинувачення таку категорію угод. Таким чином, підозрюваний, обвинувачений звертається з клопотанням про укладання угоди.

Умовами, за наявності яких може бути укладено угоду про визнання винуватості, є:

1) визнання підозрюваним (обвинуваченим) своєї повної винуватості у вчиненні кримінального правопорушення;

2) кримінальне правопорушення належить до категорій кримінальних проступків, злочинів невеликої тяжкості, тяжких злочинів, внаслідок яких шкода завдана лише державним та суспільним інтересам;

3) відсутність потерпілого у кримінальному провадженні.

Порядок укладання угоди про визнання винуватості у справах за участю неповнолітніх обумовлені передусім їх особливим процесуальним статусом.

Враховуючи те, що психічний та розумовий розвиток неповнолітніх обумовлює нестійкість їх характеру, мислення та життєвої позиції законодавець встановив додаткові гарантії, що забезпечують з’ясування обставин, які підлягають доказуванню у

кримінальному провадженні, а також додаткову охорону прав і законних інтересів неповнолітніх.[1, с. 376].

Проте, аналіз Глави 38 КПК України дає підстави стверджувати, що питання укладання угоди про визнання винуватості у справах за участю неповнолітніх залишається невизначеним. Зважаючи на це, слід застосовувати до неповнолітніх загальну процедуру укладання угоди, визначену Главою 35 КПК України, з урахуванням особливостей суб'єкта кримінального правопорушення.

Відповідно до наказу Генерального прокурора України «Про організацію діяльності органів прокуратури щодо захисту прав і свобод дітей» від 1 листопада 2012 року № 16-гн прокурори зобов'язані роз'яснювати неповнолітнім підозрюваним (обвинуваченим) та їх законним представникам право на укладання угод про визнання вини. При цьому слід ретельно з'ясовувати питання щодо відсутності у будь-якій формі примусу до укладання угод неповнолітніми підозрюваними (обвинуваченими), усвідомлення ними передбачених законом наслідків таких дій, зокрема обмеження права на оскарження вироків.

У силу своїх вікових та психологічних особливостей питання укладання угоди про визнання винуватості за участю неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого повинно вирішуватися спільно з його законним представником.

Участь законного представника у кримінальному провадженні є важливою складовою механізму забезпечення прав неповнолітнього підозрюваного чи обвинуваченого на захист та регулюється ст. ст. 44, 488 КПК України.

Проблемним питанням є розходження думок законного представника та неповнолітнього стосовно доцільності укладання угоди про визнання винуватості. За загальним правилом, законний представник користується процесуальними правами підозрюваного чи обвинуваченого (ст. 42 КПК України), інтереси якого він представляє, за винятком тих, які є невід'ємними правами особи.

Зважаючи на те, що угода про визнання винуватості передбачає беззастережне визнання винуватості у вчиненні кримінального правопорушення особою, а також всіх передбачених законом наслідків таких дій можна зробити висновок про те, що визнання вини у скоєнні злочину є невід'ємним правом неповнолітнього і рішення щодо укладання угоди про визнання винуватості приймається неповнолітнім самостійно.

Висновки. Аналізуючи ефективність укладання угоди про визнання винуватості, у справах за участю неповнолітніх, слід виділити основні переваги та недоліки:

1) для неповнолітніх однією з переваг укладання угоди є уникнення ризику в суді. Загальновідомо, що судовий процес не є досконалим методом виявлення фактів. До факторів, які впливають на хід вирішення справи можна віднести професійну майстерність захисника або прокурора, наявність свідків, відношення суді, присяжних і навіть везіння. Таким чином, укладаючи угоду про визнання винуватості кожна із сторін зацікавлена в обмеженні ризику;

2) до переваг укладання угоди можна віднести звільнення від кримінального переслідування, пришвидшення процесу реабілітації, скорочення розриву у часі з моменту вчинення злочину до винесення кінцевого рішення по справі, уникнення психологічного тиску та негативного впливу на неповнолітнього під час розгляду справи в суді;

3) для прокурорів перевагами є: зниження навантаження, уникнення нераціональних судових витрат, зниження відсотка нерозглянутих справ тощо.

Проте, основними недоліками та проблемами, з якими може зіткнутися наша держава при практичній реалізації такого інституту, – це загроза зловживання владою з

боку законних представників неповнолітнього, а також великий ризик судової помилки, враховуючи той факт, що для неповнолітніх характерна самообмова, і насправді вони можуть бути невинними у вчиненні злочину.

З метою мінімізації негативних проявів доцільно було б посилити прокурорський нагляд за забезпеченням прав особи при укладанні угоди, а також активно залучати психолога, лікаря чи педагога під час здійснення кримінального провадження щодо неповнолітнього.

Список використаних джерел

1. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т.2/К82 Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.; за заг. ред. В. Я.Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова – Х.: Право, 2012.– 376 с.
2. Canada's Youth Criminal Justice Act. [Електрон.ресурс.].– Режим доступу: http://en.wikipedia.org/wiki/Youth_Criminal_Justice_Act.
3. Fisher G. Plea bargaining's triumph: a history of plea bargaining in America / G. Fisher. – Stanford University Press, 2003. – P. 397.
4. Juvenile Justice in Germany: Between Welfare and Justice. [Електрон.ресурс.].– Режим доступу: www.esc-eurocrim.org/files/juvjusticegermany_betw_welfar_justice.doc.
5. Lubenskiy A. Criminal Justice in the USA: Visibility and Reality / A. Lubenskiy // Soviet Justice.–1983. № 7. – P. 45.
6. Ma Y. Prosecutorial discretion and plea bargaining in the United States, France, Germany and Italy: comparative perspective/ Y. Ma // International Criminal Justice Review.– 2002.–Volume 12.– P.35-38.
7. Prosecution Standard 19.2 Juvenile Delinquency. [Електрон.ресурс.].– Режим доступу: https://www.ncjrs.gov/App/publications/Abstract.aspx?id=121452.
8. Robert E., Shepered. J. R. Plea Bargaining in Juvenile Court / E. Robert, J. R.Shepered // Criminal justice, Volume 23, number 3, Fall 2008. – P. 3.

Томиленко В. П. соглашение о признании вины по делам с участием несовершеннолетних (зарубежный опыт)

В статье автор исследует особенности заключения сделки о признании вины по делам с участием несовершеннолетних в США, Канаде и Германии, анализирует эффективность введения института о признании виновности в Украине и предоставляет предложения для минимизации негативных проявлений введения указанного института.

Ключевые слова: *полномочия прокурора, сокращенная процедура уголовного производства, соглашение о признании вины.*

Tomilenko V. P. Plea bargaining in juvenile justice court (foreign experience)

The article explores the features of the agreement on the recognition of guilt in cases involving minors in the U.S., Canada and Germany, examines the effectiveness of the introduction of the insritution of guilt in Ukraine and provides suggestions to minimize the negative effects of the introduction of this institution.

Key words: *powers of the prosecutor, criminal proceedings,plea bargaining.*

УДК 432.5

Мегедин Іван Володимирович,
кандидат економічних наук,
заступник директора з навчально-методичної роботи,
практичного навчання і працевлаштування
ВП НУБіП України «Заліщицького аграрного коледжу
ім. Є. Храпливого»

Ковалик Володимир Васильович,
кандидат історичних наук,
методист з науково-дослідної та пошукової роботи
викладачів і студентів ВП НУБіП України
«Заліщицького аграрного коледжу ім. Є. Храпливого»

ОСОБЛИВОСТІ ПРАВОВОГО СТАТУСУ ДЕРЖАВНОГО СЛУЖБОВЦЯ

У статті на основі аналізу наукової літератури та нормативно-правових актів України автори висвітлюють особливості правового статусу державного службовця. Аналізуються головні елементи правового статусу, права і обов'язки державного службовця.

***Ключові слова**: державний службовець, державна служба, службові права і обов'язки, стимули в державній службі.*

Постановка проблеми. Одним із напрямів державно – правової реформи є адміністративна реформа, у межах якої і відбувається процес реформування такого інституту адміністративного права, як державна служба.

З огляду на те, що вирішення означених проблем державного будівництва має не лише науково-теоретичну значимість, але й відіграє вагому роль в житті як суспільства в цілому, так і кожного окремого громадянина цього суспільства, оскільки так чи інакше, йдеться про ступінь його захищеності від можливих проявів державного свавілля та про рівень забезпечення його прав, необхідність політико – правового дослідження державної служби її історичного розвитку видається незаперечно актуальною справою.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження питань державної служби займалися такі визначні вітчизняні фахівці в галузі правової і політичної науки, як: В. Авер'янов, Ю.Битяк, І. Голосніченко, Н. Грінівецька, І Коліушко, І. Пахомов та інші. Також вагомий внесок у дослідження і розробку інституту державної служби внесли такі відомі зарубіжні фахівці як: А. Барабашев, Д. Бахрах, Б. Гурне, А. Оболонський, Ю. Старилов та інші.

Виклад основного матеріалу дослідження. Одним із головних понять у системі державної служби є поняття «державного службовця». Взагалі, слово «службовець» є похідним від слова «служба», яке має кілька значень. Зокрема, під службою може розумітися як вид діяльності людей, так і самостійна установа чи структурний підрозділ установи.

Службовець – це громадянин, що обіймає посаду на підприємстві, в установі чи організації і здійснює адміністративну діяльність, чи соціально-культурне обслуговування

[1, с. 108]. Специфіка праці службовця полягає в тому, що вони: володіють особливим предметом праці – інформацією, яка є засобом їх впливу на тих, ким вони керують; вони обіймають посади в різних організаціях; характер їхньої праці, як правило, розумовий тобто матеріальних цінностей вони самостійно не виробляють, проте службовці працюють і у сфері матеріального виробництва, виконуючи специфічні завдання, такі як: організація, управління робочим процесом, дослідницька робота тощо; вони здійснюють владну діяльність і, відповідно, мають організаційно – розпорядчі і адміністративно - господарчі повноваження; мають право в необхідних випадках вжити заходів державного примусу; службовці реалізують свої функції, як правило на оплатних засадах, за винагороду, працюють в чужих інтересах, тобто виконують волю тих, кому підпорядковані.

З огляду на вищенаведене, С. Дубенко зазначає, що «службовці – це соціальна група, яка складається з фізичних осіб, що здійснюють на оплачу вальних засадах певні спеціально необхідні функції і виконують завдання діючих органів, установ і організацій [2, с. 39].

Державні службовці – це група службовців, основним завданням яких є служіння державі, виконуючи відповідні державні функції.

В Україні загальні засади діяльності, а також статус державних службовців, які працюють в державних органах та їх апараті, в основному визначені в Закону України «Про державну службу». У цьому Законі відсутнє чітке нормативне визначення поняття «державний службовець», а тому його зміст розкривається через поняття «державна служба».

Відповідно, поняття «державний службовець» (так само, як і «державна служба») можна тлумачити як в широкому, так і у вузькому розумінні. У першому випадку – це індивідуальний суб'єкт права, який здійснює функції державного управління не лише в органах державної влади, а й в інших державних організаціях, установах, підприємствах. У вузькому розумінні державний службовець – це особа, яка займає певну посаду лише в органах державної влади. Українське законодавство стало на бік тлумачення поняття державної служби, а відповідно, і поняття державного службовця у вузькому розумінні.

У науковій літературі поняття «державний службовець» аналізується у трьох аспектах. Зокрема С. Дубенко, В. Малиновський характеризують дане поняття з державно – правової, адміністративно – правової та кримінально – правової точок зору.

З державно – правової точки зору, державних службовець – це «слуга» держави, наділений нею відповідними повноваженнями. Службовець репрезентує державу в її багатоманітних взаємозв'язках як усередині, так і зовні (у відносинах з іншими державними, громадськими й недержавними організаціями, громадянами).

З адміністративно – правової позиції державний службовець володіє владними організаційно розпорядчими повноваженнями. Будучи представником держави, він застосовує юрисдикційні заходи й повноваження, застосовує адміністративно - правові санкції.

З кримінально – правової точки зору, державний службовець – особливий суб'єкт кримінальної та адміністративної відповідальності [3, с. 39].

Державний службовець – це фізична особа громадянин України, який має відповідну освіту і професійну підготовку, відповідає вимогам законодавства України про державну службу та пройшов у встановленому порядку конкурсний відбір або прийнятий за іншою процедурою, передбаченою Кабінетом Міністрів України. Між державним органом і державним службовцем укладається трудовий договір, відповідно до якого останній виконує ті чи інші повноваження державного органу, який в свою чергу має

відповідні визначені законом обов'язки перед службовцем. Державний службовець обіймає оплачувану державну посаду державної служби. Спеціальне законодавство визначає зміст діяльності службовця, права, обов'язки,обмеження, гарантії та відповідальність. Відповідно до займаної службовцем посади, йому присвоюється категорія, а відповідно до категорії – той чи інший ранг в межах даної категорії.

Діяльність державних службовців має як правило не виробний характер. Вона впливає на свідомість людей, економічне життя, організацію і діяльність трудових колективів. Державний службовець є представником державного органу. Всі його дії вчиняються від імені держави і за її дорученням, а держава, в свою чергу, здійснює контроль за діяльністю державного службовця і у відповідних випадках може застосувати до нього засоби примусу.

При розгляді статусу державного службовця особливої актуальності набуває питання про те, які складові формують цей статус у суспільстві. В. Малиновський виділяє такі головні елементи правового статусу державного службовця:

- цілісність, системність правового положення державного службовця, співвідношення повноважень посади, яку він обіймає, з правами і обов'язками, що витікають із факту перебування на державній службі;
- установлені правові стимули й мотивації для зацікавленості державного службовця в ефективному виконанні обов'язків;
- механізм юридичної відповідальності державних службовців через інститути адміністративної, кримінальної відповідальності, норми трудового, фінансового права тощо;
- забезпечення стабільності статусу державного службовця відповідних гарантій, соціального захисту [3, с. 40].

Виходячи з того, що статус юридично визначається як правове становище громадянина, установи чи організації, закономірно віднести до статусу державного службовця його обов'язки та права, які мають особливий характер порівняно з громадянами, які не є державними службовцями. Тут слід зазначити, що державний службовець, поряд із правами, свободами і обов'язками людини і громадянина, закріпленими Конституцією України та іншими правовими актами, наділяється особливими службовими правами і обов'язками, закріпленими в основному Законі України «Про державну службу».

З названими елементами статусу пов'язані питання відповідальності та дисципліни державного службовця, а також поняття його правового захисту. До важливих елементів статусу державного службовця можна також віднести поняття етики, які тісно пов'язані з його правами та обов'язками, та питаннями адміністративного й соціального захисту державного службовця, засади його матеріального стимулювання. І, нарешті, визначальним елементом статусу державного службовця є його службова кар'єра, яка фіксує становище державного службовця не тільки відносно суспільства, а й щодо інституту державної служби, елементом якої він є.

Узагальнюючи вищезазначене, правовий статус державних службовців можна визначити як сукупність прав, свобод, обов'язків, обмежень, заохочень, відповідальності, що встановлені законодавством і гарантовані державою.

Говорячи про загальногромадянські права і обов'язки, слід відзначити, що державний службовець відповідно до ст. 38 Конституції України реалізує конституційне право громадян України брати участь в управлінні державними справами. При прийомі на

державну службу не допускаються будь-які обмеження залежно від раси, національності, мови, статті, майнового стану, соціального походження, політичних поглядів, релігійних переконань тощо.

Службові права і обов'язки державних службовців є вихідними від завдань і функцій державного органу і визначають повноваження за кожною конкретною посадою.

Ю.М. Старилов поділяє службові права на три групи:

1. Права, які забезпечують усвідомлення службовцем свого правового статусу та його правовий захист;
2. Права, які сприяють безпосередньому виконанню службовцем своїх обов'язків;
3. Права, які сприяють посадовій активності державного службовця, реалізації його конституційних прав і свобод [5, с. 322].

Що ж до обов'язків державного службовця, то вони найбільш яскраво відображають сутність його службової діяльності. До загальних обов'язків державного службовця належать дотримання Конституції України і реалізація законів України, а також забезпечення підтримки конституційного ладу України. До обов'язків державного службовця також слід віднести захист інтересів суспільства і держави; сумлінне і творче виконання службових обов'язків; своєчасне і правильне виконання актів державних органів; виконання наказів, розпоряджень у межах їхніх посадових повноважень за виключенням незаконних і заборона використання службового становища для досягнення корисливих особистих цілей; розгляд скарг, пропозицій і заяв громадян; підтримка рівня кваліфікації, достатньої для виконання посадових обов'язків тощо.

У сфері державної служби особливе місце посідає такий принцип соціального управління, як стимулювання (тобто вплив на потреби та інтереси, а через них – на волю та поведінку державних службовців, спрямований на підвищення ефективності державної діяльності). Стимули в державній службі можна поділити на три групи: пільги, міри заохочення та міри правової відповідальності. Пільги державних службовців різні за своїм характером. Основні їх види перелічені в Законі України «Про державну службу». Це зокрема надання додаткових оплачувальних відпусток, безоплатне медичне обслуговування в державних закладах охорони здоров» я для державних службовців і членів їх сімей, надбавки до посадових окладів тощо. Міри заохочення поділяють на загальні і спеціальні. Заохочення загального характеру встановлені нормами законодавства про працю, а також ст. 34 Закону України «Про державну службі», в якій зазначається, що за сумлінну безперервну працю в державних органах, зразкове виконання трудових обов'язків державними службовцям видається грошова винагорода в розмірі та порядку, що встановлюються Кабінетом Міністрів України. До спеціальних заохочень слід віднести, наприклад такі, як дострокове присвоєння чергового рангу, переведення на державну посаду більш високого рівня тощо.

Особливе місце у стимулюванні в державній службі посідають міри правової відповідальності. Законодавство передбачає, коли це необхідно, юридичну відповідальність державних службовців, а саме: дисциплінарну, цивільно-правову, адміністративну та кримінальну. Зокрема, ст. 38 Закону «Про державну службу» визначила засади юридичної відповідальності державних службовців, встановивши, що особи, винні в порушення законодавства про державну службу, несуть цивільну, адміністративну або кримінальну відповідальність згідно з чинним законодавством. До державних службовців застосовують такі види юридичної відповідальності:

- матеріальна (ст. ст. 130,133 Кодексу законів про працю України);
- дисциплінарна (ст. 14 Закону «Про державну службу);

– адміністративна і кримінальна (ст. 16, п. 6 ст. 30 Закону «Про державну службу», Закону «Про засади запобігання і протидії корупції», ст. 368 КК);

Найпоширенішим видом юридичної відповідальності, який найчастіше застосовується до державних службовців, є дисциплінарна відповідальність. Вона настає при порушенні державним службовцем обов'язків додержання дисципліни праці, правил внутрішнього трудового розпорядку органу державної влади, за невиконання або неналежне виконання службових обов'язків.

Таким чином, цей вид відповідальності пов'язаний з наявністю трудових відносин під час проходження державної служби. Відповідно до ст. 14 Закону «Про державну службу», дисциплінарні стягнення застосовуються до державного службовця за невиконання чи неналежне виконання службових обов'язків, перевищення своїх повноважень, порушення обмежень, пов'язаних із проходженням державної служби, а також за вчинок, який ганьбить його як державного службовця, або дискредитує державний орган в якому він працює. Підставою дисциплінарної відповідальності може бути також і правопорушення, тобто вчинення державним службовцем провини по службі – порушення службових обов'язків, невиконання наказів посадових осіб, вимог законодавчих актів тощо.

«Особливість дисциплінарної відповідальності, – як зазначає Валентин Малиновський, – полягає в тому, що крім дисциплінарних стягнень, передбачених чинним законодавством про працю України, можуть також застосовуватись такі заходи дисциплінарного впливу:

– попередження про неповну службову відповідальність;
– затримка до одного року в присвоєні чергового рангу або у призначенні на вищу посаду [3, с. 52].

Невиконання або неналежне виконання службових обов'язків може бути підставою для адміністративної відповідальності. Особливість підстав для адміністративної відповідальності посадових осіб і державних службовців полягає у тому, що вони несуть таку відповідальність за порушення встановлених загальнообов'язкових правил своїми власними діями, у тому числі неправомірними вказівками, виконуючи які, їх підлеглі, інші працівники порушують встановлені правила. Посадові особи можуть нести адміністративну відповідальність і за невжиття заходів щодо забезпечення виконання правил іншими особами, якщо забезпечення їх дотримання входить до кола їх службових обов'язків.

За загальним правилом – правова відповідальність являє собою передбачені законодавством засоби примусового впливу на порушника цивільних прав і обов'язків шляхом застосування до нього санкцій, які тягнуть за собою невигідні майнові наслідки, що проявляються в позбавленні його прав або покладенні на нього додаткових обов'язків

Відповідальність за шкоду, завдану діями посадової особи в галузі виконавчо-розпорядчої діяльності, полягає в обов'язковому відшкодуванні збитків, спричинених неправомірними службовими діями чи бездіяльністю посадових осіб у галузі державного управління, органом державної влади від імені і за дорученням якого посадова особа вчиняє службові дії в межах наданої компетенції. Цей обов'язок відповідальності органу державної влади за дії свого працівника пов'язаний з тим, що працівник наділяється частиною компетенції відповідного органу, а отже на цей орган покладається обов'язок контролювати дії працівника і здійснювати його матеріальне стимулювання. У зв'язку з відшкодуванням шкоди, завданої посадовою особою – працівником того чи іншого органу

державної влади, відповідний орган державного управління може пред'явити до свого працівника регресні вимоги. Коли шкода, завдана посадовою особою внаслідок дій які не пов'язані з виконанням службових обов'язків, відшкодовуються не органом державного управління, а безпосередньо винною особою.

Службовими вимогами, які слід кваліфікувати як неправомірні і яким завдано шкоди, є: не виконання або неналежне виконання службових обов'язків; неправильне виконання службових обов'язків шляхом прийняття помилкових рішень, перевищення службових повноважень чи зловживання такими повноваженнями.

Кримінальна відповідальність державних службовців настає за так звані службові злочини, які за характером та проявом порушень поділяються на три види:

- порушення повноважень: невиконання (неналежне виконання) повноважень (недбалість, бездіяльність);
- перевищення повноважень: вчинення службовою особою акту, на який вона не мала законної влади, одноосібне вирішення питання, яке повинне вирішуватися колегіально тощо;
- вчинення акту, що входить до повноважень, але з метою, яку не передбачає закон (зловживання службовим становищем, хабарництво, посадовий підлог).

Зазначимо, що відповідно до положень Кримінального кодексу України (Розділ 17 «Злочини у сфері службової діяльності») кримінальна відповідальність настає стосовно службових осіб, тобто осіб, які постійно чи тимчасово здійснюють функції представників влади. Крім того, законодавство виокремлює поняття: службові особи, які займають відповідне становище і службові особи, які займають особливо відповідальне становище.

Слід відзначити, що питання юридичної відповідальності в державній службі на сьогоднішній день тісно пов'язане з проблемою боротьби з корупцією.

Проблема боротьби з корупцією та іншими зловживаннями державних службовців та посадових осіб одна з найсуттєвіших для більшості держав світу. В Україні ця проблема виходить за рамки державної служби, вона стосується всього українського суспільства і потребує вжиття негайних заходів. Відповідно до ст. 1 Закону України «Про засади запобігання і протидії корупції», корупція використання особою, визначеною в ч. 1 ст. 4 цього Закону, наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей з метою одержання неправомірної вигоди або прийняття обіцянки (пропозиції такої вигоди для себе чи інших осіб або відповідно обіцянки) пропозиції не надання неправомірної вигоди особі, зазначеній в ч. 1 ст. 4 цього Закону, або на її вимогу іншим фізичним чи юридичним особам з метою схилити цю особу до протиправного використання наданих їй службових повноважень та пов'язаних із цим можливостей. Відповідно до ст. 4 цього ж Закону, державні службовці визнаються як суб'єкти корупційних діянь та інших правопорушень пов'язаних з корупцією. Закон України «Про заходи запобігання і протидії корупції» визначає адміністративну відповідальність за корупційні діяння та інші правопорушення, пов'язані з корупцією, які не містять складу злочину.

Розділом 17 (Злочини у сфері службової діяльності) Кримінального Кодексу України передбачається кримінальна відповідальність за вчинення корупційних діянь, що містять склад злочину. Зокрема в Кримінальному Кодексі містяться такі склади злочину у сфері службової діяльності як : «Зловживання владою або службовим становищем», «Перевищення влади або службовим становищем», «Одержання хабара», «Давання хабара», «Провокація хабара» тощо.

На подолання такого явища, як корупція, в цілому спрямована і адміністративна реформа.

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене можна сказати, що наша держава зараз перебуває в процесі значних демократичних перетворень. Безперечним фактом є те, що успіх будь – яких державницьких перетворень насамперед залежить від ефективної діяльності управлінського апарату, який здебільшого уособлюється державною службою. Саме від державних службовців, які покликанні служити народові, залежить соціально-економічний та культурний розвиток держави, добробут населення. Тому державна служба є дійсно одним із основоположних інститутів держави. Від того наскільки її система і організація відповідає потребам і характеру сучасної держави залежить подальший розвиток цієї держави.

Проблематика правового статусу державного службовця є сьогодні вкрай актуальною. Їй присвячено достатньо літератури і наукових розробок. Становлення демократичної, правової, соціальної держави, розвиток громадянського суспільства, інтеграція України в Європейське співтовариство є неможливим без функціонування якісно нової системи державної служби. Тому реформа, в результаті якої буде сформована відкрита демократична система державної служби, покликаної служити інтересам народу, – є об'єктивною необхідністю для сучасної української держави.

Список використаних джерел

1. Бахрах Д. Н. Административное право: навч.-метод. посібник / Д. Н Бахрах. – М.: Вид. Норма, 2002. – 108 с.
2. Дубенко С. Д. Державна служба і державні службовці в Україні: навч.-метод. посібник / С. Д. Дубенко. –К.: Ін Юре, 1999. – 39 с.
3. Малиновський В. Я. Державна служба: теорія і практика: навч.посібник / В. Я. Малиновський. – К.: Атіка, 2003. – 52 с.
4. Старилов Ю. Н. Служебное право: навч. Посібник / Ю. Н. Старилов. – М.: Вид. БЕК, 1996. – 322 с.

Мегедын И. В., Ковалык В. В. Особенности правового статуса государственного служащего

В статье на основе анализа научной литературы и нормативно-правовых актов Украины авторы освещают особенности правового статуса государственного служащего. Анализируются главные элементы правового статуса, права и обязанности государственного служащего.

***Ключевые слова**: государственный служащий, государственная служба, служебные права и обязанности, стимулы государственной службе.*

Megedyn I. V., Kovalyk V. V. Features of the legal status of civil servant

On the basis of the scientific literature and legal acts of Ukraine authors highlight the features of the legal status of civil servant. Analyzes the main elements of the legal status, rights and duties of a civil servant.

***Key words**: civil servants, civil service, service rights and responsibilities, incentives in public service.*

УДК 342.7

Стахура Богдан Іванович,
здобувач кафедри теорії та історії держави і права
факультету з підготовки слідчих
Львівського державного університету внутрішніх справ

ОРГАНИ ВНУТРІШНІХ СПРАВ ЯК СУБ'ЄКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ФУНКЦІЙ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В ДЕМОКРАТИЧНОМУ СУСПІЛЬСТВІ

Стаття присвячена дослідженню органів внутрішніх справ, як суб'єктів реалізації функції захисту прав людини в демократичному суспільстві, оскільки права та свободи особи – це соціальні блага, які мають найвищу цінність, їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави, а сама проблема є ключовою в життєдіяльності суспільства, яке претендує на статус демократичного, гуманного.

Ключові слова: *органи внутрішніх справ, демократичні права та свободи людини, функції захисту прав людини.*

Постановка проблеми. Політичне, економічне та соціальне становлення суспільства в процесі побудови демократичної правової держави зумовлює потребу приведення правових, організаційних, структурних та інших засад функціонування органів державної влади України у відповідність до нових умов їхньої діяльності та розвитку. Реформа системи державного управління повинна здійснюватися на основі законодавчого визначення функцій і завдань, усіх елементів системи, приведення структури державного апарату в цілковиту відповідність із цими функціями та завданнями, законодавчого закріплення прав і обов'язків державних службовців, затвердження механізмів, здатних гарантувати реалізацію принципу верховенства права, забезпечити неухильне дотримання визначених Конституцією України прав і свобод громадян.

Натомість, курс на зміцнення державності в Україні, охорону прав, свобод і законних інтересів громадян, забезпечення верховенства права в усіх сферах суспільного життя залишається одним із головних напрямів державного будівництва. Успішне виконання цих завдань значною мірою залежить від правильного, науково обґрунтованого керівництва суспільством, усіма проявами його життєдіяльності, удосконалення системи державного управління. Подальший розвиток демократії, забезпечення прав і свобод громадян нерозривно пов'язані з підвищенням якості та ефективності діяльності правоохоронних органів і, зокрема, органів внутрішніх справ, що пояснюється цілим комплексом об'єктивних і суб'єктивних чинників, зумовлених новими підходами щодо вирішення багатьох важливих завдань, які постають перед молодою незалежною державою.

Аналіз дослідження даної проблеми. Проблемою забезпечення прав та свобод громадян займалися та займаються деякі вітчизняні та зарубіжні вчені, зокрема О. Г. Богачов, Ю. Ф. Кравченко, О. В. Негодченко, А. Ю. Олійник, К. Б. Толкачов,

А. Г. Хабібулін, та ін.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття органів внутрішніх справ, як суб'єктів реалізації функції захисту прав людини в демократичному суспільстві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Розглядаючи органи внутрішніх справ, як суб'єкта реалізації функції захисту прав людини в демократичному суспільстві необхідно, насамперед, дослідити деякі підходи щодо розуміння терміну «демократія». У науковій літературі зазначається що демократія – це форма правління в державі, яка характеризується визнанням єдиним джерелом влади народу, рівноправністю громадян, домінуванням більшості при визнанні цінності інтересів та думок меншості, виборністю основних органів держави, дотриманням прав і свобод людини [9, с. 75].

Демократія – це реально встановлений тип врядування, який передбачає ефективну участь, розуміння, засноване на поінформованості, існуванні контролю та включеність в життя суспільства (inclusion) [1, с. 42, 47].

Демократія – це форма організації та функціонування самоврядного суспільного організму, заснована на принципах рівного права всіх членів суспільства брати участь в управлінні, виборі керівних органів та підзвітності органів управління народові [16, с. 111].

Демократія – це умова, яка дозволяє діяти і заохочує свободу, і в той же час обмеження, яке дається взнаки кожного разу, коли той чи інший вид діяльності починає атрофуватись, перетворюватись на систему володарювання й підкорення чи виявляє потенціал та тенденцію такої еволюції [18, с. 80].

Демократія – це форма і спосіб організації суспільно-політичного життя [10, с. 223].

Демократія – це політична організація влади народу, при якій забезпечується: рівна участь всіх і кожного в управлінні державними й суспільними справами; виборність основних органів держави і законність у функціонуванні всіх суб'єктів політичної системи суспільства; забезпечення прав і свобод людини та меншості відповідно до міжнародних стандартів [13, с. 161].

Демократія – це різноманітні суспільні інститути, в першу чергу загальні вибори, тобто право народу змінювати свій уряд, які дозволять здійснювати громадський контроль за діяльністю та відставкою уряду, а також без застосування насильства проводити реформи навіть всупереч волі правителів [11, с. 177].

Демократія – це така форма держави, де законодавча влада представлена колегіальним органом, обраним народом, реалізуються закріплені законодавством широкі соціально-економічні та політичні права громадян незалежно від статі, раси, національності, майнового стану, освітнього рівня та віросповідання [15, с. 396-397.].

Демократія – це форма влади, заснована на визнанні народу джерелом влади; виборності та змінюваності вищих органів державної влади, їх підзвітності виборцям; поділі державної влади на законодавчу, виконавчу та судову; конституційному визнанні, закріпленні та реальному гарантуванні основних особистих, економічних, політичних та інших прав і свобод людини та громадянина; захищеності особи від свавілля та беззаконня, можливість реально захищати свої права, свободи та законні інтереси від будь-яких посягань, у тому числі з боку державних органів і посадових осіб; існуванні низки політичних, у тому числі й опозиційних, партій; невтручанні держави в приватне життя громадян; гласності в діяльності держави [14, с. 102].

Слід наголосити, що правова держава ніколи не обмежується юридичною фіксацією прав громадян. Проголошуючи права і свободи особи, держава повинна

гарантувати їх здійснення. Тому, як зазначає О. А. Лукашова, закріплення того чи іншого суб'єктивного права в законодавстві повинно означати реальну можливість індивіда вільно користуватися певним благом, чинити певні дії в межах і в порядку, зазначених в законі [12, с. 95]. Згідно з цим певні державні органи й інші владні суб'єкти в своїй діяльності мають реалізовувати положення Основного Закону. Тож постає логічне питання: які ж органи насамперед мають гарантувати захист конституційних прав та свобод людини і громадянина? В. Клочков вказує, що одним з головний органів у системі державної влади щодо гарантованого забезпечення прав і свобод громадян є Верховна Рада, оскільки вона створює закони, обов'язкові для виконання. Також від імені держави виступають й органи прокуратури, діяльність якої спрямована на утвердження верховенства закону, зміцнення правопорядку і має своїм основним завданням охорону та захист прав і свобод людини та громадянина від неправомірних зазіхань. Важливу функцію стосовно забезпечення реалізації прав і свобод людини і громадянина покладено на органи внутрішніх справ. Вони повинні виконувати свої повноваження неупереджено, захищати права та свободи громадян згідно з чинним законодавством [2, с. 23].

В цілому погоджуючись з В. Клочковим, також слід зауважити, що даний перелік є неповним. Держава створює ряд органів, покликаних не тільки захищати, а й сприяти реалізації прав людини. У систему таких органів та установ входять судові й адміністративні органи, парламентські структури, інститут омбудсмана (уповноваженого з прав людини) та інші. Безперечно, що відповідно до Конституції України очолює систему органів по забезпеченню прав і свобод людини Президент України, який є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності України, додержання Конституції, прав і свобод людини і громадянина [3].

Складовою частиною єдиної системи державних органів є система правоохоронних органів, що теж забезпечує права і свободи людини. Особливе місце серед них належить органам внутрішніх справ. Отже, органи внутрішніх справ займають одне з важливих місць в системі державних органів, метою діяльності яких є не тільки захист прав, свобод та законних інтересів людини і громадянина, але й активне сприяння здійсненню принципу реальності в реалізації громадянами своїх прав і свобод.

Сфера діяльності органів внутрішніх справ має складну структуру. Вона включає в себе ряд груп суспільних відносин, які пов'язані із забезпеченням прав і свобод людини, убезпечення держави та суспільства від, насамперед, злочинів, інших посягань, соціальних загроз [13, с. 161]. Це в свою чергу визначає різні напрями забезпечення органами внутрішніх справ реалізації основних прав людини і громадянина (адміністративна, оперативно-розшукова, кримінально-процесуальна, профілактична, охоронна діяльність).

Існує багато класифікацій форм діяльності органів внутрішніх справ по забезпеченню реалізації прав людини і громадянина. К. Б. Толкачов, А. Г. Хабібулін визначають правозастостовчу, виховну та правоохоронну форми [8, с. 118]. Але А. Ю. Олійник більш детально виділив форми діяльності ОВС по забезпеченню конституційних прав людини і громадянина. Це правові і неправові форми. У правові форми відповідно входять: правоохоронна, нормотворча, правозастосовча, а до неправових організаційна і виховна [7, с. 8].

У діяльності органів внутрішніх справ можна також виділити стадії забезпечення реальності здійснення прав та свобод людини та громадянина:

– забезпечення можливості реалізації прав людини та громадянина;

– охорона прав;

– відновлення порушеного права.

Під забезпеченням реалізації прав людини і громадянина слід розуміти, з одного боку, систему їх гарантування, тобто загальні умови та спеціальні (юридичні) засоби, які забезпечують їх правомірну реалізацію [6, с. 12]; з іншого – напрям діяльності органів внутрішніх справ щодо створення умов для реальності прав громадян. Ю.Ф. Кравченко пояснює, що саме означає гарантування ОВС прав і свобод людини та громадянина. «Отже, гарантувати їх використання означає забезпечувати сприятливі умови, за яких закріплений у законі статус людини і громадянина, набуває не лише юридичного, але й фактичного змісту для кожної особистості» [5, с. 5]. Але «сприятливі умови» – це абстрактна категорія, яка потребує більш конкретного формулювання. Отже, сприятливі умови можна розглядати як оптимальний правовий режим, під яким вже розуміється нормативно-правове закріплення прав і свобод людини і громадянина, їх процедурне забезпечення, в тому числі, процесуальною і адміністративною діяльністю органів внутрішніх справ.

Охорона прав людини і громадянина від правопорушень передбачає здійснення ОВС комплексу профілактичних заходів, спрямованих на роз'яснення положень нормативно-правових актів, що закріплюють відповідальність за порушення прав громадян; здійснення контролю за особами та громадськими організаціями, здатними порушити права людини; припинення вчинюваного правопорушення.

Відновлення порушеного права необхідно вже після порушення того чи іншого права людини. Воно полягає в зобов'язанні органами внутрішніх справ правопорушника забезпечити належні умови здійснення прав людини, здійснити необхідні дії, аби кожне право чи свобода громадянина була ним реалізована [17, с. 94].

ОВС разом з іншими правоохоронними органами покликані приводити в дію механізм правової охорони. Вони забезпечують застосування заходів державного примусу, маючи на меті усунення перешкод реалізації прав та обов'язків, поновлення порушеного права, притягнення винних осіб до юридичної відповідальності.

Розглядати реальність прав і свобод людини треба як комплексний процес, який включає в себе і правову закріпленість прав і свобод людини, і процедурну забезпеченість, і доступність та набуття мінімального досвіду судового та адміністративного захисту.

Висновки. Отже, зазначені форми відбивають повний зміст діяльності органів внутрішніх справ щодо реалізації прав і свобод громадян. Але слід зазначити, що всі ці форми діяльності ОВС по забезпеченню здійснення принципу реальності прав і свобод людини і громадянина переплітаються між собою і відокремлено одна від одної існувати не можуть. Тому діяльність ОВС не повинна обмежуватися боротьбою з правопорушеннями і замикатися на власних задачах; вона повинна існувати не проти громадян, а для громадян, вдосконалювати систему послуг населенню, виходячи з її соціального значення. Органам внутрішніх справ повинна відводитись важлива роль у знятті соціального напруження, забезпеченні внутрішньої безпеки, вона повинна виступати її гарантом.

Список використаних джерел

1. Даль Р. О демократии / Р. Даль; пер. с англ. А. С. Богдановско-го; науч. ред. пер. О.А. Алякринский. – М., 2000. – 576 с.

2. Клочков В. Проблеми гарантованого забезпечення органами державної влади прав і свобод громадян / В. Клочков // Міліція України. – 2003. – № 9. – С. 23.

3. Конституція України: Із змінами, внесеними згідно із Законом № 2222-IV від 08.12.2004 р. – К.: Велес, 2008. – 48 с.
4. Кравченко Ю. Ф. Органи внутрішніх справ як гарант особистих прав громадян України / Ю. Ф. Кравченко // Права людини та інформація: Збірка наукових праць. – К., 2001. – С. 10.
5. Кравченко Ю. Ф. Проблеми забезпечення прав і свобод людини в діяльності міліції України / Ю. Ф. Кравченко // Вісник Університету внутрішніх справ. – 2000. – Вип. 11. – С. 5.
6. Обеспечение и охрана советской милицией конституционных прав и свобод граждан: учебное пособие / [Богачева О. Г. и др.]; Высш. юрид. заоч. школа. МВД СССР. – М., 1988. – С. 12.
7. Олійник А. Ю. Механізм, форми, методи та особливості забезпечення органами внутрішніх справ реалізації прав людини і громадянина: лекція / А. Ю. Олійник. – К., 1997. – С. 8.
8. Органы внутренних дел в механизме обеспечения личных конституционных прав и свобод граждан: монография / К. Б. Толкачев, А.Г. Хабибуллин; Уфимская высшая школа. – Уфа, 1991. – С. 118.
9. Политология: Краткий энциклопедический словарь-справочник: [учеб. пособие для учащ. средних, средних спец. и высш. учеб. заведений] / отв. ред. Борцов Ю.С. – Ростов н/Дону: Феникс; М.: Зевс, 1997. – С. 75.
10. Політологія: історія та методологія / за ред. Ф. М. Кирилюка. – К., 2000. – 304 с.
11. Поппер К. Р. Открытое общество и его враги / К. Р. Поппер. – М., 1992. – Т. 2: Время лжепророков: Гегель, Марс и другие оракулы. – 448 с.
12. Права человека: учебник для вузов / ответственный редактор – член-корр. РАН, доктор юр. наук Е.А. Лукашева. – М., 2000.
13. Скакун О. Ф. Теория государства и права / О. Ф. Скакун. – Х., 2000. – 704 с.
14. Теория государства и права / под ред. В. К. Бабаева. – М., 2002. – 592 с.
15. Теория права и государства: учебник / под ред. В.В. Лазарева. – М., 2001. – 520 с.
16. Философский словарь / под ред. И.Т. Фролова; [6-е изд., перераб. и доп.]. – М., 1991. – С. 111.
17. Хальота А. І. Забезпечення реалізації органами внутрішніх справ конституційних особистих прав і свобод людини та громадянина / А. І. Хальота // Науковий вісник НАВСУ. – 2001. – № 3. – С. 94.
18. Шапиро И. Три способа быть демократом / И. Шапиро // Полис. – 1992. – № 1/2. – С. 80.

Стахура Б. И. Органы внутренних дел как субъекты реализации функций защиты прав человека в демократическом обществе

Статья посвящена исследованию органов внутренних дел, как субъектов реализации функции защиты прав человека в демократическом обществе, поскольку права и свободы лица – это социальные блага, которые имеют наивысшую ценность, их гарантии определяют содержание и направленность деятельности государства, а сама проблема является ключевой в жизнедеятельности общества, которое претендует на статус демократического, гуманного.

Ключевые слова: *органы внутренних дел, демократические, права и свободы*

человека, функции защиты прав человека.

Stahura B. I. The bodies of internal affairs as subjects of the functions of protection of human rights in a democratic society

The article is devoted to research of organs of internal affairs as subjects of realization of function of defence of human rights in democratic society, as rights and freedoms of person are the social blessing which have the greatest value, their guarantees determine maintenance and orientation of activity of the state, and a problem is key in the vital functions of society, which applies on status of democratic, humane.

Key words: *organs of internal affairs democratic, right and freedom of a human, function of defence of human rights.*

ЦИВІЛЬНЕ ПРАВО І ПРОЦЕС, СІМЕЙНЕ, ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС. МІЖНАРОДНЕ ПРИВАТНЕ ПРАВО

УДК 347.9

Жукевич Ігор Васильович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри цивільного права і процесу
проректор Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ОКРЕМІ АСПЕКТИ РЕАЛІЗАЦІЇ ПРИНЦИПУ ДЕРЖАВНОЇ МОВИ У ЦИВІЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті проаналізовано окремі аспекти реалізації принципу державної мови судочинства у цивільному процесі України, пов'язані з прийняттям нового закону України «Про засади державної мовної політики України» від 3 липня 2012 року. Запропоновано внести деякі зміни до цивільного процесуального законодавства, що сприятимуть його приведенню у відповідність до міжнародних стандартів здійснення судочинства.

Ключові слова: *державна мова судочинства, регіональна мова, мова цивільного судочинства України.*

Постановка проблеми. Актуальність дослідження принципу державної мови судочинства зумовлена прийняттям Верховною Радою України 3 липня 2012 року Закону України «Про засади державної мовної політики», в якому дещо змінено існуючі до цього часу положення щодо реалізації цього принципу. Інтерес викликає застосування принципу державної мови судочинства саме у цивільному процесі України, оскільки кількість цивільних справ є однією із найбільших порівняно із іншими категоріями справ. А тому важливо встановити відповідність положень прийнятого закону України «Про засади державної мовної політики» положенням Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин, нормам Конституції України, нормам цивільного процесуального кодексу України, рішенням Конституційного Суду України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У науці цивільного процесу досліджувалась проблематика реалізації принципу державної мови судочинства. Зокрема, різні аспекти цього питання досліджували науковці-процесуалісти: О. В. Гетманцев, Я. П. Зейкан, В. М. Кравчук, В. В. Комаров, В. А. Кройтор, В. Т. Маляренко, О. І. Угриновська, С. Я. Фурса, М. Й. Штефан, С. В. Щербак та ін.

Проте недостатньо вирішеними є окремі аспекти реалізації принципу державної мови у цивільному процесі України, враховуючи двозначні підходи закону України «Про засади державної мовної політики», а також враховуючи те, що не всі положення Європейської Хартії регіональних мов або мов меншин від 5 листопада 1992 року ратифіковані Україною.

Постановка завдання. Мета – проаналізувати положення чинного законодавства, яке регулює застосування державної мови у цивільному процесі України та на основі

проведеного аналізу сформулювати деякі пропозиції, спрямовані на удосконалення законодавства.

Виклад основного матеріалу дослідження. У цивільному процесуальному кодексі України від 18 березня 2004 р. ст. 7 ЦПК законодавцем було закріплено принцип державної мови судочинства.

Цивільний процесуальний кодекс України 1963 р. відображав це положення у ст. 9, наголосивши на тому, що особам, що беруть участь у справі і не володіють мовою, якою провадиться судочинство, забезпечується право робити заяви, давати пояснення і показання, виступати на суді і заявляти клопотання рідною мовою, а також користуватися послугами перекладача [10].

У ст. 10 Конституції України закріплено, що державною мовою в Україні є українська мова. Держава забезпечує всебічний розвиток і функціонування української мови в усіх сферах суспільного життя на всій території України. В Україні гарантується вільний розвиток, використання і захист російської, інших мов національних меншин України. Застосування мов в Україні гарантується Конституцією України та визначається Законом.

Отже, українська мова є обов'язковою для використання і у цивільному судочинстві України.

Статтею 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів» від 7 липня 2010 року визначається, що судочинство і діловодство в судах України провадиться державною мовою. Суди забезпечують рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою. Суди використовують державну мову в процесі судочинства та гарантують право громадян на використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють. У судах, поряд з державною, можуть використовуватися регіональні мови або мови меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» в порядку, встановленому процесуальним законом. Використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин гарантується державою та забезпечується за рахунок коштів Державного бюджету України [6].

Останні зміни до ст. 7 ЦПК України було внесено 3 липня 2012 р. у зв'язку із прийняттям Закону України «Про засади державної мовної політики», в якому статтею 14 визначається мова цивільного судочинства.

Судочинство в Україні у цивільних справах здійснюється державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), за згодою сторін суди можуть здійснювати провадження цією регіональною мовою (мовами). Професійний суддя повинен володіти державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова, держава гарантує можливість здійснювати судове провадження цією регіональною мовою (мовами). Необхідність забезпечення такої гарантії має враховуватися при доборі суддівських кадрів. Сторони, які беруть участь у справі, подають до суду письмові процесуальні документи і докази, викладені державною мовою. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), допускається подача до суду письмових процесуальних документів і доказів, викладених цією регіональною мовою (мовами), з перекладом, у разі необхідності, на державну мову без додаткових витрат для сторін процесу. Особам, що беруть участь у розгляді справи в суді, забезпечується право вчиняти усні процесуальні дії (робити заяви, давати показання і пояснення, заявляти клопотання і скарги, ставити запитання тощо) рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють, користуючись послугами перекладача у встановленому процесуальним законодавством порядку. У межах території, на якій поширена регіональна мова (мови), послуги

перекладача з регіональної мови або мови меншини (мов), у разі їх необхідності, надаються без додаткових для цих осіб витрат. Судові документи складаються державною мовою. Судові документи відповідно до встановленого процесуальним законодавством порядку вручаються особам, які беруть участь у справі, державною мовою, або в перекладі їх рідною мовою або іншою мовою, якою вони володіють [5].

Проте хотілось би висловити деякі критичні зауваження до цього закону. У зазначеному Законі використовуються подвійні стандарти до реалізації принципу державної мови судочинства. В одному випадку йдеться про застосування державної мови в судочинстві, тобто української мови, а в іншому – про регіональну мову. Вважаємо за необхідне встановити чітку регламентацію проведення судового засідання українською мовою, що відповідатиме Конституції України як акту вищої юридичної сили.

Законом України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» від 15 травня 2003 р. Верховна Рада України ратифікувала Європейську хартію регіональних мов або мов меншин, прийняту у Страсбурзі 5 листопада 1992 р. Відповідно до Закону положення Хартії застосовуються до мов таких національних меншин України: білоруської, болгарської, гагаузької, грецької, єврейської, кримськотатарської, молдавської, німецької, польської, російської, румунської, словацької та угорської (ст. 2). Хартія також містить заходи, які необхідно вжити на забезпечення використання регіональних мов або мов меншин у суспільному житті відповідно до зобов'язань, взятих на себе державами-учасницями. Що стосується зобов'язань у галузі судової влади у цивільному судочинстві, стосовно кожної мови, на яку відповідно до ст. 2 цього Закону поширюються положення Хартії, застосовуються тільки підпункти «a (iii)», «Ь (iii)», «c (iii)» п. 1, підп. «c» п. 2 та п. 3 ст. 9 ч. III Хартії: дозволяти подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин; у разі необхідності із залученням усних і письмових перекладачів; не заперечувати дійсність для сторін процесу юридичних документів, складених у межах країни, виключно на тій підставі, що вони сформульовані регіональною мовою або мовою меншин. Причому мова йде про те, що Сторони беруть такі зобов'язання стосовно тих судових округів, у яких чисельність мешканців, що користуються регіональними мовами або мовою меншин, виправдовує вжиті заходи відповідно до стану кожної з цих мов і за умови, що використання наданих можливостей, на думку судді, не перешкоджатиме належному відправленню правосуддя. Закон України «Про засади державної мовної політики», використовує положення Європейської хартії регіональних мов або мов меншин, які не ратифіковані в Україні у цивільному судочинстві України, а зокрема, щодо положень передбачити, щоб суди, на клопотання однієї зі сторін процесу, здійснювали провадження регіональними мовами або мовами меншин; і/або якщо сторона має постати перед судом особисто, дозволяти їй користуватися своєю регіональною мовою або мовою її меншин без додаткових витрат. Тобто ці положення Закону України «Про засади державної мовної політики» не відповідають Європейській хартії регіональних мов або мов меншин. А тому в судовій практиці повинні застосовуватись положення Хартії, оскільки при конкуренції норм національного і міжнародного права, перевага надається нормам міжнародного права [2, с. 164-165].

Неоднозначні рішення Конституційного Суду України про мову судочинства в Україні прийнято у 2008 році та 2011 роках.

Концептуальний підхід до правового регулювання мови судочинства зреалізував Конституційний Суд України у рішенні у справі за конституційним поданням народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки

Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) ст. 15 Кодексу адміністративного судочинства України, ст. 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) від 22 квітня 2008 р.

У цій справі суб'єкти права на конституційне подання вважали, що Верховна Рада України, прийнявши ст. 15 КАС України і ст. 7 ЦПК України та закріпивши здійснення судочинства і складання судових документів державною мовою, порушила положення статей 3, 10, 21, 22, 24, 64 Конституції України, що призвело до зміни мовного режиму діяльності судів України і звуження існуючого змісту та обсягу прав і свобод людини і громадянина, встановлених Конституцією України, Конституцією Автономної Республіки Крим, Цивільним процесуальним кодексом України 1963 р., іншими нормативними актами, а також міжнародними договорами.

Конституційний Суд України, вирішуючи питання щодо конституційності оспорюваних положень Кодексів, виходив із того, що Конституція України визначає, що державною мовою в Україні є українська мова (ч. 1 ст. 10). Статус української мови як державної є складовою конституційного устрою держави нарівні з її територією, столицею, державними символами. Суди реалізують державну мову, якій державою надано правовий статус обов'язкового засобу спілкування у публічних сферах суспільного життя, у процесі судочинства та гарантують право громадян щодо використання ними в судовому процесі рідної мови або мови, якою вони володіють, відповідно до Конституції і законів України.

Суд констатував, що офіційне застосування державної мови в адміністративному і цивільному судочинстві врегульовано Законом України «Про судоустрій України» (ч. 1 ст. 10), а також оспорюваними статтями Кодексів. Державною мовою здійснюються ведення судового процесу, складання судових документів та інші процесуальні дії і відносини, що встановлюються між судом та іншими суб'єктами на всіх стадіях розгляду і вирішення адміністративних та цивільних справ. Кодекси гарантують громадянам, які не володіють або недостатньо

володіють державною мовою, право користуватися в судовому процесі їх рідною мовою або мовою, якою вони володіють (ч. 2 ст. 15 КАС України, ч. 2 ст. 7 ЦПК України).

Отже, законодавче регулювання мови судочинства та зазначеного права громадян є необхідною умовою належного застосування мов у адміністративному і цивільному судочинстві. На підставі цього Конституційний Суд України дійшов висновку, що зазначені положення Кодексів відповідають Конституції України [7].

Суб'єкти права на конституційне подання вважали такими, що не відповідають Конституції України, положення частин четвертої, п'ятої статті 12 Закону України «Про судоустрій і статус суддів», згідно з якими допускається використання в судах, поряд з державною, регіональних мов або мов меншин.

На їх думку, що наведені положення Закону суперечать частині другій статті 8, частині першій статті 10 Конституції України. Посилаючись на приписи Європейської хартії регіональних мов або мов меншин (пункт 1 статті 9) та Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» (пункт «б» статті 4), автори клопотання зазначають, що цими актами передбачено застосування регіональних мов або мов меншин у судовому процесі на території лише окремих судових округів та виключно в частині надання дозволу на подання документів і доказів регіональними мовами або мовами меншин, натомість, з контексту статті 12 Закону випливає, що «застосування в судовому процесі усіх мов, визначених у частині другій

Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин», поширюється на всю територію України без будь-яких обмежень».

Можливість використання мов національних меншин у судовому процесі також узгоджується з конституційною гарантією вільного розвитку, використання і захисту мов національних меншин в Україні та принципом рівності всіх громадян перед законом, одним з імперативів якого є недопущення обмежень прав громадян, зокрема учасників судового процесу, за мовною ознакою (частини перша, друга статті 24 Основного Закону України).

Конституційний Суд України вважає, що встановлення законодавчих можливостей використання в судочинстві регіональних мов або мов меншин слід розглядати також в аспекті забезпечення реалізації прав кожного на звернення до суду, якщо його права чи свободи порушені або порушуються, та на захист своїх прав будь-якими не забороненими законом засобами; гарантування права на оскарження в суді рішень, дій чи бездіяльності органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб (частини перша, друга, п'ята статті 55 Конституції України).

Реалізація такого права за певних обставин залежить від забезпечення конституційної гарантії щодо вільного використання в Україні російської та інших мов національних меншин України (частина третя статті 10 Конституції України). Отже, положення частин четвертої, п'ятої статті 12 Закону спрямовані на забезпечення вільного доступу до суду осіб, які володіють регіональними мовами або мовами національних меншин, і жодною мірою не суперечать загальному принципу здійснення судочинства державною мовою в судах України, закріпленому в частині першій цієї статті.

Таким чином, Основним Законом України закладено конституційні основи для використання української мови як мови судочинства та одночасно гарантовано рівність прав громадян у судовому процесі за мовною ознакою.

Враховуючи наведене, підстав для визнання неконституційними положень частин четвертої, п'ятої статті 12 Закону щодо можливості використання в судах, поряд з державною, регіональних мов або мов національних меншин відповідно до Закону України «Про ратифікацію Європейської хартії регіональних мов або мов меншин» в порядку, встановленому процесуальним законом, немає [8].

В. Кройтор слушно зауважує, що у кожній державі закон приділяє увагу мові судочинства, підтримуючи при цьому використання у судочинстві державної мови і закріплює гарантії захисту прав у суді тих осіб, які не володіють або недостатньо володіють мовою, котрою здійснюється судочинство [1, с. 60].

В. Т. Маляренко запропонував визначити законом, за яких обставин особу можна вважати такою, що не розуміє мову судочинства [4, с. 44]. Це може бути нетривалий термін проживання на території України, відсутність інформації про навчання в українських навчальних закладах, наявність громадянства іншої держави тощо; 2) замінити слова «мовою, якою вона достатньо володіє» словами «мовою, яку вона розуміє [9, с. 160]. На сьогоднішній ці критерії в законодавстві України про мови є невизначеними. В засадах державної мовної політики вони занадто політизовані та прив'язані до кількості населення, яке проживає на відповідній території, а статус регіональної мови визначається адміністративно-територіальною одиницею, що не відповідає історичним традиціям заселення території України національними меншинами.

Погоджуємось із позицією М. Леоненко, що ведення судочинства в одній і тій самій місцевості на двох мовах, як свідчить практика, пов'язане з певними труднощами, в

тому числі немає яких-небудь об'єктивних абсолютно чітких критеріїв використання тої чи іншої мови в конкретній цивільній справі [3, с. 67].

Недоцільно було виключати із чинного ЦПК України статтю 7 про мову судочинства. Потрібно було залишити її в силі, оскільки цивільний процес і так надавав процесуальні гарантії дотримання прав особам, які не володіють або недостатньо володіють державною мовою судочинства. Судова практика довела, що у разі порушення цього принципу рішення судів досить часто скасовувались вищими інстанціями [2, с. 167-168]. Крім того складання процесуальних документів, на підставі норми ст. 10 Конституції України та рішення КСУ від 2008 року повинно здійснюватись тільки українською мовою.

Висновки. Таким чином, зміни у цивільному судочинстві України сприятимуть приведенню вітчизняного законодавства у відповідність до міжнародних стандартів та не просто закріплять окремі положення в законі, але й реально гарантуватимуть їх реалізацію на практиці. Перспективою подальших досліджень у цій сфері повинно стати дослідження проблем застосування мови на різних стадіях цивільного процесу, і зокрема, на стадії судового розгляду, визначення ієрархії нормативно-правових актів в реалізації принципу державної мови судочинства залежно від їх юридичної сили.

Список використаних джерел

1. Кройтор В. Про мову цивільного судочинства / В. Кройтор // Підприємництво, господарство, право. – 2009. – № 3. – С. 60-63.
2. Курс цивільного процесу: підручник / В. В. Комаров, В. А. Бігун, В. В. Баранкова та ін.; за ред. В. В. Комарова. – Х. : Право, 2011. – 1352 с.
3. Леоненко М. Правові питання визначення принципу національної мови в кримінальному судочинстві / М. Леоненко // Право України. – 1999. – № 4. – С. 94–97.
4. Маляренко В. Т. Про мову кримінального судочинства / В. Т. Маляренко // Вісник Верховного Суду України. – 2000. - № 2. – С.41–44.
5. Про засади державної мовної політики: Закон України. – № 5029-17 від 3 липня 2012р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua /laws /show /5029-17.
6. Про судоустрій і статус суддів: Закон України. – № 2453-VI від 7 липня 2010р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/lawsи/show/2453-17/page11.
7. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 52 народних депутатів України та за конституційним поданням Верховної Ради Автономної Республіки Крим щодо відповідності Конституції України (конституційності) статті 15 Кодексу адміністративного судочинства України, статті 7 Цивільного процесуального кодексу України (справа про мову судочинства) № 8-рп/2008 від 22 квітня 2008 року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v008p710-08
8. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 54 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) окремих положень Закону України «Про судоустрій і статус суддів», Кримінально-процесуального кодексу України, Господарського процесуального кодексу України, Цивільного процесуального кодексу України, Кодексу адміністративного судочинства України № 17-рп / 2011 від 13 грудня 2011

року / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //zakon.rada.gov.ua /laws/show/v017p710-11.
9. Сисоєнко Г. І. До проблеми мови у кримінальному судочинстві України / Г. І. Сисоєнко // Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2012 . – № 4 (7). – С. 155–160.
10. Цивільний процесуальний кодекс УРСР від 18.07.1963р. / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1501-06.

Жукевич И. В. Отдельные аспекты реализации принципа государственного языка в гражданском процессе Украины

В статье проанализированы отдельные аспекты реализации принципа государственного языка судопроизводства в гражданском процессе Украины, связанные с принятием нового закона Украины «Об основах государственной языковой политики Украины» от 3 июля 2012. Предложено внести некоторые изменения в гражданское процессуальное законодательство, способствующие его приведению в соответствие с международными стандартами осуществления судопроизводства.

Ключевые слова: *государственный язык судопроизводства, региональный язык, язык гражданского судопроизводства Украины.*

Zhukevych I. V. Some aspects of application of the state language principle to the Civil process of Ukraine

The paper analyzes same aspects of application of the state language principle of court proceedings to the civil process of Ukraine related to the adoption of the recent law of Ukraine «On the foundations of the State Language Policy of Ukraine» of July 3, 2012. It was proposed to make some changes to the civil procedural legislation which will assist with its adjusting to the international standards of court proceedings.

Key words: *state language of court proceedings, regional language, language of civil court proceedings of Ukraine*

УДК 351.74

Грицкевич Сергій Геннадійович,
кандидат юридичних наук, доцент
професор кафедри цивільного права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ПРОБЛЕМИ СПОЖИВАННЯ ЯК ФОРМИ ЦИВІЛЬНОГО ПРИМУСУ

У статті досліджується юридичний зміст проблеми споживання як форми цивільного примусу. Встановлюється перелік дій та подій, які виникають в процесі життєдіяльності фізичної особи, що пов'язані з ризиком для її життя та здоров'я.

Ключові слова: *глобалізація навколишнього правового середовища, проблема споживання як форма цивільного примусу.*

Постановка проблеми. Аналіз краху СРСР показав, з якою легкістю руйнується суспільство споживання, яке втратило справжню віру в високі цілі, коли значну частину населення спокушали не ідеали свободи, права людини, а високі споживчі стандарти Заходу, жадоба збагачення. Які цінності призведуть в майбутньому до краху примарного в своїй знаковості західного суспільства? Сьогодні навряд чи можна говорити про існування в Україні суспільства споживання, адже основна маса населення зведена до біологічного рівня споживання. Чи можна сподіватися, що це справить протверезний вплив на державу і люди знайдуть реальний сенс існування і реальні цілі взамін зручно існуванню? Наскільки можливим і доцільним є правове регулювання категорії споживання?

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У юридичній науці проблеми споживання з позиції національного права досліджували у галузі юриспруденції, соціології, політології, медицини тощо, зокрема: В. І. Андрейцев, М. Амосов, Є. Афанасьєв, В. І. Глазко З. С. Гладун, В. А. Глушков, В. Ю. Колмаков, Н. В. Кальченко, Л. О. Красавчікова, Н. С. Малеїн, М. Н. Малеїна, М. І. Матузов, М. Л. Нохріна, З. В. Ромовська, В. Селіванов, А. В. Соловйов, Р. Стефанчук, В. М. Танаєв, В. Ф. Чешко, Я. Н. Шевченко, та багато інших. Проте з метою ефективного вивчення цієї проблематики слід дослідити природу проблем споживання людини розвиненого індустріального суспільства потрібно використовувати комплексний підхід по використанню не лише правових дисциплін, а й філософії, соціології, економіки, політики, культури. Зазначену проблему частково досліджували французькі вчені: Ж. Бодрійяр, А. Турен, А. Лефевр.

Постановка завдання. Метою даної статті є обґрунтування введення в правовий обіг поняття «споживання» як форми цивільного примусу в період глобалізації навколишнього правового середовища.

Виклад основного матеріалу дослідження. У своїх попередніх публікаціях автором зроблено спробу постановки проблеми щоденного цивільного ризику фізичної особи. Щоденним цивільним ризиком фізичної особи доцільно визнати дії та події, які виникають в процесі життєдіяльності фізичної особи, що пов'язані з ризиком для її життя та здоров'я, коли результатом їх впливу на поведінку (волевиявлення) громадянина є створення підвищеної ймовірності випадкового заподіяння смерті людині.

Встановлення переліку дій та подій, які виникають в процесі життєдіяльності фізичної особи, що пов'язані з ризиком для її життя та здоров'я, розпочнемо з розгляду нетрадиційної, проте актуальної проблеми споживання як форми цивільного примусу в період глобалізації навколишнього правового середовища.

З метою задоволення вимог транснаціональних інвесторів, уряди країн світу все активніше відмовляються задовольняти потреби своїх виборців. Деякі з цих потреб були базовими та нагальними – в ліках, житлі, землі, воді; інші – не настільки відчутні – в некомерційному культурному просторі для спілкування (Інтернет, вулиця). Підґрунтям цього є зрада по відношенню до фундаментальної передумови створення демократичних форм правління – їх чуйність до потреб людей, яке здійснюється за участі громадян.

Найбільш типовим засобом реалізації сучасного відчуження є реанімовані барьери, що відрізають людей від ресурсів, які раніше були суспільними (від землі та води), обмеження свободи долання кордонів, демонстрація плюралізму думок і навіть – ті, які заважають політикам слідувати курсу, який мав би сенс для їх виборців. Перещкоди, що запобігають порушенням суспільного інтересу, зникають швидко. Однак ті з них, що обмежують наші свободи, суттєво зростають.

Економічний процес під умовною назвою «глобалізація» сьогодні торкається кожного аспекту життя, переворюючи будь-який вид діяльності та кожний природний ресурс у відміряний товар, що належить комусь.

Ринкова повага до приватного добробуту, проте, ігнорує інтереси працівників державних та приватних структур, яким регулярно (або із затримками) не виплачується заробітна плата, не видаються вклади з депозитних рахунків банків, чи американських службовців компанії «Enron», що виявились відрізаними від своїх приватизованих пенсійних фондів та не мали можливості продавати свої акції в той час, коли керівники фірми гарячково переводили в готівку власні цінні папери [2, с. 2].

Проте окремі, цілком необхідні обмеження, зазнають суттєвого обмеження: гонитва приватизації зіштовхнулась з бар'єрами між приватним та публічним простором, який забороняв, наприклад, рекламі проникати до шкільних установ, інтересам прибутку торкатись охорони здоров'я, а новим торгівельним організаціям – бути виключно інструментом просування для інших підприємств того самого власника. Всі зазначені перешкоди та обмеження практично зусунені. На конкретній ділянці публічного простору, що охоронявся, було здійснено злам – лише з метою його наступної охорони, але вже для нового способу його охорони, на цей раз в інтересах ринкових відносин.

Як зазначає дослідник трудових відносин Д. Грінфілд, сучасна стадія капіталізму характеризується не просто торгівлею в традиційному розумінні міждународного продажу ще більшої кількості різних продуктів. Вона характеризується ще й невгамовною потребою зростання ринку шляхом віднесення до «продуктів» цілих секторів, які раніше вважались частиною «спільної власності» та не підлягали продажу [2, с. 3]. Поглинання публічного приватним стосується не лише охорони здоров'я та освіти, але й ідей, генів, насіння, які зараз купують, патентують та охроняють, та навіть традиційної медицини, рослин, води, стволових клітин ембріонів людини.

Зараз, коли авторські права складають найважливішу статтю експорту США (більше, ніж промислові товари та зброя), міжнародне торговельне законодавство слід розуміти не лише у контексті усунення певних бар'єрів, але як процес, що систематично зводить нові обмежувальні бар'єри, – навколо знань, технологій та приватизованих ресурсів. Саме ці права інтелектуальної власності, що стосуються торгівлі, не дозволяють фермерам заново сіяти власні, не запатентовані компанією «Monsanto» насіння, і роблять

незаконним для слаборозвинутих країн виробництво власних, більш дешевих ліків – без фірмових назв (generic) для свого населення, яке їх конче потребує.

Нарешті, цілий континент на зразок Африки, може опинитись у «вигнанні», бути усунутим з географії та новин, а відкриватись лише під час військових дій, коли на його громадян дивляться як на потенційних терористів або антиамериканських фанатиків.

Насправді, лише незначна частина людей вдається до насильства. Більшість просто переселяється з села до міста, з однієї країни до іншої. Охоронні фірми заробляють більше всього в містах, де розрив між заможними та незаможними найбільшій – Йоханесбург, Сан-Паулу, Нью-Делі. У хронічно проблемній Південній Африці щорічні витрати на приватну охорону сягають 1,6 мільярда доларів, що більш, ніж втричі, перевищує річні урядові витрати на на доступне житло. Створюється враження, що огороджені території, які захищають багатих від злидарів, – це мікрокосми того, що швидко стає глобальною охоронною державою [2, с. 5].

Наростаючі темпи глобалізації зумовлюють наростання руйнівних та небезпечних процесів, що торкаються найважливіших прав та свобод людини. Серед них своєрідними «новелами» є прискорене старіння продуктів та машин, руйнування старих структур, що задовольняють деякі потреби, збільшення удаваних новацій, що не мають відчутних переваг для типу життя.

Зокрема, зустрічаються оригінальні пропозиції створення «міністерства чистого повітря», захисту населення від впливу преси, яка поширює нездорові сенсації, введення «покарання за посягання на розум», хоча дійсно зазначені форми заподіяння шкоди людині зростають врівень з достатком.

Більш небезпечним є те, що ціною за прискорений прогрес виробництва багатств стає висока плинність робочої сили а, отже, нестабільність зайнятості [1, с. 21]. Нове навчання, перепідготовка працівників має наслідком великі соціальні витрати, та, особливо, загальну постійну невпевненість. Все важчим для всіх стає психологічний та соціальний тиск буденного плину часу, статусу, конкуренції на всіх рівнях (дохід, престиж, культура тощо). Все більше часу потрібно для відпочинку, отримання нової спеціальності, для відновлення своїх сил та компенсації психологічного та нервового виснаження, спричиненого численними видами шкоди: пересуванням з дому до роботи та назад, перенаселеністю, постійними проявами агресії та стресами. У кінцевому рахунку головною ціною за суспільство споживання є почуття тотальної невпевненості, що ним породжується.

Наведені негативні тенденції призводять до самознищення системи, оскільки в ситуації прискореного зростання, яка неминуче породжує інфляційні труднощі, значна частина населення нездатна підтримувати необхідний ритм. Вони виявляються всіма забутими та непотрібними. Представники тієї частини суспільства, які пристосовуються до потрібного ритму та досягають пропонованого в якості моделі способу життя, роблять це ціною зусиль, які їх виснажують. Тому суспільство вимушене пом’якшувати соціальні наслідки зростання, перерозподіляючи частину зростаючого внутрішнього валового продукту на користь соціальних вкладнень (виховання, наука, здоров’я), передбачених перш за все для потреб зростання.

Отже, динаміка зростання та добробуту має циклічний характер, що виснажує систему у самовідтворенні. Цей процес визначають терміном «поріг пробуксовки», коли надлишок продуктивності спрямовується на підтримання умов виживання системи. Трактування благоустрою, як вагомого традиційного критерію оцінки стану реалізації умов життя людини, втратило риси спонтанності свого розвитку. Егалітарна ідеологія

добробуту трактує ціннісне розуміння поняття «щастя соціо» історично (через втілення міфу рівності). Політична та соціологічна дійсність з «міфу рівності» перемістилась до «щастя», яке повинно піддаватись вимірюванню добробутом, що визначається через речі та знаки (за Токвілем – «комфорт») [1, с. 29].

Отже, наявна тенденція демократичного суспільства до зростання добробуту відбувається через формування ідеалу споживання, де щастя є перш за все вимогою рівності (або, відповідно, відмінності) і повинно визначатись «у відповідності» з видимими критеріями.

Сукупність наведених обставин та фактів об'єднують терміном «Революція добробуту», яка є спадкоємицею заповітів буржуазної революції (або будь-якої іншої), яка все зводить до принципу рівності людей, не вміючи (або не бажаючи) по суті реалізувати його. Демократичний принцип застосовується тоді не на рівні реальної рівності, рівності здібностей, відповідальності, соціальних можливостей, щастя (у найширшому сенсі слова), а на рівні рівності перед предметом та іншими очевидними знаками соціального успіху і щастя [1, с. 27]. Це – демократія рівня життя, демократія телевізора, автомобіля та стереосистеми, демократія зовні конкретна, але також повністю формальна, яка відповідає (по той бік соціальних суперечностей і нерівностей) формальній демократії, закріпленій в Конституції. Обидві вони, виправдовуючи одна одну, з'єднуються в глобальну демократичну ідеологію, яка приховує відсутність демократії і невловимість рівності.

Фактично немає і ніколи не було ні «суспільства достатку», ні «суспільства злиднів», тому що всяке суспільство, яким би воно не було і якою б не була величина вироблених благ або наявного багатства, ґрунтується одночасно на структурному надлишку і на «структурних злиднях» [1, с. 30]. Знання, культура, структури, які беруть на себе відповідальність за рішення, влада – всі ці критерії, хоча ще багато в чому пов'язані з багатством і рівнем доходу, далеко відсунули останніх, а з ними – і зовнішні прояви статусу в системі суспільних цінностей, в ієрархії критеріїв «сили» .

Якщо розглядати об'єктивно проблему індустріальної системи в цілому, то всі можливі позиції резюмують в двох основних точках зору:

1) ідеалістично-магічна (Гелбрейт та інші) – визнає в зовнішніх проявах системи всі негативні феномени: дисфункції, шкоду різного роду, бідність, розглядаючи їх як дійсно гідні жалю, але другорядні, залишкові, що піддаються в кінцевому рахунку виправленню.

2) система живе структурним дисбалансом і убогістю: система підтримується, тільки виробляючи багатство і бідність, виробляючи стільки ж незадоволення, скільки і задоволення, стільки ж шкоди, скільки і прогресу. Її єдина логіка полягає в самозбереженні, і в цьому сенсі її стратегія полягає в утриманні людського суспільства в нестійкому положенні, в постійному дефіциті. Відомо, що система традиційно і потужно допомагає собі війною, щоб вижити й відновитися. Сьогодні механізми і функції війни інтегровані в економічну систему та механізми повсякденного життя [1, с. 32].

Якщо бідність, інші негативні явища знищенні, то це тому, що вони породжуються зовсім в іншому місці, а не в бідних кварталах. Вони зароджуються в соціоекономічній структурі. Якби система могла врівноважитись або вижити на інших засадах, ніж безробіття, слаборозвиненість і військові витрати, вона б це зробила.

Не тільки достаток, але і брак включені в соціальну логіку. У даний час помітно, що соціальна ієрархія набуває більш тонких критеріїв: тип праці та відповідальності, рівень виховання і культури (може бути, рід «рідкісного блага» становить спосіб

споживання звичайних благ), участь у прийнятті рішень. Знання і влада стали або стають найбільшими рідкісними благами в наших суспільствах достатку.

Але ці абстрактні критерії не заважають сьогодні побачити зростаюче розходження в інших конкретних речах. Різниця в житлі не є новою, але, будучи все більш і більш пов'язаною зі складною бідністю і хронічною спекуляцією, вона має тенденцію стати вирішальною як в сенсі географічного розшарування (центри міст і периферія, зони комфортабельні, гетто розкоші і спальні передмістя тощо), так і в плані населеного простору (інтер'єр і екстер'єр житла), наявності вторинної резиденції тощо. Речі сьогодні менш важливі, ніж простір і соціальне маркування простору. Житло виконує, таким чином, функцію, зворотну тій, яку виконують інші об'єкти споживання. Одні мають завдання зрівнювання, інші – завдання диференціації в плані відносин до простору і локалізації.

Природа, простір, чисте повітря, тиша – саме прагнення до цих рідкісних благ і їх висока вартість прослідковується в різних показниках видатків між двома крайніми громадськими категоріями. Різниця між робітниками і вищими керівниками складає лише від 100 до 135 для предметів першої необхідності, але від 100 до 245 в тому, що стосується обладнання житла, від 100 до 305 – для транспорту, від 100 до 390 – для дозвілля. Це не кількісна шкала зрівняльного споживання, а соціальний поділ, пов'язаний з якістю бажаних благ [1, с. 35].

Можна говорити про право на здоров'я, на простір, про право на красу, на відпустку, про право на знання, на культуру. І в міру того, як виступають ці нові права, народжуються одночасно міністерства: охорони здоров'я, відпочинку? Все те, що начебто виражає загальний, індивідуальний і колективний, прогрес, що могло б санкціонувати право на соціальний інститут, має подвійний сенс, так що можна в деякому роді зрозуміти його навпаки: існує право на простір (тільки починаючи з моменту, коли немає більше простору для всіх і коли простір і тиша стають привілеєм деяких на шкоду іншим). Тому «право на власність» ,виникло тільки тоді, коли праця в рамках поділу праці стала товаром, що обмінюється, тобто не належить, власне, індивідам. Можна запитати себе, чи не означає таким же чином «право на відпочинок» переходу вільного часу, як колись праці, до функції технічного і соціального поділу і фактично – до знищення дозвілля. Поява цих нових соціальних прав в ролі демократичної афіші суспільства споживання, свідчить фактично про перехід важливих елементів до рангу відзнак і класових (або кастових) привілеїв. «Право на чисте повітря» означає втрату чистого повітря як природного блага, його перехід до статусу товару і його нерівний соціальний перерозподіл. Чи не варто було б брати за об'єктивний суспільний прогрес (шляхом закріплення в нормах права) те, що є прогресом капіталістичної системи, тобто поступову трансформацію всіх конкретних і природних цінностей в продуктивні форми, а саме – в джерела: 1) економічного прибутку; 2) соціальні привілеї. Споживання – такий самий класовий інститут, як і школа. Існує не тільки нерівність перед предметами в економічному сенсі (покупка, вибір, подібна практика регулюється купівельною спроможністю, як рівень освіти залежить від класового походження тощо). Не всі мають однакові речі, як і не всі мають однакові можливості вчитися. Соціальна інерція, на противагу природній, веде до стану розриву та привілеїв. Зростання – не демократія. Достаток лише виконує функцію розрізнення.

Споживання не є маргінальною категорією невизначеності, де індивід, що зазнає примусу соціальними правилами в інших місцях, нарешті знайшов у приватній царині, відкритій саме для нього, сферу свободи та особистої ініціативи. Споживання являє собою

активну і колективну поведінку. Воно є примусом, мораллю, інститутом. Воно включає в себе систему цінностей загалом разом із належною їй функцією інтеграції групи та соціального контролю. Місцем споживання є повсякденне життя.

Суспільство споживання – це також суспільство навчання споживанню, соціальної дресури у споживанні, тобто новий та специфічний спосіб соціалізації, що з'явився в міру формування нових виробничих сил та монополістичною перебудовою економічної системи з високою продуктивністю. Кредит відіграє в цій ситуації визначальну роль, навіть якщо він лише частково впливає на бюджети витрат. Адже під виглядом фінансової підтримки, яка створює легкий доступ до добробуту, кредит фактично виявляється систематичною соціоекономічною дресурою посиленої ощадливості та економічного розрахунку покоління споживачів (тобто в «базовій» капіталістичній поведінці), які досі уникали керівництва у своєму існуванні від планування попиту та були недосяжними для експлуатації, як споживча сила [1, с. 35].

Кредит – це дисциплінарний процес вимагання заощаджень та регулювання попиту, так само, як наймана праця була раціоналізованим процесом вимагання найманої робочої сили та зростання продуктивності.

Той самий процес раціоналізації виробничих сил, що розгортався в XIX ст. у виробничій галузі, у XX ст. отримує своє завершення в галузі споживання. Промислова система, соціалізувавши населення, як виробничу силу, прямує далі в напрямку їх завершення та соціалізації (з метою контролю), як сили споживання. Потреби громадян та їх задоволення на сьогодні слід визнати продуктивними силами, які зазнають примусу та раціоналізації, як і інші продуктивні категорії (праця, відпочинок, приватне життя).

Д. Ейзенхауер ще у 1958 р. наголошував, що гроші ніколи не будуть правильно використовуватись з погляду держави, якщо вони не витрачаються платниками податків, як, у свою чергу, вільні від тягара податків [1, с. 38]. Тобто все відбувається так, наче споживання, не виступаючи в ролі прямого оподаткування, може ефективно змінити податок в якості соціальної виплати.

Висновки: Зміст традиційних правових норм, що становлять основу сучасного законодавства в частині правового статусу людини і громадянина, на сьогоднішній день все сильніше вступає у протиріччя з парадигмою змісту впливу сучасної держави періоду тотальної глобалізації на розвиток суспільства.

Ідеї технології споживання набувають характеру мегастратегії розвитку людства та переростають з площини психологічно-економічних відносин у державно-правові, зумовлюючи внутрішню та зовнішню політику сучасних держав цивілізацій західного зразка. Зміст парадигми споживання дозволяє робити висновок про структурне оформлення категорії споживання, як форми громадянського примусу. Наповнення та особливості функціонування категорії споживання, як форми громадянського примусу, свідчать про функціонування негативних тенденцій комплексного характеру для розвитку людини.

Наведене дає можливість окреслити наявність нетрадиційної проблеми споживання, як форми цивільного примусу в період глобалізації навколишнього правового середовища та віднести її до дій, які виникають в процесі життєдіяльності фізичної особи, що пов’язані з ризиком для її життя та здоров’я.

Тому проблема споживання, як форми цивільного примусу в період глобалізації навколишнього правового середовища, заслуговує нормативно-правового врегулювання в напрямку мінімізації її впливу на процеси життєдіяльності фізичної особи, що пов’язані з ризиком для життя та здоров’я.

Список використаних джерел

1. Бодрийяр Ж. Общество потребления / Ж. Бодрийяр // Республика. – 2006. – 153 с.
2. Заборы и окна: Хроники антиглобализационного движения. Наоми Кляйн. [Електроний ресурс]. – Режим доступу: knigosite.org/library/books/53958.
3. Соловйов А. В. Право людини на життя: цивільно-правові аспекти: Автореф. дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / А. В. Соловйов. – Л., 2004. – 16 с.

Грицкевич С. Г. Проблемы потребления как формы гражданского принуждения

В статье исследуется юридическое содержание проблемы потребления как формы гражданского принуждения. Устанавливается перечень действий и событий, возникающих в процессе жизнедеятельности физического лица, связанных с риском для его жизни и здоровья.

Ключевые слова: *глобализации окружающей правовой среды, проблема потребления как формы гражданского принуждения.*

Gritskevich S. G. Problems consumption As forms of civil coercion

This article examines the legal content of the problem of consumption as a form of civil enforcement. A list of activities and events that occur during the life of an individual associated with the risk of his life and health.

Key words*: Globalization okruzhayuschey pravovoy environment, the problem of consumption as forms of civil coercion.*

УДК 346:658.849.7.

Молчанова Марина Євгенівна,
аспірант кафедри господарського права
НУ «Юридична академія України
ім. Ярослава Мудрого»

ПРАВОВІ ОСОБЛИВОСТІ АУКЦІОННОГО ТОВАРООБІГУ В ПОРІВНЯЛЬНО-ІСТОРИЧНІЙ РЕТРОСПЕКТИВІ

У статті досліджено основні етапи розвитку аукціону у різних країнах світу та особливості нормативно-правового регулювання аукціонної купівлі-продажу товарів у різні часи. Окрему увагу приділено питанню виникнення аукціонних торгів на українських землях. Наведено перелік національних законодавчих актів, якими регулюється аукціонна діяльність у наш час. Вказано недоліки та прогалини сучасного законодавства України у галузі аукціонного товарообігу.

Ключові слова: *аукціон, торги, аукціонний товарообіг, історія аукціону.*

Постановка проблеми. Аукціон в умовах сучасної ринкової економіки є розповсюдженим способом купівлі-продажу товарів, що використовується у більшості країнах світу, включаючи Україну. Саме тому доречним вважаємо проведення історичної ретроспективи розвитку інституту аукціонних торгів в окремих іноземних державах від часів Давніх цивілізацій до сьогодення та визначення особливостей становлення аукціону на території України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню окремих аспектів історії виникнення та розвитку аукціонної купівлі-продажу товарів приділяли увагу іноземні та вітчизняні науковці. Серед них можна назвати Е. В. Барневу, Р. Вебер, Д. Ісліі, Р. Кассаді, Дж. Клеінберга, П. Мілгрома, С. І. Хом'яченко, О. В. Шерстобітова та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у ґрунтовному та комплексному вивченні історії виникнення аукціону та етапів формування законодавства у галузі аукціонної купівлі-продажу товарів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аукціонна форма купівлі-продажу товарів відома ще з часів античності. Дослідження історичних джерел, зокрема праць Геродота, дає підстави вважати, що перший аукціон було проведено приблизно у V ст. до н.е. у Вавилоні, де в якості лотів на продаж виставлялися жінки, які досягли шлюбного віку [14, p. 26]. Термін «аукціон» виник у Давньому Римі та іменувався латинським словом «auctus», що перекладається, як зростання або збільшення. Закони Римської імперії визначали аукціон, як спосіб укладання договорів та, у деяких випадках, передбачали необхідність його проведення для торговців [1, с. 78], яких можна вважати прототипами сучасних суб'єктів господарювання. Наведене законодавче положення свідчить про те, що первісне легальне визначення аукціону було сформульовано ще стародавніми римськими юристами. Окрім того, вони заклали основи поділу аукціонних торгів на примусові, добровільні та змішані. Так, примусовим був аукціонний продаж

судової застави [11, с. 92], добровільним – аукціон з продажу рабів, правовий статус яких дорівнювався до статусу речей [14, p. 28]. До змішаного типу належало проведення аукціону на виконання вимог законодавства: закони Римської імперії передбачали, що передача в оренду міських земель має здійснюватися з використанням аукціонного механізму для обрання орендаря [1, с. 78].

Слід зазначити, що систематика аукціонного товарообігу, яка була розроблена давніми римлянами, є актуальною й досі та існує в межах організаційного критерію. Відповідно до сучасного розвитку інституту аукціонних торгів, примусовими пропонуємо вважати аукціони, що призначаються, як правило, державними органами, незалежно від волі власника майна з метою продажу конфіскованих, незатребуваних і неоплачених товарів, закладених і не викуплених в строк речей. Наприклад, у примусовому порядку аукціонні торги проводяться при реалізації арештованого майна відповідно до Закону України «Про виконавче провадження» від 21 квітня 1999 року № 606-XIV [6], деяких видів конфіскованого майна відповідно до «Порядку обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним», затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 1998 року № 1340 [5], майна збанкрутілих суб'єктів господарювання у випадках, передбачених Законом України «Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом» від 14 травня 1992 року № 2343-XII [7] та в інших випадках.

Добровільними є аукціони, що проводяться за ініціативою власників товарів з метою найбільш вигідного їх продажу. Найпоширенішими серед них є аукціони з продажу антикваріату, витворів мистецтва тощо. До того ж, можна виокремити самостійну групу аукціонних торів – аукціони на виконання умов законодавства (змішані), проведення яких стає обов'язковим тільки при відчуженні окремих видів товарів або прав на них. Так, аукціон на виконання умов законодавства передбачено у ст. 135 Земельного кодексу України, де зазначено, що земельні торги проводяться виключно у формі аукціону, який обов'язково має бути проведений при продажу земельних ділянок державної чи комунальної власності або прав на них (оренди, суперфіцію, емфітевзису) [3].

Існують відомості, що аукціон використовувався й у Стародавньому Китаї, де починаючи з VII сторіччя н.е., на аукціонний продаж виставлялося особисте майно померлих монахів [13, p. 1089].

Не дивлячись на раннє виникнення інституту аукціонних торгів, механізм аукціонної купівлі-продажу товарів почав широко використовуватися та наблизився до його сучасної моделі із появою аукціону в Англії, перша згадка про який міститься в Оксфордському англійському словнику і датується 1595 роком. Але найбільшого розмаху аукціонний товарообіг тут набув у XVIII сторіччі після заснування всесвітньо відомої аукціонної фірми «Сотбіс» та аукціонного дому «Крістіс» [14, p. 30]. Саме в ці часи сформувався Англійський тип аукціону або, як його ще називають, аукціон зі збільшенням ставок, де перемагає покупець, що запропонував найвищу ціну за лот [12, p. 250].

Еміграційні процеси сприяли швидкому розповсюдженню аукціонної купівлі-продажу товарів в інших країнах. Саме таким чином аукціон знайшов свій шлях з Англії до Америки, де з давніх часів колоністи застосовували цей спосіб продажу для реалізації судової застави і розпродажу товарів, які залишалися наприкінці сезону. Окрім того, до 1808 року аукціон офіційно використовувався й для продажу рабів, особливо – в Південній Америці, де людина оцінювалася приблизно у 750 доларів, залежно від трьох критеріїв: стать, вік та фізіологічні особливості тіла [14, p. 34-35].

У наступні роки застосування аукціонного товарообігу набирає обертів і вже наприкінці XX сторіччя починає відігравати провідну роль в економічному житті Сполучених Штатів, використовуючись суб'єктами як приватного, так і публічного права. У якості прикладу можна навести факт визнання аукціонних торгів Міністерством внутрішніх справ США, яке у такий спосіб продавало права на майно, що знаходилося у федеральній власності. У приватному секторі економіки найбільш розповсюдженою була аукціонна купівля-продаж вина, витворів мистецтва, авторських прав й тощо [13, p. 1089].

Наступний етап розвитку аукціону пов'язаний із такими країнами, як Нідерланди, Німеччина, Японія та Китай. Саме тут виник тип аукціонних торгів, який був прямо протилежним Англійському аукціону та передбачав поступове зниження претендентами ціни лоту. Цей різновид аукціонного методу купівлі-продажу найчастіше називають Голландським [9, с. 45] і значно рідше – Німецьким аукціоном [12, p. 250].

Історія виникнення аукціону на теренах України починається ще з Давніх часів, коли на Русі «торг», «торжище» були місцем збору купців, торгівців і звичайних міщан [1, с. 79], та безпосередньо пов'язана з Російською імперією, до складу якої у XVII столітті входила частина українських земель. Саме тоді царським урядом було видано перші акти зі згадкою про заходи, схожі на публічні торги, які на той час фактично ототожнювалися з аукціоном та найчастіше мали місце у сфері державних закупівель. Так, 7 липня 1654 року був оголошений Указ про підрядну ціну на доставку до Смоленська муки і сухарів, згідно з яким підрядник на певних умовах повинен був відвезти хліб до Смоленська, одержуючи при цьому звільнення від мита. Тобто конкурсу, як такого, ще не було, але вже закладалися його основні підвалини – публічне замовлення, пошук виконавців, наперед задані умови. Перші законодавчі акти, що стали прототипом майбутніх правил аукціонної купівлі-продажу, були прийняті за часів правління Петра I. Згідно з нормативними документами тих часів оголошення про конкурс мало бути оприлюднене шляхом вивішування відповідного повідомлення на всіх міських воротах, щоб особи, які входять до міста або покидають його, могли з ним ознайомитися. У такий же самий спосіб повідомлялося й про пільги для підрядчиків і постачальників, перераховувалися особи, що вже працювали за держзамовленням. У червні 1714 року спеціальним сенатським рішенням було введено вимогу оприлюднювати результати всіх публічних торгів із зазначенням усіх подробиць (хто на що найнявся, за якими цінами, а також поручителів). Такі самі відомості також мали бути подані до Канцелярії Сенату.

При найближчих наступниках Петра I країна жила в основному за прийнятими ним законами, які лише інколи доповнювалися та уточнювалися.

Більш удосконалений механізм аукціонних торгів закріплювався у Зібранні законів цивільних Російської імперії, де чітко встановлювалося, що переможцем визнається той, хто пропонує «найвигіднішу ціну». У 1722 році в Російській імперії було прийнято перший спеціалізований закон, що регламентував торги для державних потреб [11, с. 93].

Наступним етапом у розвитку аукціону в Російській імперії стало прийняття Статуту Торгового (Зібрання законів, т. 11, ч. 2), у якому містилися правила про біржові аукціони і аукціоністів. Відповідно до даного нормативного акту біржові аукціони поділялися на два види: такі, що проводилися через біржових аукціоністів, і такі, що проводилися через біржових маклерів. На українських землях діяла Одеська біржа, де з 1890 року були введені обидва види аукціонних торгів [11, с. 93].

Слід зазначити, що в Російській імперії (у тому числі і на українських землях, що входили до її складу) аукціонний механізм продажу застосовувався також для реалізації майна збанкрутілого суб'єкта господарювання. Так, у 1877 році на аукціоні були продані

магазини, склади та інша власність Харківського товариства, яке заборгувало постачальникам товарів 141 тис. крб. [8, с. 2].

У 1900 році Положенням про підряди та поставки було введено форму аукціону через запечатане оголошення [1, с. 78], яка використовується дотепер та уявляє собою аукціонну процедуру, коли претенденти роблять ставки таємно один від одного, як правило, передаючи аукціоністу заклеєні конверти з офертою, або шляхом використання електронного аукціону.

Таким чином, в Україні процедура аукціонної купівлі-продажу товарів до XX століття розвивалася на основі тогочасного законодавства Російської імперії і стосувалася переважно державного сектора економіки, який сьогодні регулюється за допомогою господарського права.

Із встановленням радянського режиму на українських землях публічні торги практично зникли з господарського життя країни, оскільки основна частина підприємств була націоналізована, а правова конструкція подібного способу купівлі-продажу товарів прямо суперечила плановій економіці. Тому використання аукціонного механізму укладення договорів було нетиповим і можна навести лише кілька таких прикладів.

Так, починаючи з 1931 року Міністерство зовнішньої торгівлі СРСР проводило у Ленінграді аукціони з продажу пушнини. Причому, покупцями на них були виключно суб'єкти господарювання – іноземні компанії, які розраховувалися іноземною валютою. Цікавим також є те, що проведення цих аукціонів триває й досі у місті Санкт-Петербурзі та організовується Зовнішньо-торгівельним об'єднанням «Союзпушнина».

Окрім наведеного прикладу, можна зазначити, що у 1989 році Зовнішньоекономічний банк почав організовувати в СРСР валютні аукціони, на яких за результатами торгів встановлювався курс рубля. У процесі валютних аукціонів державні підприємства-експортери могли продати валютні відрахування зі своїх рахунків іншим підприємствам [1, с. 79].

Вищезазначене дає підстави вважати, що аукціони в радянському Союзі проводилися переважно серед суб'єктів господарювання, відносини між якими сьогодні регулюються нормами господарського права, але за тих часів Господарського кодексу ще не було, а Цивільний кодекс 1963 року не містив норм, присвячених інституту торгів та, зокрема, аукціонній купівлі-продажу товарів. Перша регламентація торгів, як особливого способу укладання договорів була пов'язана зі здобуттям Україною незалежності та початком переходу до ринкової економіки, а саме – із проведенням приватизації державної власності. Так, наприклад, у 1994 році Указом Президента України від 26.11.1994 р. № 699/94 «Про заходи щодо забезпечення прав громадян на використання приватизаційних майнових сертифікатів», Наказом Фонду державного майна України від 05.04.1996 р. № 395 «Про затвердження Порядку проведення спеціалізованих сертифікатних аукціонів за компенсаційні сертифікати» було врегульовано організацію і проведення сертифікаційних аукціонів. Після цього було прийнято ще кілька підзаконних нормативно-правових актів стосовно порядку проведення аукціонів у галузі приватизації майна та Закон України від 18.05.2000 р. № 1723-111 «Про Державну програму приватизації», згідно з яким органам приватизації вперше надавалося право проводити аукціони за методом зниження ціни лота.

Саме з цих часів аукціонна діяльність здобула широкого розповсюдження у різних сферах. Наприклад, 21 січня 1994 року у Харкові відбувся перший земельний аукціон, який розпочав епоху вільного і відкритого продажу землі в Україні, але йшлося про реалізацію права на довгострокову оренду земельних ділянок з об'єктами незавершеного

будівництва, а не про продаж [4, с. 2]. Пізніше аналогічні аукціонні торги стали проводитися по всій країні. Аукціон почав широко використовуватися державою, публічними та приватними суб'єктами господарювання для купівлі-продажу природних ресурсів або прав на їх використання, що врегульовувалося відповідними підзаконними нормативно-правовими актами. Серед них можна назвати «Положення про порядок організації і проведення аукціонів з продажу природного газу», затверджене Постановою Кабінету Міністрів України № 1424 від 14 вересня 1998 року, «Положення про порядок організації і проведення аукціонів з продажу ліцензій на використання радіочастот в Україні», затверджене Наказом Держкомзв'язку України № 102 від 06 липня 1998 року, та інші.

1 січня 2004 року набув чинності Господарський кодекс України, у якому лише згадується про можливість укладення договорів на публічних торгах, але немає чіткої регламентації процедури проведення аукціону [2]. Так само й у Цивільному кодексі України, прийнятому у 2003 році, з'явилася норма частково присвячена торгам без їхньої деталізації [10]. У 2010 році Верховною Радою України було розроблено Проект Закону України «Про аукціони», який у 2011 році було знято з розгляду.

Таким чином, мусимо визнати, що на сьогодні в Україні відсутній спеціальний нормативно-правовий акт, який би встановлював загальні засади аукціонної купівлі-продажу товарів. Замість цього можемо констатувати наявність розпорошених правових норм, які містять різні організаційні механізми функціонування аукціонів та різний понятійний апарат. Так, наприклад, «Положення про порядок проведення аукціонів (публічних торгів) з реалізації заставленого майна», затверджене Постановою Кабінету Міністрів України від 22.12.1997 №1448, у п.11 закріплює, що кожна наступна ціна, запропонована покупцями на аукціоні, повинна перевищувати попередню не менш як на 10 відсотків. Тобто крок аукціону повинен бути більшим за попередню ціну хоча б на 10 відсотків. У той же час «Порядок проведення аукціонів щодо доступу до пропускної спроможності міждержавних електричних мереж України для експорту електричної енергії», затверджений Постановою Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері енергетики, від 08.11.2012 року №1450, передбачає, що крок аукціону не може перевищувати 10 відсотків від початкової ціни лота. Окрім того, обидва нормативно-правові акти встановлюють різні гарантійні внески учасників та взагалі різні процедури підготовки аукціону.

Висновки. Підводячи підсумки, зазначимо, що аукціони мають тисячолітню історію, яка розпочинається з часів Давніх цивілізацій і продовжується дотепер. За радянських часів їх поширення в Україні було досить обмежене як наслідок панування адміністративно-командної економіки і властивого їй обмеження розподільчими засобами сфери товарно-грошових відносин. Після здобуття незалежності України та розвитку ринкової економіки аукціонний товарообіг почав поступово набирати обертів і наразі застосовується у багатьох галузях господарської діяльності суб'єктів публічного та приватного права, а тому потребує належної правової регламентації.

Список використаних джерел

1. Барнева Э. В. Некоторые особенности происхождения и развития аукционов и ярмарок в России / Э. В. Барнева // Российская цивилизация: полит.-правовые и социально-экономические особенности: материалы Международной научн.-практ. конф. студентов и аспирантов (17 мая 2012 г.) в 2 т. Т. II. – К.: Познание, 2012. – С. 78–79.

2. Господарський Кодекс України [Текст]: за станом на 01 січня 2012 року // Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – №№ 18-20. – Ст. 144.
3. Земельний кодекс України від 25.10.2001 № 2768-III. // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
4. Митюк А. М. Земельні аукціони в Україні – одна із форм ринку землі несільськогосподарського призначення / А. М. Митюк, С. І. Хом'яченко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: // http://www.nbuv.gov.ua/PORTAL/Soc_gum/ misb/2011_12/ Mituk_Homyachenko.pdf.
5. Порядок обліку, зберігання, оцінки конфіскованого та іншого майна, що переходить у власність держави, і розпорядження ним, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 25 серпня 1998 року № 1340. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1340-98-%D0%BF?test=Up9Mf3o 6frtCtoL2ZiY/UIjdHI4W2s80msh8Ie6.
6. Про виконавче провадження: Закон України від 21.04.1999 № 606-XIV. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/606-14.
7. Про відновлення платоспроможності боржника або визнання його банкрутом: Закон України від 14 травня 1992 року № 2343-XII. // Відомості Верховної Ради України (ВВР), 1992, № 31, ст. 440.
8. Сидорович О. С. Причини занепаду споживчої кооперації Лівобережної України у 70–80-х рр. XIX ст.: автореф. дис. На здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / О. С. Сидорович. – Луганськ, 2006. – 22 с.
9. Смит Ч. У. Аукционы: от Вальраса к реальному миру / Ч. У. Смит // Журнал социологии и социальной антропологии. – С.-П.: Наука, 2002. – Том V. – №2. – С. 43-59.
10. Цивільний кодекс України [Текст]: за станом на 01 січня 2012 року// Відом. Верхов. Ради України. – 2003. – №№ 40–44. – 356 с.
11. Шерстобітов О.В. Історія розвитку інституту торгів / О. В. Шерстабітов // Актуальні проблеми держави і права; Зб. наук. праць. – О.: Юр. літ-ра, 2008. – Вип. 38. – С. 92-96.
12. David Easley and Jon Kleinberg Networks, Crowds, and Markets: Reasoning about a Highly Connected World, Cambridge University Press, 2010.
13. Paul R. Milgrom and Robert J. Weber A Theory of Auctions and Competitive Bidding // Econometrica. – Volume 50. – September. – 1982, Number 5. – P. 1089-1122.
14. Ralph Cassady Jr. Auctions and Auctioneering / R. Cassady. – University of California Press, 1967. – 321 p.

Молчанова М. Е. Правовые особенности аукционного товарооборота в сравнительно-исторической ретроспективе

В статье исследованы основные этапы развития аукциона в различных странах мира и особенности нормативно-правового регулирования аукционной купли-продажи товаров в разные времена. Отдельное внимание уделено вопросу о возникновении аукционных торгов на украинских землях. Приведен перечень национальных законодательных актов, которыми регулируется аукционная деятельность в наше время. Указано недостатки и пробелы современного законодательства Украины в области аукционного товарооборота.

Ключевые слова: *аукцион, торги, аукционный товарооборот, история аукциона.*

Molchanova M. E. Legal features of auction commodity turnover in a comparative-historical retrospective

The main stages of auction's development and features of its legal regulation in various time are researched in this article. The separate attention is paid to a question of auction's emergence on the Ukrainian lands. It is a list of national acts by which auction activity is regulated presently. It is specified shortcomings and gaps of the modern legislation of Ukraine in the field of auction.

Key words: *auction, auction commodity turnover, history of auction.*

УДК 347.440.16

Таран Ольга Сергіївна,
аспірантка Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника

ВЗАЄМНА ВІДПОВІДАЛЬНІСТЬ УЧАСНИКІВ БАГАТОСТОРОННЬОГО ДОГОВОРУ

Стаття присвячена дослідженню взаємної відповідальності учасників багатостороннього договору. Визначаються підстави настання відповідальності та санкції, що застосовуються до учасника, який порушив багатосторонній договір.

Ключові слова: *багатосторонній договір, учасники, відповідальність.*

Постановка проблеми. Невід'ємною складовою будь-якого цивільно-правового договору є положення про відповідальність учасників за порушення договірних зобов'язань. У сучасних умовах відповідальність виступає не лише як засіб впливу на майнову сферу сторони, що порушила договір, але і як спосіб попередження невиконання чи неналежного виконання усіма учасниками умов договору.

Ч. 4 ст. 626 Цивільного кодексу України (надалі – ЦК) встановлює, що до договорів, які укладаються більше, як двома сторонами (багатосторонні договори), застосовуються загальні положення про договір, якщо це не суперечить багатосторонньому характеру цих договорів [7]. Багатосторонні договори відрізняються від одно- та двосторонніх договорів характером розподілу між сторонами прав та обов'язків: 1) якщо, в односторонньому договорі одна сторона наділена правами, а інша – обов'язками, то у двосторонньому договорі обидві сторони мають зустрічні права та обов'язки (право вимоги однієї сторони відповідає обов'язку другої сторони); 2) у багатосторонньому договорі сторони наділені правами та обов'язками, що спрямовані на досягнення єдиної, спільної мети, то багатосторонніми договорами є договори про заснування юридичної особи, договори про заснування та регулювання діяльності юридичної особи, договори про спільну діяльність та договори про поділ майна.

Можливість участі у багатосторонніх договорах більше як двох сторін, які об'єднані спільною метою, свідчить про необхідність побудови у змісті багатостороннього договору ефективного механізму взаємної цивільно-правової відповідальності, що забезпечить точне та неухильне виконання кожним із учасників своїх договірних зобов'язань.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-теоретичну розробку поняття цивільно-правової відповідальності здійснювали: М. І. Брагінський, В. П. Грибанов, О. С. Іоффе, І. С. Канзафарова, С. О. Коновалов, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, В. Д. Примак, Є. О. Суханов, Л. В. Тарасенко, В. А. Хохлов, Я. М. Шевченко, Р. Б. Шишка. Окремі питання відповідальності учасників таких багатосторонніх договорів, як договорів про спільну діяльність та договорів про заснування юридичних осіб висвітлені у роботах О. Є. Блажівської, С. Я. Вавженчука, В. В. Долинської,

В. В. Рєзнікової, О. Б. Савельєва, К. В. Шаперенкова, Г. В. Юровської.

Незважаючи на значну кількість праць, присвячених цивільно-правовій відповідальності, проблема взаємної відповідальності учасників багатостороннього договору залишається невирішеною, оскільки продовжує розглядатись лише побічно під час характеристики окремих різновидів багатосторонніх договорів. У зв'язку з цим, встановлення підстав та умов цивільно-правової відповідальності учасників багатостороннього договору за порушення взаємних зобов'язань та визначення санкцій, які можуть до них застосовуватись, набуває особливої актуальності.

Постановка завдання. Метою статті є з'ясування особливостей взаємної відповідальності учасників багатостороннього договору.

Виклад основного матеріалу дослідження. Учасники багатосторонніх договорів для досягнення спільної мети досить часто разом вступають у договірні відносини із третіми особами (укладають договори купівлі-продажу, оренди майна чи транспортних засобів, підрядні договори чи договори про надання послуг). Таким чином, зобов'язання учасників багатосторонніх договорів складаються у двох сферах – внутрішній та зовнішній, а тому і відповідальність товариші несуть або перед іншими учасниками договору, або перед третіми особами у відповідності до укладених із ними домовленостей [6, с. 25]. Взаємною є відповідальність учасників багатостороннього договору один перед одним, яка наступає за порушення одним із учасників своїх зобов'язань, що базуються на багатосторонньому договорі [3, с. 181; 2, с. 543].

До основних особливостей багатосторонніх договорів належить наявність у їх учасників єдиної, спільної мети. У зв'язку з цим, виникає необхідність встановити, чи можуть особи, яких об'єднує спільна мета, стягувати один з одного збитки, неустойку (штраф, пеню) чи застосовувати інші міри відповідальності, передбачені чинним законодавством.

Римський юрист Гай підкреслював, що кожен товариш повинен ставитись до спільної справи, а відповідно і до інтересів інших учасників дбайливо та уважно, тобто проявляти таку ж саму турботливість та обачність, яку він зазвичай приділяє власним справам [4, с. 520]. Невиконання учасником багатостороннього договору своїх зобов'язань порушує права інших учасників та ставить під загрозу досягнення ними спільної мети. Саме тому, стягнення неустойки чи відшкодування збитків, завданих одним учасником багатостороннього договору іншим учасникам є цілком допустимим.

Взаємна відповідальність учасників багатостороннього договору є завжди цивільно-правовою і, як правило, виражається у заміні невиконаного боржником обов'язку новим обов'язком, або приєднанні до порушеного обов'язку нового, додаткового обов'язку, зокрема сплати неустойки. Юридичною підставою настання відповідальності учасників багатостороннього договору один перед одним є норма закону або положення багатостороннього договору.

Взаємна відповідальність учасників багатостороннього договору передбачена у цивільному законодавстві. Так, ч. 4 ст. 1135 ЦК закріплює можливість учасників договору простого товариства вимагати відшкодування збитків від учасника, який вчинив від імені всіх правочин, щодо якого його право на ведення спільних справ було обмежене, або учасника, який вчинив правочин від свого імені, але в інтересах усіх [7]. Якщо стягнення збитків або неустойки не передбачено законодавством, то принцип свободи договору дозволяє сторонам багатостороннього договору самостійно визначити підстави та міри відповідальності учасників за порушення взятих на себе зобов'язань.

Фактичною підставою настання взаємної відповідальності у багатосторонньому

договорі є протиправність поведінки одного із учасників, що полягає у порушенні ним договірного зобов'язання. Порушення умов багатостороннього договору може виражатись у наступному: 1) неналежному виконанні обов'язків із ведення спільних справ; 2) невнесенні, несвоєчасному чи неповному внесенні майнового вкладу; 3) несплаті частини витрат і збитків, що виникли у результаті здійснення діяльності із досягнення спільної мети; порушенні обов'язку відшкодувати збитки, завдані спільній справі у результаті виходу учасника із багатостороннього договору.

Порушення учасником взаємних зобов'язань за багатостороннім договором зумовлює застосування до нього санкцій, тобто невигідних наслідків невиконання чи неналежного виконання зобов'язання [5, с. 445]. Традиційно за порушення багатостороннього договору до учасника застосовуються санкції майнового характеру, серед яких: 1) стягнення неустойки (штрафу, пені); 2) зменшення права учасника на отримання частини прибутків від спільної діяльності; 3) стягнення збитків [1, с. 181–182].

Особливістю взаємної відповідальності учасників багатосторонніх договорів є можливість застосування до учасника, який порушив багатосторонній договір не лише майнових, але й особистісних санкцій. Санкції особистісного характеру виражаються у позбавленні статусу або припиненні чи обмеженні права учасника, що порушив або неналежно виконував свої зобов'язання за багатостороннім договором.

Позбавлення статусу, обмеження чи припинення права учасника на ведення спільних справ як міра відповідальності є реакцією учасників на вчинене одним із них порушення багатостороннього договору, яким було завдано шкоду спільній справі.

Застосування особистісних санкцій, по-перше, пов'язано з втратою учасниками багатостороннього договору довіри до учасника, який одного разу вже порушив порядок ведення спільних справ і завдав своїми діями збитків спільній справі, а по-друге – має на меті попередити та не допустити вчинення даним учасником повторного порушення багатостороннього договору.

Порядок обмеження чи припинення права учасника багатостороннього договору на ведення спільних справ повинен бути визначений у договорі. У випадку, якщо сторони багатостороннього договору не можуть самостійно домовитись про обмеження чи припинення права учасника на ведення спільних справ, то відповідні санкції можуть бути застосовані за рішенням суду.

Крім припинення чи обмеження права на ведення спільних справ, порушення учасником положень багатостороннього договору може зумовити його виключення з числа учасників договору, що здійснюється відповідно до чинного законодавства та умов багатостороннього договору. Зокрема, ч. 1 ст. 128 ЦК встановлює, що учасник повного товариства, який систематично не виконує чи виконує неналежним чином обов'язки, покладені на нього товариством, або який перешкоджає своїми діями (бездіяльністю) досягненню цілей товариства, може бути виключений із товариства у порядку, встановленому засновницьким договором.

Виключення учасника, який не виконує своїх зобов'язань або перешкоджає досягненню учасниками спільної мети, може бути передбачено також у інших багатосторонніх договорах, оскільки дозволяє припинити дію багатостороннього договору щодо учасника, який порушує свої зобов'язання, але зберегти договір щодо інших учасників.

Висновки. Таким чином, взаємною є відповідальність учасників багатостороннього договору один перед одним, яка наступає за порушення ними зобов'язань, які базуються на багатосторонньому договорі.

Особливістю взаємної відповідальності учасників багатостороннього договору є можливість застосування до учасника, який не виконує чи неналежно виконує багатосторонній договір не лише майнових (стягнення неустойки, відшкодування збитків), але й особистісних санкцій.

Що ж стосується санкцій особистісного характеру, то ними виступають позбавлення або обмеження права учасника на ведення спільних справ, а також виключення з багатостороннього договору учасника, який систематично порушує свої зобов'язання чи своїми діями (бездіяльністю) перешкоджає досягненню мети багатостороннього договору.

Список використаних джерел

1. Блажівська О. Є. Договір про спільну діяльність: дис... канд. юрид. наук: 12.00.03 / Блажівська Оксана Євгенівна. – Львів: Львівський національний ун-т ім. Івана Франка, 2007. – 210 с.
2. Вавженчук С. Я. Договірне право: Навч. посіб. / С. Я. Вавженчук. – К.: КНЕУ, 2011. – 584 с.
3. Долинская В. В. Система отношений по ответственности в акционерном праве / В. В. Долинская // Вестник Самарского государственного университета. – 2006. – № 1 (41). – С. 179–188.
4. Римское частное право: учебник / В. А. Краснокутский и [др.]; под ред. проф. И. Б. Новицкого, проф. И. С. Перетерского. – М.: Волтерс Клувер, 2010. – 608 с.
5. Российское гражданское право: Учебник в 2 т. – Т. 1.: Общая часть, Вещное право, Наследственное право, Интеллектуальные права, Личные неимущественные права / Отв. ред. Е. А. Суханов. – М.: Статут, 2011. – 958 с.
6. Савельев А. Б. Договор простого товарищества в российском гражданском праве: автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук: спец. 12.00.03 «Гражданское право; Семейное право; Предпринимательское право; Международное частное право» / А. Б. Савельев. – М., 2003. – 30 с.
7. Цивільний кодекс України в редакції від 16 січня 2003 року зі змінами і доповненнями // Відомості Верховної Ради України. – 2003. – № 40-44. – Ст. 356.

Таран О. С. Взаимная ответственность участников многостороннего договора

Статья посвящена исследованию взаимной ответственности участников многостороннего договора. Определяются основания наступления ответственности и санкции, применяемые к участнику, который нарушил многосторонний договор.

Ключевые слова: *многосторонний договор, участники, ответственность.*

Taran O. S. Mutual liability of multilateral contract parties

The article is devoted to the investigation of mutual liability of the parties in a multilateral contract. The bases for incurrence of liability and sanctions applied to the party that broke the multilateral contract are determined.

Key words: *multilateral contract, parties, liability.*

УДК 347.121.2

Басюк Вікторія Володимирівна,
викладач кафедри цивільного права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ТЕОРЕТИКО-ПРАВОВІ ТА ПРАКТИЧНО-ПРИКЛАДНІ АСПЕКТИ ПРАВОВОГО РЕГУЛЮВАННЯ ОСОБИСТИХ НЕМАЙНОВИХ ПРАВ В УКРАЇНІ

У статті комплексно досліджено особисті немайнові права. Визначено основні види особистих немайнових прав, особливості їх цивільно-правового забезпечення та захисту, узагальнено структуру особистих немайнових прав у цивільному праві.

Ключові слова: *особисті немайнові права, система особистих немайнових прав, право на охорону здоров'я, право на життя, право на ім'я, право на недоторканність ділової репутації, здійснення особистих немайнових прав, право на захист особистих немайнових прав.*

Постановка проблеми. Суспільні та економічні перетворення, прагнення розбудувати соціальну і правову державу обумовили пріоритетність людини, її прав та законних інтересів. В зв'язку із соціальними реформами, які сьогодні відбуваються в Україні, питання особистих немайнових прав фізичної особи постає надзвичайно актуальним на сьогоднішній день. Так, ст. 3 Конституції України закріпила пріоритетність людини та її внутрішніх благ порівняно з іншими соціальними цінностями. Це має важливе значення для розвитку законності в Україні, але не вирішує всіх проблем їх захисту. Крім того, стрімкий розвиток суспільних правовідносин, обумовлює потребу у зміні традиційного розуміння особистих немайнових прав. Разом з тим, це питання залишається за межами правового регулювання та юридичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні питанням особистих немайнових прав фізичної особи були присвячені праці таких дослідників як В. В. Копєйчиков, Л. В. Малюга, М. О.Стефанчук, С. О. Сліпченко, Л. В. Федюк, Д. Яворицький та інші.

Вищевказані наукові праці пов'язані із загальнотеоретичними проблемами особистих немайнових прав, але, водночас, і до сьогодні існує ціла низка загальнотеоретичних та практичних питань, пов'язаних із розумінням змісту та структури особистих немайнових прав фізичних осіб, особливостей їх здійснення та цивільно-правового захисту, а також відображення цих питань у нормах цивільного законодавства.

Постановка завдання. Враховуючи вищенаведене, метою цієї наукової статті є визначення правової природи особистих немайнових прав і їх місця в цивільному праві, проведення комплексного аналізу системи особистих немайнових прав, що має позитивно вплинути на їх правову регламентацію , надасть можливість більш ефективного та повного їх здійснення та захисту, а також стане необхідною передумовою до побудови завершеної, всебічно обґрунтованої системи регулювання та охорони особистих немайнових відносин у цивільному праві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Приступаючи до безпосереднього аналізу правової природи особистих немайнових прав, слід встановити зміст поняття «особисте немайнове право». Особисте немайнове право – це абсолютне суб'єктивне право, що належить кожній фізичній особі, є невіддільним від неї, не має економічного змісту, має властивість індивідуалізації особи, яке виникає у неї від народження (чи за законом) та належить їй довічно. Варто зазначити, що важливим кроком для розвитку цього інституту в Україні стало прийняття Конституції України, адже вона проголосила людину, її життя та здоров'я, недоторканість і безпеку, честь і гідність найвищою соціальною цінністю. І хоча положення Конституції є нормами прямої дії, вони потребують детальнішої регламентації та розробки.

Необхідність класифікації особистих немайнових прав зумовлена потребою з'ясувати їхні особливості, для того, щоб можна було не лише належним чином реалізовувати ці права, а й гарантувати та захищати їх.

В рамках системи цивільного права про особисті немайнові права слід говорити як про підгалузь цивільного права. В теорії права визначається, що підгалузь права – це складова частина галузі права, яка об'єднує норми права, що регулюють суспільні відносини певного виду [1, с. 171].

Цивільний кодекс України (далі – ЦК) особисті немайнові права об'єднує в дві окремі глави: особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття та особисті немайнові права, які забезпечують природне існування фізичної особи. А за предметом правового регулювання, беручи за основу ЦК, можна поділяти підгалузь особистих немайнових прав на наступні інститути:

1) інститут особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи;

2) інститут особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття (інститут соціальних особистих немайнових прав);

3) інститут особистих немайнових прав інтелектуальної власності. Інститут особистих немайнових прав інтелектуальної власності становить норми, які регулюють відносини, пов'язані з авторством, винахідництвом, виконанням твору. Так, ЦК закріплює норми, які регламентують право на визнання людини творцем (автором, виконавцем, винахідником тощо) об'єкта права інтелектуальної власності; право перешкоджати будь-якому посяганню на право інтелектуальної власності, здатному завдати шкоди честі, репутації творця об'єкта та інші.

Соціальні особисті немайнові права (або особисті немайнові права, що забезпечують соціальне буття) забезпечують існування людини як соціальної істоти, виділяють її з поміж інших, індивідуалізують, визначають її автономність, соціальну цінність і вагомість в соціумі як його складової [3, с. 90]. До них належить право на ім'я, право на повагу до гідності та честі, право на недоторканність ділової репутації, право на індивідуальність, право на інформацію, право на особисте життя та його таємницю, право на особисті папери, право на вибір роду занять тощо. Саме наявність і гарантії цих прав, є першою ознакою юридичної самостійності, автономності окремої особистості і означають звільнення особи від тотальності суспільства, визнання її самоцінності, значимості і досягнення справжньої свободи, що є найвищим проявом справедливості [3, с. 181].

Що ж стосується характеристики особистих немайнових прав, які забезпечують природне існування фізичної особи (до цієї групи прав слід віднести право на життя, право на охорону здоров'я, право на безпечне для життя і здоров'я довкілля, право на свободу, право на особисту недоторканність, право на сім'ю тощо), то М. О. Стефанчук

визначає, що такі права є пріоритетними по відношенню до інших. Ці права не мають об'єктивно встановлених законодавством меж, що свідчить про їх абсолютність [4, с. 88-89]. Абсолютність цих прав пояснюється тим, що ними володіють всі особи (точніше – невизначене коло осіб). Крім того, межі здійснення даного виду прав обумовлені суб'єктивним фактором (можливості однієї особи закінчуються там, де вони пересікаються з правами іншої особи, а точніше перешкоджають їх законному здійсненню).

Особисті немайнові права можна визначити як права специфічні. Специфіка їх полягає в тому, що вони не несуть у собі економічного змісту, не мають грошової оцінки.

З позиції цивільно-правового регулювання, слід визнати, що особисті немайнові відносини, які складають предмет цивільного права, виникають, саме з приводу права на життя, здоров'я, свободу, особисту недоторканність, ім'я, честь, гідність, ділову репутацію тощо, які і являють собою нематеріальні блага, як об'єкт цивільно-правових відносин. Потреба регулювання особистих немайнових прав ЦК передусім пояснюється тим, що законами України, деяким органам та їх посадовим особам надана можливість втручатись у сферу дії особистих немайнових прав громадян та юридичних осіб. Однак при застосуванні форм втручання не виключена можливість правопорушень особистих прав осіб, а порядок захисту від таких посягань в законах не передбачений.

Переважна більшість особистих немайнових прав виникає в особи з моменту народження, наприклад: право на життя, здоров'я, свободу та особисту недоторканність, ім'я (найменування) тощо [6, с. 18].

Однак окремі види особистих немайнових прав можуть виникати в осіб і з іншого моменту, передбаченого законом (наприклад, право на донорство особа має лише з моменту досягнення повноліття, а право на зміну імені має особа, яка досягла 16 років).

Особисті немайнові права — це суб'єктивні цивільні права громадян. Вони виражають не потенційну, а реальну можливість особи бути їх носієм.

Проте бути носієм особистих немайнових прав для фізичної особи недостатньо для того, щоб відчути себе повноцінним учасником цивільних відносин. Для цього особа повинна мати можливість безперешкодно здійснювати свої особисті немайнові права. Однією із найбільш суттєвих гарантій такого здійснення є право вимагати від посадових і службових осіб вчинення відповідних дій, спрямованих на забезпечення здійснення нею особистих немайнових прав. Важливість даної гарантії випливає із конституційного положення, що міститься в ч. 2 ст. 3 Конституції України, відповідно до якого головним обов'язком держави Україна є утвердження і забезпечення прав і свобод людини [2].

Важливим аспектом при забезпеченні здійснення особистих немайнових прав фізичної особи є встановлення певної процедури чи правил, якими встановлюється такий порядок забезпечення. Так, наприклад, для забезпечення здійснення особою права на охорону здоров'я (ст. 283 ЦК України) недостатньо встановлення повноваження тих чи інших державних та інших органів. Для цього іншими законодавчими актами в цій сфері встановлюється процедура, якою забезпечується здійснення фізичною особою права на охорону здоров'я.

Кожне право має реальне значення лише тоді, коли воно закріплене нормативно-правовим актом. За загальним правилом – правом на захист особистого немайнового права володіє особа, яка є носієм відповідного блага. Проте тут є ряд особливостей. Ці особливості стосуються таких учасників цивільних правовідносин як юридичні особи та публічно-правові утворення. Наприклад, українським законодавством особливий статус щодо захисту честі і гідності встановлений лише щодо Президента України. Так, ст. 105

Конституції України встановлює, що за посягання на честь і гідність Президента України винні особи притягаються до відповідальності на підставі закону [2]. Однак на даний час такого закону не прийнято. Це ще раз підкреслює недосконаліть законодавства України з питань правового регулювання особистих немайнових прав суб'єктів цивільно-правових відносин.

Ще однією проблемою, на яку слід звернути увагу, є порушення особистих немайнових прав та інтересів фізичних осіб у соціальних мережах (зокрема, порушення особистого немайнового права на ім'я та права на зображення фізичної особи). Поява нових засобів зв'язку вимагає вдосконалення системи захисту прав та інтересів фізичних осіб, вироблення нових способів визначення порушників у цій сфері.

Висновки. Таким чином, сучасне цивільне законодавство не тільки визнає особисті немайнові відносини предметом цивільного права, але й однозначно вказує на можливість їх регулювання та охорони.

Разом з тим, цивільне законодавство України визначає дані відносини як повноцінні, рівноправні та самодостатні, що усуває попередню залежність їх від майнових і дає можливість стверджувати, що інститут особистих немайнових прав – це окрема підгалузь цивільного права.

Особисте немайнове право фізичних осіб слід розуміти як суб'єктивне цивільне право, яке за своїм змістом тісно та нерозривно пов'язане із особою-носієм, не має економічної природи походження та економічного змісту, а також спрямоване на задоволення фізичних (біологічних), духовних, моральних, культурних, соціальних чи інших нематеріальних потреб (інтересу), об'єктом якого є особисте немайнове благо.

Що ж стосується структури особистих немайнових прав, то вона має наступний поділ: інститут особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування фізичної особи; інститут особистих немайнових прав, що забезпечують соціальне буття; інститут особистих немайнових прав інтелектуальної власності. В свою чергу дані інститути складаються з норм права, які закріплюють кожне цих прав зокрема.

Законодавство України закріпило особисте немайнове право, як певну систему даних прав. Проте, незважаючи на нормативно-правове закріплення цивільно-правовий захист особистих немайнових прав, які безпосередньо пов'язані з особою, знаходиться на дуже низькому рівні. На наш погляд, шляхи розв'язання цієї проблеми полягають в тому, щоб нормативна база щодо особистих немайнових прав відповідала наступним ознакам:

1) містила загальні консолідовані положення щодо особистих немайнових прав фізичних осіб;

2) передбачала широкий каталог конкретних особистих немайнових прав фізичних осіб, чим здійснювала б їх позитивну регламентацію;

3) створювала реальну можливість охорони немайнового інтересу фізичних осіб, враховуючи потреби суспільства, поєднуючи при цьому етапи динаміки правовідносин та етапи розвитку правового регулювання особистих немайнових прав.

Викладені проблеми потребують додаткового дослідження з метою визначення способів їх вирішення.

Список використаних джерел

1. Загальна теорія держави і права / За ред. акад. АПрН України, д. ю. н., проф. В. В. Копєйчикова. – К.: Юрінком, 1997. – 320 с.
2. Конституція України від 28.06.1996 року // Відомості Верховної Ради України. –

1996. – № 30. – 141 с.
3. Малюга Л. В. Особисті немайнові права фізичних осіб в цивільному праві: теоретичні основи та проблеми правового забезпечення: Дис. … канд. юр. наук: 12.00.03. / Л. В. Малюга. –К.: Інститут держави і права ім. В. М. Корецького, 2004. – 202 с.
4. Стефанчук М. О. Обмеження особистих немайнових прав, що забезпечують природне існування особи / М. О. Стефанчук // Вісник ХІРУП. – 2002. – № 2. – С. 88-90.
5. Цивільний кодекс України: зі змінами та доповненнями станом на 18 вересня 2012 року / Верховна Рада України. Офіц. вид. – К.: Паливода А. В., 2012. – 380 с.
6. Яворицький Д. Правове регламентування захисту особистих прав громадян / Д. Яворицький // Український часопис. – 2000. – №3. – С. 18-20.

Басюк В. В. Теоретико-правовые и практически-прикладные аспекты правового регулирования личных неимущественных прав в Украине

В статье комплексно исследованы личные неимущественные права. Определены основные виды личных неимущественных прав, особенности их гражданско-правового обеспечения и защиты, обобщена структура личных неимущественных прав в гражданском праве.

Ключевые слова: *личные неимущественные права, система личных неимущественных прав, право на здравоохранение, право на жизнь, право на имя, право на неприкосновенность деловой репутации, осуществления личных неимущественных прав, право на защиту личных неимущественных прав.*

Basiuk V. V. Theoretical legal and practical applied aspects of legal regulation of personal non-property rights in Ukraine

Personal non-property rights are integratedly researched in the article. Main kinds of personal non-property rights, peculiarities of their civil and legal guarantee and defence are defined, the structure of personal non-property rights in the civil law is generalized.

Key words: *personal non-property rights, system of personal non-property rights, right to health protection, right to life, right to name, right to inviolability of business reputation, implementation of personal non-property rights, right to defence of personal non-property rights.*

УДК 342.922: 061.25 – 054.5

Віхляєв Михайло Юрійович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри конституційного та трудового права
Запорізького національного університету

ВИДИ ГРОМАДСЬКИХ ОБ'ЄДНАНЬ В УКРАЇНІ: ПИТАННЯ ЗАКОНОДАВЧОЇ ПЛУТАНИНИ ТА ТЕОРЕТИЧНИЙ ПОШУК СПОСОБІВ ЇЇ РОЗВ'ЯЗАННЯ

У статті автор виокремлює базові загальні ознаки громадських об'єднань, здійснює перевірку наявності або відсутності виділених ознак у різноманітних громадських утворень України, що надає йому можливість стверджувати про належність цих утворень до видів громадських об'єднань, що у підсумку забезпечує чітке усвідомлення сутності громадських об'єднань та їхніх видів в Україні.

Ключові слова: *громадські об'єднання, види, громадські організації, громадські утворення, політичні партії.*

Постановка проблеми. У вітчизняному законодавстві та юридичній науці для позначення різноманітних утворень, в які добровільно задля досягнення спільної мети неприбуткового характеру об'єднуються фізичні або юридичні особи, використовується значна кількість термінів: громадські формування, неприбуткові організації, неурядові організації, громадські об'єднання, некомерційні організації, недержавні організації, об'єднання громадян, третій сектор. В одних випадках деякі з перелічених термінів вживаються як синоніми, в інших випадках між цими термінами вчені-юристи та законодавці визначають певні межі. Проте загальна прийнята точка зору з цього приводу відсутня, що безумовно створює проблеми як для вказаних колективних утворень під час їхнього функціонування, так і для суб'єктів публічної адміністрації під час здійснення публічно-правового регулюючого впливу на вказані утворення та під час взаємодії з ними поза межами публічно-правового регулювання.

Окрім вказаної термінологічної плутанини, існує друге проблемне питання, яке тісно пов'язано з нею. Це питання стосується співвідношення на рівні законодавства України та у юридичній науці громадських об'єднань, громадських організацій та інших громадських утворень, правовий статус яких визначається спеціальними законами, до яких можна віднести благодійні організації, релігійні організації, творчі спілки, політичні партії, професійні спілки, об'єднання з охорони громадського порядку, організації роботодавців, молодіжні та дитячі громадські організації, саморегулівні організації, торгово-промислові палати тощо. В деяких спеціальних законах, присвячених правовому регулюванню зазначеного переліку громадських утворень, міститься вказівка у визначенні, що вони є саме громадськими організаціями (професійні спілки, організації роботодавців, молодіжні та дитячі громадські організації), а в інших законах подібна норма відсутня, внаслідок чого і виникає дискусія щодо доцільності та можливості віднесення відповідних громадських утворень до видів громадських об'єднань (благодійні

організації, релігійні організації, творчі спілки). Окреслене друге проблемне питання, як і перше, також створює проблеми під час практичної діяльності як вказаних громадських утворень, так і для суб'єктів права, які з ними взаємодіють, у тому числі для органів публічної адміністрації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У вітчизняній юридичній науці питанням визначення видів громадських об'єднань України приділяли увагу вчені – представники різних наукових юридичних спеціальностей: Л. І. Адашис, Н. В. Богашева, С. Г. Братель, О. М. Ващук, Н. П. Гаєва, О. В. Гейда, С. Ф. Денисюк, Є. Є. Додіна, Л. О. Ємець, В. С. Журавський, В. А. Завгородній, В. І. Кафарський, В. М. Короленко, В. М. Кравчук, О. І. Лисяк, В. Ф. Піддубна, В. І. Полевий, І. Т. Темех, О. Б. Федоровська, Н. А. Циганчук, В. О. Чепурнов та ін.

Вчені-юристи акцентували увагу на наявності плутанини на рівні законодавства України щодо співвідношення різноманітних громадських утворень, однак у жодній роботі не було запропоновано комплексне вирішення вказаної проблеми, тим паче з урахуванням вступу у дію нового Закону України «Про громадські об'єднання»

Постановка завдання. Метою статті є необхідність виокремлення базових загальних ознак громадських об'єднань, здійснення перевірки наявності або відсутності виділених ознак у різноманітних громадських утворень, в які добровільно задля досягнення спільної мети неприбуткового характеру об'єднуються фізичні або юридичні особи, яка надасть можливість стверджувати про належність цих утворень до видів громадських об'єднань, що у підсумку забезпечить чітке усвідомлення сутності громадських об'єднань та їхніх видів в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Загальноприйнятим для науки адміністративного права України є розподіл його суб'єктів на дві групи: фізичні особи та колективні утворення, які об'єднують фізичних осіб та створюються ними.

Залежно від наявності у колективних утворень статусу юридичної особи, вони поділяють на юридичних осіб та колективних суб'єктів права без статусу юридичної особи. Колективних суб'єктів права, переважна більшість з яких є юридичними особами, варто розподілити, враховуючи класичний поділ права на публічне та приватне, на три великі групи: публічні колективні утворення, неприбуткові приватні колективні утворення та прибуткові приватні колективні утворення. Неприбуткові приватні колективні утворення, які в держав-членах Європейського Союзу та в США називають третім сектором (по відношенню публічних органів та прибуткових організацій), відрізняються від двох інших груп тим, що вони носять приватний характер, тобто створюються з ініціативи фізичних осіб та юридичних осіб незалежно від волі суб'єктів публічної адміністрації, тобто є приватними за свою суттю, проте одночасно вони функціонують в публічній сфері правовідносин. На відміну від неприбуткових приватних колективних суб'єктів, публічні колективні суб'єкти та прибуткові приватні колективні суб'єкти функціонують у виключно публічній та переважно у приватній сферах правовідносин відповідно.

Серед усього кола суб'єктів права, які належать до неприбуткових приватних колективних суб'єктів права, варто виділити громадські об'єднання шляхом виокремлення їхніх базових відмінних ознак, які притаманні усім громадським об'єднанням України. Задля досягнення вказаної мети варто вивчити передовий світовий досвід у цій сфері, та звернутися до положень Фундаментальних принципів щодо статусу неурядових організацій в Європі, які були схвалені 16 квітня 2003 року Комітетом Міністрів Ради Європи за результатами обговорення протягом двох років передового досвіду держав, які

є членами Ради Європи, у сфері забезпечення ефективності реалізації права на об'єднання, яке передбачено ст. 11 Конвенції про захист прав людини і основних свобод. У розділі «Визначення» вказаного документу наводиться наступний перелік ознак, які повинні бути притаманні усім неурядовим організаціям Європи: 1) добровільність (voluntary); 2) відсутність управління з боку органів публічної адміністрації (non-government); 3) неприбутковий характер (non-profit) [4]. Як парадоксально це не виглядало, проте наявність цих трьох ознак у громадського утворення дозволяє свідчити, що воно є неурядовою організацією.

Вказаний підхід, як результат довготривалих напрацювань науковців та практикуючих юристів Європи, варто використовувати і при характеристиці громадських об'єднань України, що свідчить про можливість та необхідність застосування широкого розуміння поняття «громадські об'єднання». Усі різноманітні форми громадських утворень, які наразі існують в Україні та за допомоги яких фізичні особи реалізують своє конституційне право на об'єднання, передбачене ст. 36 Конституції України, варто вважати громадськими об'єднаннями у разі наявності у них вказаних трьох ознак, незважаючи на відсутність у багатьох спеціальних законах безпосередньої вказівки, що громадські утворення, діяльність яких регулюється цими законами, є саме громадськими об'єднаннями. Застосування вказаного підходу у діючому законодавстві України буде ефективним лише у разі перегляду усього масиву нормативно-правових актів та виключення з нього наступних термінів: громадські формування, неприбуткові організації, неурядові організації, некомерційні організації, недержавні організації, об'єднання громадян, які досить часто використовуються для позначення громадських утворень, які відповідно до запропонованого підходу є громадськими об'єднаннями.

Перед тим, як перейти до класифікаційного розподілу громадських об'єднань на види, використовуючи запропонований широкий підхід до їхнього розуміння, варто уточнити одну з трьох ознак, а саме – неприбутковий характер, погодившись з точкою зору Н. В. Богашевої, яка при характеристиці неурядових організацій зазначає, для них характерна відсутність трьох характеристик: 1) можливості члена товариства бути власником частки (паю) майна товариства; 2) відповідальності членів за борги товариства; 3) можливості членів отримання частки майна у разі ліквідації товариства [1, с. 124]. Громадські об'єднання створюються шляхом єднання фізичних осіб або створених ними юридичних осіб, а не їхніх коштів та майна. Наявність у громадського об'єднання інституту членських внесків не суперечить вказаній точці зору, оскільки при сплаті членського внеску членом організації право власності на вказаний внесок від нього переходить громадському об'єднанню. Члени громадського об'єднання не можуть претендувати на його майно та кошти у разі припинення його діяльності. Вказане уточнення ознаки неприбутковості в контексті характеристики нею громадських об'єднань дозволяє відмежувати їх від інших неприбуткових товариств: об'єднань співвласників багатоквартирного будинку, невиробничих кооперативів, кредитних спілок.

Отже, чітко усвідомлюючи виокремленні обов'язкові ознаки громадських об'єднань, залежно від нормативного регулювання діяльності громадських об'єднань в Україні варто розподілити їх на три групи: 1) політичні партії; 2) громадські організації; 3) інші громадські об'єднання.

Політичні партії займають особливе місце у системі громадських об'єднань України, оскільки є єдиними громадськими об'єднаннями, які мають право брати участь у виборах, що надає їм можливість оволодіти публічною владою в державі, взяти в ній участь через своїх представників в органах публічної адміністрації. Їхня діяльність

регулюється спеціальним Законом України «Про політичні партії в Україні» від 05 квітня 2001 року та численною кількістю інших законодавчих актів, які регламентують порядок формування та подальшого функціонування представницьких органів публічної влади в Україні (Верховної Ради України, Президента України, органів місцевого самоврядування).

Громадські організації є громадськими об'єднаннями загального характеру, діяльність яких з 01 січня 2013 року регламентується новим Законом України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року. Під загальним характером варто розуміти, що засновники громадської організації обирають саме такий вид громадського об'єднання для своєї подальшої спільної діяльності у разі, якщо вказана діяльність не є специфічною та такою, що вимагає створення громадського об'єднання діяльність якого регламентується іншим спеціальним законом. Громадські організації загального характеру залежно від нормативного регулювання діяльності варто поділити на наступні види: 1) громадські організації, діяльність яких регламентується лише Законом України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року; 2) громадські організації, діяльність яких, окрім Закону України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року, регулюється іншими законами (наприклад, специфіка діяльності молодіжних та дитячих громадських організацій регулюється спеціальним Законом України «Про молодіжні та дитячі громадські організації» від 01 грудня 1998 року); 3) громадські організації, діяльність яких регламентована Законом України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року, проте особливий статус цих організацій визначається окремим, проте неспеціальним законом (наприклад, Закон України «Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні» від 12 липня 2012 року у ст. 26 визначає, що саморегулівними організаціями оцінювачів є всеукраїнські громадські організації, що об'єднують фізичних осіб, які визнані оцінювачами в порядку, встановленому цим законом, отримали свій статус відповідно до вимог цього закону та здійснюють повноваження з громадського регулювання оціночної діяльності, а також, що утворення та порядок діяльності саморегулівних організацій оцінювачів регулюються законодавством про об'єднання громадян з урахуванням особливостей, встановлених цим законом [3]).

До третього виду громадських організацій також варто відносити громадські організації інвалідів, громадські об'єднання осіб, які постраждали внаслідок Чорнобильської катастрофи, громадські організації жертв нацистських переслідувань, громадські організації дітей війни, національні культурні товариства, об'єднання нотаріусів, громадські наукові організації, фахові громадські організації працівників охорони здоров'я, наукові медичні товариства, об'єднання споживачів, громадські організації мисливців, громадські організації пасічників тощо.

Група інших громадських об'єднань включає у себе громадські об'єднання, діяльність яких не регламентована загальним Законом України «Про громадські об'єднання», оскільки їхній порядок створення та діяльності, а також правовий статус визначається спеціальними законами. Варто спробувати дати виключний перелік цих громадських об'єднань: професійні спілки (Закону України «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності» від 15 вересня 1999 року), громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону (Закон України «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» від 22 червня 2000 року), творчі спілки (Закон України «Про професійних творчих працівників та творчі спілки» від 07 жовтня 1997 року), окремі види релігійних організацій (Закон України «Про свободу

совісті та релігійні організації» від 23 квітня 1991 року), організації роботодавців (Закон України «Про організації роботодавців» від 24 травня 2001 року), благодійні товариства (Закон України «Про благодійну діяльність та благодійні організації» від 05 липня 2012 року), торгово-промислові палати (Закон України «Про торгово-промислові палати в Україні» від 02 грудня 1997 року), Товариство Червоного Хреста України (Закон України «Про Товариство Червоного Хреста України» від 28 листопада 2012 року). При цьому варто зазначити, що в деяких з перерахованих законів міститься безпосередня вказівка при визначені, що громадське утворення є саме видом громадського об'єднання (організації роботодавців, професійні спілки, Товариство Червоного Хреста України), проте в переважній більшості вказаних нормативно-правових актів подібна вказівка відсутня (благодійні товариства, торгово-промислові палати, окремі види релігійних організацій, творчі спілки, громадські формування з охорони громадського порядку і державного кордону). У другому випадку віднесення громадських утворень до громадських об'єднань відбувається на підставі виокремлення у них виокремленнях вище трьох ознак, що може викликати наукову дискусію та критику у зв'язку з відсутністю належного законодавчого регулювання вказаного питання.

У Законі України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року передбачений окремий різновид громадського об'єднання – громадська спілка, засновниками якого є юридичні особи приватного права, а членами (учасниками) можуть бути юридичні особи приватного права та фізичні особи [2]. Вказаний різновид громадських об'єднань неможливо віднести до жодної з трьох виділених груп громадських об'єднань. Це обумовлює необхідність внесення змін до вказаного закону в аспекті закріплення положення, що громадська спілка є видом не громадського об'єднання, а громадської організації, залишаючи без змін сучасне визначення громадських спілок. Серед інших громадських об'єднань, діяльність яких визначається спеціальними законами, є такі, що створюються юридичними особами приватного права, проте, враховуючи той факт, що на них не розповсюджується дія Законі України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2012 року, ці громадські об'єднання не можна вважати громадськими спілками.

Висновки. Підсумовуючи проведений аналіз видів громадських утворень в Україні та громадських об'єднань, варто зазначити, що у Законі України «Про громадські об'єднання» від 22 березня 2013 року варто передбачити в загальних положеннях норму, яка б визначала три види громадських об'єднань в Україні: політичні партії, громадські організації, інші громадські об'єднання, статус яких визначений спеціальними законами. При цьому варто обов'язково визначити чіткий перелік громадських об'єднань, які відносяться до третьої групи. Вказане чітке закріплення груп громадських об'єднань в Україні дозволить визначити, яким законом Україні регулюється діяльність того чи іншого громадського об'єднання, а також чітко усвідомлювати, на кого поширюються права, передбачені різними нормативними актами України, в яких використовується поняття «громадські об'єднання». Запропоновані зміни до законодавства України вирішать проблему сучасної термінологічної плутанини, підвищать рівень ефективності державно-правового регулювання та сприяння діяльності громадських об'єднань, а також припинять численні наукові дискусії, які існують у сучасній юридичній науці.

Список використаних джерел

1. Богашова Н. Об'єднання громадян у контексті свободи об'єднання / Н. Богашова // Право України. – 2011. – № 6. – С. 122–126.

2. Про громадські об'єднання: Закон України від 22.03.2012 № 4572-VI. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/4572-17.

3. Про оцінку майна, майнових прав та професійну оціночну діяльність в Україні: Закон України від 12.06.2001 № 2658-III. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2658-14.

4. Фундаментальні принципи щодо статусу неурядових організацій в Європі: схвалені Комітетом Міністрів Ради Європи 16 квітня 2003 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/994_209.

Вихляев М. Ю. Виды общественных объединений в Украине: вопросы законодательной путаницы и теоретический поиск способов ее решения

В статье автор выделяет базовые общие признаки общественных объединений, осуществляет проверку наличия или отсутствия выделенных признаков у различных общественных образований Украины, что дает ему основания утверждать о принадлежности этих образований к видам общественных объединений, что в итоге обеспечивает четкое осознание сущности общественных объединений и их видов в Украине.

Ключевые слова: *общественные объединения, виды, общественные организации, общественные образования, политические партии.*

Vikhliaiev M. Y. Types of public associations in Ukraine: questions of legislative confusion and theoretical search for ways to solve it

In the article author highlights basic common features of public associations, checks whether or not the selected features in various public formations in Ukraine, which gives him reason to assert the ownership of these formations to the types of public associations, which ultimately provides a clear sense of essence of public associations and their views in Ukraine.

Key words: *public associations, views, public organizations, public formations, political parties.*

ЗЕМЕЛЬНЕ, АГРАРНЕ, ЕКОЛОГІЧНЕ ТА ПРИРОДОРЕСУРСНЕ ПРАВО. ТРУДОВЕ ПРАВО ТА ПРАВО СОЦІАЛЬНОГО ЗАБЕЗПЕЧЕННЯ

УДК 349.6

Гвоздик Павло Олександрович,
кандидат юридичних наук, доцент,
Заступник Голови Вищого спеціалізованого суду України
з розгляду цивільних і кримінальних справ,
заслужений юрист України

ЗАГАЛЬНОВИЗНАНІ МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ ЕКОЛОГІЧНІ ПРИНЦИПИ ЯК СКЛАДОВА НАЦІОНАЛЬНИХ ПРАВОВИХ СИСТЕМ

У статті досліджується механізм реалізації загальновизнаних міжнародно-правових екологічних принципів у національних правових системах.

Ключові слова: *загальновизнані міжнародно-правові екологічні принципи, Екологічна Конституція Землі, правові системи, механізм реалізації.*

Постановка проблеми. Серед різних чинників, що впливають на формування екологічного законодавства України, помітну роль відіграють так звані «загальновизнані принципи і норми міжнародного права». Цьому сприяє Конституція України, за ст. 18 якої зазначеними принципами і нормами Україна має керуватися при здійсненні зовнішньополітичного, економічного курсу, при формулюванні їх положень, а також при удосконаленні свого національного екологічного законодавства, яке має бути узгоджено з міжнародним екологічним правом.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні принципи міжнародного екологічного права досліджуються як у контексті загальних проблем розвитку правового регулювання відносин, що виникають у сфері взаємодії людини і природи, так і у спеціальних наукових дослідженнях. Серед них слід відзначити роботи Н. Р. Малишевої [5], присвячені гармонізації екологічного законодавства в Європі, Ю. С. Шемшученка, який значну увагу приділив дослідженню систематизації міжнародно-правових норм на основі загальних принципів [9, с. 8-12]. Комплексний аналіз міжнародних правовідносин у природоохоронній сфері (у тому числі вихідних положень формування міжнародно-правових норм та їх вплив на національні правові системи) зробив Є. А. Висторобець [1]. Аналогічні аспекти цієї проблеми досліджувалися також іншими науковцями, зокрема, О. Л. Дубовиком, М. І. Єрофеєвим, І. М. Коз'яковим, М. В. Красновою, П. Ф. Куліничем, І. А. Мухіним, В. І. Олещенком, В. В. Петровим та іншими.

Постановка завдання. Метою наукової статті є вивчення впливу загальновизнаних міжнародно-правових екологічних принципів на формування екологічного законодавства України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Актуальність проблеми, що розглядається, спонукає до продовження відповідних досліджень. Це стимулюється й тим, що норми, присвячені додержанню загальновизнаних принципів міжнародного права,

включені не тільки в Конституцію України, а й в конституції інших країн, а тому є потреба до узагальнення відповідного досвіду, врахуванню у вітчизняній законотворчій практиці напрацювань правознавців з інших країн.

Торкаючись питання включення норм відповідного змісту до конституцій інших країн, як приклад, можна привести Конституцію Республіки Молдова. У ній встановлено, що Республіка Молдова зобов'язується «будувати свої відносини з іншими державами на загальновизнаних принципах і нормах міжнародного права» [3]. Аналогічне положення міститься в ст. 15 Конституції Російської Федерації, в якій зафіксовано, що «Загальновизнані принципи і норми міжнародного права і міжнародні договори Російської Федерації є складовою частиною її правової системи»[4].

Конституційні норми зазначеної спрямованості віддзеркалюють ставлення окремих країн світу до міжнародних принципів, якими вони мають керуватися. Згідно із ст. 38 Статуту Міжнародного суду, загальні принципи права, визнані цивілізованими націями», є джерелом міжнародного права, а відтак включаються до складу національних правових систем. Зазначені принципи закріплюють і регулюють основи сучасних систем міжнародних відносин, є ядром міжнародного права, діють як універсальні, загальновизнані та загальнообов'язкові для держав і міжнародних організацій. При цьому сфера їх дії універсальна як за суб'єктами, так і за видами та сферами міжнародних відносин [6, с. 62]. Такі принципи закладені, зокрема, у Віденській конвенції про право міжнародних договорів від 23.05.1969 р., яка встановила, що кожен чинний договір є обов'язковим для його учасників і повинен добросовісно виконуватись (принцип pacta sunt servanda) (ст. 26).

Важливе значення для визначення напрямків розвитку міжнародного співробітництва у екологічній сфері та безпосередньо розвитку національного екологічного законодавства мають принципи охорони довкілля, що вироблені об'єднаними зусиллями держав і зафіксовані в міжнародно-правових документах. Це, зокрема, Декларація принципів, що регулюють режим дна морів та океанів і його надр за межами національної юрисдикції (затверджена на Генеральній Асамблеї ООН 17 грудня 1970 р.), Декларація про принципи раціональної експлуатації живих ресурсів Світового океану в загальних інтересах усіх народів земної кулі (була прийнята на Нараді міністрів, що відбулася 6-7 липня 1972 року у Москві), Договір про принципи діяльності держав по дослідженню і використанню космічного простору, включаючи Місяць та інші небесні тіла від 27.01.1967 р., Декларація принципів Міжнародної ради з охорони птахів від 01.06.1922 р. тощо. Також загальні принципи регулювання відносин у сфері взаємодії людини і природи сформульовані у Всесвітній Хартії природи, прийнятій на Генеральній Асамблеї ООН 01.01.1082 р., документах Стокгольмської 1972 р. Конференції ООН з навколишнього середовища, Декларації Ріо-де-Жанейро з навколишнього середовища та розвитку (прийнята на Конференції ООН з навколишнього середовища і розвитку 14 червня 1992 р. тощо), рекомендаціях міжнародних організацій (зокрема, Рекомендація ЮНЕСКО про охорону на національному рівні культурної та природної спадщини від 16.11.1972 р.) та інших документах ООН.

У зазначених та інших міжнародних документах з охорони довкілля, природокористування, насамперед, розвиваються міжнародні норми загального права з урахуванням потреб охорони навколишнього природного середовища. Зокрема, екологічного забарвлення сьогодні набули багато принципів, зафіксованих у Декларації про принципи міжнародного права, що стосуються дружніх відносин і співробітництва між державами у відповідності з Статутом Організації Об'єднаних Націй від 24.10.1970 р..

Це, наприклад, стосується принципу співробітництва держав одна з одною. Він сьогодні застосовується у більшості міжнародних угод, заохочує держави до співпраці зі своїми сусідами, щоб передбачати, зменшувати транскордонні забруднення, надавати допомогу у разі виникнення надзвичайних ситуацій техногенного та природного походження.

У сфері охорони довкілля застосовується і такий загальний принцип міжнародного права, як рівність прав народів, які мають здійснювати свій економічний та соціальний розвиток без втручання зовні і кожна держава зобов'язана поважати це право. Це означає, що держави мають суверенне право експортувати свої власні ресурси згідно їх політикою щодо навколишнього природного середовища. Це право в останні роки доповнено обов'язковою умовою: експорт природних ресурсів не повинен заподіювати шкоди довкіллю інших держав.

Широкого застосування набув принцип, за яким «Жодна держава не може використовувати свою територію для діяльності, що суперечить правам інших держав», сформульований Міжнародним судом у справі протоки Корфу (Міжнародний суд, 9 квітня 1949 р.) [7, с. 288]. На цьому принципі ґрунтуються рішення, ухвалені у справах про транскордонні забруднення. Сам принцип застосовується у всіх міжнародних договорах з охорони довкілля та більшості конвенцій, що визначають екологічну політику міжнародного співтовариства. Зокрема, ст. 21 Стокгольмської декларації проголошує, що держави мають діяти таким чином, «щоб у межах своєї юрисдикції та під власним контролем не завдавати шкоди довкіллю інших держав та регіонам». Окрім цього, міжнародно-правовими актами передбачено обов'язок держав уживати усіляких корисних заходів (законодавчих, регламентаційних, адміністративних та ін.), щоб покінчити з транскордонними забрудненнями, які походять з їх території.

Адаптація до потреб охорони довкілля загальних принципів міжнародного права є домінуючою тенденцію у розвитку міжнародно-правового регулювання екологічних відносин, якого має додержуватися й Україна. Показовою у цьому плані є Декларація Ріо-де-Жанейро по навколишньому середовищу та розвитку, прийнята на Конференції ООН по навколишньому середовищу та розвитку 14 червня 1992 року. Такі принципи, що в ній містяться, як суверенне право держав на розробку своїх власних ресурсів; обов'язок держав не заподіювати шкоди довкіллю інших держав; співробітництво держав у дусі глобального партнерства з метою збереження, захисту і відновлення екосистеми Землі; заходи у галузі торгової політики, що приймаються з метою охорони навколишнього середовища, не повинні являти собою засоби невиправданої дискримінації міжнародної торгівлі; тощо, є по суті модернізацію для потреб охорони довкілля загальних принципів міжнародного права. Слід погодитися з думкою, що сьогодні цього недостатньо для організації належної міжнародної правової охорони довкілля. На міжнародно-правовому рівні слід забезпечити запровадження власне екологічних принципів, які мають відбивати усю різноманітність шляхів вирішення екологічних проблем [2, с. 84].

Ю.С. Шемшученко, оцінюючу ситуацію, яка склалося у міжнародно-правовому регулюванні охорони довкілля, зазначає відсутність універсального міжнародного акту, що врегулював би увесь комплекс питань у даній сфері. На його думку, слід підтримати ідею розробки Екологічної Конституції Землі, яка була оприлюднена на міжнародному рівні представниками України. Ю.С. Шемшученко вважає, що саме Екологічна Конституція Землі покликана стати актом кодифікації міжнародного екологічного права, вершиною його піраміди. У ній повинні знайти відображення основні норми нового світового екологічного правопорядку й організаційного його забезпечення [8]. Погоджуючись із цією думкою, вважаємо, що ключову роль у цій Конституції мають

відігравати міжнародні екологічні принципи, котрі б враховували усі аспекти сучасної екологічної політики у світі. Серед, таких принципів, мають бути:

- **забезпечення права людини на безпечне довкілля.** Цей принцип має базуватися на вимогах, що передбачають: здійснення державою екологічної політики, спрямованої на забезпечення безпечного для життя й здоров'я людини довкілля; обмеження чи повну заборону діяльності, яка створює загрозу для стану довкілля чи порушує екологічні приписи законодавства, спрямовані на захист середовища перебування людини, його здоров'я; запровадження на законодавчому рівні системи нормативів, стандартів, вимог щодо природокористування, яка дозволяє утримувати стан довкілля на рівні безпечному для життя і здоров'я людини, тощо;

- **здійснення екологічної оцінки наслідків діяльності, що може негативно вплинути на довкілля.** Ідеться про запровадження організаційно-правових механізмів аналізу та оцінки передпроектних, проектних та інших матеріалів чи об'єктів, реалізація та дія яких може негативно впливати або впливає на стан навколишнього природного середовища. Складовою таких механізмів є організація екологічної експертизи, екологічного аудиту, екологічної сертифікації в державі. Важлива роль відводиться у здійсненні такої оцінки громадськості. Організація публічних слухань з питань оцінки наслідків проектів господарської діяльності, що плануються реалізовувати на відповідній територій, є важливою складовою процесу прийняття управлінського рішень з цього питання, який базується на відкритості, прозорості, об'єктивності розгляду відповідного питання, на врахуванні думки населення щодо можливості розташування на їхній території господарського об'єкта, тощо;

- **забезпечення на національному рівні кожній людині вільного доступу до інформації з питань охорони довкілля, забезпечення екологічної безпеки.** До даного роду інформації відноситься будь-яка інформація в письмовій, аудіовізуальній, електронній чи іншій матеріальній формі про події, явища матеріали, факти, процеси у сфері використання, відтворення та охорони природних ресурсів, природних компонентів та ландшафтів, охорони довкілля. Вільний доступ до інформації означає створення умов для отримання повної, відкритої і вірогідної інформації про стан навколишнього природного середовища, про використання окремих природних об'єктів, про інші екологічні чинники, про заходи, спрямовані на усунення негативних екологічних наслідків. Вільний доступ до екологічної інформації базується на обов'язку уповноважених державних органів, їх посадових осіб надавати відповідну інформацію, визначенні на законодавчому рівні порядку отримання такої інформації та відповідальності посадових осіб за невиконання правових вимог про надання екологічної інформації;

- **забезпечення сталого природокористування.** Цей принцип передбачає, що управління екосистемами та організмами, що використовуються людиною, має здійснюватися таким чином, щоб було можливо забезпечити і зберегти їх оптимальну і постійну продуктивність без збитків для цілісності тих екосистем чи видів, з якими вони існують. Біологічні ресурси мають використовувати лише у межах їх природної здатності до відновлення. Також за цим принципом має забезпечуватися: повторність у користуванні ресурсами багаторазового використання, зокрема, води; експлуатація ресурсів, що не відтворюються, із врахуванням їх запасів, забезпеченням максимальної повної переробки, тощо;

- **збереження біологічного різноманіття.** За цим принципом держави мають здійснювати різноманітні заходи щодо збереження видів рослинного і тваринного світу.

Серед цих заходів: організація захисту природних місць мешкання і збереження життєздатних популяцій видів у природних умовах; здійснення заходів щодо реабілітації і відновлення деградованих екосистем і сприяння відновленню видів, які є під загрозою зникнення; установлення системи охоронних територій або територій, в яких необхідно приймати спеціальні заходи для збереження біологічного різноманіття; запобігання ризику, пов'язаного з використанням і звільненням живих організмів, видозмінених в результаті біотехнології, які можуть викликати шкідливі екологічні наслідки, що здатні впливати на збереження і стале використання біологічного різноманіття, з урахуванням також небезпеки здоров'ю людини тощо);

- **запобігання екологічної шкоди та встановлення відповідальності за її заподіяння.** Згідно цього принципу: держави мають суверенне право експортувати свої власні ресурси згідно з їх політикою щодо довкілля, але вони повинні діяти таким чином, щоб у межах своєї юрисдикції не завдавати шкоди довкіллю інших держав або регіонам, які не належать до жодної національної юрисдикції; держави зобов'язані не завдавати шкоди довкіллю сусідньої держави, чи то через діяльність своїх публічних служб або підприємств, які перебувають у безпосередній залежності від неї, чи внаслідок поблажливого ставлення до забруднення приватними підприємствами, розміщеними на її території; держави повинні вживати усіляких законодавчих, організаційних, економічних та інших заходів, щоб покінчити з транскордонними забрудненнями, які походять з їх території; держави зобов'язані здійснювати усі необхідні заходи щодо ефективної заборони використання засобів впливу на природне середовище, котрі мають довгострокові чи серйозні наслідки у якості способів руйнування, заподіяння шкоди будь-якої держави; на державному рівні мають визначатися джерела фінансування заходів, спрямованих на попередження заподіяння екологічної шкоди та забезпечення ліквідації наслідків, екологічної шкоди, що заподіяна, тощо.

Повертаючись до екологічного законодавства, слід відзначити потребу у більш ретельному відтворенні у ньому деяких ключових загальних принципів міжнародного права. Це, зокрема, стосується принципу «жодна держава не може використовувати свою територію для діяльності, що суперечить правам інших держав», який як зазначалося використовується міжнародними судами також у разі виникнення спорів між державами з питань охорони довкілля. Цей принцип, адаптувавши до потреб даної сфери суспільних відносин, бажано використати при удосконаленні системи екологічних принципів, у тому числі з питань міжнародного співробітництва у галузі охорони довкілля, що містяться у ст. 3 Закону України «Про охорону статті відповідний принцип можна було б викласти у наступній редакції: «Україна співпрацює зі своїми сусідами та іншими країнами з питань охорони довкілля, окремих природних ресурсів, забезпечення екологічної безпеки й не використовує свою територію для діяльності, що суперечить екологічним інтересам інших держав».

Висновки. Завершуючи розгляд досліджуваного питання, можна констатувати, що загальновизнані принципи міжнародного права впливають на розвиток національного екологічного законодавства. Сприяти цьому процесу має включення їх безпосередньо до складу екологічних принципів, що визначаються законодавчими актами України з питань охорони довкілля, екологічної безпеки та раціонального використання природних ресурсів. Важливе значення для посилення ефективності природоохоронної діяльності у окремих країнах світу, включаючи Україну, та координації зусиль цих країн у даній сфері має систематизація міжнародних екологічних принципів. Вагому роль у цьому має

відіграти Екологічна Конституція Землі, активну участь у розробці якої має відіграти Україна.

Список використаних джерел

1. Высторобец Е. А. Экологическое право – мотивации в международном сотрудничестве / Е. А. Высторобец. – М. : Наука, 2006. – 383 с.
2. Єрофеєв М. І. Концепція Екологічної Конституції Землі / М. І. Єрофеєв // Вісник ЛДУВС імені Е. О. Дідоренко. Науково-теоретичний журнал – Луганськ, 2007. – Випуск 4. – С. 84.
3. Конституция Республіки Молдова. – Кишинев, 1994. – Ст. 8.
4. Конституция Российской Федерации. –М., 1993. – Ст. 15.
5. Малышева Н. Р. Гармонизация экологического законодательства в Европе / Н. Р. Малышева. – К.: 1996. – 234 с.
6. Опришко В. Ф. Коментар до статті 18 Конституції України/ В. Ф. Опришко // Коментар до Конституції України. – К., 1998. – С. 62.
7. Тускоз Ж. Міжнародне право: Підручник. Пер. з франц. / Ж. Тускоз – К., 1998. – С. 288.
8. Шемшученко Ю. С. Екологічна Конституція Землі: від ідеї до реальності / Ю. С. Шемшученко // Голос України від 10.10.2007 р.
9. Шемшученко Ю. С. Проблеми кодифікації міжнародного екологічного права / Ю. С. Шемшученко // Міжнародне право навколишнього середовища: стан та перспективи розвитку. Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції. – К.: 2010. – С. 8–12.

Гвоздик П. А. Общепризнаные международно-правовые экологические принципы как составляющая национальных правовых систем

В статье исследуется механизм реализации общепризнанных международно-правовых экологических принципов в национальных правовых системах.

Ключевые слова. *Общепризнанные международно-правовые экологические принципы, Экологическая Конституция Земли, правовые системы, механизм реализации.*

Gvozdyk P. O. Generally Recognized International and Legal Environmental Principles as a Component Part of National Legal Systems

This article researches a mechanism for the implementation of generally recognized international and legal environmental principles in national legal systems.

Key words: *generally recognized international and legal environmental principles, the World Environmental Constitution, legal systems, implementation mechanism.*

УДК 349.2

Косьмій Леся Романівна,
викладач кафедри цивільного права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

АНАЛІЗ ОКРЕМИХ ПОЛОЖЕНЬ НОВОГО ЗАКОНУ УКРАЇНИ «ПРО ЗАЙНЯТІСТЬ НАСЕЛЕННЯ»

У науковій статті автор дослідив основні положення нового Закону України «Про зайнятість населення». На основі дослідження викладено позитивні риси та недоліки даного законодавчого акта.

Ключові слова: *трудове право, зайнятість населення, правове регулювання зайнятості, законодавство про зайнятість, безробіття.*

Постановка проблеми. В умовах розвитку ринкових відносин та трансформації економічної системи України зазнає значних змін також і правове регулювання у цій сфері, включаючи і правове регулювання трудових відносин.

Одним з інститутів трудового права України та законодавства України про працю є інститут правового регулювання зайнятості населення, який під впливом зміни правовідносин у сфері праці та зайнятості населення, зміни правовідносин між роботодавцями та найманими працівниками також підлягав оновленню. Саме у зв'язку з цим 05 липня 2012 року був прийнятий Закон України «Про зайнятість населення», який набрав чинності 3 01 січня 2013 року. Як раніше було зазначено в пояснювальній записці до даного Закону, коли він перебував ще на стадії законопроекту, його «розробка і прийняття зумовлене необхідністю удосконалення механізмів державного регулювання у сфері зайнятості населення відповідно до сучасних вимог соціально-економічного розвитку країни, гармонізації законодавства про зайнятість населення з міжнародними правовими нормами» [1].

Його прийняття також було обумовлене поглибленням економічних реформ, розвитком різних форм власності, конкурентних відносин, потребами вільного вибору зайнятості, лібералізацією візового режиму, що також вимагало формування належної політики зайнятості та ефективних механізмів її регулювання. Зокрема, пріоритетом повинна стати концентрація зусиль державних органів, соціальних партнерів та інших суб'єктів ринку праці на охоплення офіційною зайнятістю всіх працездатних громадян, особливо безробітних, створенні нових робочих місць і підвищенні конкурентоспроможності робочої сили [1].

Отже, проблема удосконалення правового регулювання зайнятості населення має як теоретичне, так і практичне значення, що якраз і підтвердило необхідність прийняття нового законодавчого акта у цій сфері.

Разом з тим, окремого наукового дослідження потребують позитивні риси та недоліки, які випливають зі змісту даного нормативно-правового акта. Таке дослідження, з одного боку, сприятиме пошуку нових шляхів впровадження позитивів правового регулювання у цій сфері, а з іншого боку – допоможе виявити та усунути недоліки

правового регулювання суспільних відносин у сфері зайнятості шляхом внесення відповідних змін до прийнятого законодавчого акта.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми зайнятості та безробіття в Україні були і є предметом наукових досліджень цілої низки представників різних галузей знань, включаючи і представників науки трудового права. Однак найбільший вклад у дослідження даної проблематики внесли А. Бабаскін, О. Бугуцький, В. Васильченко, Є. Лібанова, Н. Ушенко та ряд інших науковців. Вони у своїх працях подали конкретні практичні пропозиції, що були використані при розробці ряду нормативно-правових актів, які впливають на соціально-економічні умови життя працівників, а також і на показники зайнятості населення.

Однак, враховуючи те, що на даний час відбувається чергове реформування законодавства у сфері зайнятості населення, яке спрямоване на посилення мотивації працівників та роботодавців до легального працевлаштування, зниження рівня молодіжного безробіття та покращення ситуації із зайнятістю людей зрілого віку, зростає й актуальність аналізу норм нового закону України «Про зайнятість населення».

Постановка завдання. Метою даної наукової статті є дослідження ключових положень нового закону України «Про зайнятість населення», а також виявлення основних новел даного закону, визначення позитивних та негативних положень, викладених у його нормах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Новий закон України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 року містить ряд нововведень, які стосуються як роботодавців, так і громадян, які звертаються до територіальних органів виконавчої влади, що реалізують державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції.

Зокрема, основними нововведеннями, що стосуються роботодавців згідно вищезгаданого закону, виступають:

1. Зменшення роботодавцю, який протягом року забезпечував створення робочих місць та забезпечував виплату заробітної плати у розмірі не нижче 3 мінімальних заробітних плат, розміру єдиного соціального внеску (ст. 24 Закону);
2. Роботодавець, який виконуватиме роботи (реалізує інфраструктурні проекти) за кошти державного та місцевих бюджетів, буде зобов'язаний залучати до таких робіт безробітних, а ефективність реалізації інфраструктурних проектів визначатиметься через показник щодо створення нових робочих місць (ст. 25 Закону) [2];
3. Компенсація роботодавцю, який буде працевлаштовувати на новостворені робочі місця молодь на перше робоче місце, осіб віком від 50 років та інших з числа неконкурентоспроможних громадян на ринку праці строком не менше ніж на два роки, витрат, пов’язаних із сплатою єдиного соціального внеску без обмеження у розмірі заробітної плати протягом першого року (ст. 26 Закону). Право на таку компенсацію мають роботодавці, у яких відсутня заборгованість по сплаті єдиного внеску на загальнообов'язкове державне соціальне страхування та/або страхових внесків на загальнообов'язкове державне пенсійне страхування та яких не визнано банкрутом або стосовно них не порушено справу про банкрутство. Компенсація надається на один рік за умови, що працівника не буде звільнено також упродовж наступного року. Однак у випадку звільнення роботодавець повертає отримані кошти в повному обсязі або працевлаштовує на це робоче місце іншого безробітного [3];
4. Суб’єкт малого підприємництва, який створює нові робочі місця та працевлаштовує на них безробітних строком не менше, ніж на два роки, протягом першого року отримає щомісячну компенсацію у розмірі мінімального страхового внеску

(ст. 27 Закону). Це важливе законодавче нововведення є, перш за все, стимулюванням суб'єктів малого підприємництва до створення нових робочих місць у пріоритетних галузях економіки. При цьому працівники, які були прийняті на роботу з виплатою компенсації, не можуть бути звільнені з ініціативи роботодавця.

Основними позитивними новелами Закону, які стосуються громадян у частині їх права на працю та зайнятість, виступають наступні положення:

1. Для стимулювання самозайнятості населення, їх підприємницької ініціативи Державна служба зайнятості безоплатно забезпечуватиме організацію консультацій з питань організації та провадження підприємницької діяльності (ст. 27 Закону) [2];

2. Молодим спеціалістам, які погодилися працювати у сільській місцевості, надаватимуться «стартові виплати» (ст. 28 Закону). Так, закон стимулюватиме молодих спеціалістів, які вирішили поїхати працювати у сільську місцевість. Із метою залучення до роботи за відповідною професією (спеціальністю) в селах і селищах молодому працівнику, який уклав трудовий договір на строк не менш, як три роки з підприємствами, установами та організаціями, розташованими в таких населених пунктах, надаватиметься житло на строк його роботи та одноразова адресна допомога в десятикратному розмірі мінімальної заробітної плати за рахунок коштів Державного бюджету України. Якщо ж молодий працівник пропрацює в такому населеному пункті не менш, ніж десять років, житло передається йому у власність [3];

3. Для студентів денної форми навчання ВНЗ та ПТУ запроваджено стажування з відкриттям трудової книжки (ст. 29 Закону). Студенти останніх курсів професійно-технічних та вищих навчальних закладів мають право на стажування у роботодавців строком до шести місяців. Відтак до їхньої трудової книжки в обов'язковому порядку роботодавцем буде внесено запис про проходження стажування. Власне, це свідчитиме про набуття певного досвіду роботи. Студенти проходитимуть стажування за індивідуальною програмою під керівництвом наставника. На період стажування на стажерів поширюються всі права і соціальні пільги, встановлені для працівників, які займають відповідні посади;

4. Особи віком від 45 років (страховий стаж більше 15 років) отримають право на «ваучер» на професійне навчання (ст. 30 Закону). Так, вартість такого ваучера встановлюється в межах вартості навчання, але не вище ніж 10 прожиткових мінімумів для працездатних осіб і оплата ваучера здійснюється за рахунок коштів Фонду загальнообов'язкового державного соціального страхування України на випадок безробіття [3];

5. Професійне навчання безробітних буде здійснюватися на замовлення роботодавця під конкретне робоче місце або для самозайнятості особи; запровадження навчання безробітних інтегрованим робітничим професіям; запровадження механізму підтвердження професійної кваліфікації, здобутої шляхом неформального навчання для незайнятого населення (ст. 35 Закону). Це профнавчання здійснюватиметься в професійно-технічних та вищих навчальних закладах, на підприємствах, в установах та організаціях незалежно від форм власності, виду діяльності та господарювання. Для підвищення конкурентоспроможності зареєстрованих безробітних на ринку праці та сприяння їх самозайнятості організовуватиметься професійне навчання за укрупненими (інтегрованими) робітничими професіями та іншими професіями, що мають попит на ринку праці. Фінансування професійного навчання зареєстрованих безробітних здійснюється за рахунок коштів страхового Фонду на випадок безробіття. Відповідно до Закону України «Про зайнятість населення», державна служба зайнятості має право

створювати центри професійної орієнтації населення в тих регіонах, де в цьому виникає потреба;

6. Статус безробітного надається особам працездатного віку за їх особистою заявою у разі відсутності підходящої роботи з першого дня реєстрації у територіальних органах центрального органу виконавчої влади, що реалізує державну політику у сфері зайнятості населення та трудової міграції, незалежно від зареєстрованого місця проживання чи місця перебування (ст. 43 Закону). Тобто, відповідно до нового закону, людина, яка не працює і звернулася до центру зайнятості в пошуках роботи, відтепер отримуватиме статус безробітного з першого дня реєстрації в центрі (до 01.01.2013 р. – з восьмого дня), якщо підходяща робота для неї відсутня. Причому, звертатися можна до будь-якого центру зайнятості – незалежно від зареєстрованого місця проживання чи місця перебування особи [2].

Крім позитивних рис досліджуваного законодавчого акта, слід також відзначити і його недоліки. Так, з набуттям чинності з 01.01.2013 р. Закону України «Про зайнятість населення» виникає необхідність внесення низки змін до всього масиву підзаконних актів, які регулюють сферу зайнятості. Крім того, Закон має бути узгоджений і зі значним об’ємом законодавчих актів, які регулюють соціально-трудові відносини в Україні. А це займе значну кількість часу та викличе багато проблем у практиці правового регулювання.

Існує ще й ряд інших проблем, пов’язаних з набуттям Закону чинності. Зокрема, як зазначають спеціалісти Національного інституту стратегічних досліджень при Президентові України, «це проблеми, які пов'язані із недостатньою виваженістю визначень базових термінів Закону України «Про зайнятість населення», а також проблеми, пов’язані з реалізацією його норм на практиці» [4].

Висновки. Таким чином, проаналізувавши окремі положення нового закону України «Про зайнятість населення», можна стверджувати, що в його основі закладений позитивний потенціал, а головними позитивними змінами є чітко визначені механізми стимулювання роботодавців до створення нових робочих місць, стимулювання громадян до самостійного працевлаштування, а також додаткові пільги окремим категоріям громадян (зокрема, для молоді та для осіб передпенсійного віку).

В цілому можна вважати, що реалізація нового закону України «Про зайнятість населення» сприятиме поліпшенню ситуації на національному ринку праці, стимулюватиме роботодавців до створення нових робочих місць та поліпшить інвестиційний клімат в державі.

Список використаних джерел

1. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про зайнятість населення». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: w1.c1.rada.gov.ua.
2. Про зайнятість населення: Закон України від 05.07.2012 р. № 2067-VI. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua.
3. Закон «Про зайнятість населення»: коротка характеристика найважливіших статей, в яких відбулися зміни. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://drohobych-rda.gov.ua.
4. Щодо проблем реалізації Закону України «Про зайнятість населення» від 05.07.2012 р. № 5067-VI: аналітична записка. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua.

Косьмий Л. Р. Анализ отдельных положений нового закона Украины «О занятости населения»

В научной статье автор исследовал основные положения нового Закона Украины «О занятости населения». На основе исследования изложены положительные черты и недостатки данного законодательного акта.

Ключевые слова: *трудовое право, занятость населения, правовое регулирование занятости, законодательство о занятости, безработица.*

Kosmiy L. R. Analysis of certain provisions of the new law of Ukraine «About employment of citizens»

In this research article, the author examined the main provisions of the new Law of Ukraine «About Employment of citizens». Based on own study, the author described positive features and drawbacks of investigated law.

Key words: *employment law, employment, legal regulation of employment, legislation about employment, unemployment.*

УДК 349.41

Вітюк Ірина Ярославівна,
здобувач кафедри
цивільного та господарського права і процесу
Івано-Франківського факультету
Національного університету
«Одеська юридична академія»

ОБМЕЖЕННЯ ПРАВ НА ВИКОРИСТАННЯ ЗЕМЕЛЬ ЕНЕРГЕТИКИ В УКРАЇНІ

Автор статті на основі аналізу загального та спеціального законодавства з'ясовує усі можливі обмеження прав на використання земель енергетики в Україні. Запропоновано проводити класифікацію обмежень прав щодо використання земель енергетики на загальні, особливі та спеціальні у залежності від того, яким нормативно-правовим актом вони закріплені.

Ключові слова: *землі, земельна ділянка, землі енергетики, обмеження прав, види обмежень прав на використання земель енергетики.*

Постановка проблеми. Земельні ресурси становлять первинний фактор виробництва та основу економіки нашої держави. Землі України становлять 57939,8 тис. га, з-поміж яких землі промисловості, транспорту, зв'язку, енергетики, оборони та іншого призначення, як самостійна категорія земель, займають площу 2,03 млн. га (3,5 %) [1, с. 404].

Електроенергію в Україні виробляють 14 теплових електростанцій, 27 теплоелектроцентралей загального користування, які не входять до складу гідроелектростанцій централізованого теплопостачання міст та 243 промислових ТЕЦ, 4 атомні електростанції і 8 великих гідроелектростанцій. Електрогенеруючими підприємствами є також міські та промислові ТЕЦ, блок-станції, 36 малих гідростанцій та 8 вітроелектростанцій [3].

Використання земельно-енергетичного потенціалу держави є складним щодо територіального розміщення та щодо організаційних і правових форм господарювання, тому важливими є обмеження прав на землі енергетики.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання правового регулювання використання земель України та обмежень прав на землю досліджували такі українські учені-правознавці у галузі екологічного права: Г. В. Анісімова, Н. О. Багай, Н. В. Боднарчук, А. П. Гетьман, В. М. Єрмоленко, Ю. В. Корнєв, В.М. Кравчук, В. І. Семчик, М. В. Шульга та інші. Проблемам правового режиму земель енергетики в Україні присвячені праці Н. Ю. Гальчинської, Л. Я. Новаковського, М. А. Олещенка та інших. Питаннями обмежень прав на земельні ділянки різного цільового призначення займалися О. І. Крассов, В. І. Федорович, Н. В. Черкаська та інші. Однак комплексних правових досліджень проблем обмежень прав на землі енергетики в Україні немає.

Постановка завдання. Тому, враховуючи усе вищенаведене, метою даної наукової статті є дослідження сутності та змісту обмежень прав на землі енергетики в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Обов'язковою складовою частиною

інституту використання земель енергетики є обмеження прав на використання таких земель. Це означає, що право власності та право землекористування у певних випадках законодавчо обмежується.

Закріплення обмежень прав на землі енергетики є законодавчою формою виразу меж у використанні цієї категорії земель. У ст. 110 Земельного кодексу України закріплено, що на використання власником земельної ділянки або її частини може бути встановлено обмеження (обтяження) в обсязі, передбаченому законом або договором [2].

Найпоширенішою класифікацією обмежень прав на земельні ділянки є її поділ за юридичним класифікатором на загальні, особливі та спеціальні.

До загальних обмежень прав на землі енергетики, які характерні для усіх категорій земель в Україні, належать загальні обов'язки власників та користувачів земельних ділянок, передбачені статтями 91, 96 Земельного кодексу України, а саме: забезпечувати використання їх за цільовим призначенням; додержуватися вимог законодавства про охорону довкілля; своєчасно сплачувати земельний податок та орендну плату; не порушувати прав власників суміжних земельних ділянок та землекористувачів; підвищувати родючість грантів та зберігати інші корисні властивості землі; своєчасно надавати відповідним органам виконавчої влади та органам місцевого самоврядування дані про стан і використання земель та інших природних ресурсів у порядку, встановленому законом; дотримуватись правил добросусідства та обмежень, пов’язаних із встановленням земельних сервітутів та охоронних зон; зберігати геодезичні знаки, протиерозійні споруди, мережі зрошувальних та осушувальних систем тощо [2].

Усі **особливі обмеження прав на землі** (зокрема, і землі енергетики) встановлюються для певної земельної ділянки або її частини та передбачені главою 18 Земельного кодексу України «Обмеження прав на землю» [2] та визначаються в договорі. До них належать: заборона на продаж або інше відчуження певним особам протягом встановленого строку; заборона на передачу в оренду (суборенду); права на переважну купівлю у разі її продажу; умови прийняття спадщини тільки визначеним спадкоємцем; умови розпочати і завершити забудову або освоєння земельної ділянки протягом встановлених строків; заборони на провадження окремих видів діяльності; заборони на зміну цільового призначення земельної ділянки, ландшафту та зовнішнього виду нерухомого майна; умови здійснити будівництво, ремонт та утримання дороги, ділянки дороги; умови додержання природоохоронних вимог або виконання визначених робіт; умови надавати право полювання, вилову риби, збирання дикорослих рослин на своїй земельній ділянці в установлений час і в установленому порядку (ст. 111); створення охоронних зон (ст. 112); створення зон санітарної охорони (ст. 113); створення санітарно-захисних зон (ст. 114); створення зон особливого режиму використання земель (ст. 115) тощо [2].

Спеціальні обмеження прав на землі (включаючи і землі енергетики) встановлюються щодо окремих категорій чи видів земель та закріплюються в нормативно-правових актах спеціального законодавства. Отже, спеціальні обмеження прав на землі енергетики встановлюються спеціальним земельним законодавством, що визначають правовий режим використання та охорони земель енергетики в Україні, а також спеціальним енергетичним законодавством України.

По-перше, **спеціальні обмеження прав на землі енергетики** містяться у Законі України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» щодо спеціальних зон об'єктів енергетики (розділ IV «Правовий режим

спеціальних зон об'єктів енергетики»); щодо власників і користувачів земельних ділянок у спеціальних зонах цих об'єктів (розділ V «Права та обов'язки підприємств енергетики, власників і користувачів земельних ділянок у спеціальних зонах об'єктів енергетики»); обмеження при проведенні робіт, господарської та іншої діяльності у спеціальних зонах цих об'єктів (розділ VI «Проведення робіт, обмеження господарської та іншої діяльності у спеціальних зонах об'єктів енергетики» [4].

Таким чином, до спеціальних обмежень прав щодо спеціальних зон об'єктів енергетики належать: використання власниками чи користувачами земельних ділянок у межах спеціальних зон з обмеженнями, а у разі неможливості використання земельних ділянок за цільовим призначенням – вилучення їх у них; при необхідності вилучення (викуп) всієї земельної ділянки спеціальних зон для суспільних потреб чи з мотивів суспільної необхідності власником чи користувачем земельної ділянки, а також розірвання в односторонньому порядку договору оренди земельної ділянки орендарем та відшкодування завданих йому збитків; встановлення санітарно-захисних зон навколо атомних електростанцій з метою захисту населення та довкілля від можливого перевищення ліміту дози іонізуючого опромінення; встановлення зони спостережень ядерної установки і об'єкта, призначеного для поводження з радіоактивними відходами поза межами санітарно-захисної зони з метою забезпечення радіаційної безпеки; встановлення санітарно-захисних зон об'єктів енергетики для захисту населення від шкідливого впливу електричних полів, спричиненого їх напругою; встановлення охоронних зон об'єктів енергетики вздовж повітряних та кабельних ліній електропередачі та навколо електростанцій, електропідстанцій, струмопроводів і пристроїв, для забезпечення нормальних умов експлуатації об'єктів енергетики з метою запобігання ушкодженню, а також зменшення їх негативного впливу на людей та довкілля, суміжні землі та інші природні об'єкти; встановлення охоронних зон магістральних теплових мереж вздовж наземних, надземних, підземних трубопроводів у вигляді території, що віддалена на певну відстань по обидва боки від крайніх елементів конструкції теплових мереж та по периметру наземних споруд на визначеній відстані [4].

До спеціальних обмежень прав підприємств енергетики, власників і користувачів земельних ділянок у спеціальних зонах об'єктів енергетики належать обмеження, які встановлюються з наступною метою: для цілей, пов'язаних з безпечною експлуатацією об'єктів енергетики, запобігання негативним діям шкідливих факторів та захистом лісів, садів, парків, без попереднього узгодження та отримання дозволів здійснювати періодичну технологічну розчистку просік від чагарників, дерев та обрізування гілок; утримувати у стані пожежної безпеки просіки та обладнання повітряних ліній електропередачі, які проходять через лісові ділянки та інші багаторічні насадження; передбачати у кошторисах планових робіт кошти на відшкодування власникам або користувачам земельних ділянок збитків, завданих при виконанні зазначених робіт та на приведення земельних ділянок, на яких вони проводилися, у стан, придатний для подальшого використання за цільовим призначенням; після закінчення планових та аварійно-відновлювальних робіт відшкодувати власникам або виконувачам земельних ділянок усі фактичні збитки, завдані при виконанні зазначених робіт, та за свій рахунок приводити земельні ділянки, на яких вони виконувалися, у стан, придатний для подальшого використання за цільовим призначенням; висувати обґрунтовані, обов'язкові до виконання вимоги власникам та користувачам земельних ділянок щодо забезпечення дотримання обмежень та обтяжень в охоронних і санітарно-захисних зонах об'єктів енергетики та передачі електричної енергії; здійснювати господарську та інші види

діяльності на зазначених земельних ділянках з дотриманням вимог Закону України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» [4].

До обмежень господарської та іншої діяльності у спеціальних зонах об'єктів енергетики належать заборони:

- у межах санітарно-захисних зон атомних електростанцій на: розміщення житлових будинків, громадських будівель, дитячих лікувально-оздоровчих закладів, об'єктів господарсько-питного водопостачання, промислових і підсобних (допоміжних) споруд, що не належать до атомних електростанцій;

- у межах санітарно-захисних зон електричних мереж на: розташування житлових та громадських будівель, майданчиків для стоянки і зупинки всіх видів транспорту, підприємства, на яких використовуються легкозаймисті рідини і гази, підприємства з обслуговування автомобілів, сховища нафти, нафтопродуктів та інших пожежонебезпечних речовин; вирощування сільськогосподарських культур, що потребують ручного обробітку гранту та збирання урожаю; проведення сільськогосподарських та інших робіт особами у віці до 18 років у межах санітарно-захисних зон повітряних ліній електропередачі напругою 750 кВ і вище;

- у межах охоронних зон об'єктів енергетики на: будівлю житлових будинків, будинків громадського призначення; розміщення споруд іншого призначення на меншій відстані від елементів електричних мереж, ніж встановлена нормами; складати будь-які матеріали, розпалювати вогнища, влаштовувати звалища; саджання дерев, крім кущів та саджанців з висотою перспективного росту не більше двох метрів; розташовування автозаправних станцій або сховищ пально-мастильних матеріалів; влаштовування спортивних майданчики для ігор, стадіонів, ринків, зупинок громадського транспорту, проведення будь-яких заходів, пов'язаних з великим скупченням людей, не зайнятих виконанням дозволених у встановленому порядку робіт; запускання спортивних моделей літальних апаратів та повітряних зміїв; відсипання гранту, влаштовування водосховищ, ставків та інших водних споруд; влаштовування зупинок та стоянок усіх видів транспорту в охоронних зонах повітряних ліній електропередачі напругою 330 кВ і вище;

- у охоронних зонах кабельних ліній електропередачі власникам і користувачам земельних ділянок, фізичним і юридичним особам на: насадження дерев та кущів; зведення будинків, споруд будь-якого призначення; виконання робіт із застосування ударних механізмів, скидання вантажів масою понад п'ять тонн; зливання їдких і таких, що спричиняють корозію, речовини, пально-мастильні матеріали; кидання якорів, прохід із закинутими якорями, ланцюгами, лотами, волокушами і тралами (в охоронних зонах підводних кабельних ліній електропередачі);

- власникам і користувачем земельних ділянок, фізичним та юридичним особам у межах спеціальних зон об'єктів енергетики без письмової згоди підприємств енергетики, у віданні яких перебувають ці мережі, а також без присутності їх представника на: виконання земляних, будівельних та інших робіт, що можуть призвести до порушення безаварійного функціонування об'єктів електричних мереж тощо [4].

По-друге, **спеціальні обмеження прав на землі енергетики** встановлені в енергетичному законодавстві України. Зокрема, **обмеження прав на виробництво, постачання, розподіл, продаж та споживання електроенергії** закріплені у Постанові Національної комісії з питань регулювання електроенергетики України «Про затвердження Умов і Правил здійснення підприємницької діяльності з виробництва електричної енергії» від 8 лютого 1996 р. № 3, Постанові Національної комісії з питань регулювання електроенергетики України «Про затвердження Умов та Правил здійснення

підприємницької діяльності з постачання електричної енергії за регульованим тарифом» від 13 червня 1996 р. № 15/1, Постанові Національної комісії з питань регулювання електроенергетики України «Про затвердження Умов та Правил здійснення підприємницької діяльності з постачання електричної енергії за нерегульованим тарифом» від 12 серпня 1996 р. № 36, Постанові Національної комісії з питань регулювання електроенергетики України «Про внесення змін та доповнень до Умов та Правил здійснення підприємницької діяльності з передачі електричної енергії магістральними та міждержавними електричними мережами» від 17 жовтня 2001 р. № 1049, Постанові Національної комісії з питань регулювання електроенергетики України «Про внесення змін та доповнень до Умов та Правил здійснення підприємницької діяльності з оптового постачання електричної енергії» від 17 жовтня 2001 р. № 1048 тощо.

Обмеження прав на постачання, розподіл, продаж та споживання нафти і газу встановлені в Законі України «Про нафту й газ» від 12 липня 2001 р., Постанові Кабінету Міністрів України «Про поповнення запасів пально-мастильних матеріалів державного матеріального резерву» від 18 грудня 1998 р. № 2005, Законі України «Про трубопровідний транспорт» від 15 травня 1996 р., Гірничому законі України від 6 жовтня 1999 р. та інших.

Обмеження прав при використанні ядерної енергії закріплені в Законі України «Про використання ядерної енергії та радіаційну безпеку» від 8 лютого 1995 р., Законі України «Про видобування і переробку уранових руд» від 19 листопада 1997 р., Законі України «Про поводження з радіоактивними відходами» від 30 червня 1995 р. тощо.

Обмеження прав при використанні нетрадиційних джерел енергії визначені Законом України «Про альтернативні види рідкого та газового палива» від 14 січня 2000 р., Указом Президента України «Про будівництво вітрових електростанцій» від 2 березня 1996 р. № 169/96 та інших.

Обмеження прав при забезпеченні енергозбереження встановлені Законом України «Про енергозбереження» від 1 липня 1994 р., Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Правил користування електричною енергією для населення» від 26 липня 1999 р. № 1357 тощо.

Перелік обмежень, встановлених земельним та енергетичним законодавством України щодо земель енергетики, не є вичерпним, вони закріплені у багатьох нормативно-правових актах і часто норми цих актів мають відсилочний характер. Доцільно проводити уніфікацію законодавства у цій сфері. Так, у Законі України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів» вони містяться у різних розділах, а краще закріпити їх окремим розділом під назвою «Обмеження прав на землі енергетики».

Висновки. За юридичним класифікатором обмеження прав на землі енергетики поділяються на загальні, особливі та спеціальні. Загальні та особливі обмеження прав на них чітко закріплені Земельним кодексом України. Спеціальні обмеження прав на землі енергетики закріплені Законом України «Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів», іншими нормативно-правовими актами спеціального земельного та енергетичного законодавства України. У зв’язку з цим пропонується систематизувати перелік обмежень прав на землі енергетики закріпити у вищезгаданому законі у окремому розділі «Обмеження прав на землі енергетики».

Список використаних джерел

1. Гавриленко О. П. Екогеографія України: навчальний посібник / О. П. Гавриленко. – К.: Знання, 2008. – 646 с.
2. Земельний кодекс України від 25 жовтня 2001 р. № 2768-III (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2002. – № 3-4. – Ст. 27.
3. Звіт про науково-дослідну роботу «Методологічні основи відведення земельних ділянок та використання земель енергетичної системи» за 2008 рік Київської міської Ради головного управління земельних ресурсів Комунального підприємства «Київський інститут земельних ресурсів».
4. Про землі енергетики та правовий режим спеціальних зон енергетичних об'єктів: закон України від 9 липня 2010 р. № 2480-VI (з наступними змінами та доповненнями) // Відомості Верховної Ради України. – 2011. – № 1. – Ст. 1.

Витюк И. Я. Ограничения прав на использование земель энергетики в Украине

Автор статьи на основе анализа общего и специального законодательства выясняет все возможные ограничения прав на использование земель энергетики в Украине. Предложено проводить классификацию ограничений прав относительно использования земель энергетики на общие, особые и специальные в зависимости от того, каким нормативно-правовым актом они закреплены.

Ключевые слова: *земли, земельный участок, земли энергетики, ограничения прав, виды ограничений прав на использование земель энергетики.*

Vituc I. Y. Restricted right on land use energy

The article based on an analysis of general and special legislation clarifies all possible restrictions on land use energy in Ukraine. A classification of spending restrictions on the rights of land use energy in general, special and specific depending on what legal act they are fixed.

Key words: *land, polluted land, land use energy, limitation of rights, types of restrictions of rights to land use energy.*

КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО, КРИМІНОЛОГІЯ, КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО. КРИМІНАЛЬНИЙ ПРОЦЕС, КРИМІНАЛІСТИКА ТА СУДОВА ЕКСПЕРТИЗА

УДК 343.131

Ляш Андрій Олексійович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права та процесу
Київського національного університету культури і мистецтв

Благодир Сергій Миколайович,
кандидат юридичних наук, доцент, адвокат

ПРОЦЕСУАЛЬНИЙ ПОРЯДОК ЗАКРИТТЯ КРИМІНАЛЬНОГО ПРОВАДЖЕННЯ ПІД ЧАС ДОСУДОВОГО РОЗСЛІДУВАННЯ

У роботі розглянуті питання, пов'язані з закриттям слідчим і прокурором кримінального провадження під час досудового розслідування. Зокрема, досліджено зміст та процесуальний порядок винесення постанови про закриття кримінального провадження, порядок оскарження такого рішення. Авторами запропоновані зміни до чинного КПК України.

Ключові слова: *досудове розслідування, закриття провадження, слідчий, постанова.*

Постановка проблеми. Пріоритетним завданням будь-якої демократичної держави є надійна охорона прав та свобод людини. Значним кроком на шляху вирішення цього завдання є прийняття нового Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України), який набрав чинності 19 листопада 2012 року. Важливим питанням, яке суттєво впливає на захист прав учасників кримінального судочинства, є процесуальна регламентація закриття кримінального провадження під час досудового розслідування.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Інститут закриття кримінального провадження постійно знаходиться в полі зору науковців. До нього зверталися в своїх роботах багато відомих юристів, в тому числі і вітчизняні вчені, такі як А.Я.Дубинський, М.М.Михеєнко, П.П.Михайленко та інші.

Однак комплексні наукові дослідження, пов'язані з нормами стосовно закриття кримінального провадження, які передбачені новим КПК України, не проводилися.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження питань, пов'язаних з процесуальним порядком закриття кримінального провадження під час досудового розслідування у кримінальному процесі України.

Виклад основного матеріалу дослідження. У наукових роботах, присвячених

реформуванню кримінально-процесуального законодавства, висловлювалася думка про те, що новели кримінального процесу мають на меті спростити певні судові процедури, полегшити доступ до правосуддя в цілому [1, с. 103]. На жаль, окремі норми нового КПК України, що стосуються закриття кримінального провадження. Їх зміст викладено таким чином, що це дає можливість їх тлумачити у правозастосовній практиці. Це, у свою чергу, може негативно впливати на правозастосовну практику.

У ст. 283 КПК України передбачено, що особа має право на розгляд обвинувачення проти неї в суді в найкоротший строк або на його припинення шляхом закриття провадження. Прокурор зобов'язаний у найкоротший строк після повідомлення особі про підозру здійснити одну з таких дій: 1) закрити кримінальне провадження; 2) звернутися до суду з клопотанням про звільнення особи від кримінальної відповідальності; 3) звернутися до суду з обвинувальним актом, клопотанням про застосування примусових заходів медичного або виховного характеру.

Підстави і порядок закриття кримінального провадження під час досудового розслідування визначаються у ст. 284 КПК України. Зокрема, у ч. 1 ст. 284 КПК України передбачено, що кримінальне провадження закривається в разі, якщо: 1) встановлена відсутність події кримінального правопорушення; 2) встановлена відсутність в діянні складу кримінального правопорушення; 3) не встановлені достатні докази для доведення винуватості особи в суді і вичерпані можливості їх отримати; 4) набрав чинності закон, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою; 5) помер підозрюваний, обвинувачений, крім випадків, якщо провадження є необхідним для реабілітації померлого; 6) існує вирок по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлена ухвала суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню; 7) потерпілий, а у випадках, передбачених цим Кодексом, його представник відмовився від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення; 8) стосовно кримінального правопорушення, щодо якого не отримано згоди держави, яка видала особу.

Суб'єктами закриття кримінального провадження на стадії досудового розслідування, відповідно до ч. 3 ст. 284 КПК України, є слідчий і прокурор. Однак, на наш погляд, не зовсім чітко визначена їх компетенція.

У ч. 3 ст. 284 передбачено, що слідчий закриває провадження у випадках, якщо встановлена відсутність події кримінального правопорушення, відсутність в діянні складу кримінального правопорушення або набрав чинності закон, яким скасована кримінальна відповідальність за діяння, вчинене особою, якщо в цьому кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру, а прокурор щодо підозрюваного – з підстав, передбачених ч. 1 ст. 284 КПК України. З цієї норми можна зробити логічний висновок про те, що прокурор не може закривати кримінальне провадження у випадках, якщо під час досудового слідства жодній особі не повідомлялося про підозру. Виникає питання чи наділений слідчий правом і обов'язком закривати кримінальне провадження за іншими передбаченими законом підставами, якщо жодній особі не повідомлялося про підозру? На наш погляд слідчий повинен прийняти рішення про закриття кримінального провадження у випадках, якщо:

1) особа, яка вчинила кримінальне правопорушення, померла і їй не повідомлялося про підозру; 2) існує вирок по тому самому обвинуваченню, що набрав законної сили, або постановлена ухвала суду про закриття кримінального провадження по тому самому обвинуваченню; 3) якщо потерпілий, а у випадках, передбачених КПК, його представник

відмовився від обвинувачення у кримінальному провадженні у формі приватного обвинувачення, а особі не повідомлялося про підозру.

Враховуючи усе вищенаведене, вважаємо, що п. 1 ч. 3 ст. 284 КПК України доцільно було б викласти у такій редакції: «Слідчий приймає постанову про закриття кримінального провадження з підстав, передбачених частини першої цієї статті, якщо в цьому кримінальному провадженні жодній особі не повідомлялося про підозру».

Відповідно до ст. 110 КПК України, процесуальними рішеннями є всі рішення органів досудового розслідування, прокурора, слідчого судді, суду. Рішення слідчого, прокурора приймається у формі постанови. Постанова слідчого, прокурора повинна бути виготовленою на офіційному бланку і складатися з трьох частин – вступної, мотивувальної та резолютивної.

У вступній частині вказуються відомості про місце і час прийняття постанови, прізвище, ім'я, по батькові, посада особи, яка прийняла постанову.

У мотивувальній частині зазначається зміст обставин, які є підставами для прийняття постанови, мотиви прийняття постанови, їх обґрунтування та посилання на положення КПК.

Резолютивна частина повинна містити відомості про зміст прийнятого процесуального рішення, місце та час (строки) його виконання, особу, якій належить виконати постанову, можливість та порядок оскарження постанови.

У КПК України 1960 р. (крім загальних правил, встановлених ст. 130) були передбачені спеціальні вимоги, що стосувалися постанови про закриття кримінальної справи. Так, у ст. 214 КПК було передбачено, що слідчий закриває справу мотивованою постановою, в якій, крім даних, передбачених у статті 130 КПК, зазначає: відомості про особу обвинуваченого, суть справи, підстави для закриття справи, рішення про скасування запобіжного заходу і заходів по забезпеченню цивільного позову та можливої конфіскації майна, а також рішення в питанні про речові докази відповідно до ст. 81 КПК.

У ст. 284 чи в інших статтях чинного КПК України, додаткових вимог щодо змісту постанови про закриття кримінального провадження не встановлено. У ч. 9 ст. 100 КПК України передбачено, що питання про долю речових доказів і документів, які були надані суду, вирішується судом при ухваленні судового рішення, яким закінчується кримінальне провадження. Такі докази і документи повинні зберігатися до набрання рішенням законної сили. При цьому: 1) гроші, цінності та інше майно, які належать обвинуваченому і були підшукані, виготовлені, пристосовані або використані як засоби чи знаряддя вчинення кримінального правопорушення, конфіскуються; 2) гроші, цінності та інше майно, які призначалися для схиляння особи до вчинення кримінального правопорушення, фінансування та (або) матеріального забезпечення кримінальних правопорушень або винагороди за їх вчинення, конфіскуються; 3) майно, яке вилучене з обігу, передається відповідним установам або знищується; 4) майно, яке не має ніякої цінності і не може бути використане, знищується, а в разі необхідності – передається до криміналістичних колекцій експертних установ або заінтересованим особам на їх прохання; 5) гроші, цінності та інше майно, які були об'єктом кримінального правопорушення або іншого суспільно небезпечного діяння, повертаються законним володільцям, а в разі невстановлення їх – передаються в дохід держави в установленому Кабінетом Міністрів України порядку; 6) гроші, цінності та інше майно, набуте в результаті вчинення кримінального правопорушення, доходи від них передаються в дохід держави; 7) документи, що є речовими доказами, залишаються у матеріалах кримінального провадження протягом усього часу їх зберігання.

Хоча правила цієї норми стосуються прийняття рішення при ухваленні судового рішення, яким закінчується кримінальне провадження, вони, на нашу думку, повинні застосовуватися за аналогією і до випадків ухвалення рішення про закриття кримінального провадження під час досудового слідства.

Практика закриття кримінального провадження під час досудового слідства вказує на те, що слідчі, в окремих випадках формально підходять до мотивації та обґрунтування прийнятого рішення. У вивчених нами закритих кримінальних провадженнях приватного обвинувачення, слідчі, як правило, обмежувалися констатацією факту відсутності у діях конкретної особи складу злочину. На наш погляд, з урахуванням того, що закриття кримінального провадження є кінцевим рішенням, яке перешкоджає подальшому провадженню, постанова повинна відповідати вимогам, що ставляться до мотивувальної частини виправдувального вироку суду (п. 1 ч. 3 ст. 374 КПК України). В ній необхідно вказувати конкретні підстави для закриття кримінального провадження, рішення щодо питань, які вирішуються при закритті провадження, та положення закону, якими керувався слідчий (прокурор). Зокрема, важливо викласти суть справи, фактичні обставини, виявлені під час проведення досудового слідства. В необхідних випадках слідчий може в постанові наводити витяги з показань допитаних осіб та інших джерел доказів. Важливо вказувати мотиви прийняття рішення про закриття справи. З цією метою в постанові бажано послідовно аргументувати необхідність прийняття рішення та зробити посилання на конкретні аркуші справи.

В. Грицюк звертає увагу на те, що протягом перших місяців застосування нового КПК створено усі передумови для подальшого повноцінного застосування цього кодифікаційного акта на практиці. Багато його новел не тільки лишаються нереалізованими, а й грубо ігноруються органами досудового розслідування [2, с. 3]. Не є виключенням і питання закриття кримінального провадження. Для того, щоб на цьому етапі кримінального провадження не допустити прийняття безпідставних та незаконних рішень, неправильного застосування передбачених законом підстав, необхідний дієвий механізм контролю.

О. Андрійко вважає, що контроль є однією з найважливіших функцій державного управління і полягає у перевірці виконання завдань, рішень тощо [3, с. 323]. Очевидно, що сукупність і система контролюючих заходів повинна бути спрямована на перевірку відповідності дій поставленим завданням, вияснення причин відхилень, вироблення рекомендацій по усуненню порушень з метою більш ефективного управління.

У ст. 36 КПК України передбачено, що безпосередній контроль за своєчасністю дій слідчих стосовно повного і об’єктивного провадження досудового слідства (у тому числі і стосовно закриття кримінального провадження) здійснює прокурор. Відповідно до ч. 5 ст. 284 КПК України, прокурор протягом двадцяти днів з моменту отримання копії постанови слідчого про закриття кримінального провадження має право її скасувати у зв’язку з незаконністю чи необґрунтованістю. Постанова слідчого про закриття кримінального провадження також може бути скасована прокурором за скаргою заявника, потерпілого, якщо така скарга подана протягом десяти днів з моменту отримання заявником, потерпілим копії постанови.

Однак найбільш дієвою формою контролю (по відношенню до рішення про закриття кримінального провадження) є судовий контроль. Під час досудового провадження до суду можуть бути оскаржені рішення слідчого та прокурора про закриття кримінального провадження. Такі скарги можуть бути подані особою протягом десяти днів з моменту отримання копії відповідної постанови. Вони розглядаються напротязі 5

днів слідчим суддею місцевого суду згідно з правилами судового розгляду (ст. ст. 303, 304, 305 КПК України).

Відповідно до ст. 307 КПК України, за результатами розгляду скарг на рішення слідчого чи прокурора про закриття кримінального провадження слідчий суддя постановляє ухвалу про скасування рішення слідчого чи прокурора або про відмову у задоволенні скарги. Ця ухвала може бути оскаржена в апеляційному порядку.

Досить суперечливим є правила, викладені у ст. 424 КПК України щодо можливості касаційного оскарження рішення про закриття кримінального провадження. Так, у ч. 2 ст. 424 КПК України встановлено, що ухвали суду першої інстанції після їх перегляду в апеляційному порядку, а також ухвали суду апеляційної інстанції можуть бути оскаржені в касаційному порядку, якщо вони перешкоджають подальшому кримінальному провадженню, крім випадків, передбачених КПК. Очевидно, що рішення слідчого чи прокурора про закриття кримінального провадження перешкоджають подальшому кримінальному провадженню.

Однак, у ч. 4 ст. 424 КПК України передбачено, що ухвала слідчого судді після її перегляду в апеляційному порядку, а також ухвала суду апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги на таку ухвалу оскарженню в касаційному порядку не підлягають.

Якщо будь-які рішення слідчого судді не підлягають оскарженню в касаційному порядку, то виникає ситуація за якою, одні і ті ж самі суб'єкти в аналогічних кримінальних провадженнях мають різні права щодо оскарження процесуальних рішень. Так, якщо кримінальне провадження закриє слідчий чи прокурор, то потерпілий не зможе це рішення оскаржити в касаційному порядку. Але, якщо ці ж матеріали провадження будуть направлені в суд для розгляду по суті, а суддя прийме рішення про закриття провадження, то потерпілий зможе оскаржити це рішення у касаційний суд.

Слід зазначити, що Конституційний Суд України у справі за конституційним зверненням громадянина Касьяненка Бориса Павловича щодо офіційного тлумачення положень п. 8 ч.3 ст. 129 Конституції України, ч. 2 ст. 383 КПК України, ухвалив рішення від 11 грудня 2007 року, в якому зазначив, що реалізацією права особи на судовий захист є можливість оскарження судових рішень у судах апеляційної та касаційної інстанцій. Перегляд судових рішень в апеляційному та касаційному порядку гарантує відновлення порушених прав і охоронюваних законом інтересів людини і громадянина. Конституційний Суд України дійшов висновку, що рішення місцевих та апеляційних судів у справах публічного і приватного обвинувачення, якими залишено без задоволення скарги на постанови про відмову в порушенні кримінальної справи, є такими, що перешкоджають подальшому провадженню у справі, оскільки виключають можливість порушення кримінальної справи, проведення досудового слідства (дізнання), її судового розгляду по суті, ухвалення вироку та вчинення інших процесуальних дій, а тому вони повинні перевірятися в касаційному порядку. Положення ч. 2 ст. 383 КПК щодо перевірки в касаційному порядку судових рішень в аспекті порушених у конституційному зверненні питань необхідно розуміти як такі, що надають право перевіряти в касаційному порядку рішення місцевих та апеляційних судів, ухвалені у справах щодо оскарження постанов про відмову в порушенні кримінальної справи, оскільки ці рішення перешкоджають подальшому провадженню у справі, за винятком випадків, коли апеляційний суд скасував рішення місцевого суду і повернув справу на новий судовий розгляд.

Звичайно, у чинному КПК України (на відміну від КПК України 1960 року) передбачена норма, яка прямо забороняє перегляд ухвал слідчого судді у касаційному

порядку. Але, враховуючи те, що постанова слідчого (прокурора) про закриття кримінального провадження перешкоджає подальшому провадженню у справі, оскільки виключає можливість її судового розгляду по суті, ухвалення вироку та вчинення інших процесуальних дій, на нашу думку, ч. 4 ст. 424 КПК України необхідно викласти у такій редакції: «Ухвала слідчого судді після її перегляду в апеляційному порядку, а також ухвала суду апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги на таку ухвалу оскарженню в касаційному порядку не підлягають, окрім ухвали про відмову у задоволенні скарги на постанову про закриття кримінального провадження».

Висновки. Таким чином, запропоновані зміни до ст.ст. 284 та 424 КПК України та рекомендації щодо змісту постанови про закриття кримінального провадження будуть сприяти об'єктивності розгляду справи та полегшенню доступу до правосуддя.

Список використаних джерел

1. Руденко М. В. Процесуальні повноваження прокурора у контексті судової реформи 2010 коку: загальна характеристика / М. В. Руденко // Проблеми процесуальної науки: Історія та сучасність: матер. Другої між нар. Наук.-прак.конф. (25-26 листопада 2010 р., м. Київ). – К., 2010.
2. Грицюк В. Основна проблема впровадження нового Кримінального процесуального кодексу – саботаж з боку органів досудового розслідування / В. Грицюк // Адвокат. – № 1 (148). – 2013.
3. Юридична енциклопедія: в 6 т. / [редкол.: Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К.: «Укр. енцикл.», 2001. – Т. 3. – 792 с.

Ляш А. А., Благодыр С. Н. Процессуальный порядок прекращения уголовного производства во время досудебного расследования

В работе рассмотрены вопросы, связанные с прекращением следователем и прокурором уголовного производства во время досудебного расследования. В частности, исследовано содержание и процессуальный порядок вынесения постановления о прекращении уголовного дела, порядок обжалования такого решения. Авторами предложены изменения в действующий УПК Украины.

***Ключевые слова**: досудебное расследование, прекращение производства, следователь, постановление.*

Lyash A. A., Blagodyr S. M. Remedial order the termination of criminal proceedings during the pre-trial investigation

The paper discusses issues related to the termination of the investigator and prosecutor of criminal proceedings during the pre-trial investigation. In particular, it examined the content and procedure for the formulation of the decision to discontinue the criminal case, the procedure for appealing the decision. The authors propose changes to the existing Code of Criminal Procedure.

Key words: *pre-trial investigation, the cessation of production, investigator judgment.*

УДК 343.85

Копотун Ігор Миколайович,
кандидат юридичних наук,
старший науковий співробітник,
начальник Інституту кримінально-виконавчої служби, м. Київ

НАУКОВІ ЗАСАДИ ВИЗНАЧЕННЯ ФАКТОРІВ, ЩО ОБУМОВЛЮЮТЬ ВИНИКНЕННЯ У КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧИХ УСТАНОВАХ НАДЗВИЧАЙНИХ ПОДІЙ КРИМІНАЛЬНОГО ХАРАКТЕРУ

Стаття присвячена дослідженню наукових засад визначення факторів, що обумовлюють виникнення у кримінально-виконавчих установах надзвичайних подій кримінального характеру. Проаналізовано погляди вітчизняних і зарубіжних учених на поняття причин, умов, детермінантів та факторів злочинності.

***Ключові слова**: причини, умови, детермінанти, фактори, кримінально-виконавчі установи, надзвичайні події кримінального характеру.*

Постановка проблеми. Варто зазначити, що надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах (втечі, захоплення заручників, масові заворушення, умисні вбивства) завжди були актуальною проблемою. Навіть сучасні системи ізоляції, охорони та нагляду за засудженими не можуть забезпечити виняткову безпеку у кримінально-виконавчих установах. Це, на нашу думку, пояснюється існуванням специфічних факторів, які пов'язані з діяльністю кримінально-виконавчих установ.

Справа в тому, що вивчення злочинної поведінки та її джерел здійснюється на трьох рівнях – загальному, особливому і одиничному. При вивченні походження злочинного на загальному (на рівні злочинності взагалі) і особливому рівнях (на рівні окремих видів, груп злочинів) у спеціальній літературі виділяють криміногенні фактори (детермінанти, обставини), а на рівні одиничного (на рівні конкретних злочинних діянь окремих людей) – причинно-наслідкові комплекси.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вагомий внесок у наукове дослідження кримінально-правових, кримінологічних та кримінально-виконавчих засад надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах зробили Г. А. Аванесов, Ю. М. Антонян, Ю. В. Баулін, О. М. Бандурка, В. Т. Білоус, І. Г. Богатирьов, В. В. Василевич, В. Б. Василець, В. В. Голіна, О. М. Джужа, В. М. Дрьомін, А. Ф. Зелінський, О. Г. Кальман, В. Є. Квашис, А. В. Кирилюк, О. Г. Колб, Л. Г. Крахмальник, О. М. Литвинов, О. М. Литвак, С. Ю. Лукашевич, М. І. Мельник, П. П. Михайленко, С. С. Мірошниченко, В. О. Навроцький, Д. Й. Никифорчук, В. І. Осадчий, В. К. Сауляк, О. В. Старков, В. В. Сташис, В. Я. Тацій, П. Л. Фріс, Ю. С. Шемшученко, В. І. Шакун та ін.

Аналіз наукових розробок із проблем запобігання надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, а також кримінальних справ, матеріалів службових розслідувань, матеріалів колегії Державної пенітенціарної

служби (ДПтС) України дав нам можливість дійти висновку, що існують різні підходи до визначення причин і умов (криміногенних факторів), що спричиняють надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження наукових засад визначення факторів, що обумовлюють виникнення у кримінально-виконавчих установах надзвичайних подій кримінального характеру

Виклад основного матеріалу дослідження. Приступаючи до аналізу зазначених підходів, слід зазначити, що Г. Г. Зуйков у сукупності причин і умов, що сприяють вчиненню злочину, виділяє: а) безпосередню причину вчинення злочину; б) умови, що сприяли дії безпосередньої причини в конкретному злочинному посяганні; в) обставини, що сформували безпосередню причину і що є, таким чином, причинами безпосередньої причини [5, с. 3–18].

Однією з ключових проблем кримінології, що має важливе теоретичне і практичне значення, було і залишається вивчення причин злочинності як у цілому, так і окремих її видів. Без такого вчення було б безглуздим дослідження не тільки даного явища, але і особи злочинця, проблем запобігання злочинності. Особливо актуальним воно стає за умов сьогодення, коли спостерігається крайнє загострення соціально-економічної, політичної обстановки в країні, має місце повсюдна криза моральності і злочинність досягає своєї «критичної маси». Адже злочинність – це наслідок відповідних причин і умов. І боротися треба не стільки з цим наслідком – злочинністю, але і з причинами, що породжують дане явище, умовами, що сприяють його прояву.

Як свідчить історія розвитку науки взагалі, пошуки причин і умов появи і поширення тих чи інших явищ завжди починалися з феноменології, тобто зі з'ясування усіх факторів, пов'язаних з існуванням конкретного феномена [7, с. 43]. Розглядаючи детермінацію надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, необхідно перш за все зупинитися на загальнофілософській теорії причинності.

У природі існує об'єктивний зв'язок між двома явищами, одне з яких (причина) при наявності необхідних умов породжує інше – наслідок. Такий зв'язок визначається як причинний зв'язок (або причинність). Причинний зв'язок має предметний зміст, що визначається системою зв'язків і відносин, які і характеризують специфічну форму його прояву. Кожній сфері відносин відповідають свої особливі закономірні зв'язки, специфічні форми детермінації. Тому причина і наслідок мають значення тільки у визначеній системі відносин стосовно конкретного факту, події, тобто у сукупності цілого ряду обставин, які є необхідними умовами розвитку, події і настання наслідку.

Причинність у нашому розумінні – це зв'язок генетичний, тобто такий процес, що продукує нову річ чи явище. Слово «генетика» походить з латині й означає рід, походження, джерело та ін. Слово «причина» одного кореня з дієсловами «чинити», «учиняти», тобто зробити, створити, здійснювати [11, с. 262].

В умовах соціально-економічної дестабілізації суспільства виникає явище аномії – масова злочинна поведінка стає патологічним атрибутом соціуму. Теорія причинності у кримінології має методологічне значення і значною мірою визначає сенс і зміст правової природи злочинності, соціальної сутності особи злочинця, сприяє розробленню заходів запобігання вчиненню злочинів і вирішенню інших кримінологічних проблем. Причини та умови злочинності, як відомо, являють собою систему соціально-негативних явищ і процесів, що детермінують злочинність як свій наслідок. Причини злочинності визначаються реальними умовами життя людей, в основі яких – суперечності суспільства. Суперечності між особистістю і суспільством, реалізовані в злочині, мають соціальну,

психологічну або змішану природу. Причини злочинності конкретизуються через різні фактори, які негативно характеризують економічну, соціальну, духовну і політичну сфери життєдіяльності суспільства. Такими факторами є різні недоліки в цих сферах, які знову ж таки негативно впливають на поведінку людей. Таким чином, причинний зв'язок – це така залежність, при якій одне явище, що називається причиною, породжує, тобто призводить до іншого, – наслідку.

Закон причинності виявляється в тому, що між подіями, які виникають у світі, існує такого роду зв'язок, при якому виникає ситуація: якщо подія «А» спричинила «В», то кругом і завжди, де тільки спостерігається «А», за нею неодмінно (динамічна закономірність) або з визначеною часткою ймовірності (статистична закономірність) слідує «В».

У причинному зв'язку слід виділити умову. Її (умови) роль зазвичай виконує те середовище, в якому діє причина, тобто це коло дії причини, коло породження наслідку. Умова впливає на причину як каталізатор, тобто або сприяє, полегшує дії причини, або перешкоджає їй; прискорює чи сповільнює її дію. Така в нашому розумінні функціональна роль умови.

Умови, що сприяють надзвичайним подіям кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, у свою чергу можуть бути супутніми, необхідними і достатніми, а коли є достатні умови і є причина – наслідки наступають із необхідністю [9, с. 18; 5].

Тому доходимо висновку, що причина стає такою у взаємодії з умовами. Раніше існувало механістичне уявлення про діючу і недіючу причини. Але тільки діюча причина в концепції діалектичного детермінізму і є причиною, хоча Г. В. Ф. Гегель зазначав, що причина є причиною остільки, оскільки вона породжує певну дію і якщо «причина згасає в своїй дії, так само згасає і дія, бо вона є лише виявленням причини» [8, с. 216].

Під впливом однакових причин існує велика кількість різних умов, що породжує неоднакову поведінку різних людей. Це ускладнює передбачення подальшої поведінки засуджених, які схильні до вчинення різного роду надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах. У розрізі дослідження, це виявляється у тому, що існують різні форми злочинної діяльності, хоча причини можуть бути однаковими.

До характеристик причинності В. М. Кудрявцев відносить всезагальність, незворотність, просторову та часову безперервність. Причини та умови можна співвідносити таким чином: причина створює реальну можливість визначених наслідків, для настання яких необхідні ще певні умови. Самі по собі умови породжувати наслідки, призводити до них не можуть, але у відповідній ситуації сприяють реалізації дії причини. Водночас, подібне трактування може бути визнаним, але з деякими застереженнями [11, с. 277].

Щодо загальних причин надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, то насамперед слід виходити з аналізу соціальних процесів, які відбуваються в суспільстві та державі взагалі й у діяльності органів і установ, що належать до сфери управління ДПтС України, зокрема. У період становлення незалежності України та за умов реформування кримінально-виконавчої служби на досить серйозному рівні виникли кризові явища в економічній, соціальній, політичній, психологічній, організаційній та інших сферах, що безпосередньо позначилося на масштабах злочинності, у тому числі пенітенціарної. Це, зокрема, підтверджується деякими прикладами негативних процесів у суспільстві, на яких акцентує увагу ряд

авторів у численних публікаціях на цю тематику. Так, криза в економічній сфері, як вважають науковці, обумовлена об'єктивними суперечностями, що виникли між економічними потребами людей і можливостями суспільства. Це за умов кризи виявилося в тому, що рівень життя громадян нижчий від необхідного мінімуму фізіологічного виживання, що відбулася поляризація населення за рівнем прибутків, що не вдається приборкати інфляцію, що зростає безробіття, а натомість забезпечується висока прибутковість від злочинної діяльності, що аж ніяк не йде у порівняння з прибутковістю від легальної діяльності. У психологічній сфері спостерігається серйозне розчарування значної частини населення у загальнолюдських ідеалах, що стосуються соціального співжиття. До цього додаються правовий нігілізм, втрата довіри до правоохоронних органів, етнічна, релігійна нетерпимість, пияцтво, наркотизація, токсикоманія тощо.

Ці загальні розмірковування слід проілюструвати окремими прикладами, які допомогли б дати загальну характеристику стану українського суспільства. Вони повною мірою співпадають із концепцією розвитку кримінологічної науки в Україні на початку XXI ст. [4, с. 237]. У цьому контексті В. І. Шакун зазначає, що за даними соціологічних досліджень за рівнем життя більше, ніж кожна четверта людина в України (28 %), підпадає під категорію «бідність». Її ж глибина, тобто середня величина витрат у тих, хто належить до розряду бідняків, на 21 % нижча від вирахуваної межі бідності. При цьому рівень бідності мало залежить від трудової діяльності. Майже 78 % бідних родин мали у своєму складі хоча б одного працюючого. Понад 70 % працюючих отримували заробітну плату, нижчу від прожиткового мінімуму, а кожен четвертий – нижчу від межі бідності [12, с. 340].

Причини злочинності коріняться в соціальному ладі суспільства й обумовлені матеріальними й ідеологічними умовами життя людей. Людина не з'являється на цей світ із вродженими біологічними, расовими чи іншими ознаками злочинця, а стає ним через збіг несприятливих обставин, що, однак, не знімає з неї відповідальності за антигромадську поведінку. Слід враховувати особливості психології конкретної особи, які формуються й змінюються під впливом умов життя та виховання. Зміни структури та характеру злочинності залежать від різних соціальних умов, явищ і процесів (наприклад, від міграції й вікового складу населення, рівня освіти, культури й виховання людей, від економічної характеристики конкретних територій, від сформованих національних традицій, моралі, звичок, звичаїв) [13, с. 294].

Причинами злочинності, як соціального феномена, а отже – і злочинів, віднесених нами до родового поняття «надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах», є суперечності («напруга») між потребами людей і реальними можливостями (шансами) їхнього задоволення, що залежать, насамперед, від місця індивіда або групи в соціальній структурі суспільства (у нашому дослідженні – ще й місце особи у стратифікації засуджених. – І. К.). Причому, потреби людей поширені відносно рівномірно і мають тенденцію до зростання, а можливості їх задоволення – різні, нерівні. І хоча певний ступінь нерівності залежить від індивідуальних особливостей, проте головним джерелом неоднакових можливостей є соціально-економічна нерівність [2, с. 158].

Надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, як наслідок, не можна пояснити тільки орієнтуючись на обставини, що безпосередньо їм передують.

Тут завжди реалізується складний комплекс суб'єктивних «особистісних» і об'єктивних «ситуативних» взаємодіючих факторів, які мають різний характер і, як

правило, пов'язані з ним.

При вивченні питання про виявлення причин і умов надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах необхідно враховувати, що останнє складає основу перевірки заходів запобіжного впливу. Цілком справедливо у літературі підкреслюється, що причини злочинності виступають найвищим рівнем широкої системи джерел антисоціальної поведінки. Відповідно до цього, процес запобіжного впливу має спрямовуватися на джерела і причини злочинності, причини і умови конкретних злочинів та фактори, що сприяють формуванню особистості.

Слід зазначити, що виявлення та вплив на причини і умови надзвичайних подій кримінального характеру – це складна система організаційних дій різних підрозділів і служб кримінально-виконавчих установах.

На початковому етапі дослідження причин і умов надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах необхідно підкреслити, що істотне значення для з'ясування об'єктів запобіжного впливу має визначення і конкретизація самих понять причин злочинів і умов, що сприяють їх вчиненню. За наявності єдиної методологічної основи пояснення загальних причин злочинності, і, отже, успішного впливу на них необхідний більш предметний аналіз криміногенних факторів, які сприяють надзвичайним подіям кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах, у певних регіонах, при певних обставинах і т. ін. Саме такий підхід, відповідно до якого групується сукупність злочинів за об'єктом посягання, дозволяє досягти найбільшої «відчутності» досліджуваних явищ, цілеспрямовано впливати на конкретні злочини та їх суб'єктів, вживати заходів, що перешкоджають самодетермінації злочинності.

Разом із тим, при аналізі причин і умов злочинності в цілому та надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах зокрема, як об'єкта запобіжного впливу, ми з'ясували, що вони перебувають у тісному взаємозв'язку. Насправді, деколи вельми складно установити причинно-наслідковий механізм і відокремити причини від умов як самостійні елементи цього механізму. Більш детальну конкретизацію об'єктів запобіжного впливу можна провести шляхом аналізу умов, що сприяють учиненню конкретних видів злочинів і причин їх вчинення. Тут варто враховувати, що однорідність злочинів (усі досліджувані нами злочини вчинялися засудженими в межах кримінально-виконавчих установ. – І. К.) веде до схожості об'єктів запобіжного впливу. Більше того, при аналізі причин і умов, що сприяють вчиненню конкретних видів злочинів, які належать до родового поняття «надзвичайні події кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах», враховуються не тільки об'єктивні явища, але і суб'єктивна мотивація вчинення того або іншого злочину.

Висновки. Отже, умови вчинення конкретних видів злочинів носять об'єктивний характер. І хоча вони самі по собі не викликають злочинну діяльність, проте здійснюють певний вплив на кількісні і якісні показники злочинності. Причини ж вчинення конкретного злочину (у нашому випадку – різні злочинні прояви надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах) за своїм змістом носять суб'єктивний характер, виявляються через вольову поведінку людей. Це означає, що причини є внутрішньою силою, що виникає не тільки під впливом криміногенних факторів, але і з урахуванням індивідуальної свідомості людини, її моралі, ставлення до існуючого порядку, норм співжиття. Вважаємо, що не менше значення мають і особистісні риси засудженого, який вчиняє конкретний злочин: рівень інтелектуального розвитку, психологічна стійкість, емоційність і т. ін.

Необхідність розмежовувати причини надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах і умови, що сприяють цим злочинам, безперечна. Дослідження причин і умов надзвичайних подій кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах розкриває природу цих злочинів, пояснює їх походження, показує, від чого вони залежать, що сприяє їх розповсюдженню. Тільки на основі подібних знань можна забезпечити ефективну боротьбу з цим видом пенітенціарних злочинів, передбачати можливі зміни, визначати і здійснювати необхідні заходи запобігання надзвичайним подіям кримінального характеру у кримінально-виконавчих установах.

Проте, як засвідчує практика (особливо матеріали кримінальних справ, службових розслідувань, матеріали колегії ДПтС України), у динамічній складній соціальній системі поділ на причини і умови не має чітких меж і носить умовний характер, оскільки причина породжує наслідок, при взаємодії з породженим нею наслідком трансформується, і у процесі трансформації стає або причиною, здатною породити інші наслідки, або умовою, що сприяє виникненню інших явищ. По відношенню до першого наслідку вона виступає одночасно і явищем-причиною, і як така, що зазнала в порядку взаємодії з ним зміни, явищем-наслідком.

Ми дотримуємося позиції кримінологів, які вважають, що різне розуміння детермінант злочинності веде до плутанини і виникнення у свідомості практичних працівників нігілізму до подібного роду суджень. Це викликає не завжди обґрунтовані судження, пов'язані з приниженням ролі науки кримінології і виконуваних нею відповідних функціональних суспільно важливих ролей [6, с. 54].

У зв'язку з викладеним вище, виявляється цілком обґрунтованим використання альтернативного терміну «фактор» [1, с. 109; 3, с. 24]. Саме тому у нашому дослідженні ми використовуємо поняття «фактори, що обумовлюють виникнення у кримінально-виконавчих установах надзвичайних подій кримінального характеру».

Список використаних джерел

1. Аванесов Г. А. Криминология и социальная профілактика / Г. А. Аванесов. – М.: Академия МВД СССР, 1980. – 526 с.
2. Гилинский Я. Й. Криминология. Теория. история. змпирическая база, социальний контроль: курс лекций / Я. Й. Гилинский, – СПб-М.-Харьков-Минск: Питер. – 2002. – 172 с.
3. Горяинов К. К. Криминологическая обстановка: методологические аспекты / К. К. Горяинов. – М., 1991.
4. Даньшин І. М. Кримінологія / І. М.Даньшин, В. В.Голіна, О. Г. Кальман, О. В. Лисодєд. – Харків: Право, 2003. – 352 с.
5. Зуйков Г. Г. К вопросу о понятии причин преступления и условий, способствующих его совершению / Г. Г. Зуйков // Вопр. Предупреждения преступности, 1965. – Вып. 2. – С. 3-18.
6. Кириллов С. И. Несовершеннолетние преступники: повторные грабежи и разбои. Учебное пособие / С. И. Кириллов. – Коломна: Коломенский государственный педагогический институт, 1998.
7. Костенко О. М. Проблема сучасної цивілізації (в українському контексті): монографія / О. М. Костенко. – Черкаси: СУЕМ, 2008. – 112 с.
8. Криминология. Словарь-справочник / сост. Х. Ю. Кернер; пер. с нем. В. Н. Кигас; отв. ред. пер. А. И. Долгова. – [4-е полн. перераб. изд. справочника Эгона Рессмана по

криминологии для практикующих криминалистов]. – М.: Норма, 1998. – 391 с.
9. Кудрявцев В. Н. Преступность и нравы переходного общества / В. Н. Кудрявцев. – М.: Гардарики, 2002. – 238 с.
10. Кудрявцев В. Н. Причины правонарушений / В. Н. Кудрявцев. – М., 1976. – 287 с.
11. Старков О. В. Криминопенология / О. В. Старков. – М.: Экзамен, 2004. – 262 с.
12. Шакун В. І. Суспільство і злочинність / В. І. Шакун. – К.: Атіка, 2003. – 784 с.
13. Юридический энциклопедический словарь / [ред.-упоряд. А. Я. Сухарев]. – М.: Норма, 1984. – 294 с.

Копотун И. Н. Научные основы определения факторов, которые обуславливают возникновение в уголовно-исполнительных учреждениях чрезвычайных происшествий уголовного характера

Статья посвящена исследованию научных основ определения факторов, которые обуславливают возникновение в уголовно-исполнительных учреждениях чрезвычайных происшествий уголовного характера. Проанализированы взгляды отечественных и зарубежных ученых на понятия причин, условий, детерминантов и факторов преступности.

***Ключевые слова**: причины, условия, детерминанты, факторы, уголовно-исполнительные учреждения, чрезвычайные происшествия криминального характера.*

Kopotun I. N. Scientific fundamentals of factors that contribute to the rise of emergencies of a criminal nature in penitentiary institutions

The article is dedicated to analysis of the scientific fundamentals of factors that contribute to the rise of emergencies of a criminal nature in penitentiary institutions. The thoughts of domestic and foreign scholars on the concept of causes, conditions, determinants and factors of crime are researched.

***Key words**: causes, conditions, determinants, factors, penitentiary institutions, emergencies of a criminal nature.*

УДК 347.137.2

Лотоцький Михайло Васильович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

НАСЛІДКИ УКЛАДЕННЯ УГОДИ ПРО ВИЗНАННЯ ВИНУВАТОСТІ У КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОВАДЖЕННІ

З набранням чинності нового Кримінального процесуального кодексу України в 2012 році в українське кримінально-процесуальне право був введений новий інститут – «кримінальне провадження на підставі угод». Цей інститут врегульовує діяльність учасників кримінального провадження шляхом погоджувальних процедур – укладення угод. Саме тому у зв'язку з появою нового правового інституту наукова стаття присвячена наслідкам укладення угоди про визнання винуватості та проблемам, які можуть виникнути при її виконанні.

Ключові слова: *угода про визнання винуватості, кримінальне провадження, наслідки укладення угоди, прокурор, підозрюваний, обвинувачений.*

Постановка проблеми. Законодавець, впроваджуючи інститут угод у кримінальне провадження, мав на меті спростити процедуру розгляду певної категорії кримінальних справ, зменшити навантаження на судові та правоохоронні органи, зменшити процесуальні строки кримінального провадження, зменшити кількість осіб у СІЗО та в'язницях, зекономити бюджетні кошти та інше. Інститут угод у кримінальному судочинстві (зокрема, угоди про визнання винуватості) має як прихильників (вони наводять вище перелічені переваги), так і опонентів. Опоненти вважають, що основними проблемами при практичному застосуванні цього інституту (укладенні угод про визнання винуватості) є посилення ролі прокурора при цьому зменшується роль суду у кримінальному провадженні, обмеження права оскарження вироку, притягнення до кримінальної відповідальності за умисне невиконання угоди, посилення корупції в діяльності прокурорів та суддів та інші.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання інституту кримінального провадження на підставі угод у своїх наукових працях досліджували (досліджують) такі видатні процесуалісти, як А. С. Александров, Є. М. Блажівський, М. В. Головизнин, В. Г. Гончаренко, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін, В. Т. Нор, М. М. Полянський, А. В. Портнов, В. П. Пшонка, В. Я. Таційй, І. Я. Фойницький, М. Є. Шум, М. І. Хавронюк, Т. С. Якімець та інші.

Постановка завдання. У зв'язку із впровадженням в українське законодавство інституту укладення угод у кримінальному провадженні виникає необхідність у більш повному та ґрунтовному дослідженні цього інституту для досягнення мети, яку сторони ставили при погоджувальних процедурах, а також для мінімізації негативних наслідків укладення угод для сторін кримінального провадження.

Виклад основного матеріалу дослідження. Кримінальне провадження на підставі

угод має на меті максимальне прискорення порядку та вирішення кримінальних справ. При цьому скорочені процедури досудового розгляду та судового провадження не повинні обмежувати чи скасовувати гарантовані Конституцією України права та свободи людини і громадянина [4].

Слід зауважити, що в Рекомендаціях № 6 R(87) 18 Комітету Міністрів Ради Європи (від 17 вересня 1987 р.) «Стосовно спрощення кримінального правосуддя» у пп. 7 п. «а» державам рекомендується застосовувати процедуру «угоди про визнання вини» або аналогічні їй. Саме це треба було б розглядати, як кінцеву мету такого запровадження: досудове слідство отримує інструмент для легального запровадження компромісу, а захист – можливість підвищення становища підзахисного, а в результаті – підвищення ефективності досудового слідства, викриття винних у вчиненні тяжких злочинів [1, с. 39].

Ст. 468 Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК-2012) передбачає два види угод у кримінальному провадженні:

1) угода про примирення між потерпілим та підозрюваним чи обвинуваченим;

2) угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості [7, с. 245].

Предметом дослідження в даній статті виступатиме угода між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим про визнання винуватості, яка зазнає найбільше критики з боку з боку опонентів КПК-2012. Зокрема, Ю. Кармазін з трибуни Верховної Ради України заявив: «Да, у цьому кодексі замість явки з повинною буде використовуватися угода про визнання винуватості – оце серйозна річ, яку будуть вибивати, де людина відмовляється від частини своїх прав. І це вважається нібито верх конституціоналізму» [3].

Ми виходимо з того, що погоджуючись на укладення угоди про визнання вини, підозрюваний (обвинувачений) дійсно відмовляється від частини своїх конституційних і процесуальних прав.

Загальновідомо, що будь-який судовий процес не є досконалим методом виявлення фактів. Багато факторів (професійну майстерність адвоката або прокурора, наявність свідків, ставлення судді, каприз присяжних, і навіть – просте везіння впливають на результат.

Таким чином, укладаючи угоду кожна із сторін, насамперед, зацікавлена в обмеженні властивого судового процесу ризик.

На процес кримінального провадження та постановлення вироку у суді впливає багато факторів. До таких факторів належать заінтересованість у справі учасників судового процесу і суду (в т. ч. особисті інтереси), професійна майстерність слідчого, прокурора адвоката, належність доказів, наявність свідків, збіг обставин та ін. Ці фактори впливають на ризик як з однієї так і з другої сторони. Зокрема, сторона обвинувачення не зможе довести вину особи, при цьому затративши багато часу і ресурсів. Якщо обвинувачення доведе вину, то підозрюваний (обвинувачений) може отримати максимальний строк покарання. Можна сказати й так, що «угоди про визнання провини» є засобом позбавлення від ризику, який має місце у будь-якому змагальному процесі.

Процедуру кримінального провадження на основі угод про визнання винуватості можна поділити на чотири етапи за статями КПК-2012 [7]:

1) ініціювання та укладення угоди (ст. 469);
2) загальний порядок судового провадження на підставі угод (ст. 474);
3) вирок на підставі угоди (ст. 475);
4) наслідки невиконання угоди (ст. 476).

У ч. 4 ст. 469 КПК-2012 [7, с. 345] законодавець передбачив випадки укладення угод про визнання винуватості. Угода про визнання винуватості між прокурором та підозрюваним чи обвинуваченим може бути укладена у провадженні щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої чи середньої тяжкості, тяжких злочинів, внаслідок яких шкода завдана лише державним чи суспільним інтересам. Укладення угоди про визнання винуватості у кримінальному провадженні, в якому бере участь потерпілий, не допускається. Не укладається угода про визнання винуватості у кримінальному провадженні щодо тяжких та особливо тяжких злочинів (за винятком кримінального провадження у формі приватного обвинувачення). А ч. 2 ст. 469 КПК-2012 [7, с. 245] передбачає, що така угода може бути укладена за ініціативою прокурора або підозрюваного (обвинуваченого). Відповідно, угода про визнання винуватості може бути укладена вищепереліченими суб'єктами напротязі досудового розслідування, починаючи з повідомлення особі про підозру (з часу появи у справі підозрюваного) та напротязі судового провадження (до виходу суду до нарадчої кімнати для ухвалення рішення). Причому, прокурор (слідчий за погодженням з прокурором), вручаючи особі письмове повідомлення про підозру (п. 7 ч. 2 ст. 277 КПК-2012) [6, с. 257] повинен роз'яснити йому право ініціювати укладення угоди про визнання винуватості. Слідчий не може бути стороною при укладені угод про визнання винуватості.

Важливим є положення ч. 6 ст. 469 КПК про те, що у разі недосягнення згоди щодо укладення угоди факт її ініціювання і твердження, що були зроблені з метою її досягнення, не можуть розглядатися як відмова від обвинувачення або як визнання своєї винуватості [7. с. 246].

А. Е. Лебедев зазначає, що в кримінальному провадженні РФ, як правило, першим пропозицію про укладення угоди про визнання вини робить прокурор.

Після того, як прокурор зробив першим свою пропозицію (зазвичай, саме від прокурора виходить вихідна пропозиція), обвинувачений та його захисник повинні розглянути свої можливості. Захисник може представити прокурору свою контрпропозицію або спробувати отримати зобов'язання суду щодо покарання. Зрештою, після закінчення переговорів рішення про те, чи прийняти запропоновану угоду, залишається за обвинуваченим [8. с. 246].

Угода про визнання винуватості після її затвердження судом може стати остаточною у такому кримінальному провадженні. Тому прокурор повинен врахувати всі чинники, щоб кримінальне покарання передбачене угодою було необхідне і достатнє для виправлення особи, запобіганню вчинення нових злочинів [9, с. 23].

Угода (як скорочена та спрощена форма розгляду кримінальних справ) не передбачає наявності всього процесу слухання справи у суді. Відповідно до цієї процедури неповного судового розгляду з'ясовуються питання добровільності та справжності волевиявлення особи стосовно укладення угоди та заявлення клопотання про визнання винуватості. У зв'язку з цим не застосовуються всі процесуальні гарантії, передбачені для повного судового розгляду [6, с. 983].

Перед затвердженням угоди про визнання винуватості чи про примирення суд (згідно з вимогами ч.ч. 4-6 ст. 474 КПК) зобов'язаний з'ясувати, чи розуміє обвинувачений права, надані йому законом, наслідки укладення та затвердження угод, характер кожного обвинувачення, вид покарання й інші заходи, які будуть застосовані до нього у разі затвердження угоди судом, а також зобов'язаний переконатися, що укладення угоди є добровільним. У разі необхідності (якщо суд має сумніви щодо відповідності угоди вимогам закону) затвердження угоди може бути перенесено на іншу дату. Якщо ж суд

переконається, що угода може бути затверджена, він відповідно до ст. 475 КПК ухвалює вирок, яким затверджує угоду і призначає узгоджену сторонами міру покарання. Такий вирок має відповідати загальним вимогам до обвинувальних вироків із урахуванням особливостей, передбачених зазначеною статтею [2, с. 11].

У результаті укладення та затвердження угод відбувається суттєве звуження та обмеження прав сторін угоди, яке, однак, не можна розглядати як порушення засад змагальності та презумпції невинуватості. Таке обмеження має на меті забезпечення швидкого розгляду кримінальної справи [6, с. 339].

Зрозуміло, що КПК не визначає межі домовленостей щодо покарання між прокурором та підозрюваним (обвинуваченим), оскільки це – сфера процесуального, а не матеріального права [12].

Наслідки укладення та затвердження угоди про визнання винуватості передбачені ч. 2 ст. 473 КПК-2012 [7, с. 248]. Наслідком укладення та затвердження угоди про визнання винуватості для прокурора, підозрюваного чи обвинуваченого є обмеження їх права оскарження вироку згідно з положеннями ст.ст. 394 та 424 цього Кодексу, а для підозрюваного чи обвинуваченого – також його відмова від здійснення прав, передбачених абз. 1 та абз. 4 п. 1 ч.4 ст. 474 цього Кодексу [7, с. 248]. На нашу думку, положення цієї статті обмежують права сторін на оскарження судових рішень і суперечать ст. 124 Конституції України («юрисдикція судів поширюється на всі правовідносини, що виникають у державі») [4, с. 37], ст. 21 КПК-2012 («доступ до правосуддя»), ст. 24 («Забезпечення права на оскарження процесуальних рішень, дій чи бездіяльності») [7, с. 12]. Причому, в цих положеннях немає застереження про винятки.

Прокурор при укладенні угоди про примирення (суд – при затвердженні цієї угоди) повинні попередити підозрюваного (обвинуваченого) про наслідки затвердження угоди, зокрема:

1. Вирок суду першої інстанції на підставі угоди між прокурором та підозрюваним, обвинуваченим про визнання винуватості може бути оскаржений:

1) обвинуваченим, його захисником, законним представником виключно з підстав: призначення судом покарання, суворішого, ніж узгоджене сторонами угоди; ухвалення вироку без його згоди на призначення покарання; невиконання судом вимог, встановлених частинами четвертою, шостою, сьомою статті 474 цього Кодексу, в тому числі нероз'яснення йому наслідків укладення угоди;

2) прокурором виключно з підстав: призначення судом покарання, менш суворого, ніж узгоджене сторонами угоди; затвердження судом угоди у провадженні, в якому згідно з частиною четвертою статті 469 цього Кодексу угода не може бути укладена [7, с. 212].

2. Вирок суду першої інстанції на підставі угоди після його перегляду в апеляційному порядку, а також судове рішення суду апеляційної інстанції за результатами розгляду апеляційної скарги на такий вирок можуть бути оскаржені в касаційному порядку:

1) засудженим, його захисником, законним представником виключно з підстав: призначення судом покарання, суворішого, ніж узгоджене сторонами угоди; ухвалення вироку без згоди засудженого на призначення покарання; невиконання судом вимог, встановлених частинами четвертою – сьомою статті 474 цього Кодексу, у тому числі нероз'яснення засудженому наслідків укладення угоди;

2) прокурором виключно з підстав: призначення судом покарання менш суворого, ніж узгоджене сторонами угоди; затвердження судом угоди у провадженні, в якому згідно з частиною четвертою статті 469 цього Кодексу угода не може бути укладена [7, с. 226].

Згідно із КПК України у випадку невиконання угоди прокурор, який її затвердив, має право звернутися до суду (який виніс вирок) з клопотанням про скасування вироку, наслідком чого є призначення судового розгляду у загальному порядку скасування вироку або направлення матеріалів кримінального провадження для завершення досудового розслідування в загальному порядку в разі, якщо угода ініційована на стадії досудового розслідування [10, с. 11].

Згідно з ч. 1 ст. 476 КПК-2012 при невиконанні угоди про визнання винуватості прокурор має право, а не обов'язок (на свій розсуд) звернутися до суду про скасування вироку. Причому на прокурора покладається обов'язок довести, що особа не виконала умови угоди. Варто зауважити, що законодавець не встановив, як повинен діяти прокурор та суд при неналежному виконанні угоди, при невиконанні частини угоди з об'єктивних причин.

Потребує законодавчого врегулювання «міра» покарання, адже не факт, що суд погодиться з покаранням, яке було узгоджене сторонами. Тому у КПК-2012 необхідно встановити межі зменшення покарання за аналогічні злочини, якщо особа погодилася на розгляд кримінальної справи у спрощеному порядку. Прикладом може бути ч. 7 ст. 316 Кримінально-процесуального кодексу РФ. Відповідно до цього положення, якщо суддя прийде до висновку, що звинувачення, з яким погодився підсудний, обґрунтовано, підтверджується доказами, зібраними у кримінальній справі, то він постановляє обвинувальний вирок і призначає підсудному покарання, яке не може перевищувати дві третини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого за скоєний злочин [11].

Наслідком умисного невиконання угоди про визнання винуватості може бути притягнення особи до кримінальної відповідальності. Так, ст. 389-Кримінального кодексу України передбачає, що умисне невиконання засудженим угоди про примирення або про визнання винуватості карається арештом на строк до шести місяців або обмеженням волі на строк до трьох років [5]. На наш погляд, включення даного положення в КК України є помилковим з огляду на те, що угода про визнання винуватості укладається щодо кримінальних проступків, злочинів невеликої тяжкості, за які покарання може бути нижче, ніж передбачено ст. 389-1 КК України за невиконання угоди.

Вважаємо, що укладення угоди про визнання винуватості можливе тільки за умови повноцінного забезпечення права на кваліфіковану юридичну допомогу. Відповідно, укладення угод та судове провадження на підставі угод повинні проводитися з обов'язковою участю адвоката. Це забезпечить рівність сторін у такому процесі (прокурор є професійним юристом), прискорить процес укладання та затвердження угоди та забезпечить додаткові гарантії підозрюваному (обвинуваченому).

Висновки. Таким чином новий кримінально-процесуальний інститут угод про визнання винуватості у тому вигляді, в якому він закріплений у КПК-2012, ні за формою, ні за змістом не здатний досягти тих цілей, які ставились у процесі його прийняття. Наслідки укладення угод про визнання вини не можна передбачити, а в деяких випадках вони можуть становити новий склад злочину. Тому, на нашу думку, слід внести наступні зміни до КПК-2012:

1) доповнити ч. 2 ст. 52 КПК-2012 підпунктом 7: «щодо осіб кримінальне провадження відносно яких здійснюється на підставі угод – з моменту ініціювання такої угоди». Таким чином, при укладенні угод про визнання винуватості участь адвоката буде обов'язковою та забезпечить досягнення умов угоди;

2) ч. 1 ст. 476 КПК-2012 викласти у такій редакції: «У разі невиконання угоди про

визнання винуватості прокурор зобов'язаний звернутися до суду, який затвердив таку угоду, з клопотанням про скасування вироку. У разі невиконання угоди про примирення потерпілий чи прокурор відповідно мають право звернутися до суду, який затвердив таку угоду, з клопотанням про скасування вироку. Клопотання про скасування вироку, яким затверджена угода, може бути подано протягом встановлених законом строків давності притягнення до кримінальної відповідальності за вчинення відповідного кримінального правопорушення». На нашу думку, при невиконанні угоди про визнання вини прокурор в цьому випадку зобов'язаний звернутися до суду про скасування вироку;

3) внести зміни до Кримінального кодексу України, а саме – до ст. 389-1 КК України внести поправку, в якій передбачити, що стаття не може застосовуватися до осіб, які притягаються до кримінальної відповідальності за кримінальні проступки та злочини невеликої тяжкості.

Список використаних джерел

1. Бояров В. І. Скорочена процедура судового слідства та угода про визнання вини: проблемні питання нового Кримінального процесуального кодексу України / В. І. Бояров // Науково-практичний журнал: Часопис цивільного і кримінального судочинства. – № 4 (7) – С. 38–44.
2. Інформаційний лист Вищого спеціалізованого суду України з розгляду цивільних і кримінальних справ про порядок здійснення підготовчого судового провадження відповідно до Кримінального процесуального кодексу України від 03.10.2012 р. № 223-1430/0/4/12 // Науково-практичний юридичний журнал: Часопис цивільного і кримінального судочинства. – 2012. – № 6(9). – С. 7–18.
3. Кармазін Ю. А. Про головні вади Кримінально-процесуального кодексу:З тексту виступу народного депутата Ю. А. Кармазіна у Верховній Раді / Ю. А. Кармазін. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://sprotiv.org/2012/04/11/karmazin-pidigravshi-.
4. Конституція України: зі змінами і доповненнями станом на 23.06.2012 р. – Харків: Весна, 2012. – 49 с.
5. Кримінальний кодекс України. Закон від 05.04.2001 № 2341-III, Редакція від 05.12.2012, підстава 5460-17. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2341-14.
6. Кримінальний процесуальний кодекс України. Науково-практичний коментар: у 2 т. Т. 2 / Є. М. Блажівський, Ю. М. Грошевий, Ю. М. Дьомін та ін.; за заг. ред. В. Я. Тація, В. П. Пшонки, А. В. Портнова – Х.: Право, 2012. – 664 с.
7. Кримінальний процесуальний кодекс України: – К.: «Центр учбової літератури», 2012. – 254 с.
8. Лебедев А. Е. О «сделках с правосудием» и реформировании правоохранительной системы (Уроки реформы уголовного правосудия в России) / А. Е. Лебедев. – М., 2007. – С. 62–63.
9. Лупенко Д. Участь прокурора у кримінальному провадженні на підставі угод / Д. Лупенко // Вісник прокуратури. – 2012. – № 11 (137). – С. 21-25.
10. Середа Г. Особливості угоди про визнання винуватості в кримінальному провадженні. Вісник Національної академії прокуратури України. – 2012. – № 2 – С. 10-14.

11. Уголовно-процессуальный кодекс Российской Федерации» от 18.12.2001 № 174-ФЗ в редакции от 30.12.2012. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.logos-pravo.ru/page.php?id=1098.
12. Хавронюк М. І. «ПРАВОПРОКУРОРРЯ», або деякі проблеми угоди про визнання винуватості. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://cppr.org.ua/index.php/2011-07-05-15-26-55/2011-07-22-11-18-16/637.

Лотоцький М. В. Последствия заключения соглашения о признании вины в уголовном производстве

С вступлением в силу нового Уголовного процессуального кодекса Украины в 2012 году в украинское уголовно – процессуальное право был введен новый институт – «уголовное производство на основании соглашений». Этот институт регулирует деятельность участников уголовного производства путем согласительных процедур – заключение соглашений. Именно в связи с появлением нового правового института научная статья посвящена последствиям заключения соглашения о признании вины и проблемам, которые могут возникнуть при ее выполнении.

Ключевые слова: *соглашение о признании вины, уголовное производство, последствия заключения соглашения, прокурор, подозреваемый, обвиняемый.*

Lototsky M. V. Consequences of concluding confession of guilt agreement in criminal proceedings

After coming into validity of new Criminal Procedural Code of Ukraine in 2012 a new institution – «criminal proceedings on account of agreements» was introduced in Ukrainian criminal and procedural law. This institution regulates the activity of criminal proceedings participants by means of conciliative procedures – concluding of agreements. That's why in connection with appearance of a new legal institution the scientific article is devoted to consequences of concluding confession of guilt agreement and problems that may arise while its execution.

Key words: *confession of guilt agreement, criminal proceedings, consequences of agreement concluding, prosecutor, suspect, accused.*

УДК 343. 211.5

Габуда Андрій Степанович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри адміністративного, цивільного права
та процесу факультету громадської безпеки та соціальної роботи
Львівського державного університету внутрішніх справ

КРИМІНАЛЬНО-ПРАВОВИЙ АНАЛІЗ ПРИМУШЕННЯ У СКЛАДІ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО Ч. 3 СТ. 342 КК УКРАЇНИ

Розкривається зміст поняття «примушення» у складі злочину, передбаченого ст. 342 КК і з метою дотримання принципу єдності термінології пропонується цей термін замінити.

Ключові слова: *опір, примушення, потерпілий, фізичний або психічний вплив, явно незаконні дії.*

Постановка проблеми. Крім основного складу, ст. 342 КК України у ч. 3 передбачає відповідальність за опір при обтяжуючих обставинах. Такими закон визнає опір представникові влади, працівникові правоохоронного органу, державному виконавцю під час виконання ним службових обов'язків, члену громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовцеві під час виконання цими особами покладених на них обов'язків щодо охорони громадського порядку або уповноваженій особі Фонду гарантування вкладів фізичних осіб, поєднаний з примушенням цих осіб шляхом насильства або погрози застосування такого насильства до виконання явно незаконних дій.

Проте, у науковій літературі висловлюються різні підходи щодо розкриття змісту терміну «примушення». Неоднозначне трактування наведеного способу вчинення кваліфікованого складу опору призводить не тільки до неоднакового його розуміння науковцями, а й створює перешкоди для правильної кваліфікації цього злочину у правозастосовчій практиці.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблеми кримінальної відповідальності за опір особам, наділеним владними повноваженнями та примушення цих осіб до виконання явно незаконних дій досліджувалися вітчизняними науковцями, зокрема, І. М. Бажановим, І. І. Давидович, П. С. Єлізаровим, І. М. Заляловою, В. О. Навроцьким, В. І. Осадчим, В. В. Сташисом, С. С. Яценком, а також зарубіжними представниками юридичної науки: М. П. Журавльовим, В. Д. Мєньшагіним, А. А. Піонтковським, Г. Ф. Полєновим, Є. А. Сухарєвим, А. Н. Трайніним, Н. І. Трофімовим, В. М. Чхіквадзе. Однак, саме поняття «примушення» у вітчизняній науці кримінального права залишається малодослідженим. Крім того, єдиного розуміння цього терміну не вироблено.

Крім того, слід зауважити, що у юридичній науці склад опору досліджувався в основному шляхом аналізу його об’єктивних та суб’єктивних ознак. Зміст поняття «примушення» у складі злочину, передбаченого ч. 3 ст. 342 КК,. залишився поза увагою вчених. Не піднімалось це питання і на рівні понятійного апарату Особливої частини КК,

адже в інших статтях законодавець описує аналогічний спосіб вчинення злочинів за допомогою терміну «примушування».

Постановка завдання. Враховуючи, що правильне розуміння та однакове застосування терміну «примушення» є актуальним не тільки для теорії, а й практики застосування положень ст. 342 КК України то у цій праці буде зроблено спробу розв'язати його, внести пропозиції, виходячи з власного бачення існуючої проблеми.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін «примушення» активно обговорювався вченими Радянського Союзу і лише фрагментарно увага йому була приділена вітчизняними науковцями. Так, В. Д. Меньшагін [8, с. 25], Г. Ф. Полєнов [9, с. 30] зазначали, що під примушенням слід розуміти насильницький вплив на особу. Цей насильницький вплив може бути як фізичним, так і психічним.

Є.А. Сухарєв вважав, що примушення представляє собою насильницький вплив на потерпілого з метою заставити останнього порушити покладені на нього обов'язки [10, с. 362].

Примусити працівника до виконання явно незаконних дій, як наголошував М. П. Журавльов, означає заставити його зрадити своєму службовому або громадському обов'язку [7, с. 10].

Власне бачення з цього приводу було у П. С. Єлізарова. Він зауважив, що «спеціальним видом або, точніше, різновидом опору працівнику міліції або народному дружиннику, поєднаному з насильством або погрозою застосування насильства, є примушення вказаних осіб шляхом насильства або погрози застосування насильства до виконання явно незаконних дій» [6, с. 49-50]. Однак ці поняття не слід ототожнювати. Опір і примушення утворюють цілком різні за своїм змістом та характером дії, які відрізняються власною спрямованістю. Зокрема, якщо опір спрямовується на те, щоб перешкодити виконанню обов'язків потерпілим, то примушення вчиняється винним з метою нав'язати йому свою волю, заставити, примусити його вчинити дії, які суперечать нормативним приписам.

З огляду на зазначене, можна стверджувати, що поняття опору та примушення слід розрізняти як різні прояви злочинної поведінки. Інакше в законі не було б потреби поряд з опором акцентувати увагу й на примушенні [3, с. 135].

Розглядаючи опір як форму впливу на працівника правоохоронного органу, І. М. Залялова пише: «…вчинення опору шляхом примушування є однією з форм втручання в діяльність працівника правоохоронного органу. Це поняття досить тісно співвідноситься з поняттям «опору». Але на відміну від останнього примушування – це не протидія потерпілому у виконанні ним службових чи громадських обов'язків, а вимагання виконання явно незаконних дій [3, с. 78-79].

Разом із вірними висловлюваннями, науковець допускає судження, які містять протиріччя та неточності. Вказуючи спочатку на такий спосіб опору, як примушування, автор потім схиляється до думки, що ці поняття потрібно розрізняти. Уточнюючи таку позицію, необхідно звернутися до формулювання, яке міститься у законі. У ч. 3 ст. 342 КК законодавець встановив відповідальність за опір, поєднаний з примушенням представника влади, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування або військовослужбовця шляхом насильства або погрози застосування такого насильства до виконання явно незаконних дій. У цьому діянні відмічається присутність двох самостійних категорій – опору та примушення. З цього випливає, що крім фізичної протидії виконанню потерпілим своїх обов'язків винний заставляє його ще й вчинити явно незаконні дії. Тобто спершу обов'язково вчиняється опір, а на додаток до нього

чиниться примушення. З цього випливає, що примушення не може виступати способом вчинення опору.

Погляди І.М. Залялової щодо того, що, на відміну від опору, примушення – це не протидія, а вимагання виконання явно незаконних дій, можна підтримати тільки у тому разі, якщо примушення розглядати самостійно, тобто ізольовано від опору. Але ж конструкція ч. 3 ст. 342 КК дає можливість зрозуміти, що примушення буде кримінально караним діянням тільки тоді, коли воно вчинятиметься у поєднані з опором. З цього випливає, що названі поняття при дослідженні цієї кримінально-правової норми необхідно розглядати у їх сукупності.

З цього питання має своє бачення С. С. Яценко. Він вважає, що примушення може виражатися також у нав'язуванні винним своєї волі [5, с. 4]. Заперечувати думку вченого немає підстав, адже лексичне значення терміну «нав'язувати» означає змушувати кого-небудь приймати, робити що-небудь усупереч бажанню [1, с. 554]. Тому даний спосіб заставити представника влади, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування або військовослужбовця вчинити дії, які суперечать інтересам служби, слід визнати різновидом примушення.

Для всебічного дослідження даного поняття доцільно також звернутися до його логіко-граматичного тлумачення, згідно з яким примушення означає вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання чи домагатися чого-небудь, застосовуючи силу [1 с. 940]. Подібну думку висловлює В. Дубинець, який вважає, що примушення характеризується впливом на іншу особу з метою домогтися належної поведінки у формі дії чи бездіяльності, причому цей вплив може здійснюватися способом тиску на волю (через свідомість) або через вплив на фізичну сторону особи [2, с. 92].

Таким чином, під примушенням необхідно розуміти активний фізичний або психічний насильницький вплив на представника влади, працівника правоохоронного органу, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця з метою заставити їх порушити покладені на них обов'язки і спонукати потерпілих, всупереч їх бажанню, виконати явно незаконні вимоги.

Примушення представника влади, працівника правоохоронного органу, державного виконавця, члена громадського формування з охорони громадського порядку і державного кордону або військовослужбовця до виконання законних дій не утворює складу злочину, що розглядається. Це пояснюється тим, що у подібних випадках не може бути й мови про властиве примушенню порушення правомірної діяльності органів влади та об'єднань громадян, а також нормальної діяльності самого потерпілого. За таких умов примушення слід розглядати як самоправство або насильство над особою.

Крім того, Кримінальний кодекс України містить ряд норм, диспозиції яких вказують на такий спосіб вчинення злочину, як примушування, а саме : ч. 2 ст. 142, ч. 2 ст. 143, ч. 1 ст. 154, ст. 174, ст. 228, ч.1 ст. 258-1, ч. 1 ст. 280, ч. 1 ст. 300, ч. 1 ст. 301, ч. 1 ст. 303, ч. 1 ст. 355, ст. 373, ст. 386, ч. 1 ст. 404.

Хоч всі наведені злочини посягають на різного роду охоронювані кримінальним законом об'єкти, а незаконні вимоги пред'являються потерпілим, що мають різний статус та положення у суспільстві, всіх їх об'єднує те, що вчиняються вони одним і тим же способом, який проявляється у формі примушування потерпілого до вчинення певних дій чи іншої, вигідної для винного поведінки. Такою ознакою об'єктивної сторони наділений і склад злочину, передбачений ч. 3 ст. 342 КК. Однак, на відміну від зазначених посягань, це діяння вчиняється лише щодо вказаних у законі осіб і полягає в опорі, поєднаному з примушенням потерпілих шляхом насильства або погрози застосування такого насильства

до виконання явно незаконних дій. Тобто злочин, що охоплюється ч. 3 ст. 342, характеризується наявністю двох обов'язкових його складових – опору і примушення, тоді як інші вказані кримінально карані дії утворює лише примушування.

Необхідно вказати, що застосування терміну, яким законодавець описує спосіб вчинення злочинів, які співставляються, викликають певні труднощі у суб'єктів правозастосування, оскільки у ч. 3 ст. 342 КК таким терміном є «примушення», а у всіх інших, вищенаведених складах – «примушування». Проте, згідно з тлумачним словником сучасної української мови, ці обидва слова наповнені одним і тим же змістом: і примушення, і примушування означає вимагати в кого-небудь виконання чогось незалежно від його волі, бажання чи домагатися чого-небудь, застосовуючи силу [1, с. 940].

Висновки. З наведеного випливає, що така вимога до понятійного апарату Особливої частини КК, як єдність термінології законодавцем не дотримана. Тому для досягнення чіткості та зрозумілості термінологічного апарату необхідно на позначення одного і того ж поняття вживати однакові терміни. Виходячи з цього, враховуючи, що у всіх проаналізованих статтях Особливої частини КК, за винятком ст. 342, вживається поняття «примушування», то для того, щоб використання термінів у цій частині було послідовним, термін «примушення» у вказаній нормі слід замінити терміном «примушування».

Враховуючи положення закону, випливає, що вказівка, яка міститься у ч. 3 ст. 342 КК про відповідальність за опір особам, наділеним владними повноваженнями, поєднаний з примушенням цих осіб шляхом насильства або погрози застосування такого насильства до виконання явно незаконних дій, не можна розуміти розширено. Тобто не тільки в сенсі примушення до виконання явно незаконних дій, але й до явно незаконної бездіяльності. Проте у реальній діяльності, примушення можливе не лише до виконання явно незаконних дій, а й до утримання від виконання потерпілим своїх обов'язків. З огляду на вказане законодавча конструкція «примушення до виконання явно незаконних дій» потребує подальшого дослідження.

Список використаних джерел

1. Великий тлумачний словник сучасної української мови / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь, ВТФ « Перун», 2003. – 1440 с.
2. Дубинець В. Визначення видів примусу до вживання наркотиків / В. Дубинець // Право України. – 2006. – № 8. – С. 91–95.
3. Залялова І. М. Кримінальна відповідальність за втручання в діяльність працівника право охоронного органу: дис. ... кандидата юрид. наук : 12.00.08 / З. Ірина Миколаївна. – Д., 2006. – 186 с.
4. Осадчий В. І. Кримінально-правовий захист правоохоронної діяльності [монографія] / В. І. Осадчий. – К.: Атіка, 2004. – 336 с.
5. Яценко С. С. Уголовно-правовая охрана представителей власти и общественности (на материалах УССР): автореф. дисс. на соискание учен. степени канд. юрид. наук : спец. 12.00.08 «Уголовное право и криминология; уголовно-исполнительное право» / С. С. Яценко. – Киев, 1965. – 15 с.
6. Елизаров П. С. Ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и достоинство работников милиции и народных дружинников / П. С. Елизаров. – К.: КВШ МВД СССР, 1973. – 80 с.
7. Журавлев М. П. Ответственность за посягательство на жизнь, здоровье и

достоинство работников милиции и народных дружинников / [Журавлев М. П. и др.]; под ред. М. И. Якубовича. – М.: ВШ МООП РСФСР, 1965. – 32 с.
8. Меньшагин В. Д. Преступления против порядка управления / В. Д. Меньшагин; [под ред. И. Т. Голякова]. – М.: Юриздат, 1945. – 56 с. – (Всес. ин-т юрид. наук НКЮ СССР. Б-ка нар. судьи и нар. заседателя.).
9. Поленов Г.Ф. Уголовный закон на страже порядка управления / Г. Ф. Поленов. – Алма-Ата: Казахстан, 1981. – 60 с.
10. Сухарев Е. Л. Ответственность за принуждение представителя власти или общественности / Е. Л. Сухарев // Сб. асп. работ по вопросам государства и права СвЮИ. – 1963. – Вып. 2. – С. 362–380.

Габуда А. С. Уголовно-правовой анализ принуждения в составе преступления, предусмотренного ч. 3 ст. 342 УК Украины

Раскрывается содержание понятия «принуждение» в составе преступления, предусмотренного ст. 342 УК и с целью соблюдения принципа единства терминологии предлагается этот термин заменить.

Ключевые слова: *сопротивление, принуждение, потерпевший, физическое или психическое воздействие, явно незаконные действия.*

Gabuda A. S. Criminal laws analysis of compulsion in composition a crime, foreseen by part 3 hapter 342 CC of Ukraine

Maintenance of concept «compulsion» opens up in composition a crime, envisaged century 342 CC and with the purpose of observance of principle of unity of terminology it is suggested to replace this term.

Key words: *resistance, compulsion, suffering, physical or psychical influence, obviously illegal actions.*

УДК 343.342.

Возьний Володимир Іванович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри правового регулювання економіки
та правознавства юридичного факультету
Тернопільського національного економічного університету

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ПРЕДМЕТУ ЗЛОЧИНУ, ПЕРЕДБАЧЕНОГО СТ. 359 КРИМІНАЛЬНОГО КОДЕКСУ УКРАЇНИ

Досліджується предмет злочину незаконного придбання, збуту, використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації для більш повного розкриття сутності цього складу злочину.

Ключові слова: *спеціальні технічні засоби отримання інформації, предмет злочину, критерії, ознаки спеціальних технічних засобів.*

Постановка проблеми. Розвиток науки і техніки, вдосконалення якості і функціональних можливостей спеціальних технічних засобів зумовлює необхідність постійного оновлення нормативної бази. Розширення сфери потенційного використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації (далі – СТЗНОІ) потребує чітко законодавчого закріплення з метою уникнення непорозумінь у практичній діяльності. Кримінальний кодекс України (далі – ККУ) встановлює ряд норм, які передбачають відповідальність за порушення щодо незаконного поводження із спеціальними технічними засобами, зокрема ст. 359 ККУ встановлює відповідальність за незаконне придбання, збут та використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації [3].

Відсутність визначення поняття СТЗНОІ на рівні закону та критеріїв і ознак, яке б дозволяло розмежувати останні від інших технічних засобів, зумовлює проблеми у правозастосовчій практиці та впливає на рівень так званої псевдозлочинності. Так, пересічний громадянин придбавши певний технічний засіб не може передбачити правомірність чи неправомірність своїх діянь та наслідків такої покупки через неоднозначність предмету злочину, передбачений ст. 359 ККУ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідження особливостей використання науково-технічних засобів здійснювали В. В. Бірюков, Д. Д. Бєгов, В. Б. Вишня, О. Г. Волеводз, В. И. Гончаренко, Г. Гросс, Л. І. Громовенко, В. І. Декшне, О. Ф. Долженков, П. А. Єрмаков, Ю. Ф. Жаріков, І. О. Ієрусалимов, О. О. Пунда, М. В. Салтевський, Е. Ф. Толмачев, І. Р. Шинкаренко, І. Ф. Хараберюш, М. І. Хавронюк та багато інших науковців. Однак на сьогоднішній день відсутні окремі наукові роботи, присвячені дослідженню вказаного злочину.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження особливостей предмета злочину незаконного придбання, збуту та використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації, визначення поняття «спеціальні технічні засоби

негласного отримання інформації», критеріїв і ознак, що дозволять громадянину відрізнити СТЗ від інших технічних засобів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У правозастосовній практиці, при аналізі суспільно-небезпечного діяння важливо правильно встановити предмет злочину. Для кваліфікації ст. 359 ККУ предмет є обов'язковою ознакою об'єктивної сторони і повинен бути так званим фільтром розмежування злочинного діяння, адміністративного проступку і власне законних дій.

Предмет злочину – це відповідна інформація, яка не призначена для передачі будь-якими каналами зв'язку, а відображає безпосереднє спілкування між людьми у процесі їх повсякденного життя і роботи [5, с. 840]. Кримінальний-процесуальний кодекс визначає спілкування як передачу інформації у будь-якій формі від однієї особи до іншої безпосередньо або за допомогою засобів зв'язку будь-якого типу. Спілкування є приватним, якщо інформація передається та зберігається за таких фізичних та юридичних умов, при яких учасники спілкування можуть розраховувати на захист інформації від втручання інших осіб [5].

Відповідно до ч. 2 ст. 32 Конституції України, не допускається збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [2].

Конституційний суд України розтлумачив зміст ст. 32 Конституції України і визначає, що інформацією про особисте та сімейне життя особи є будь-які відомості та/або дані про відносини немайнового та майнового характеру, обставини, події, стосунки тощо, пов'язані з особою та членами її сім'ї, за винятком передбаченої законами інформації, що стосується здійснення особою, яка займає посаду, пов'язану з виконанням функцій держави або органів місцевого самоврядування, посадових або службових повноважень. Така інформація про особу є конфіденційною. Збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди державою, органами місцевого самоврядування, юридичними або фізичними особами є втручанням в її особисте та сімейне життя. Таке втручання допускається виняткове у випадках, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини [9].

Інформація – це певне повідомлення, що може бути роз'ясненням, представленням, ознайомленням з певними особами чи речами матеріального і нематеріального світу. Слід зазначити, що інформація, як предмет злочину, передбачений ст. 359 ККУ, за способом сприйняття є аудіальна, тобто сприймається суб'єктами в процесі спілкування на слух.

М.І. Хавронюк визначає СТЗНОІ, як технічні засоби, устаткування, апаратуру, прилади, пристрої, препарати та інші вироби, спеціально створені, розроблені, модернізовані, запрограмовані або пристосовані для виконання завдань з негласного отримання інформації під час здійснення оперативно-розшукової діяльності. Більш широке визначення наводить Н. О. Гуторова: пристрої і прилади для таємного прослуховування і спостереження, у тому числі з використанням аудіо- та відеозапису, кіно- і фотозйомки, оптичних приладів тощо [1].

Спеціальні технічні засоби для зняття інформації з каналів зв'язку, інші засоби негласного отримання інформації – технічні, програмні засоби, устаткування, апаратура, прилади, пристрої, препарати та інші вироби, призначені (спеціально розроблені, виготовлені, запрограмовані, пристосовані) для негласного отримання інформації – так трактують СТЗ Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з розроблення,

виготовлення, спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації, торгівлі спеціальними технічними засобами для зняття інформації з каналів зв'язку, іншими засобами негласного отримання інформації [7].

Таким чином, СТЗНОІ – це всі вироби, призначенні для негласного отримання інформації. Таким чином, мобільний телефон, фотовідеокамера будуть тими засобами, пристроями за допомогою яких можна негласно отримати інформацію.

Науково-технічне управління СБУ дає перелік СТЗНОІ. До таких засобів належать:

- спеціальні технічні засоби для негласного отримання та реєстрації аудіоінформації;
- спеціальні технічні засоби для негласного візуального спостереження та документування;
- спеціальні технічні засоби для негласного прослуховування телефонних переговорів;
- спеціальні технічні засоби для негласного перехоплення та реєстрації інформації з технічних каналів зв'язку;
- спеціальні технічні засоби для негласного контролю поштових повідомлень і відправлень;
- спеціальні технічні засоби для негласного обстеження предметів і документів;
- спеціальні технічні засоби для негласного проникнення у приміщення, транспортні засоби, інші об'єкти та їх обстеження;
- спеціальні технічні засоби для негласного контролю за переміщенням транспортних засобів та інших об'єктів;
- спеціальні технічні засоби для негласного отримання (зміни, знищення) інформації з технічних засобів її зберігання, обробки та передачі [6].

Вказаний перелік не лише не спрощує систему визначення СТЗ, а й зумовлює велику кількість питань щодо віднесення, наприклад диктофону до засобів негласного отримання аудіоінформації чи відеокамери до засобів візуального спостереження та документування.

Слід звернути увагу на Порядок державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного використання. Даний Порядок містить певні ознаки засобів негласного отримання інформації. Так, наприклад, щоб визнати фотокамеру мініатюрною необхідно, щоб остання відповідала одному із критеріїв: а) мініатюрне виконання виробу в цілому або відокремленого модуля, який містить оптичний об'єктив; б) відсутність у фотокамери візиру або наявність винесених органів управління (у тому числі наявність пульту дистанційного керування); в) можливість програмування фотокамери на здійснення фотографування у певний час (або за певною схемою) без безпосередньої участі оператора; г) наявність у фотокамери датчика руху, за сигналом якого здійснюється фотографування; ґ) безшумність роботи виробу. Відсутність світлової чи звукової індикації режимів роботи; д) наявність у фотокамери об'єктива, в якому діюча (апертурна) діафрагма збігається з вхідною зіницею (об'єктив типу) е) оснащеність оптичного приладу спостереження (за винятком стаціонарних зразків) пристроєм гіростабілізації [8].

Висновки. Таким чином, у законодавстві відсутній єдиний підхід щодо віднесення технічних засобів до СТЗНОІ. Все зводиться до функціональних можливостей – негласного отримання інформації, а за цим критерієм відповідає більшість повсякденних приладів, апаратів чи пристроїв.

Більше того, методика проведення судової експертизи спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації закрита для пересічного громадянина. Це є порушенням фундаментальних прав людини. Адже, купуючи аудіо- чи відеотехніку, особа не має можливості дізнатися, купує вона СТЗ чи звичайний технічний пристрій. В умовах розвитку ринку товарів спеціальних технічних засобів та відсутністю прозорої процедури експертного дослідження СТЗ саме по собі придбання СТЗ не створює суспільно-небезпечних дій. Тому, з метою гуманізації кримінального законодавства, наближення його до європейських стандартів, пропонуємо перейменувати ст. 359 ККУ «Незаконні придбання, збут або використання спеціальних технічних засобів отримання інформації» на «Незаконні збут або використання спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації». Необхідно закріпити у ст. 359 ККУ примітку, в якій визначити: спеціальні технічні засоби негласного отримання інформації – технічні, програмні засоби, устаткування, апаратура, прилади, пристрої, препарати та інші вироби, що спеціально створенні та запрограмовані для негласного отримання інформації при здійсненні оперативно-розшукової діяльності та негласних слідчих дій та згідно технічної документації призначені для негласного отримання інформації і містять відмітку «СТЗ». Належний держаний контроль щодо виробництва, переміщення через державний кордон СТЗ та модернізація ст. 359 ККУ забезпечить правопорядок в сфері спеціальних технічних пристроїв та дозволить відрізнити спецтехніку від звичайних технічних пристроїв і апаратів.

Список використаних джерел

1. Гацелюк В. О. Криміналізація на «вимогу» та проблема оціночних понять складу злочину в контексті відповідальності за незаконні дії зі спеціальними технічними засобами негласного отримання інформації / Гацелюк В. О. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua.
2. Конституція України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 1996. – № 30. – Ст. 141
3. Кримінальний кодекс України // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2001. – № 25-26. – Ст.131
4. Кримінальний кодекс України: науково-практичний коментар / Ю. В. Баулін, В. І. Борисов, С. Б. Гавриш та ін., за заг. ред. В. В. Сташиса, В. Я. Тація. – К.: Концерн «Видавничий Дім «Ін Юре», 2006. – 1184 с.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України (відповідає офіційному текстові). – К.: Центр учбової літератури, 2012. – 254 с.
6. Лист Науково-технічного управління Служби Беспеки України № 36/1199, 03.03.2006 «Щодо переліку товарів, які відносяться до спеціальних технічних засобів негласного отримання інформації» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua.
7. Наказ Голови Служби Беспеки України № 35 від 31.01.11р. «Ліцензійні умови провадження господарської діяльності з розроблення, виготовлення спеціальних технічних засобів для зняття інформації з каналів зв'язку, інших засобів негласного отримання інформації, торгівлі спеціальними технічними засобами для зняття інформації інформації з каналів зв'язку, іншими засобами негласного отримання інформації». [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws.
8. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 січня 2004 р. № 86 «Порядок здійснення державного контролю за міжнародними передачами товарів подвійного

використання» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon0.rada.gov .ua/laws/show/86-2004-%D0%BF.
9. Рішення Конституційного суду України у справі за конституційним поданням Жашківської районної ради Черкаської області щодо офіційного тлумачення положень частин першої, другої статті 32, частин другої, третьої статті 34 Конституції України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ccu.gov.ua/uk/.

Возный В. И. Отдельные аспекты предмета преступления, предусмотренного ст. 359 Уголовным Кодексом Украины

Исследуется предмет преступления незаконного приобретения, сбыта, использование специальных технических средств негласного получения информации для более полного раскрытия сущности этого преступления.

***Ключевые слова**: специальные технические средства получения информации, предмет преступления, критерии, признаки специальных технических средств.*

Vozny V. I. Some aspects of the subject crimes under Art. 359 the Criminal Code Ukraine

We study the subject of the crime of illegal acquisition, sale, use of special technical devices secret obtaining of information for a more complete disclosure of the nature of the offense.

***Key words**: special hardware information, the subject of crime, criteria, characteristics of special technical means.*

УДК 343. 349.6

Мельник Петро Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент,
доцент кафедри кримінального права і процесу
Івано-Франківського університету
права імені Короля Данила Галицького

КАРНІ ПРОСТУПКИ ПРОТИ ДОВКІЛЛЯ РЕСПУБЛІКИ ПОЛЬЩА

У статті досліджено поняття карних проступків в Республіці Польща. Охарактеризовано карні проступки проти довкілля, які передбачені Кодексом проступків та іншими законами Польщі. Звернено увагу на особливості карної відповідальності за ці діяння. Здійснено класифікацію карних проступків, закріплених у Кодексі проступків.

Ключові слова: *карні проступки, злочини, карна відповідальність, довкілля, Кодекс проступків, Республіка Польща.*

Постановка проблеми. Карне польське законодавство розрізняє злочини, визначення яких подано в Карному кодексі (Kodeks karny) від 6 червня 1997 року і карні проступки (wykroczeńia), поняття яких закріплено в Кодекс проступків (Kodeks wykroczeń) від 20 травня 1971р.

Польські науковці відмічають, що право про проступки – є особливою галуззю права, яка хоч і є дотичною, але не повністю розчиняється в карному праві [4; с. 16].

Відповідно законодавство Польщі встановлює відповідальність за карні проступки проти довкілля, які мають свої особливості і відрізняються від подібних злочинів. Дослідження досвіду Республіки Польща щодо відповідальності за ці діяння є актуальним питанням для України, яка знаходиться в процесі становлення поняття кримінальних проступків. Необхідність введення цього поняття випливає з нового Кримінального процесуального кодексу України.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На жаль, слід відмітити, що сьогодні в Україні відсутні окремі дослідження юридичної відповідальності за карні проступки проти довкілля Республіки Польща. Питання відмінностей злочинів і карних проступків у польському законодавстві знайшли відображення у працях М.І. Хавронюка [1] О. А. Банчука [2].

Постановка завдання. Метою даної статті є дослідження карної відповідальності за проступки проти довкілля Республіки Польща.

Виклад основного матеріалу дослідження. Згідно §1 ст. 1 Кодексу проступків (далі – КП) відповідальності за проступки (**wykroczenie**) покладається на особу, яка вчинила суспільно-шкідливе (**społecznie szkodliwy**) діяння, заборонене законом, за яке передбачене покарання у вигляді арешту, обмеження волі, штрафу до 5 000 злотих або догани. §2 цієї статті закріплює, що це має бути винне діяння, без вини немає відповідальності за проступки [3].

При оцінці ступеня суспільної шкідливості враховується вид і характер порушення розмір заподіяних і можливих збитків, спосіб і обставини вчинення діяння, ступінь

невиконання обов'язків порушником, а також форма вини, мотиви, якими керувався порушник, вид порушених правила поведінки і ступеня порушення (§6 ст. 47 КП).

Покарання у виді арешту вимірюється у добах від 5 до 50.

Обмеження волі триває один місяць. Виконання покарання у виді обмеження волі полягає у: забороні без згоди суду змінювати основне місце проживання, виконанні громадських безоплатних робіт, наданні пояснень щодо відбування покарання. Громадські роботи проходять у соціальних службах, установах і організаціях охорони здоров'я та місцевих громад, благодійних установах у межах 20-40 годин.

Мінімальний розмір штрафу, як покарання за карні проступки, 20 злотих. Максимальний - 5000 злотих, якщо законом не встановлено інше.

Відповідальність за вчинення карних проступків наступає з 17 років. За формою вини вони можуть бути умисні та необережні, крім випадків, коли законом передбачено тільки умисел.

Якщо діяння є одночасно проступком і злочином, за нього передбачено покарання як за проступок і злочин, тоді застосовується більш суворе покарання.

Безпосередньо посягання на об'єкти довкілля закріплені у розділі XIX Кодексу проступків, який передбачає відповідальність за пошкодження лісів, полів і садів (ст. ст. 148-166 КП). На підставі аналізу карних проступків розділу XIX, з врахуванням об'єктів їх посягання, можна виділити наступні групи цих проступків:

1) проступки, які заподіюють шкоду лісовій рослинності або порушують порядок використання лісових ресурсів;

2) проступки, які заподіюють шкоду садівництву;

3) проступки, які заподіюють шкоду землям лісового чи сільськогосподарського призначення або водам;

4) проступки, які заподіюють шкоду тваринному світу;

5) проступки, які порушують правила перебування у лісах, садах, полях, на пасовищах;

6) проступки, які порушують екологічну безпеку в лісах.

Першу групу утворюють такі діяння, як:

- рубка гілок, коренів або кущів, знищення або пошкодження їх чи викорчовування пнів у чужому лісі, а також збирання в такому лісі зрубаних гілок, коренів, кущів або викорчуваних пнів (§ 1 ст. 148 КП);
- набуття гілок, коренів, кущів або пнів, усвідомлюючи їх незаконне походження способами, передбаченими ст. 148, або сприяння у їх збуті чи досягненні матеріальної вигоди чи приховування (ст. 149 КП);
- знищення або порубка гірської сосни, що знаходиться в природних умовах у горах чи на торфовищах (§ 1 ст. 152 КП);
- збирання у чужому лісі грибів і ягід в заборонених місцях або забороненим способом, живиці, гілок, кори, шишок, трави, рослин, лісової підстилки, моху, видобування березового соку, обдирання кори, обривання шишок, надрізання або пошкодження дерева, розривання ґрунту (§ 1 ст. 153 КП);
- знищення посівів, саджанців, або трави на чужих лісових або сільськогосподарських землях (§ 1 ст. 156 КП);
- порубка дерев або будь-яка інша заготівля дерев у лісі його власником чи користувачем з порушенням плану лісовпорядкування або без відповідного дозволу (§1 ст. 158 КП);
- розкидання лісової підстилки або знищення грибів чи грибниць у лісі (ст. 163 КП).

Шкода садівництву заподіюється пошкодженням чужого овочевого, фруктового або квіткового городу, фруктового дерева чи куща (§1 ст. 150 КП).

До проступків, які заподіюють шкоду землям лісового чи сільськогосподарського призначення або водам можна віднести:

- випасання свійських тварин на чужих лісових або сільськогосподарських землях, перехід, проїзд чи перегін свійських тварин через такі землі у заборонених місцях (§1 ст. 151 КП), а також такі ж діяння на розораних, засіяних або засаджених ґрунтах, або ґрунтах, які знаходиться в стані штучного залісення, природного відновлення або вкритих лісовим молодняком до 20 років (§2 ст. 151 КП);
- проїзд або перегін свійських тварин через закриті водойми або водойми з рибою (§3 ст. 151 КП);
- видобування піску, глини або торфу на чужих землях лісового або сільськогосподарського призначення (п. 1 §1 ст.154 КП);
- викопування ям або канав на чужих лісових або сільськогосподарських землях (п.4 §1 ст.154 КП);
- засмічення польового ґрунту камінням, сміттям, трупами мертвих тварин чи птахів або іншими нечистотами (§2 ст.154 КП);
- знищення або пошкодження меліоративних засобів на лісових або сільськогосподарських землях (§ 1. ст. 155 КП);
- використання лісових земель для сільського господарства без відповідного дозволу (§1 ст. 160 КП).

Шкода тваринному світу заподіюється такими проступками, як:

- вибирання яєць або пташенят з гнізд, знищення місць розмноження, гніздів'я птахів або мурашників, що знаходяться в лісі або на чужих землях сільськогосподарського призначення (ст. 164 КП);
- злісне залякування або переслідування, відлов, поранення чи вбивство дикої тварини, якщо це не пов’язано з полюванням чи охороною лісу, і за це діяння не передбачено більш суворіше покарання (ст. 165 КП).
- До проступків, які порушують правила перебування у лісах, садах, полях, на пасовищах, можна віднести:
- невиконання вимоги уповноваженої особи покинути ліс, поле, сад, пасовище, луг або греблю (§ 1 ст. 157 КП);
- в’їзд до лісу автотранспортним, гужовим засобом чи мопедом у недозволених місцях без згоди власника чи користувача лісу або залишення цих засобів пересування в лісі у не відведених для цього місцях (ст. 161 КП);
- знищення або пошкодження засобів для утримання тварин чи птахів на чужих лісових або сільськогосподарських землях (п. 2 §1 ст.154 КП);
- вільне вигулювання собаки в лісі, якщо це не пов’язано з полюванням (ст. 166 КП).

На екологічну безпеку в лісах посягають такі проступки, як:

- невиконання обов’язків щодо захисту лісу, попередження, виявлення та припинення розповсюдження шкідників (ст. 159 КП);
- забруднення в лісі ґрунту, вод або скидання каміння, сміття, металобрухту, трупів мертвих тварин, рослин падаль чи інші нечистоти або в інший спосіб засмічення лісу (§1 ст. 162 КП);
- закопування, затоплення або в інший спосіб складування в лісі відходів (§2 ст. 162 КП).

Суб'єктами окремих проступків (ст.ст. 148-151, 153, 154, 156, 161 КП) є особи для яких ліси, землі лісового або сільськогосподарського призначення, щодо яких вони вчиняють протиправні діяння, є чужими. Тому цими проступками одночасно заподіюється шкода їх власникам чи користувачам.

В основному покарання за екологічні проступки наступає у виді штрафу або догани. У ст.ст. 148, 149, 155, 158, 159, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 166 КП розмір штрафу визначається згідно положень загальної частини КП, а в санкціях інших статей, які передбачають відповідальність за пошкодження лісів, полів і садів, встановлено верхню межу розміру штрафу. Серед них, найвища закріплена межа 1500 злотих за пошкодження чужого овочевого, фруктового або квіткового городу, фруктового дерева чи куща (ст. 150 КП).

§ 2 ст. 162 КП закріплено також покарання у виді арешту за закопування, затоплення або в інший спосіб складування в лісі відходів.

Слід відмітити, що ст. 28 КП передбачено карні заходи, які можуть бути застосовані судом у визначених випадках. До цих заходів віднесено: заборона керування транспортними засобами; конфіскація предметів; компенсація (nawiązka); зобов'язання відшкодувати шкоду; прийняття рішення про публічне повідомлення в особливий спосіб; а також інші карні заходи, визначені законом. Відповідно, у санкціях Розділу XIX КП закріплені такі карні заходи, як: конфіскація предметів, компенсація (nawiązka), зобов'язання відшкодувати шкоду, а також відновлення попереднього стану. Вони є додатковими заходами карного впливу на винну особу.

Зокрема, конфіскація деревини передбачена § 2 ст. 158 КП за рубку дерев або будь-яку іншу заготівлю дерев у лісі його власником чи користувачем з порушенням плану лісовпорядкування або без відповідного дозволу.

Що стосується компенсації (nawiązki) – це правовий засіб карально-компенсаційного характеру, який застосовується, як правило, при накладенні карної відповідальності, і полягає в обов'язку сплати певної грошової квоти на користь потерпілого або держави. Вона присуджується ... в основному у випадках коли важко або неможливо визначити розмір шкоди [20]. Судом може бути призначено компенсацію за діяння, передбачені ст.ст. 148, 152, 156 КП, у розмірі до 500 злотих. У ст. ст. 150 і 151 КП компенсація визначається до 1500 злотих. Компенсація у розмірі необхідному для рекультивації ґрунту, очищення води, добування, викопування, усунення відходів з лісу, а також для їх знищення або нейтралізації, закріплена § 3 ст. 162 КП.

У разі знищення або пошкодження меліоративних засобів на лісових або сільськогосподарських землях суд може зобов'язати винного відшкодувати заподіяні збитки (§1, 2 ст. 155КП).

Відновлення попереднього стану, як карний захід, передбачений за знищення або пошкодження меліоративних засобів на лісових або сільськогосподарських землях (§ 1, 2 ст. 155 КП) і використання лісових земель для сільського господарства без відповідного дозволу (§ 1, 2 ст. 160 КП).

Слід відмітити, що карні заходи, закріплені у ст. 150, ст. 158, § 2 ст. 162, обов'язково призначаються судом, а інші - на розсуд суду.

Кримінальне переслідування за проступки, передбачені ст.ст. 148, 150, 151, 153, 154, 156, 157 КП здійснюється на вимогу потерпілого. І в більшості випадків вони пов'язані із заподіянням шкоди також власності потерпілого.

Крім розділу XIX КП, карні проступки, які можуть заподіяти шкоду довкіллю, розміщені й у інших розділах цього кодексу. Так зокрема:

- ст. 82 КП передбачено відповідальність за невиконання обов'язків щодо запобігання поширенню пожежі у лісах, порушення правил протипожежної безпеки у лісах, на торфовищах, а також правил спалювання трави, стерні, рослинних залишків (розділ X «Проступки проти громадської безпеки»);
- ст. 83 КП встановлено покарання за необережне поводження з вибуховими, легкозаймистими або радіоактивними матеріалами та речовинами (розділ X «Проступки проти громадської безпеки»);
- ст. 109 КП закріплено відповідальність за забруднення вод (розділ XIII «Проступки проти здоров'я»);
- ст. 120 КП передбачає покарання за порубку дерев з метою їх викрадення або викрадення зрубаної деревини (розділ XIV «Проступки проти власності»);
- ст. 144 КП охороняє від знищення або пошкодження рослинності у парках, скверах чи інших публічних рекреаційних місцях, а також знищення або пошкодження дерев і чагарників захисних смуг або вздовж автомобільних доріг (розділ XVII «Проступки проти громадського порядку»);
- ст. 145 КП встановлено відповідальність за забруднення або засмічення публічних місць, зокрема, парків, скверів, садів, газонів (розділ XVII «Проступки проти громадського порядку»).

Особливістю польського законодавства є те, що відповідальність за карні проступки закріплена не лише у Кодексі проступків, але й у інших законах. Відповідно до ст. 48 КП положення загальної частини Кодексу проступків поширюються на проступки закріплені й у інших законах, якщо у них не передбачено інше. До законів, які визначають відповідальність за карні проступки проти довкілля, відносяться:

- Закон «Про рибальство у внутрішніх водах» («O rybactwie śródlądowym») від 18 квітня 1985 року [9];
- Закон «Право будівельне» («Prawo budowlane») від 7 липня 1994 року [15];
- Закон «Право полювання» («Prawo łowieckie») від 13 жовтня 1995 року [17];
- Закон «Про охорону тварин» («O ochronie zwierząt») від 21 серпня 1997 року [6];
- Закон «Атомне право» («Prawo atomowe») від 29 листопада 2000 року [14];
- Закон «Право охорони довкілля» («Prawo ochrony środowiska») від 27 квітня 2001 року [18];
- Закон «Про водопостачання і водовідведення» («O zbiorowym zaopatrzeniu w wodę i zbiorowym odprowadzaniu ścieków») від 7 червня 2001 року [13];
- Закон «Водне право» («Prawo wodne») від 18 липня 2001 року [19];
- Закон «Про охорону природи» («O ochronie przyrody») від 16 квітня 2004 року [5];
- Закон «Про речовини, що руйнують озоновий шар» («O substancjach zubożających warstwę ozonową») від 20 квітня 2004 року [11];
- - Закон «Про добрива та удобрювання» («O nawozach i nawożeniu») від 10 липня 2007 року [8];
- Закон «Про хімічні речовини та їх суміші» («O substancjach chemicznych i ich mieszaninach») від 25 лютого 2011 року [19];
- Закон «Геологічне і гірниче право» («Prawo geologiczne i górnicze») від 9 червня 2011року 16[];
- Закон «Про відходи» («O odpadach») від 14 грудня 2012 року [7] та інші.

Висновки. Отже, на підставі вище викладеного слід відмітити, що:

1) загальні положення про карні проступки (wykroczeńia) Республіки Польщі розміщені в загальній частині Кодексу проступків (Kodeks wykroczeń);

2) склади карних проступків проти довкілля передбачені, як в особливій частині Кодексу проступків, так і в інших законах;

3) у Кодексі проступків посягання на об'єкти довкілля закріплені у розділі XIX, який передбачає відповідальність за пошкодження лісів, полів і садів (ст. ст. 148-166 КП). Проте, шкода довкіллю може бути заподіяна при вчиненні карних проступків, передбачених іншими розділами особливої частини цього кодексу;

4) в основному покарання за карні проступки проти довкілля наступає у виді штрафу або догани;

5) польське законодавство передбачає додаткові заходи карного впливу на винного за вчинення проступків проти довкілля. Санкції цих проступків вміщують такі карні заходи, як: конфіскація предметів, компенсація (nawiązka), зобов'язання відшкодувати шкоду, а також відновлення попереднього стану.

Список використаних джерел

1. Адміністративне деліктне законодавство: зарубіжний досвід та пропозиції реформування в Україні / Центр політ.-прав. реформ / Упоряд.: О. А. Банчук. – К.: Кн. для бізнесу, 2007. – 912 с.
2. Хавронюк М. І. Кримінальне законодавство України та інших держав континентальної Європи: порівняльний аналіз, проблеми гармонізації. Монографія / М. І. Хавронюк. – К.: Юрисконсульт, 2006. – 1048с.
3. Kodeks wykroczeń: Ustawa z dnia 20 maja 1971 r. (Dz.U. 1971 nr 12 poz. 114) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19710120114.
4. Niezgoda Z. Prawo wykroczeń / Z. Niezgoda. – Przemysl, 2001. – S. 16-17.
5. O ochronie przyrody: Ustawa z dnia 16 kwietnia 2004 r. (Dz. U. 2004 nr 92 poz. 880) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20040920880.
6. O ochronie zwierząt: Ustawa z dnia 21 sierpnia 1997 r. (Dz. U. 1997 Nr 111 poz. 724)/ [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19971110724.
7. O odpadach : Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. (Dz. U. 2001 nr 62 poz. 628) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20010620628.
8. O nawozach i nawożeniu: Ustawa z dnia 10 lipca 2007 r. (Dz.U. 2007 nr 147 poz. 1033) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20071471033.
9. O rybactwie śródlądowym: Ustawa z dnia 18 kwietnia 1985 r. (Dz.U. 1985 nr 21 poz. 91) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19850210091.
10. O substancjach chemicznych i ich mieszaninach: Ustawa z dnia 25 lutego 2011 r. (Dz.U. 2011 nr 63 poz. 322) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20110630322/
11. O substancjach zubożających warstwę ozonową: Ustawa z dnia 20 kwietnia 2004 r. (Dz.U. 2004 nr 121 poz. 1263) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20041211263.

12. O zapobieganiu zanieczyszczaniu morza przez statki : Ustawa z dnia 16 marca 1995 r. (Dz.U. 1995 nr 47 poz. 243) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU19950470243.
13. O zbiorowym zaopatrzeniu w wodę i zbiorowym odprowadzaniu ścieków: Ustawa z dnia 7 czerwca 2001 r. (Dz.U. 2001 nr 72 poz. 747) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id=WDU20010720747.
14. Prawo atomowe: Ustawa z dnia 29 listopada 2000 r. (Dz.U. 2001 nr 3 poz. 18) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/Details Servlet?id=WDU20010030018.
15. Prawo budowlane: Ustawa z dnia 7 lipca 1994 r. (Dz.U. 1994 nr 89 poz. 414) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id =WDU19940890414.
16. Prawo geologiczne i górnicze: Ustawa z dnia 9 czerwca 2011 r. (Dz.U. 2011 Nr 163 poz. 981) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id =WDU2011163098.
17. Prawo łowieckie: Ustawa z dnia 13 października 1995 r. (Dz.U. 1995 Nr 147 poz. 713) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id =WDU19951470713.
18. Prawo ochrony środowiska: Ustawa z dnia 27 kwietnia 2001 r. (Dz.U. 2001 nr 62 poz. 627) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id =WDU20010620627.
19. Prawo wodne: Ustawa z dnia 18 lipca 2001 r. (Dz.U. 2001 Nr 115 poz. 1229) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://isap.sejm.gov.pl/DetailsServlet?id =WDU20011151229.
20. Wyszomirska A. Nawiązka / A. Wyszomirska [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.gazetaprawna.pl/encyklopedia/prawo/hasla/334537,nawiazka.html.

Мельник П. В. Уголовные проступки против окружающей среды Республики Польша

В статье исследовано понятие уголовных проступков в Республике Польша. Охарактеризованы уголовные проступки против окружающей среды, предусмотренных Кодексом проступков и другими законами Польши. Обращено внимание на особенности уголовной ответственности за эти деяния. Осуществлено классификацию уголовных проступков, закрепленных в Кодексе проступков.

Ключевые слова: *уголовные проступки, преступления, уголовная ответственность, окружающая среда, Кодекс проступков, Республика Польша.*

Melnyk P. V. Criminal minor offences against the environment of the Republic of Poland

In the articles the concept of criminal minor offences in the Republic of Poland is analyzed. Criminal minor offences against the environment provided by the Polish Penal Code and other laws of Poland are characterized. The features of criminal responsibility for these offences are emphasized. Classification of criminal minor offences provided by the Code is made.

Key words: *criminal minor offences, crimes, criminal responsibility, environment, Penal Code, Republic of Poland.*

УДК 343.131.5

Береський Ярослав Осипович,
кандидат юридичних наук,
доцент кафедри кримінального процесу і криміналістики
Львівського національного університету імені І. Франка

ОКРЕМІ ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ РОЗУМІННЯ МЕТОДИКИ ЗАХИСТУ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРОЦЕСІ УКРАЇНИ

У статті характеризується поняття методики захисту в кримінальному процесі України. Підкреслюється, що методика захисту формується на підставі положень, які притаманні криміналістичній методиці. Зазначаються положення, які повинна включати методика захисту та принципи її побудови.

Ключові слова: *захисник, адвокат, методика, криміналістика, методика захисту, судочинство.*

Постановка проблеми. Останнім часом зміст криміналістики виходить за рамки вивчення окремих закономірностей, на базі яких розробляються методи й засоби розслідування. Все частіше висловлюється думка, що криміналістика обслуговує весь процес кримінально-правового дослідження злочину.

Криміналістична тактика і методика завжди розроблялись, виходячи з завдань, що стоять перед кримінальним судочинством. Оскільки змінились завдання кримінального судочинства, відповідно перед криміналістикою постала необхідність розроблення положень, направлених на скасування незаконного й необґрунтованого обвинувачення.

На стадіях досудового слідства і в ході судового розгляду адвокат-захисник використовує всі напрацювання криміналістики.

Результативність будь-якого виду юридичної діяльності знаходиться в нерозривному зв'язку з методичними прийомами і рекомендаціями, направленими на вирішення встановлених законом завдань, і ступенем їх дотримання в процесі діяльності з вирішення завдань кримінального судочинства, що протікає в екстремальних умовах. Розроблені в юридичній літературі прийоми та рекомендації направлені на вдосконалення процесуальної діяльності учасників кримінального процесу при виконанні покладених на них кримінально-процесуальних функцій. Низка методичних рекомендацій стосується діяльності захисника. Знання адвокатом-захисником методики захисту та використання відповідних прийомів при його здійсненні підвищує ефективність його діяльності, робить якісним і результативним здійснюваний ним захист.

Проте, якщо слідчий, прокурор, суддя мають відповідну підготовку з криміналістичної методики, то адвокат-захисник не завжди може застосовувати криміналістичні рекомендації в незмінному вигляді в силу специфіки його діяльності.

Тому на сьогодні особливої уваги заслуговує детальна розробка методики захисту.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанню використання криміналістичних знань в здійсненні захисту частково присвячені праці

Т. В. Варфоломеєвої, Є. С. Калачова, Ю. В. Кореневського, О. Д. Святоцького та інших. Проте, слід підкреслити, що переважна більшість зазначених праць присвячена реалізації функції захисту, не враховуючи особливостей застосування криміналістичної методики в діяльності захисника. Крім того, окремі автори змішують тактику захисту з методикою її здійснення, неправильно їх трактують.

Постановка завдання. Метою статті є визначення особливостей реалізації захисником криміналістичної методики в кримінальному процесі України, а також характеристика положень, що має включати методика захисту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Методику можна визначити як сукупність взаємопов'язаних способів і прийомів послідовної, цілеспрямованої діяльності, направленої на ефективне і економне вирішення аналогічних завдань певного класу [1, с. 191].

Ю. В. Кореневський визначає криміналістичну методику як обумовлену предметом доказування систему слідчих і інших передбачених нормами права дій, що здійснюються в оптимальній послідовності [4, с. 32].

Методика захисту – це система правил і прийомів роботи захисника, що обов'язкові до виконання адвокатом, з метою найбільш успішної його діяльності [2, с. 71-72].

Методика юридичної діяльності, розроблена криміналістами, застосовна лише, на жаль, до слідства. Відсутність напрацювань з питань методики здійснення захисту при судовому розгляді кримінальних справ вимагає звернутися до аналізу наукових праць, присвячених дослідженню методики досудового слідства та вироблення на їх основі поняття методики захисту і основних методичних рекомендацій щодо діяльності захисника при здійсненні ним захисту.

На основі аналізу принципів методики розслідування можна сформулювати загальні положення методики захисту:

а) планомірність здійснення системи дій, з яких складається захист;

б) обґрунтованість методики захисту в конкретній справі положеннями відповідної типової методики, що враховує типову характеристику захисту у справах певного виду;

в) врахування обставин справи, ситуацій, що наповнюють методику конкретним змістом;

г) оптимальний набір дій захисника, що забезпечує повноту, точність та економічність захисту;

д) поділ дій захисника на першочергові та наступні;

е) оптимальна послідовність запланованих і тих, що проводяться одразу, дій захисника;

є) включення до структури методики не тільки простих елементів у вигляді окремих дій, але й комплексів дій захисника та його помічників (детективів), що підпорядковуються якимось окремим завданням;

ж) вирішення питання про черговість не тільки окремих дій захисника всередині кожної окремої сукупності, але також про визначення оптимальної черговості здійснення самих серій;

з) рухомість, динамічність методики захисту у будь-якій конкретній справі.

Аналізуючи досягнення юридичної науки в галузі криміналістичної методики, не можна не зауважити, що створенню загальної методики захисту і методик захисту в конкретних категоріях справ не приділяється достатня увага. Можна сказати, що теорія цього питання ще тільки зароджується, спроби ж створення методичних рекомендацій

загального характеру і окремих методик захисту щодо окремих видів і груп злочинів не можна визнати вдалими, оскільки в якості їх основи використовується лише власний досвід авторів рекомендацій чи матеріали обмеженого узагальнення. В. В. Тіщенко зазначає, що методику можна ефективно розробляти лише на основі достатньо повного і адекватного сприйняття системи криміналістично значущих ознак категорії злочинів, що досліджується, які становлять криміналістичну характеристику злочинів [7, с. 356].

Крім того, майже всі розробки здійснюються на слабкій теоретичній основі, в умовах розрізненої і часто не єдиної практики в різних колективах адвокатів, без чіткого визначення змісту методики адвокатської діяльності в кримінальних справах.

Не варто визначати методику ведення адвокатами кримінальних справ як сукупність (систему) правил і прийомів, які вони використовують для успішного вирішення покладених на них завдань, оскільки правила і прийоми, що стосуються методики роботи адвоката в кримінальних справах, можна поділити на такі, що закріплені в нормах закону, і такі, що лише вироблені практикою адвокатської діяльності і в ній же використовуються. Зокрема, загальнометодичний характер мають обов'язки адвоката: використовувати всі зазначені в законі засоби і способи захисту з метою з'ясування обставин, що виправдовують обвинуваченого або пом'якшують його відповідальність, та подавати обвинуваченому необхідну юридичну допомогу; заборона здійснювати захист щодо підсудних, між інтересами яких є суперечності. Забороняється діями або бездіяльністю погіршувати становище свого підзахисного тощо [3, с. 5; 5, с. 70; 6, с. 245].

Методика захисту в кримінальному судочинстві має елементи, схожі з загальною методикою розслідування. Як і методика розслідування, вона є сукупністю взаємопов'язаних способів і засобів, які використовуються при проведенні в певній послідовності цілеспрямованих дій, направлених на найбільш ефективне вирішення завдань, але вже не розслідування, а захисту, причому не тільки на стадії розслідування, але й на стадії судового розгляду. Відмінність окремих завдань слідства і захисту в цьому випадку не має принципового значення, оскільки частково співпадає форма, структура тієї й іншої діяльності.

Треба сказати, що методика захисту формується під впливом тих характерних задач, які вирішує захисник в типових ситуаціях і з урахуванням особливої функції, що ним виконується в процесі. Тому в загальні положення методики захисту необхідно включити вимоги, яким повинен відповідати рівень здійснення захисту як в цілому, так і стосовно застосування до конкретних стадій кримінального судочинства, відповідно до яких розмежовуються і завдання захисту [1, с. 196].

Методика захисту повинна розглядатися як комплекс порад типового характеру щодо організації захисту, вибору і застосування в певній послідовності, з урахуванням конкретних обставин, засобів і прийомів, направлених на оптимальне здійснення захисту взагалі і в конкретній справі зокрема.

Методика захисту, зокрема, повинна включати:

- загальні принципи методики захисту;
- принципи методики захисту на окремих стадіях кримінального судочинства;
- окремі принципи методики захисту (правила) в конкретних видах злочинів;
- спеціальні правила методики захисту в окремих групах злочинів.

Методика захисту також повинна передбачати:

- планомірність здійснення системи дій у захисті, забезпечуючи максимальне врахування прав і законних інтересів підозрюваного, (обвинуваченого) і економічність діяльності захисника;

- обумовленість встановлених законом кола питань, які повинен вирішувати адвокат при здійсненні захисту, причому без виходу за межі предмету доказування;
- типову криміналістичну і кримінально-правову характеристику даного виду чи групи злочинів;
- залежність від конкретних обставин справи і процесуально-криміналістичної ситуації;
- оптимальність системи дій захисника і кожної дії зокрема, що забезпечують повноту, точність і об'єктивність встановлення істини в межах завдань, що вирішуються захистом взагалі і зокрема;
- оптимальність послідовності дій захисника;
- динамічність, рухомість запланованих дій, можливість внесення відповідних корективів у заплановані дії [1, с. 196].

Методика захисту повинна будуватися на основі принципу законності, зокрема необхідним є неухильне дотримання вимог процесуального закону при її побудові і при виконанні захисником конкретних дій, правильне застосовування тактичних прийомів, використання досягнень природничих і технічних наук.

Висновки. Отже, методика захисту є сукупністю (системою) правил і прийомів, які використовуються адвокатом з метою успішного вирішення покладених на нього завдань, ефективного і якісного здійснення захисту в кримінальних справах, представництва інтересів потерпілого, цивільного позивача і відповідача. За обсягом, цілеспрямованістю і характером методику роботи адвоката в кримінальних справах можна поділити на загальну і окрему. Перша стосується таких правил і прийомів, які адвокат має використовувати на всіх стадіях кримінального судочинства і в усіх категоріях кримінальних справ. Ці правила і прийоми мають загальний характер, а застосування їх не залежить від стадії кримінального процесу і категорії справи, в якій адвокат здійснює захист або представляє інтереси потерпілого.

Окрема методика роботи адвоката в кримінальних справах є системою правил і прийомів, обумовлених специфікою тієї або іншої кримінальної справи та обов'язкових до виконання при здійсненні захисту або представництві інтересів потерпілого, цивільних позивачів і відповідачів, оскільки ці правила і прийоми сприяють успішному виконанню адвокатом покладеної на нього функції.

Список використаних джерел

1. Варфоломеева Т. В. Защита в уголовном судопроизводстве / Институт адвокатуры при Киевском ун-те им. Тараса Шевченко / Т. В. Варфоломеева – К., 1998. – 204 с.
2. Вопросы защиты по уголовным делам // под ред. П. С. Элькинд. – Л.: Издательство Ленинградского университета, 1967. – 204 с.
3. Калачев Е. С. Адвокат в уголовном процессе / Е. С. Калачев, С. А. Калачева . – М.: «Издательство ПРИОР», 2001. – 288 с.
4. Кореневский Ю. В. Криминалистика для судебного следствия. 2-е изд., испр. и доп. / Ю. В. Кореневский – М.: «Центр ЮрИнфоР», 2002. – 197 с.
5. Мартинчик Є. Методика участі адвоката в кримінальних справах / Є. Мартинчик, В. Титаренко // Радянське право. – 1977. – № 1. – С. 70-73.
6. Святоцький О. Д. Адвокатура: історія і сучасність / О. Д. Святоцький, В. В. Медведчук. – К.: Ін.юре. – 1997. – 320 с.
7. Тіщенко В. В. Корисливо-насильницькі злочини: криміналістичний аналіз: Монографія / В. В. Тіщенко – Одеса: Юридична література, 2002. – 360 с.

Береский Я. О. Отдельные теоретические аспекты понимания методики защиты в уголовном процессе Украины

В статье характеризуется понятие методики защиты в уголовном процессе Украины. Подчеркивается, что методика защиты формируется на основании положений, какие присущие криминалистической методике. Отмечаются положения, которые должна включать методика защиты и принципы ее построения.

Ключевые слова: *защитник, адвокат, методика, криминалистика, методика защиты, судопроизводство.*

Bereskiy Ya. O. Separate theoretical aspects of understanding of methodology of defence in criminal procedure of Ukraine

In the article the concept of methodology of defence is characterized in criminal procedure of Ukraine. It is underlined that methodology of defence is formed on the basis of positions, what inherent to criminalistics methodology. Positions that methodology of defence and principles of her construction must include are marked.

Key words: *defender, advocate, methodology, criminalistics, methodology of defence, legal proceeding.*

УДК 343.131

Острогляд Олександр Васильович,
кандидат юридичних наук, доцент,
професор кафедри кримінального права і процесу
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Кіцелюк Вікторія Іванівна,
Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького

ПРАВОВІ ТА МОРАЛЬНІ ЗАСАДИ СУДДІВСЬКОГО РОЗСУДУ ЯК ФАКТОР ПОЗИТИВНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ СУДДІВ

У статті міститься аналіз категорії суддівського розсуду, її визначення, міжнародного та національного законодавчого закріплення. Визначаються проблемні аспекти правового регулювання цього інституту діяльності судді. Подаються пропозиції теоретичного та практичного характеру щодо удосконалення використання суддівського розсуду.

Ключові слова: *суддівський розсуд, правозастосовна діяльність, позитивна відповідальність, право, мораль, етика, демократичність, справедливість.*

Постановка проблеми. Природа правового життя така, що змушує виробляти механізм, який здатний до швидких і частих змін. Після прийняття незалежності перед Україною постало замкнуте коло питань, серед яких реформація всієї правової системи, зокрема судової. Незважаючи на прийняття ряду потрібних нормативних актів, суспільні відносини прогресують з надзвичайною швидкістю і вимагають від законодавця потрібної реакції.

Зрозумілим є те, що закон, як акт вищої юридичної сили, який покликаний регулювати певний вид суспільних відносин, не може змінюватися кожного дня чи, допустимо, з найменшою необхідністю. Крім того, це було б зовсім не правильно і не доречно, так як в такому випадку він втрачатиме свою функціональну цінність. Тому раціональним виходом стало введення в правовий обіг механізму, завдяки якому, можливо б згладжувати різного роду прогалини і неврегульовані питання, що має надзвичайно важливе значення говорячи про правосуддя, на основі якого прийматиметься рішення, що матиме обов'язкову юридичну силу й вирішуватиме долю спірних правовідносин. Таким механізмом став суддівський розсуд.

Тема суддівського розсуду набуває беззаперечної актуальності також в тому ракурсі, що реально існує ситуація застосування механізму суддівського розсуду на практиці і мінімальне його законодавче закріплення відповідно.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науковою основою дослідження були праці таких науковців як Р. Куйбіда, О. Лагода, С. Щербак та ін. Попри те, дослідження даних наукових доробків, а також законодавчих актів виявили не достатнє регулювання даного питання, і потребу в подальшому його вивченню.

Постановка завдання. Мета роботи полягає в проведенні комплексного теоретико-правового дослідження інституту суддівського розсуду та розробці положень правового регулювання, які в подальшому матимуть значення для правової науки та практики застосування цього інституту.

Виклад основного матеріалу дослідження. Становлення України як правової соціал-демократичної держави зобов'язує її створити такі умови, за яких громадянське суспільство буде розвиватися з усвідомленням високого рівня захисту прав та свобод людини і громадянина та умов, коли загальновизнані принципи і норми міжнародного права, міжнародних стандартів Ради Європи та Європейського Союзу будуть впроваджуватися в практику і головне даватимуть потрібні результати у формі вдосконалення вітчизняної системи правосуддя. В даному ракурсі стає зрозуміла увага, яка приділяється суддівському апарату, так як саме на нього покладається головна функція.

Різного роду міжнародні акти, зокрема «Основні принципи незалежності судових органів», прийняті сьомим Конгресом ООН по попередженню злочинності і поводженню із правопорушниками (серпень – вересень 1985 р., Мілан), які є одним із перших актів подібного роду; Резолюція 40//32 та 40/146 схвалена Генеральною Асамблеєю ООН 29 листопада та 13 грудня 1985 року; Рекомендація № R (94) 12 Комітету міністрів державам-членам щодо незалежності, дієвості та ролі суддів, прийнята Комітетом міністрів Ради Європи 13 жовтня 1994 р. на засіданні заступників міністрів, яка встановила перелік обов'язків суддів; Європейська хартія про статус суддів, котру було затверджено на багатосторонній зустрічі по статусу суддів, організованій Радою Європи 8–10 липня 1998 р, Бангалорські принципи поведінки судді, схвалені резолюцією 2006/23 Економічної та Соціальної Ради ООН від 27 липня 2006 року тощо, покликані регулювати питання пов'язані з функціонуванням суддівського апарату. Згідно з даними актами, особи відібрані для судових посад, повинні мати високі моральні якості і здібності, а також відповідну кваліфікацію в галузі права [7, с. 28].

Дані нормативні акти стали міжнародною правовою базою питання етичності та моральності суддівського корпусу.

Досліджуючи питання суддівського розсуду, важливо виокремити, що єдиного визначення в теорії українського права судового розсуду (судова дискреція) немає. Хоча аналіз українського законодавства, особливо кримінального, говорить про те, що таке поняття як судовий розсуд активно використовується в українському правосудді. Санкції чи не всіх статей Кримінального кодексу України є альтернативними, що дає можливість і право судді вибирати міру покарання, звичайно ж у відповідності до законодавства, що у вузькому значенні і означає суддівський розсуд.

В юридичній енциклопедії дискреційні повноваження визначаються як право глави держави, голови уряду, інших посадових осіб органів державної влади діяти за певних умов на власний розсуд у межах закону [13, с. 317]. Радянський енциклопедичний словник дискреційну владу визнавав аналогічним чином, вказуючи, що це слово французького походження (від слова – discretionnaire), яке означає залежність від особистого розсуду [10, с. 207]. Тлумачний словник суспільствознавчих термінів під дискрецією розуміє вирішення посадовою особою або державним органом будь-якого питання на власний розсуд [11, с. 462].

Даний інститут використовується також в багатьох інших країнах: freies Ermessen

(вільна оцінка) у Німеччині, administrative discretion в Англії, flit skon (вільне судження) у Данії, attivita discrezionale в Італії, discretionnaire bevoegdheid (дискреційна компетенція) у Нідерландах [4, с. 42].

Згідно з думкою сучасного науковця С.В.Щербака суддівський розсуд – це інтелектуально-вольова діяльність, спрямована на законне, об'єктивне, неупереджене і справедливе вирішення спірних питань, що виникають у судочинстві або є предметом розгляду у випадках, дозволених або не врегульованих законом [12].

Для кращого вивчення категорії суддівського розсуду варто звернути увагу на питання меж розсуду судді.

У правозастосовній практиці нерідко виникають ситуації, коли розгляд справи залежить від низки дуже складних і неоднозначних обставин, які природно, не можуть бути прогнозовані законодавчо. В таких ситуаціях законодавець надає можливість діяти суддям, на основі своїх моральних та етичних переконань. Складність справи, що розглядається означає, що суддя мусить побачити та почути більше ніж прогнозується. Він зобов'язаний стати арбітром в даній ситуації, виконати свою головну функцію – творити правосуддя в різних умовах, при цьому не порушуючи норм законодавства.

Зараз мається на увазі, що вирішуючи навіть не стандартний спір, суддя приймає рішення все ж таки на основі чинного законодавства, з урахуванням всіх професійних та загальних етичних норм. Тобто, у випадку розгляду однакового роду справ, на основі власного розсуду, прийняті рішення повинні бути тотожними.

Дане твердження в такому разі виключатиме можливість питань справедливості таких рішень, незалежності і безсторонності суддівського корпусу і зокрема корупції.

Законність суддівського розсуду виявляється в дотриманні судом правових норм, що застосовуються при розгляді та вирішенні конкретної справи і пов'язаних із здійсненням суддівського розсуду, а також при належному використанні судом аналогії закону чи права, за умови дотримання правил судочинства, встановленими процесуальним законодавством.

Звертаючи увагу на законодавчі межі суддівського розсуду то тут мова здебільшого йтиме про обмеження даної категорії. Прикладом цього є Закон № 270-VI від 15.04.2008 року про зміни до статті 68 Кримінального кодексу України. Даним актом законодавець обмежує рамки судового розсуду, визначаючи, що за вчинення готування до злочину строк або розмір покарання не може перевищувати половини максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, визначених статтею, за вчинення ж замаху на злочин строк або розмір покарання не може перевищувати двох третин максимального строку або розміру найбільш суворого виду покарання, передбаченого санкцією відповідної статті [9].

Крім того рамками судового розсуду є Постанови Пленуму ВСУ та Постанови Вищих спеціалізованих судів. Мається на увазі, що коли даними ланками судоустрою приймається рішення по конкретному питанню, то таке рішення у формі Постанови в даних сферах буде мати основне значення. Тобто зважаючи на Постанову, суддя не приймає рішення на власний розсуд, а діє по аналогії.

Якщо із законодавчо закріпленими вимогами все в принципі зрозуміло, і тут ці норми носять імперативний характер, то коли мова заходить про етичні та моральні норми, характер даних категорій наскільки загальний, що єдине, що розуміється точно, це їх кінцева мета – справедливість, безсторонність на незалежність судді та всього суддівського апарату загалом, і головне, беззаперечна справедливість прийнятого на даній

основі рішення. Дані ознаки є власне міжнародним стандартом в сфері судочинства і завдання українського правосуддя звернути особливу увагу на дані речі.

Тому, для вирішення і деталізації цих питань були прийняті законодавцями різних країн рішення про прийняття відповідних нормативно-правових актів, які будуть покликані регулювати саме етичну та моральну сферу суддівської поведінки.

Прикладам у даному питанні може бути Молдова, де конференцією суддів у 2000 році було прийнято спеціальний нормативно-правовий акт, який детально вказує на етичні якості, якими повинен володіти кожен суддя. Серед них конфіденційність, коректність, стриманість, розсудливість. Також суддя повинен бути офіційним, терплячим, вміти вислуховувати, карати тих хто демонструє зневагу до суду, не повинен обговорювати деталі справи із сторонами поза судовими процедурами, поважати права людини, відсутність дискримінації та ін. За порушення таких вимог законодавцем передбачається дисциплінарна відповідальність [5, с.12].

Також в Італії Національна асоціація суддів в 1994 році закріпила етичні та моральні вимоги, що ставляться до судді на законодавчому рівні. Згідно цього закону, в судді повинні бути присутні такі якості як гідність та коректність в особистому житті, відчуття громадського обов'язку здійснення суддівських обов'язків без особистої користі, уважність до відносин з громадянами, професійна свідомість. У відносинах із ЗМІ, уникання конфліктів політичних та фінансових інтересів, готовність до перевірки своєї безсторонності, тощо [5, с.74].

Нормативні акти, які регулюють етичну сторону професії судді також є в ряду інших країн. Серед них Естонія, Японія, Литва, Мальта, Словацька Республіка, Словенія. Також до таких країн можна віднести Кіпр,Чеську Республіку, Норвегію, Польщу, Румунію, Швецію та Великобританію.

Україна також належить до таких держав, що характеризує її з позитивної сторони, як демократичну високоцивілізовану державу. З урахуванням досвіду Канади, США та Росії, а також поправок і пропозицій українських суддів, з'їздом суддів у 1999 році було підготовлено проект спеціального нормативного акту, який хоча й носить дорадчий характер, важливість його неоспорювана. Прийнятий Кодекс професійної етики судді був 2002 р. Радою суддів. Згідно нього суддя повинен бути прикладом законослухняності, неухильно додержувати присяги й завжди поводитися так, щоб зміцнювати віру громадян у чесність, незалежність, неупередженість та справедливість суду [1]. Рішенням XI чергового з'їзду суддів України 22 лютого 2013 року було прийнято нову редакцію цього документу, яка визначила особливості морально-етичної поведінки судді в судовій та позасудовій діяльності [2].

Відмінністю України від іноземних держав в цьому плані є той факт, що вітчизняний Кодекс суддівської етики не передбачає можливості застосування дисциплінарної чи іншої відповідальності за порушення власних норм, на відміну від тієї ж Молдови чи інших держав. Тобто, незважаючи на можливість застосування санкцій щодо судді загалом, за порушення саме етичних норм законодавець відповідальності не передбачає.

Крім того, уваги заслуговує той факт, що в проекті нової редакції кодексу суддівської етики, передбачалося застосування норм цього документа державними органами, зокрема передбачалося створення Комісії з питань суддівської етики, висновки якої мали б затверджуватися рішеннями Ради судів України [6]. Проте прийнятий документ таких положень вже не містить та і взагалі суттєво відрізняється від Проекту.

Законодавець повинен вживати потрібних заходів для регулювання різносторонньої поведінки суддів, так як ніхто і ніщо інший цього робити не може. Суди здійснюють правосуддя самостійно. Судді при здійсненні правосуддя незалежні від будь-якого впливу, нікому не підзвітні і підкоряються лише закону. Органи та посадові особи державної влади, органи місцевого самоврядування, їх посадові особи, громадяни та їх об'єднання, а також юридичні особи зобов'язані поважати незалежність суддів і не посягати на неї [3, с. 32].

Природньою також є позиція законодавців щодо надання певної гнучкості суддям приймаючи рішення по справі. Формулювати закони складно, як і тлумачити їх, тому особам на яких покладається функція правосуддя надається можливість у певних прогалинах приймати рішення на основі власного розсуду не суперечачи законодавству. І таке право надається їм тільки беручи до уваги власну позитивну відповідальність. Позитивна відповідальність - сумлінне виконання своїх обов'язків перед громадянським суспільством, правовою державою, колективом людей та окремою особою [8]. Тобто, це власне і є той фактор який дозволяє діяти суддям на власний розсуд застосовуючи закон.

Отже, суддівський розсуд – це правозастосовна діяльність. Тільки таке ключове твердження повинно бути, для того, щоб говорити про суддівський розсуд з правової точки зору. Говорячи про розсуд судді, одразу ж потрібно усвідомлювати, що справа не вирішуватиметься за принципом «веління судді», а вмотивовано, відповідно до загальних норм і правил, і на основі беззаперечних високих моральних та етичних якостей судді.

Поведінка судді відіграє надзвичайно важливу роль, так як суддя в прямому значенні вирішує долю як спірних правовідносин, так і в принципі особи. Цим пояснюються вимоги які ставляться до кандидатів на посаду судді і ряд вимог різного характеру, включаючи якості, якими повинен володіти вже суддя.

Світова практика показує, що речі, які здавалося б не можливо проконтролювати і врегулювати, врегульовуються і більше того законодавчо закріплюються. Зараз мова йде про моральне і етичне підґрунтя суддівського розсуду. В ряду країн є спеціальні нормативні акти які врегульовують дані питання. Це прийняті відповідні закони чи кодифіковані акти, які є загальнообов'язковими і за порушення яких настає юридична відповідальність (Молдова, Великобританія, Польща тощо).

Крім цього, перед Україною як державою яка бажає розквіту і прагне досягти європейських стандартів постає необхідність у доопрацюванні власної законодавчої бази. Звичайно, не варто говорити про її відсутність стосовно вирішення даного питання як такої, але не зважаючи на визнання категорії суддівського розсуду на практиці, ця ж категорія не закріплена законодавцем.

Не зважаючи на різносторонність питання позитивності чи негативності суддівського розсуду, він обов'язково повинен бути закріплений. Правильно буде, або ж обмежити суддівський розсуд в абсолютних рамках, або ж прописати в законодавстві, чим унеможливити свавілля і питання про законність прийнятого на такій основі рішення.

Проте до поки не буде прийняте рішення про застосування чи заборону суддівського розсуду потрібно старатися перейняти від нього позитивні моменти для вітчизняної судової системи. Якщо суддівський розсуд буде базуватися на вихідних принципах верховенства права, аналогії закону та права, і обов'язково на загальних принципах справедливості, розумності, добросовісності, можна буде говорити про суддівський розсуд як допоміжну гарантію справедливого суспільства і демократичності держави.

Висновки. Таким чином, можна сформулювати наступні висновки:

1. Суддівський розсуд – це допоміжна категорія суддівського апарату. Маючи на законних підставах можливість вирішувати справу ширше, ніж те прописує закон, суддя на основі власного розсуду прийме справедливе рішення. В основі суддівського розсуду повинні стояти загальні принципи права, законності в суспільстві та власної позитивної відповідальності, що дасть право говорити про дану категорію як про правозастосовну діяльність.
2. Бажаючи щоб суддівський розсуд став допоміжною гарантією справедливого суспільства і демократичності держави не допустимим є не закріплення даної категорії в законодавстві, власне через що і виникають питання про справедливість прийнятого на такій основі рішення. Тому законодавцю пропонується визначити дану категорію. А саме: поняття суддівського розсуду, межі та особливості застосування в процесуальних галузях права.
3. Наступні дослідження з цього питання можуть стосуватися особливостей визначення суддівського розсуду в різних процесах, а також особливості дії даної категорії на підставі «Кодексу суддівської етики».

Список використаних джерел

1. Кодекс професійної етики судді / Судова влада. Офіційний веб-портал / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.court.gov.ua/969076/67885465345/.
2. Кодекс суддівської етики. Затверджений рішенням XI чергового з'їзду суддів України 22 лютого 2013 року / http://zib.com.ua/ua/print/14385-kodeks_suddivskoi_etiki_tekst.html.
3. Куйбіда Р. Механізми впливу на суддю: як їх зламати? / Р. Куйбіда // Вісник Всеукраїнської незалежної асоціації. – №2. – 2005. – С. 32-36.
4. Лагода О. Основні помилки у застосуванні дискреційних повноважень посадовими особами адміністративних органів / О. Лагода // Право України. Юридичний журнал. №3. – 2009. – С. 42
5. Міжнародні стандарти у сфері судочинства / [редакт. О. Старцев]. – К.: Істина, 2010. – 488 с.
6. Обговорено проект Кодексу суддівської етики / [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://court.gov.ua/21086
7. Основні принципи незалежності судових органів // Права людини і професійні стандарти для юристів. – Амстердам-Київ: Українсько-Американське бюро захисту прав людини, 1996. – С. 28-31.
8. Позитивна і ретроспективна юридична відповідальність: соціальне значення і співвідношення / [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.br.com.ua/referats/Theory_of_Law_and_State/106230.htm.
9. Про внесення змін до Кримінального та Кримінально-процесуального кодексів України щодо гуманізації кримінальної відповідальності: Закон України від 15.04.2008р. № 270-VI // Відомості Верховної Ради України. – 2008. – № 24. – Ст. 236
10. Советский энциклопедический словарь / [ред. Прохоров А. М.]. – / 4-е издание, исправленное и дополненное. – М.: «Советская энциклопедия», 1990. – 618 с.
11. Толковый словарь обществоведческих терминов. [ред. Н. Е. Яценко]. – М.,1999. – 710 с.

12. Щербак С. В. межі судового розсуду у цивільному процесі України / С. В. Щербак. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zavantag.com/docs/index-16870605.html.
13. Юридична енциклопедія [Текст]: довідк. вид. В 6 т. Т. 2. Д - Й [подано 1595 ст., карт та іл.] / НАН України, Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України, Вид-во «Укр. енцикл.» ім. М. П. Бажана; редкол.: Ю.С. Шемшученко (голова редкол.) [та ін.]. – К.: Укр. енцикл. ім. М. П. Бажана, 1999. – 744 с.

Острогляд А. В., Кицелюк В. И. Правовые и моральные основы судейского усмотрения как фактор позитивной ответственности судей

В статье содержится анализ категории судейского усмотрения, ее определения, международного и национального законодательного закрепления. Указываются проблемные аспекты правового регулирования этого института деятельности судьи. Представлены предложения теоретического и практического характера по совершенствованию использования судейского усмотрения.

Ключевые слова: *судейское усмотрение, правоприменительная деятельность, позитивная ответственность, право, мораль, этика, демократичность, справедливость.*

Ostroglyad A. V., Kitselyuk V. I. The legal and moral foundations of judicial discretion as a factor of positive responsibility of judges

The article contains the analysis of judicial discretion as a category, its definition, international and national legislative support. Problematic aspects of legal regulation of institution of judges activities are identified. Theoretical and practical suggestions on improvement of the use of judicial discretion are provided.

Key words: *judicial discretion, enforcement activities, positive responsibility, law, morality, ethics, democracy, justice.*

УДК 343.85

Максимів Людмила Василівна,
здобувач кафедри кримінального процесу та криміналістики Львівського державного університету внутрішніх справ, викладач кафедри кримінально-правових дисциплін та ОРД ЛьвДУВС

ДЕЯКІ АСПЕКТИ ВИДАЧІ ОСІБ, ЯКІ ВЧИНИЛИ КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВОПОРУШЕННЯ (ЕКСТРАДИЦІЇ) ЗА КРИМІНАЛЬНИМ ПРОЦЕСУАЛЬНИМ КОДЕКСОМ УКРАЇНИ 2012 РОКУ

У статті проаналізовано деякі проблемні питання щодо визначення поняття видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції) та процедури її здійснення за Кримінальним процесуальним кодексом України 2012 року. Зроблено акцент на позитивних та негативних моментах здійснення видачі осіб (екстрадиції) відповідно до чинного КПК.

Ключові слова: *екстрадиція, видача осіб, передача осіб, міжнародне співробітництво, надання правової допомоги, міжнародна правова допомога, інститут екстрадиції.*

Постановка проблеми. На даному етапі розвитку нашої держави, яка останнім часом активізує свої дії на шляху до інтеграції у світове співтовариство, актуальним є питання приведення національної правової системи у відповідність із виробленими міжнародною спільнотою правовими стандартами (у тому числі і у сфері надання правової допомоги у формі екстрадиції).

У зв'язку із вступом 20 листопада 2012 року в законну силу Кримінального процесуального кодексу України (далі – КПК України 2012 року) виникає необхідність у дослідженні основних особливостей здійснення видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції). Відсутність наукових напрацювань та практичного досвіду застосування норм КПК України 2012 року під час здійснення екстрадиції вимагає більш детального та поглибленого аналізу чинного законодавства з метою виявлення наявних прогалин і колізій та вироблення науково-обґрунтованих шляхів їх усунення. З метою недопущення невиправданого затягування процедури екстрадиції і можливості уникнення кримінальної відповідальності осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, необхідно детально з'ясувати проблеми, які виникають під час здійснення видачі осіб.

На наш погляд, виявлення та усунення колізій, які стосуються здійснення екстрадиції, сприятиме усуненню низки проблем під час її практичної реалізації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемі визначення поняття «видача особи (екстрадиція)» та процедури її здійснення присвячені низка наукових праць з кримінального права, кримінального процесу та міжнародного права, зокрема, таких вчених, як О. І. Бастрикіна, С. С. Бєляєва, М. І. Блум, О. І. Бойцова, Р. М. Валеєва, Ю. Г. Васільєва, О. І. Виноградова, С. М. Вихрист, В. М. Волженкіна, Л. Н. Галенська,

В. М. Гребенюк, Н. А. Дрьоміна, С. Ф. Кравчук, М. І. Костенко, І. І. Лукашук, Є. Г. Ляхов, А. В. Наумов, І. Г. Павлова, Н. П. Свистуленко, В. М. Тертишник, М. Д. Шаргородський, В. П. Шупілов та інших, що є підтвердженням важливості вказаної теми. Однак, у зв'язку з прийняттям КПК України 2012 року ряд питань, що стосуються здійснення процедури екстрадиції, містить низку дискусійних аспектів, на які нами буде акцентовано увагу у даній статті.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження окремих аспектів видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції) за КПК України 2012 року, виявлення проблем, які виникають під час її здійснення та вироблення шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи КПК 2012 року, в числі позитивних моментів слід відзначити виділення окремого розділу IX «Міжнародне співробітництво під час кримінального провадження», яким регулюються питання міжнародної правової допомоги при проведенні процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення (екстрадиції), кримінального провадження у порядку перейняття, визнання та виконання вироків судів іноземних держав та передачі засуджених осіб [5]. Кримінально-процесуальним кодексом України 1960 року (далі – КПК України 1960 року) нормативно було врегульовано лише один із видів міжнародного співробітництва – видачу осіб (екстрадицію) [6], про що також свого часу зазначав І.А. Тітко [10].

Відповідно до ст. 542 КПК України 2012 року міжнародне співробітництво – це діяльність уповноважених органів під час кримінального провадження, що полягає у вжитті необхідних заходів з метою надання міжнародної правової допомоги шляхом вручення документів, виконання окремих процесуальних дій, видачі осіб, які вчинили кримінальне правопорушення, тимчасової передачі осіб, перейняття кримінального переслідування, передачі засуджених осіб та виконання вироків [5].

Важливою формою міжнародної взаємодії між державами по боротьбі зі злочинністю є співробітництво в сфері судочинства по кримінальних правопорушеннях різних видів. Така форма співпраці має назву міжнародної правової допомоги. Міжнародна правова допомога – це проведення компетентними органами однієї держави процесуальних дій, виконання яких необхідне для досудового розслідування, судового розгляду або для виконання вироку, ухваленого судом іншої держави або міжнародною судовою установою [5].

Великий тлумачний словник сучасної української мови пояснює значення «екстрадиції» як видачу іншій державі особи, що порушила закони цієї держави, вчинивши злочин [2, с. 258].

У юридичній енциклопедії подається визначення поняття «видача злочинців, екстрадиція» – передача злочинців державою, на території якої вони перебувають, іншій державі (на її вимогу) для притягнення їх до кримінальної відповідальності або для приведення у виконання обвинувального судового вироку, який набув чинності. Вимогу про видачу злочинців може пред'явити держава, громадянином якої є злочинець, або на території якої вчинено злочин, або якій завдано шкоду злочином [11, с. 377-378].

Словник термінів тлумачить поняття «видача злочинців (екстрадиція)» як видачу однією державою іншій свого громадянина, іноземного громадянина або особи без громадянства [8, с. 82].

У ст. 541 КПК України 2012 року наведено визначення терміну «видача особи (екстрадиція)» – видача особи державі, компетентними органами якої ця особа

розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку [5].

На основі аналізу вищевказаних дефініцій вважаємо, що видача особи (екстрадиція) – це заснована на принципах і нормах міжнародного та національного права процесуальна діяльність, пов'язана із наданням державами правової взаємодопомоги, що полягає у передачі особи державі, на території якої було вчинено кримінальне правопорушення, або державі, громадянином якої є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення чи державі, котра найбільше потерпіла від злочинного діяння, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку.

Законом України №2286-VI від 21.05.2010 року «Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо видачі особи (екстрадиції)», яким було доповнено КПК України 1960 року розділом 9 «Видача особи (екстрадиція)», передбачалося, що екстрадиція включає офіційний запит про видачу особи, її встановлення на території однієї держави, перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі, а також прийняття рішення за запитом та фактичну передачу такої особи іншій державі, компетентні органи якої звернулися із запитом про видачу [9].

У КПК України 2012 року передбачено саму процедуру здійснення видачі особи (екстрадицію), яка включає такі стадії:

1) офіційне звернення про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати, та видачу такої особи;
2) перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі;
3) прийняття рішення за запитом;
4) фактичну передачу такої особи під юрисдикцію запитуючої держави [5].

Також до процедури екстрадиції входять наступні процесуальні дії:

- затримання особи, яка вчинила злочини за межами України (ст. 582 КПК України 2012 року);
- тимчасовий арешт (ст. 583 КПК України 2012 року);
- екстрадиційний арешт (ст. 584 КПК України 2012 року);
- екстрадиційна перевірка (ст. 587 КПК України 2012 року) [5].

На нашу думку, недоцільно ставити на один щабель офіційне звернення про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати, та видачу такої особи. Адже видача особи – це процесуальна діяльність, яка охоплює собою офіційне звернення про встановлення місця перебування на території запитуваної держави особи, яку необхідно видати; перевірку обставин, що можуть перешкоджати видачі; прийняття рішення за запитом; фактичну передачу такої особи під юрисдикцію запитуючої держави.

КПК України 2012 року (на відміну від КПК України 1960 року) містить роз'яснення термінів запитуючої та запитуваної сторони. Запитуюча сторона – держава, компетентний орган якої звертається із запитом, або міжнародна судова установа; запитувана сторона – держава, до компетентного органу якої направляється запит [5].

Ще одним суттєвим моментом, на якому слід закцентувати увагу, – це відсутність законодавчого регулювання процесуального статусу осіб, які підлягають екстрадиції. При формуванні поняття «екстрадиція» законодавець взагалі уникає питання визначення правового статусу особи, інтерпретуючи екстрадицію у якості видачі особи державі, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку [5].

Відповідно до ст. 2 Європейської конвенції про передачу засуджених осіб 1983 року, особу, засуджену на території однієї держави, може бути передано на територію іншої держави для відбування призначеного їй покарання. Виходячи зі змісту вказаної норми, можемо дійти висновку про те, що передається особа, засуджена за вчинення злочину, відносно вказаної особи ухвалено вирок і рішення за даним вироком є остаточним. Тобто в такому разі особа, засуджена за вчинення злочину, передається для відбуття покарання в державу виконання вироку [4].

Європейська конвенція про видачу правопорушників 1957 року теж не дає чіткого визначення про процесуальний статус особи, яка підлягає екстрадиції. Ст. 1 даної конвенції вказує на те, що договірні держави зобов'язуються видавати одна одній всіх осіб, які переслідуються компетентними органами запитуючої держави за вчинення правопорушення або які розшукуються зазначеними органами з метою виконання вироку або постанови про взяття під варту (в деяких перекладах конвенції вказується не постанова про взяття під варту, а рішення про затримання) [3].

Виходячи зі змісту ст. 574 КПК України, видачі підлягають наступні категорії осіб:

1. підозрювані, обвинувачені на стадії досудового розслідування;
2. підсудні, засуджені на стадії судового розгляду або виконання вироку [5].

Зі змісту вказаної статті випливає, що обвинувачений є стороною кримінального провадження на стадії досудового розслідування. А це, у свою чергу суперечить положенню ст. 42 КПК України 2012 року, де чітко вказано, що обвинуваченим є особа, обвинувальний акт щодо якої переданий до суду [5]. Зі змісту вказаної статті випливає, що обвинувачений з'являється тільки під час судового провадження (на стадії досудового розслідування зазначений учасник відсутній).

З метою усунення колізій вказаних норм, на нашу думку, ч. 2 ст. 574 КПК України 2012 року доцільно викласти в такій редакції: «Генеральна прокуратура України є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підозрюваних, обвинувачених у кримінальних провадженнях під час досудового розслідування або судового провадження».

Позитивним моментом КПК України 2012 року, на наш погляд, можна вважати передбачення спрощеного порядку видачі осіб з України. Свого часу В.С. Березняк зазначав, що суттєвою проблемою при екстрадиції осіб, які обвинувачуються у вчиненні злочину, була достатньо обтяжлива та складна процедура їх екстрадиції. На основі аналізу і дослідження позитивного європейського досвіду ним було обґрунтовано позиції щодо запровадження в КПК України 1960 року спрощеної процедури екстрадиції [1].

Ю. Петренко свого часу вказував, що відсутність спрощеного порядку в КПК значно затягувало вирішення питання та бюрократизувало процедуру екстрадиції [7].

Особі, щодо якої надійшов запит про її видачу, повідомляється про право звертатися з проханням про застосування спрощеного порядку видачі і роз'яснюється порядок надання відповідної заяви. Спрощений порядок видачі з України особи може бути застосований лише за наявності письмової заяви такої особи про її згоду на видачу, оформленої у присутності захисника та затвердженої слідчим суддею. У разі одержання відповідної заяви видача можлива без проведення в повному обсязі перевірки наявності можливих перешкод для видачі. Прокурор звертається до слідчого судді з клопотанням про затвердження згоди особи на видачу. Слідчий суддя розглядає клопотання за участю особи, що підлягає видачі, її захисника та прокурора. Слідчий суддя зобов'язаний переконатися, що особа, яка підлягає видачі, добровільно погоджується на свою видачу і усвідомлює всі наслідки цієї видачі, після чого постановляє ухвалу про затвердження

згоди особи на її спрощену видачу або про відмову в цьому. У разі отримання заяви про згоду особи на видачу запитуючій стороні та її затвердження ухвалою слідчого судді прокурор передає заяву на розгляд центральному органу України, який протягом трьох днів розглядає її та приймає рішення про можливість застосування спрощеного порядку видачі. Якщо особа, щодо якої надійшов запит про видачу, не погоджується на свою видачу, застосовується звичайний порядок розгляду запиту про видачу. Після затвердження слідчим суддею згоди особи на застосування спрощеного порядку видачі така згода не може бути відкликана [5].

Висновки. Виходячи з аналізу норм КПК України 2012 року, нами зроблено висновок про те, що видача осіб (екстрадиція) – це заснована на принципах і нормах міжнародного та національного права процесуальна діяльність, пов'язана із наданням державами правової взаємодопомоги, яка полягає у передачі особи державі, на території якої було вчинено кримінальне правопорушення, або державі, громадянином якої є особа, яка вчинила кримінальне правопорушення чи державі, котра найбільше потерпіла від злочинного діяння, компетентними органами якої ця особа розшукується для притягнення до кримінальної відповідальності або виконання вироку.

Крім того, з метою усунення колізій норм ст.ст. 42 та 574 КПК України 2012 року, ч. 2 ст. 574 КПК України 2012 року нами запропоновано викласти в такій редакції: «Генеральна прокуратура України є центральним органом України щодо видачі (екстрадиції) підозрюваних, обвинувачених у кримінальних провадженнях під час досудового розслідування та судового провадження».

Список використаних джерел

1. Березняк В. С. Екстрадиція як інститут кримінально-процесуального права України [Електронний ресурс]: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.09 / В. С. Березняк ; Дніпропетр. держ. ун-т внутр. справ. – Д., 2009. – 20 с. – укр. [Електронний ресур]. – Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/ard/2009/09bvsppu.zip.
2. Великий тлумачний словник сучасної української мови [Текст] / [уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел]. – К.: Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. – 1440 с.
3. Європейська конвенція про видачу правопорушників від 13.12.1957 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.nau.ua›doc/?code=995_033.
4. Європейська конвенція про передачу засуджених осіб від 21.03.1983 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_025.
5. Кримінальний процесуальний кодекс України від 13.04.2012 року. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/4651%D0%B0-17.
6. Кримінально-процесуальний кодекс України: чинне законодавство зі змінами та допов. станом на 15 лют. 2011 р.: (офіц. текст). – К.: Паливода А.В., 2011. – 248 с.
7. Петренко Ю. Інститут екстрадиції в новому КПК не узгоджується з міжнародними зобов'язаннями / Ю. Петренко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: zib.com.ua›ЗіБ›…_za_novim_kpk_ne.
8. Правознавство: словник термінів [Текст] / під ред. В. Г. Гончаренка. – К. : Юрисконсульт, КНТ, 2007. – 636 с.
9. Про внесення змін до Кримінально-процесуального кодексу України щодо видачі особи (екстрадиції): закон України від 21.05.2010 № 2286-VIВерховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi.
10. Тітко І. А. Регламентація екстрадиції за Кримінально-процесуальним кодексом

України : окремі аспекти / І. А. Тітко. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vapnu/2010_4/22Titko.pdf.
11. Юридична енциклопедія: в 6 т. [Текст] / редкол.: Ю. С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т.1: А – Г. – 1998. – 672 с.

Максымив Л. В. Некоторые аспекты выдачи лиц, совершивших уголовные правонарушения (экстрадиции) по Уголовному процессуальному кодексу Украины 2012 года

В статье проанализированы некоторые проблемные вопросы определения понятия выдачи лиц, совершивших уголовное правонарушение (экстрадиции) и процедуры ее осуществления по Уголовному процессуальному кодексу Украины 2012 года. Сделан акцент на положительных и отрицательных моментах осуществления выдачи лиц (экстрадиции) в соответствии с действующим УПК.

Ключевые слова: *экстрадиция, выдача лиц, передача лиц, международное сотрудничество, предоставления правовой помощи, международная правовая помощь, институт экстрадиции.*

Maksymiv L. V. Some aspects of issuance persons, which have committed criminal offenses (extradition) under the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012

The author of the article analyses some issues concerning the definition of extradition of persons, which have committed criminal offenses (extradition) and the procedures for its implementation, under the Criminal Procedure Code of Ukraine in 2012. The emphasis on the positive and negative moment of issuing entities (extradition) in accordance with current handhelds.

Key words: *extradition, delivery of person, transmission of person, international cooperation, grant of legal aid, international-legal help, institute of extradition.*

УДК 343.627:347

Біяк Олена Олександрівна,
здобувач кафедри адміністративного права та процесу, фінансового та інформаційного права Львівського університету бізнесу та права

ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОДІЇ ДІЛЬНИЧНИХ ІНСПЕКТОРІВ МІЛІЦІЇ З ІНШИМИ СУБ'ЄКТАМИ ПРОТИДІЇ НАСИЛЬСТВУ В СІМ'Ї

У статті досліджується проблема взаємодії дільничних інспекторів міліції з іншими суб'єктами протидії насильству в сім'ї. Обумовлюється потреба у впровадженні до українського законодавства нормативно-правових актів, які б чітко окреслювали шляхи та механізм взаємодії правоохоронних органів з державними, соціальними та громадськими суб'єктами у сфері протидії насильству в сім'ї.

Ключові слова: *насильство в сім'ї, механізм взаємодії, дільничний інспектор міліції, суб'єкт протидії, громадські організації, кризовий центр.*

Постановка проблеми. На виконання Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» від 15.11.2001 року [9] та з метою забезпечення прав людини, протидії всім формам насильства, профілактики правопорушень, безпосередньо пов'язаних з насильницьким вирішенням сімейних конфліктів, МВС України вживається система заходів щодо покращення взаємодії дільничних інспекторів міліції з іншими суб'єктами протидії сімейному насильству. Так, за даними офіційної статистики МВС тільки за 11 місяців 2012 року на профілактичний облік в органах внутрішніх справ було поставлено 82962 особи; винесено офіційних попереджень про недопустимість вчинення насильства в сім'ї 88183 особам; винесено захисних приписів 4278 правопорушникам; складено 101076 адміністративних протоколів про вчинення насильства в сім'ї [10].

Проте, незважаючи на вжиття спеціальних заходів впливу до сімейних агресорів, прояви сімейного насильства зазвичай призводять до кримінальних правопорушень. Протягом 2012 року лише у Львівській області було скоєно 47 кримінальних правопорушень, пов'язаних з вчиненням сімейного насильства, серед яких 34 вбивства [11].

Сьогодні адміністративно-правовий механізм взаємодії органів внутрішніх справ з іншими суб'єктами протидії насильству в сім'ї регламентується низкою нормативно-правових актів. На законодавчому рівні систему суб'єктів протидії та їх правовий статус визначено Законом України від 15.11.2001 року «Про попередження насильства в сім'ї» (далі – Закон). На урядовому та відомчому рівнях організаційно-правовий механізм взаємодії суб'єктів у сфері протидії насильству в сім'ї регламентовано Постановою Кабінету Міністрів України «Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу» від 06.04.2003 № 616 [7]; наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, Міністерства охорони здоров'я України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, Міністерства внутрішніх

справ України та Державного департаменту України з питань виконання покарань «Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах» від 14.06.2006 №1983/388/452/221/556/596/106 [6]; наказом Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, Міністерства внутрішніх справ України, Міністерства освіти і науки України, Міністерства охорони здоров'я України «Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення» від 16.01.2004 № 5/34/24/11 [8]; наказом Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та Міністерства внутрішніх справ України «Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї» від 07.09.2009 № 3131/386 [4]. Проте здебільшого їх норми мають скоріше рекомендаційний, ніж регулятивний характер, а тому майже не реалізуються в практичній діяльності вказаних суб'єктів, чим обумовлюється актуальність обраної нами теми дослідження та її практичне значення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Пошуку ефективних механізмів протидії насильству в сім'ї присвячені низка наукових праць з соціології, психології, педагогіки, кримінології, кримінального та адміністративного права, зокрема, наукові публікації О.М. Бандурки, Ю.П. Битяка, А.О. Галая, І.П. Голосніченка, І.В. Дроздової, В.М. Кампо, О.В. Ковальової, В.К. Колпакова, Д.О. Коломойця, А.Т. Комзюка, О.В. Негодченка, Д.Г. Заброди, В.І. Олефіра, Ю.О. Павленка, О.М. Руднєвої, І.Б. Трохима, О.В. Тюріної, В.Г. Фатхутдінова, Л.О. Фещенко, Г.В. Федькович, М.С. Чумало та ін., що є підтвердженням багатоаспектності та глобальності даної проблеми.

Однак, дослідження науковців в основному носять більше теоретично-рекомендаційний характер та не відображають шляхи вирішення щоденних проблем, що виникатимуть внаслідок неефективності чинного механізму взаємодії суб'єктів протидії насильству в сім'ї.

Постановка завдання. Метою статті є дослідження проблем взаємодії дільничних інспекторів міліції з іншими суб'єктами попередження насильства у сім'ї, розробка рекомендацій по удосконаленню адміністративно-правової регламентації механізму взаємодії дільничних інспекторів міліції з органами виконавчої влади, опіки та піклування, місцевого самоврядування, підприємствами, установами, організаціями усіх форм власності, об'єднаннями громадян, спеціалізованими установами для осіб, які вчинили насильство в сім'ї та жертв такого насильства.

Виклад основного матеріалу дослідження. Подолання та профілактика насильства в сім'ї є необхідною складовою частиною загальної профілактики злочинності, проте за відсутності врегульованого злагодженого правового механізму взаємодії усіх суб'єктів, які здійснюють протидію вчинення насильства в сім'ї, глобальна соціальна проблема вчинення сімейного насильства і надалі буде набирати обертів.

Структурними одиницями правового механізму протидії насильства в сім'ї є визначені статтею 3 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» органи та установи, на які покладається здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї, а саме: 1) спеціально уповноважений орган виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї; 2) відповідні підрозділи органів внутрішніх справ (тобто підрозділи дільничних інспекторів міліції та кримінальної міліції в справах дітей); 3) органи опіки та піклування; 4) спеціалізовані установи для осіб, які вчинили насильство в сім'ї та жертв

такого насильства [9]. При цьому, статусу спеціалізованих установ, відповідно до Закону, набули центри медико-соціальної реабілітації жертв сімейного насильства та кризові центри для членів сімей, де вчинено насильство в сім'ї або існує реальна загроза його вчинення. Важливим є те, що Законом передбачено можливість як інших органів виконавчої влади, місцевого самоврядування, так і підприємств, установ, організацій усіх форм власності, об'єднань громадян (громадських формувань з охорони громадського порядку, громадських організацій, міжнародних гуманітарних центрів, міжнародних жіночих, правозахисних центрів, благодійних фондів, центрів реабілітаційних програм для жертв сімейного насильства) та окремих громадян у сфері, сприяння основним суб'єктам здійснювати заходи з попередження насильства в сім'ї.

Розглянемо, які форми взаємодії дільничного інспектора міліції з суб'єктами протидії насильству регламентуються чинним законодавством. Відповідно до Закону України «Про попередження насильства в сім'ї» , Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України, затвердженого наказом МВС України від 11.11.2010 № 550 [5], дільничні інспектори міліції взаємодіють зі *спеціально уповноваженим органом виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї* – у напрямку координування діяльності в питаннях попередження насильства в сім'ї; організації і проведення просвітницької та роз'яснювальної роботи серед членів сім'ї, де виникає реальна загроза вчинення насильства в сім'ї або де було вчинено насильство в сім'ї , про права, заходи і послуги, якими вони можуть скористатися; з *кризовими центрами* в напрямку скерування на проходження корекційної програми осіб, які вчиняють насильство в сім'ї; повідомлення про виявлені факти реальної загрози застосування насильства в сім'ї або про факти вчинення такого насильства; з *центрами медико-соціальної реабілітації жертв насильства в сім'ї* – щодо надання інформації відносно вчинення насильства в сім'ї, або про реальну загрозу його вчинення.

Таким чином, вітчизняним законодавством передбачено обмаль форм взаємодії дільничного інспектора міліції з іншими суб'єктами, змістом яких є обмін інформації та скерування правопорушника до кризових центрів для проходження корекційної програми.

Реальним прикладом неефективності зазначеного механізму взаємодії ДІМ із суб'єктами протидії насильству в сім'ї є майже нереалізована в правоохоронній практиці важлива законодавча норма щодо притягнення до адміністративної відповідальності за непроходження корекційної програми по статті 173-2 Кодексу України про адміністративні правопорушення [2]. Проблема полягає в тому, що кризові центри, які мають створюватись спеціально уповноваженими органами виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї у багатьох регіонах не діють (або не утворені) загалом. Відповідно до цього, норми, що регламентують порядок направлення осіб, які вчиняють насильство в сім'ї, на проходження корекційної програми, не мають практичної реалізації.

Крім того, співпраця з органами опіки та піклування щодо попередження насильства в сім'ї обмежується лише взаємозвіркою з службою дільничних інспекторів міліції відносно сімей, де вчиняється насильство або існує реальна загроза його вчинення при наявності неповнолітніх дітей. Необхідно зауважити й те, що навіть співпраця між службою дільничних інспекторів міліції та службою кримінальної міліції в справах дітей потребує удосконалення: проведення спільних заходів, рейдів вказаних підрозділів зазвичай мають формальний характер і не реалізовуються більше на папері.

Низьким залишатиметься також рівень взаємодії дільничних інспекторів міліції з громадськими організаціями та представниками соціальних служб. Про наявну проблему наголошували науковці О.Д. Коломоєць та С.Д. Коломоєць, підтверджуючи негативні

висновки результатами соціологічного дослідження про стан надходження від зазначених суб'єктів до органів внутрішніх справ інформації про вчинення насильства в сім'ї у числових вимірах відповідно 1,4 % та 0 % [3, с. 21]. Даний факт свідчить не тільки про нереалізовану на практиці норму ст. 8 Закону України «Про попередження насильства в сім'ї», яка зобов'язує усіх без винятку суб'єктів протидії насильству повідомляти працівників служби дільничних інспекторів міліції (кримінальної міліції в справах дітей) про виявлені факти реальної загрози застосування насильства в сім'ї або про факти вчинення такого насильства. Йдеться також про низький рівень довіри жертв насильства в сім'ї до таких громадських організацій з причини відсутності інформації про діяльність та призначення таких організацій, результати їх діяльності. А це, в свою чергу, призводить до того, що членами сім'ї не сприймається інформація дільничного інспектора міліції про можливість звернення за допомогою до установ та громадських організацій у кожному випадку втручання в сімейний конфлікт.

Таким чином, не працює на практиці і визначена Законом така форма взаємодії, як направлення дільничним інспектором міліції жертв насильства в сім'ї до спеціалізованих установ для жертв такого насильства.

Необхідно наголосити також і на тому, що не використовується така форма залучення громадськості до протидії домашньому насильству, як волонтерство. Саме волонтери, на думку науковців, «приймали б активну участь у проведенні профілактичних заходів, сприяли б інформованості населення про заходи протидії сімейному насильству, здійснювали б підтримку сімей та осіб, які опинились в складних життєвих ситуаціях, внаслідок вчинення над ними насильства в сім'ї, пропагували б розвиток сімейних форм виховання у неблагополучних сім'ях та дітей, позбавлених батьківського піклування та розвитку волонтерського руху загалом [1, с. 259].

Достатня кількість відомчих нормативних актів свідчить про недосконалість законодавчої бази, яка власне регулює порядок такої взаємодії. Обов'язки та повноваження щодо попередження та протидії насильству в сім'ї мають містити взаємні права, обов'язки, а також відповідальність усіх суб'єктів за їх невиконання. Законодавча база вимагає оновлення та внесення змін і доповнень саме в частині, де передбачається проведення спільних профілактичних заходів з попередження насильства, з метою переведення взаємодії суб'єктів протидії насильству в сім'ї з рівня листування у площину практичної діяльності, результатом якої має бути надання реальної допомоги жертвам такого насильства.

Таким чином, з метою удосконалення співпраці дільничних інспекторів міліції з іншими суб'єктами протидії насильству в сім'ї, на нормативно-правовому рівні мають бути регламентовані наступні напрямки їх взаємодії: 1) здійснення щомісячного обміну інформацією між всіма суб'єктами протидії насильству в сім'ї щодо виявлених сімей, які опинилися у складних життєвих обставинах і не в змозі подолати їх самостійно, «у зв'язку з інвалідністю батьків або дітей, вимушеною міграцією, наркотичною або алкогольною залежністю одного з членів сім'ї, його перебуванням у місцях позбавлення волі, ВІЛ-інфекцією, насильством у сім'ї, безпритульністю, сирітством, зневажливим ставленням і негативними стосунками в сім'ї; неповнолітні одинокі матері (батьки), яким потрібна підтримка» [6]; 2) участь у щоквартальних координаційних нарадах суб'єктів протидії насильству в сім'ї, внесення пропозицій щодо активізації їх діяльності уданому напрямку, взяття окремих сімей під соціальний супровід при наявності такої потреби; 3) участь у проведенні спільних рейдів по вивченню умов проживання та наявності насильницьких проявів в сім'ях, які опинилися у складних життєвих обставинах; 4) налагодження

співпраці з вчителями, соціальними педагогами та шкільними психологами навчальних закладах на території з метою спільного проведення профілактичних заходів, роз'яснювальної роботи, а також своєчасного виявлення сімей, в яких вчиняється насильство або є реальна загроза його вчинення.

Висновки. Узагальнюючи результати дослідження, слід зазначити, що сьогодні в державі існує потреба у впровадженні до законодавства нормативно-правових актів, які б чітко окреслювали шляхи та механізм взаємодії правоохоронних органів з державними та недержавними громадськими організаціями, органами виконавчої влади, місцевого самоврядування у сфері протидії насильству в сім'ї.

З метою налагодження взаємодії громадських організацій, об'єднань громадян та спеціалізованих установ у сфері протидії насильству в сім'ї, було б доцільно, на нашу думку, з метою забезпечення в Україні реалізації державної політики протидії насильству в сім'ї, на законодавчому рівні, зобов'язати спеціально уповноважені органи виконавчої влади з питань попередження насильства в сім'ї створювати кризові центри у кожному регіоні. Також законодавчими та відповідними відомчими нормами має бути врегульований механізм співпраці громадських організацій з органами внутрішніх справ в частині обміну інформацією відносно «проблемних» сімей, де вчиняється насильство, залученням громадських організацій до спільних рейдів по перевірці за місцем проживання проблемних сімей.

Організаційно-правовий механізм взаємодії суб'єктів протидії насильству в сім'ї має бути механізмом перенаправлення жертв насильства або осіб, стосовно яких існує реальна загроза його вчинення, який передбачатиме негайне спрямування усіх, хто потребує правової, соціальної, психологічної, медичної допомоги до державних органів, соціальних служб, спеціалізованих установ та громадських організацій з метою забезпечення негайного та ефективного надання таким особам того виду допомоги, що потребується.

Список використаних джерел

1. Буркал Л. І. Здійснення соціально-профілактичної роботи мережею центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді Донецької області [Текст] / Л. І. Буркал // Боротьба з правопорушеннями у молодіжному середовищі : вітчизняний та міжнародний досвід. Матеріали міжнародної науково-практичної конференції (м. Донецьк, 02.06.2010 р.). – ДЮІ ЛДУВС, 2010. – С. 257-259.
2. Кодекс України про адміністративні правопорушення: Закон України від 07.12.1984 № 8073-X / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/80732-10.
3. Коломоєць О. Д. Проблемні аспекти провадження у справах про вчинення насильства в сім'ї [Текст] / О. Д. Коломоєць, С. Д. Коломоєць // Актуальні проблеми нормативно-правового забезпечення діяльності та професійної підготовки працівників правоохоронних органів. (м. Ів.-Франківськ, 15-16.04.2011 р.). – Ч. ІІ. – Ів.-Франківськ: «Тіповіт», 2011. – С. 20-23.
4. Про затвердження Інструкції щодо порядку взаємодії управлінь (відділів) у справах сім'ї, молоді та спорту, служб у справах дітей, центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді та відповідних підрозділів органів внутрішніх справ з питань здійснення заходів з попередження насильства в сім'ї: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту та МВС України від 07.09.2009 № 3131/386.

[Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0917-09.
5. Про затвердження Положення про службу дільничних інспекторів міліції в системі Міністерства внутрішніх справ України: наказ МВС України від 11.11.2010 № 550 / Міністерство внутрішніх справ України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //zakon1.rada.gov.ua/laws/show/z1219-10.
6. Про затвердження Порядку взаємодії суб'єктів соціальної роботи із сім'ями, які опинилися у складних життєвих обставинах: наказ Міністерства України у справах сім'ї, молоді та спорту, МОЗ України, МОН України, Міністерства праці та соціальної політики України, Міністерства транспорту та зв'язку України, МВС України та Державного департаменту України з питань виконання покарань від 14.06.2006 № 1983/388/452/221/556/596/106. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua /laws/show/z0824-06.
7. Про затвердження Порядку розгляду заяв та повідомлень про вчинення насильства в сім'ї або реальну його загрозу обставинах: Постанова Кабінету Міністрів України від 26.04.2003 № 616 / Кабінет Міністрів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/616-2003-п.
8. Про затвердження Порядку розгляду звернень та повідомлень з приводу жорстокого поводження з дітьми або реальної загрози його вчинення: наказ Державного комітету України у справах сім'ї та молоді, МВС України, МОН України, МОЗ України від 16.01.2004 № 5/34/24/11. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0099-04.
9. Про попередження насильства в сім'ї: Закон України від 15.11.2001 № 2789-III / Верховна Рада України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg =2789-14.
10. Стан та структура злочинності в Україні станом на 20 листопада 2012 року: Офіційний веб-сайт МВС України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //www.mvs.gov.ua/mvs/control/main/uk/ doccatalog/ list?currDir=67108.
11. Статистичний звіт за 2012 рік ГУМВС України у Львівській області: Офіційний сайт ГУМВС України у Львівській області. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://milicialviv.gov.ua.

Бияк О. О. Проблемы взаимодействия участковых инспекторов милиции с другими субъектами противодействия насилию в семье

В статье исследуется проблема взаимодействия участковых инспекторов милиции с другими субъектами противодействия насилию в семье. Обуславливается потребность в использовании в украинском законодательстве нормативно-правовых актов, которые бы четко определяли методы и механизм взаимодействия правоохранительных органов с государственными, социальными и общественными субъектами в сфере противодействия насилию в семье.

Ключевые слова: *насилие в семье, механизм взаимодействия, участковый инспектор милиции, субъект противодействия, общественные организации, кризисный центр.*

Bijak O. O. The problem of interaction police inspectors with other subjects the violence in the family

In this article the problem of cooperation of district inspectors of militia with other subjects of warning of violence in family is investigated. A necessity is stipulated for introduction in the Ukrainian legislation of normatively-legal acts, that clearly would determine kinds and mechanism of cooperation of law enforcement authorities with state, social and public organizations of suppression of domestic violence.

Key words: *violence in the family, mechanism of counteraction, local policeman, subject of warning, public organizations, crisis center.*

ЕКОНОМІКА

УДК 631.11.

Щурик Михайло Васильович,
доктор економічних наук, професор,
проректор Івано-Франківського університету
права імені Короля Данила Галицького

ОХОРОНА ТА ЗАХИСТ ЛІСОВИХ ЗЕМЕЛЬ ЯК НАЙВАЖЛИВІШІ КОМПОНЕНТИ ВІДТВОРЮВАЛЬНОГО ПРОЦЕСУ

Досліджується стан лісових земель Карпатського макрорегіону. Пропонується зосередити лісові землі у державній власності. Обґрунтована потреба більш чіткого визначення цільового використання лісогосподарських земель. Аналізується нинішній механізм забезпечення охорони та збереження земель лісогосподарського призначення. Визначено перелік заходів, спрямованих на охорону та захист земель лісового сектора економіки.

Ключові слова: *охорона, захист, відтворювальний процес, землі лісогосподарського призначення.*

Постановка проблеми. Теоретичні, методичні та практичні засади організації охорони та збереження лісових земель, які застосовуються нині в лісовому секторі економіки не сприяють раціональній організації їх використання. Нині в Україні немає чітко виробленої тактики й стратегії, які б забезпечували належне використання, збереження, покращення та охорону земель лісогосподарського призначення. Означене значною мірою стосується Карпатського макрорегіону.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Зростання техногенного та антропогенного навантаження на землі лісогосподарського призначення, погіршення стану навколишнього середовища, надмірне вирубування лісодеревини, посилення депопуляційних процесів фауністики та флориністики, інші негативні процеси в природі і суспільстві продовжують знаходитись у центрі уваги багатьох знаних в світі й Україні вчених. Насамперед науковцями звертається увага на зростання розораності земельних угідь, недостатню залісненість територій. Рівень розораності угідь в Україні – один з найвищих в Європі, а залісненість територій, що є важливим елементом здорової екології – лише – 15 %. Це вдвічі нижче ніж у країнах ЄС [6, с. 49]. Дослідники земель звертають також увагу на існуючу деструктивність землекористування та землеволодіння, що, в кінцевому рахунку негативно впливає не лише на їх використання, а й збереження та охорону угідь. Означене потребує, на їх переконання, запровадження раціональної організації земельного господарства. Раціональне землеволодіння та землекористування зумовлює таку організацію використання й охорони землі, яка повною мірою відповідає системі наукових, державних і суспільних заходів, спрямованих на упорядкування чинних

та утворення нових форм землеволодіння й землекористування відповідно до типу виробничих відносин і характеру розвитку продуктивних сил [4, с. 31].

Раціональність землеволодіння та землекористування в Україні, включаючи землі лісогосподарського призначення може бути досягнута завдяки вдосконаленню організаційно-правових форм господарювання, зокрема посилення ролі та участі в цьому процесі державних управлінських структур та органів місцевого самоврядування, про що засвідчує світовий досвід. У світі зберігається тенденція до повільного підвищення частки державної власності на ліси, особливо в розвинутих країнах, завдяки зростанню значимості глобальних лісів (екологія, зміна клімату) і міжнародному переговорному процесу щодо ролі та значення лісів [9, с. 2-3].

Дослідники лісу, посилаючись на досвід окремих країн ЄС пропонують поліпшити охорону земель лісового фонду, розширити їх площу завдяки належній, цільовій організації фінансової допомоги держави, збільшити площі лісогосподарських земель за рахунок низькопродуктивних угідь. Реалізація Євросоюзом заходів природоохоронного характеру потребувала введення ще одного виду субсидій – так званих доплат на ліси (показово: ці заходи запроваджено у країні, 29% площі якої вже займають ліси). За цими субсидіями фермерам сплачується 400 євро/га для придбання саджанців дерев та їх насадження (цього достатньо для проведення лісонасаджень); потім фермери ще одержують по 100 євро/га щорічно [12, с. 146]. Зважаючи на те, що нині в складі аграрного земельного фонду знаходиться значна кількість малопродуктивних угідь, які не обробляються та пустують, доцільним є в Україні передачі малопродуктивних земель сільськогосподарського призначення приватним лісовим компаніям або державним сільськогосподарським підприємствам [5, с. 163]. Саме таким чином можливим стане вирішення двох важливих завдань: по-перше, буде забезпечено збільшення площі лісогосподарських земель, вкритих лісом; по-друге, зросте задіяність тих аграрних земель, які нині не використовуються, деградують.

Зазначимо, що напрями досліджень, які стосуються земель лісогосподарського призначення вирізняються значною широтою та різновекторністю. Разом з тим, на нашу думку, механізм забезпечення охорони та захисту земель лісогосподарського призначення потребує проведення додаткових досліджень.

Постановка завдання. Запропонувати нові засади до організації захисту та охорони земель лісу, зважаючи на існуючі нині недоліки в лісовому секторі економіки України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Збереження, захист та охорона земель лісогосподарського призначення, як правило, потребує чіткої відповіді на запитання: Які чинники впливають на погіршення (покращення) збереження, захисту та охорони земель? Яке змістовне навантаження мають поняття «охорона», «збереження», «захист» лісових земель? Щодо першого питання, то для відповіді на нього чинники впливу слід поділити на дві складові: перша – рівень охорони та збереження земель лісогосподарського призначення регулюється самою природою, станом навколишнього природного середовища. Друга – стан, екологія земель лісу визначається діями самої людини, характером ставлення гомосу до земельного лісового фонду, лісодеревини та недеревних функцій, які генеруються лісовим середовищем. Саме в такому форматі, на нашу думку, слід досліджувати стан і рівень охорони, захисту і збереження земель лісогосподарського призначення.

Охорона, збереження та захист – це поняття, що тісно пов’язані з використанням лісових земель. Зокрема, організація охорони та захисту лісів передбачає здійснення

комплексу заходів, спрямованих на збереження лісів від пожеж, незаконних рубок, пошкодження, ослаблення та іншого шкідливого впливу, захист від шкідників і хвороб [11, с. 73-74]. В даному випадку вітчизняний законодавець акцентує увагу на захисті, збереженні та охороні лісу, а не лісових земель. Очевидно, що змістовне навантаження охорона, захист і збереження лісових земель не можна обмежувати лише чинниками негативного впливу лісових пожеж, боротьбою зі шкідниками і хворобами та незаконними рубками, оскільки йдеться про базис, завдяки якому генерується деревна та недеревна продукція, забезпечується життєвий простір фауністики та флориністики. Очевидно, що охорона та захист земель лісогосподарського призначення є поняття, які охоплюють значно більше завдань, у взаємозв'язку з використанням, збереженням, покращенням та охороною лісу. Саме тому, на нашу думку, заходам охорони та захисту лісових земель має передувати обстеження стану лісогосподарських земель на предмет придатності їх до використання в лісогосподарському секторі економіки про що наголошується в Державній цільовій програмі розвитку українського села на період до 2015 року. Уточнити з урахуванням ринкових умов методику бонітування ґрунтів, економічної оцінки земель та нормативної грошової оцінки земель [3, с. 14]. Проведення обстеження земель лісогосподарського призначення має стати однією з найважливіших передумов розробки заходів їх охорони і захисту. Головна роль при цьому має бути відведена державі, оскільки, на думку відомих вітчизняних учених, у здійсненні реальної й ефективної земельної політики важлива роль має належати саме державі [2].

Існуюча нині невизначеність, непрозорість, невпевненість, зловживання та існування тіньових схем, які стосуються продукції лісогосподарських земель є результатом, на нашу думку, недостатньо сформульованої державної політики щодо земель лісогосподарського призначення. Нині в Україні охорона та захист лісових земель сприймається як вторинне по відношенню до лісодеревини, недеревних, а також інших компонент, життєдіяльність яких забезпечується завдяки лісовим землям. Саме споживацькі інтереси продовжують нині домінувати в процесі використання продукції, яка генерується земельними угіддями лісогосподарського призначення. Означене потребує розробки в межах країни, окремих регіонів нової лісової політики в основу якої слід покласти усвідомлене сприйняття соціумом припинити хижацьке ставлення не лише до продуктів, які генеруються земельними угіддями лісогосподарського призначення, а власне до самої землі. Тільки завдяки побудові відносин усвідомленості потреби поєднувати процес споживання продуктів лісогосподарської сфери з потребою охорони та захисту лісогосподарських земель можна буде досягнути раціональності природокористування. Це надзвичайно складне завдання, оскільки розвиток науки і техніки значно випереджає духовний і соціальний розвиток земної цивілізації. За своєю споживацькою ментальністю земна цивілізація залишилася в далекому минулому, в той же час, коли засоби нищення всього живого на землі збільшилися до масштабів, які загрожують глобальною екологічною загрозою. Неадекватність глобальної свідомості землян засобам техногенного впливу на довкілля – основна проблема подальшого розвитку земної цивілізації [7, с. 25]. Таким чином, лише усвідомлене сприйняття потреби соціумом дотримуватись вимог законів природи дасть можливість забезпечити належним чином охорону і захист земель лісогосподарського призначення.

Наступним, не менш важливим заходом на шляху раціональної організації відтворення лісових земель, їх захисту і охорони – радикальна зміна відношення гомосу до землі, продукту, що генеруються нею. Насамперед це стосується рішучої відмови від екстенсивної моделі господарювання, яка нині продовжує широко використовуватися в

Карпатському макрорегіоні. Крім того нагальною є необхідність заборони побудови взаємовідносин людина – землі лісогосподарського призначення споживацької моделі на засадах споживацької моделі. Більш ніж очевидно, що досягнути оптимальності охорони та захисту лісових земель можна лише завдяки усвідомленому ставленні до потреби сприймати природні ресурси як живий організм у якому людина є його найважливішою субстанцією. Причиною погіршення стану лісогосподарських земель (їх екології) є негативний вплив господарської діяльності людини на природні процеси (включаючи їх охорону та захист), надмірне споживання природних ресурсів, порушення біохімічних циклів довкілля і його здатності асимілювати та самовідновлюватися [1, с. 155].

Рівень організації лісового господарства на макро, меза та макрорівнях, включаючи захист і охорони земель оцінюється за допомогою показників лісистості земель лісогосподарського призначення. Вони слугують індикатором оцінки розвитку лісогосподарської сфери, стану екології, рівня вирішення соціальних завдань тощо. Зазначимо, що показник лісистості територій в Україні не є однаковим у розрізі регіонів. Саме тому важливим представляється аналіз захисту і охорони лісогосподарських земель Карпатського макрорегіону, якого відносять до одного з найбільш заліснених. у ньому землі лісогосподарського призначення зосереджено передусім в гірській та передгірській зоні Карпат. Питома вага лісових земель на досліджуваній території складає більше 45%. Зокрема, в Івано-Франківській області, яка є типовою по відношенню до інших регіонів досліджуваного макрорегіону земельний фонд станом на 01.01.2011 р. розподілявся наступним чином (табл. 1).

Таблиця 1

Земельний фонд Івано-Франківської області [8, с. 12]

	Площа, тис. га	Відсотків до загальної площі
Усього земель	1392,7	100,0
у тому числі: землі сільськогосподарського призначення	645,9	46,4
ліси та лісовкриті площі	636,0	45,7
забудовані землі	62,2	4,4
землі під водою	23,6	1,7
відкриті заболочені землі	2,7	0,2
інші землі	22,3	1,6

Судячи з даних табл. 1, досліджуваний макрорегіон, на фоні інших областей України значно краще забезпечений земельними угіддями лісогосподарського призначення. Разом з тим хибною буде думка щодо досягнення оптимальності показника лісистості, оскільки досліджувана територія має значні невикористані резерви збільшення заліснености. Передусім це стосується земельних угідь аграрного сектора, які раніше знаходилися в складі земель лісогосподарського призначення. Йдеться передусім про розширення земельного фонду колишніх колгоспів та радгоспів за рахунок додаткового залучення в аграрний сектор лісогосподарських земель. Це при тому, що за своїми природними властивостями, цільовим призначенням, їх слід використовувати в лісовому секторі економіки. Резервом розширення фонду лісогосподарських земель є також угіддя, які за результатом земельної та аграрної реформ було штучно вилучено з господарського обігу. Вони нині заростають дикою рослинністю, чагарниками та не мають практичного використання в жодній сфері національної економіки. Саме тому наявна нині деструктивність організації охорони та захисту земель потребує проведення

інвентаризації земельного фонду сільського господарства на предмет залучення частини його в лісовий сектор. Саме таким чином вдасться розширити площі лісових земель.

Одним із шляхів збільшення залісненості земель лісогосподарського призначення є розширення площ угідь, які вже були вкриті лісодеревиною та нині залишаються не засаджені лісом. Дослідження засвідчують, що з кожним роком кількість таких площ зростає. В той же час садіння і висівання лісу значно відстає від темпів вирубування площ на яких росте ділова лісо деревина (табл. 2).

Таблиця 2

Динаміка садіння та висівання лісу в Карпатському макрорегіоні (га) [8, с. 23]

	1990	1995	2000	2005	2010
Закарпатська	2081	1823	1687	1955	1122
Івано-Франківська	2043	2132	1577	1699	1080
Львівська	2306	2112	2572	4138	2422
Чернівецька	637	826	834	1391	1103
Разом по макрорегіону	7067	6893	6670	9183	5727

Зменшення площ висівання та садіння лісу супроводжується зростанням обсягів заготівлі деревини. Зокрема, за офіційними даними статистики в Івано-Франківській області обсяг заготовленої деревини у 2010 році склав 923,2, У той час як у 2005 – 784,6 тис. $м^3$. При цьому із загальної кількості заготовленої ліквідної деревини круглі лісоматеріали становили відповідно 478, 7 та 387, 1 тис. $м^3$.

Площа рубок лісу у 2010 році склала 22,7 тис. га і зросла в порівнянні з 2005 р. на 3,4 тис. га. Зрозуміло, що за таких засад господарювання вести мову про охорону та захист лісогосподарських земель не є коректно.

Деструктивність використання земель лісового фонду в Карпатському макрорегіоні негативно впливає на збереження, охорону, популяцію флориністики і фауністики. Зокрема, за останні 10 років значно зменшилась кількість зайців, вовків, бурих ведмедів, лосів, оленів, зубрів. Має місце зменшення або зникнення взагалі багатьох видів рідкісних рослин, інтенсифікувались депопуляційні процеси. Крім того в ріках, струмках, озерах, інших водних джерелах зменшуються запаси риби, знищуються місця їх нересту. Ми не випадково зупинились на характеристиці стану рослинного і тваринного світу, оскільки землі лісогосподарського призначення слугують їх життєздатним простором. Від стану їх захисту, збереження, використання та охорони залежить популяція флориністики та фауністики, збільшення запасів риби, стан екології довкілля тощо.

Охорона та збереження лісових земель значною мірою залежить від організації заходів захисту лісу від пожеж, а також самовільних вирубок лісодеревини. Офіційна статистика засвідчує, що з кожним роком землі лісового сектора економіки зазнають пошкоджень завдяки послабленню робіт, спрямованих на охорону від пожеж. Зокрема, щорічно від лісових пожеж у Карпатському макрорегіоні в середньому завдається збитків на суму близько 0,5млн. грн.

До уваги слід прийняти й те, що нині послаблено також контроль за самовільним вирубуванням лісів. Практично в Україні на сьогодні не вироблено чіткої, зрозумілої програми проведення лісозахисних робіт. Саме цим пояснюється збільшення площ осередків шкідників і хвороб лісу, а також загибелі лісових насаджень (табл. 3).

На нашу думку охорона та захист лісових земель, як складові, що забезпечують належне функціонування лісового сектора економіки потребують розробки чіткої,

адресної лісової політики держави, окремих регіонів. Йдеться в першу чергу про території на яких зосереджена найбільша питома вага земель лісогосподарського призначення. Саме держава, а не хто інший повинна організувати заходи по збереженню та захисту земель лісогосподарського призначення. На жаль нині відповідні державні управлінські органи продовжують втрачати властиві їм функції управління землями лісогосподарського призначення. Лісові земельні угіддя відповідно до Конституції України є загальнонародною власністю.

Таблиця 3

Лісозахисні роботи (на кінець року) [10, с. 110]

	2000	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009
Загальна площа осередків шкідників і хвороб лісу, тис. га	443,7	694,3	693,2	753,2	602,6	542,1	492,6	496,6	546,5
Захист лісу від шкідників і хвороб, тис. га	174,3	169,9	225,3	250,3	234,8	183,4	180,0	121,5	100,2
- біологічними препаратами;	159,1	153,5	183,2	162,2	188,6	159,8	159,0	98,9	76,2
- хімічними препаратами	15,2	16,4	42,1	88,1	46,2	23,6	21,0	22,6	24,0
Зменшення площі осередків шкідників та хвороб лісу в результаті проведення заходів під впливом природних факторів, тис. га	71,8	79,4	132,4	141,2	138,1	94,4	89,8	110,7	97,0
Загибель лісових насаджень, га	8908	11562	12071	9418	12085	12795	29897	18242	13469
у тому числі від пошкоджень шкідливими комахами	388	392	618	598	860	1129	821	926	1146
хвороб лісу	1278	2050	2456	3420	3294	4329	2793	3883	3628
несприятливих погодних умов	6421	6093	9784	4159	6064	5249	15272	9166	5443
лісових пожеж	696	2913	2086	1051	1437	1864	10955	3819	2727

Разом з тим, судячи з характеру організації відтворювального процесу земель лісогосподарського призначення нині головним є не охорона і захист, а приватизація. Йдеться про те, що цінні гірські лісові земельні ділянки, шляхом використання витончених тіньових схем переходять у приватну власність можновладців, чиновників, які проживають далеко за межами досліджуваного макрорегіону. Таким чином лісова політика в Україні спрямовуються в основному на розподіл, перерозподіл земель лісогосподарського призначення, а не на вирішення завдань їх захисту та охорони.

Судячи з результатів деструктуивності відтворення земель лісогосподарського призначення в Карпатському макрорегіоні, включаючи заходи організації їх захисту та охорони виникає потреба призупинити їх приватизацію в лісовому секторі економіки. Слід усвідомити, що не приватна власність є визначником належного відтворення лісових земель, а змістове навантаження лісової політики, відношення до землі провладних структур, усього суспільства. Лісогосподарські землі не повинні слугувати джерелом збагачення окремих осіб, якими часто не забезпечується належна охорона та захист. Нині, в Україні, коли ще до кінця не сформована лісова політика в зв'язку із запровадженням ринкової моделі господарювання доцільно призупинити приватизацію земель лісогосподарського призначення, запровадивши натомість оренду, право на використання лісових земель. Ми далекі від думки, що державна форма власності в лісовому секторі економіки вирішить усі проблеми збереження, захисту та охорони земель лісового господарства. Разом з тим нині альтернативи її не знайдено. Воно інакше і не може бути, оскільки процес формування, становлення, імплементації нових засад лісової політики захисту і охорони лісогосподарських земель є тривалим, суперечливим, складним. Особливо це стосується його реалізації на засадах усвідомленості суспільством, кожним громадянином. Саме тому допоки в Україні лісова політика перебуватиме в стані формування, організацію захисту та охорони земель лісогосподарського призначення слід делегувати державі та її представницьким органам на місцях.

Висновки. Перманентне нарощування обсягів виробництва та споживання продукції, що генерується завдяки використанню земель лісогосподарського призначення дедалі частіше призводить до надмірної їх експлуатації, виснаження. Передусім це стосується лісодеревини, рослинного і тваринного світу, мікроорганізмів тощо. Завдяки ірраціональному використанню лісових земель значно погіршились їх захист і охорона, про що переконливо засвідчує випередження темпів вирубування площ над темпами садіння і висівання лісу, збільшення осередків шкідників і хвороб, самовільне вирубування та шкода, завдана лісовим землям пожежами.

Дослідження засвідчують, що погіршення природоохоронних заходів на землях лісогосподарського призначення спричинено не лише антропогенним та техногенним навантаженням, а й несформованістю в Україні адекватної державної лісової політики. Не сприяють збереженню та охороні земель лісового сектора економіки економічні реформи, лейтмотивом яких продовжує залишатись розподіл і перерозподіл земельних угідь, їх роздержавлення і приватизація. Як результат в Карпатському макрорегіоні має місце дерибан лісових земель, їх тіньовий розподіл серед осіб, які не мають відношення до угідь лісогосподарського призначення. Зважаючи на відсутність належних заходів по їх охороні та захисту вважаємо за потрібне повернутись на період формування дієвої та сучасної лісової політики до авторитарних важелів державного управління землями лісогосподарського призначення. Така потреба пояснюється не лише існуючою нині деструктивністю організації використання лісових земель, а й необхідністю забезпечувати заходи по їх захисту й охороні. Доцільним є також призупинення приватизації земель

лісогосподарського призначення запровадивши натомість право на використання земельної ділянки або оренду.

Першочерговим кроком створення умов охорони та захисту земель, на нашу думку, є проведення генеральної інвентаризації угідь лісового господарства в розрізі лісових площ і ділянок, а також власників і користувачів, включаючи приватне землеволодіння та землекористування. За результатами інвентаризації слід приймати рішення по організації охорони та захисту земель лісогосподарського призначення.

Список використаних джерел

1. Бутирська І. В. Еколого-економічна збалансованість в контексті регіонального розвитку / І. Бутирська // Регіональна економіка. – 2007. – №2. – С. 155–163.
2. Данилишин Б. Земельна політика в Україні: що день прийдешній нам готує / Б. Данилишин // «Дзеркало тижня». – №12. – 01 Квітень 2011 р.
3. Державна цільова програма розвитку українського села на період до 2015 року // Економіка АПК. – 2007. – №11. – С. 3-57.
4. Іщенко О. І. Вдосконалення регіонального розвитку агропромислового виробництва / О.І. Іщенко. – К.: Нора-прінт, 2001. – 252 с.
5. Карпук А. І. Зарубіжний досвід ринкового регулювання лісокористування / А. Карпук // Економіка АПК. – 2011. – №8. – С. 159–164.
6. Кириленко І. Г. Актуальні питання ринку земель сільськогосподарського призначення / Трансформація земельних відносин до ринкових умов. Збірник матеріалів Одинадцятих річних зборів Всеукраїнського конгресу вчен. економістів – аграрників, Київ, 26-27 лют. 2009 р. / Редколегія П.Т. Саблук та ін. – К.: ННЦ ІАЕ, 2009. – 518 с.
7. Лісова політика: теорія і практика // Під наук. ред. проф., д.е.н. Синякевича І. М. Авторський колектив: Синякевич І. М., Соловій І. П., Врублевська О. В. і ін.: Монографія. – Львів: ЛА «Піраміда», 2008. – 612 с.
8. Лісове, мисливське господарство та природно-заповідний фонд Івано-Франківської області у 2010 році / Держкомстат України. Головне управління статистики в Івано-Франківській області. Відп. за вип. Л.О. Зброй. – Івано-Франківськ, 2011 р.
9. Писаренко А. И. Инновационное лесное хазяйство и управление знаниями / А. И. Писаренко, В. В. Страхов // Лесное хазяйство. – 2009. – № 2. – С. 142–148.
10. Україна в цифрах у 2009 році / Державний комітет статистики України. За ред. Ю.Остапчука. Київ, 2010р.
11. Україна. Закони: Водний кодекс України, Лісовий кодекс України, Кодекс України про надра: Станом на 15 вересня 2009 р. – К.: Велес, 2009. – 112 с.
12. Чеботарьов В. А. Досвід структурних перетворень в агропромисловому виробництві постсоціалістичних країн в контексті їх вступу до Європейського Союзу / В. Чеботарьов // Економіка АПК. – 2007. – №2. – С. 142–148.

Щурык М. В. Охрана и защита лесных земель как важнейший компонент воспроизводственного процесса

Исследуется состояние лесных земель Карпатского макрорегиона. Предлагается сосредоточить лесные земли у государственной собственности. Обоснована потребность более четкого определения целевого использования лесохозяйственных земель. Анализируется нынешний механизм обеспечения охраны та сбережения земель

лесохозяйственного назначения. Определен перечень мероприятий, направленных на охрану и защиту земель лесового сектора экономики.

Ключевые слова: *охрана, защита, воспроизводственный процесс, земли лесного фонда.*

Shchuryk M. V. Security and protection of forest lands as an essential component of the reproductive process

It is researched the modern situation of the forests lands of the Carpathian macroregion. It is proposed to put in order the relations of the property on the forest. It is grounded the necessity of more clear definition of the using of forests lands. It is analyzed the modern mechanism of protection and improvement of the forests lands. He suggests some measures for improving and usage of the forest lands economy sector.

Key words: *security, protection, reproduction process, land for forestry purposes.*

УДК 658.8

Криховецький Іван Зеновійович,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
імені академіка УАН З. Маніва
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

СПЕЦИФІКА ВПРОВАДЖЕННЯ МАРКЕТИНГОВИХ ІННОВАЦІЙ НА ПІДПРИЄМСТВАХ ТУРИСТИЧНОЇ ГАЛУЗІ

У статті здійснюється аналіз специфіки впровадження маркетингових інновацій на підприємствах туристичної галузі. Проаналізовано потенціал створенні інноваційних туристичних центрів та актуалізація розробки екологічного туризму в Україні.

Ключові слова: *туризм, туристична галузь, маркетингові інновації, інновації, інноваційні туристичні центри.*

Постановка проблеми. Туризм – це багатогранне явище. Він охоплює житло, транспорт, музеї, пам'ятки історії, магазини, ресторани, кафе, атракціони, розваги. Туризм – це грошові потоки, фонди, джерело різноманітної валюти, а його розвиток збільшує кількість робочих місць, розширює торгівлю, транспортні перевезення, спонукає до розбудови нових доріг, готелів, туристичних баз, розвитку ринкових відносин, міжнародного співробітництва. Вдосконалення діяльності туристичної сфери безпосередньо залежить від маркетингу та впровадження інноваційних маркетингових підходів на підприємствах туристичної галузі, що і становить наукову актуальність нашого дослідження.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Тематика маркетингових інновацій у туристичній сфері є достатньо актуальною, як у вітчизняній так і іноземній економічній науці. Однак специфіці впровадження інновацій в українську туристичну галузь приділено не достатньо уваги. Методологічною основою для нашого дослідження стали публікації Л. Г. Агафонова, В. К. Бабарицької, С. С. Гаркавенка, І. В. Демиденка, О. Д. Короля, М. П. Мальської, Д. Прейгера та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у аналізі специфіки процесу впровадження маркетингових інновацій та підприємствах туристичної галузі та їх практичної реалізації.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день на туристичну сферу припадає близько 10% виробленого у світі ВВП, більше 30% світової торгівлі послугами; ним акумульовано приблизно 10% світових капіталовкладень [17, с. 20].

Прийняття позитивного рішення споживачами щодо купівлі товарів-новинок може бути сформоване у тому випадку, коли здійснюються маркетингові заходи щодо формування позитивного іміджу, інтересу, думки про товар; ознайомлення з перевагами цієї послуги-новинки. Процес прийняття рішень буде набагато швидшим у тому випадку, коли туристичні підприємства доведуть до клієнта усі вищезазначені аспекти щодо туристичної послуги.

Утвердження туризму як масового соціального явища поклало початок

формуванню відповідної сфери економіки. На сьогодні в достатній кількості відсутні інноваційні механізми розвитку існуючої системи туризму, найбільш слабкою ланкою організаційно-економічного механізму управління економікою є управління інноваціями. В умовах ринкової економіки інновації мають сприяти інтенсивному розвитку економіки, забезпечувати прискорення впровадження у виробництво останніх досягнень науки і техніки, повніше задовольняти споживачів у різноманітній високоякісній продукції і послугах [11, с. 27].

Інноваційний менеджмент є поєднанням різних функцій (таких як маркетинг, планування, організація, розробка, контроль). Основними завданнями інноваційного менеджменту є вивчення стану сфери господарської діяльності і господарських систем, що здійснюють нововведення; вивчення самої специфіки інноваційного процесу [8, с. 211].

Оскільки маркетинг туристичний – це система координації діяльності туристичного підприємства в процесі розробки, виробництва, реалізації туристичного продукту та послуг з метою отримання максимального прибутку шляхом найбільш повного задоволення споживача, то буде доцільним впровадження інноваційного маркетингу. Інноваційний маркетинг перш за все стосується товарів нових у відношенні до існуючих на ринку, а також принципово нових товарів [5, с. 211].

Форми впровадження нововведень можуть бути різні, фахівці розділяють їх на еволюційні і радикальні. До них входять збереження і оновлення існуючих функцій, перегрупування складників системи, зміна елементів існуючої системи, зміна концепції і результатів системи.

Таким чином, інновація – це об’єкт, що впроваджується у виробництво в результаті проведеного маркетингу і зробленого відкриття, якісно відмінний від попереднього аналога. Інновація в будь-якій галузі, у тому числі і в туризмі, якісно відрізняється від нововведень.

Інновації в туризмі, природно, впливають на стан усієї галузі в цілому. Вони змінюють такі основні характеристики галузі : обсяг продажів (у цьому випадку нових туристичних брендів); поточні витрати підприємства, що займається інноваціями; обсяг створеного і діючого майна; чисельність фахівців, що зайняті в проектуванні і впровадженні нового туристичного продукту на ринок; тривалість впровадження нововведень і їх освоєння споживачам.

Інновації є основним засобом підвищення вартості суб’єкта і реального сектора в цілому, у нашому випадку – сектора туризму. Чим більший потенціал нововведень, тим більший очікуваний реальний прибуток.

Тому будь-якому менеджерові туристичного бізнесу необхідно знати, що саме при відборі нововведень можуть з’явитися новації, абсолютно нові форми роботи. При проведенні досліджень нововведень необхідно дотримуватися таких принципів: 1) принцип важливості; 2) принцип заповнення наявного вакууму; 3) принцип заміщення старих розробок [7, с. 175]; 4) принцип мінімуму капітальних вкладень; 5) принцип обов’язкової затребуваності; 6) принцип перспективи і можливості розвитку [8, с. 184]

До критеріїв успіху застосування інновацій у туризмі слід віднести необхідність співпраці учених і керівництва туристичних підприємств у процесі розробки і впровадження інновацій; об’єктивний відбір інноваційних програм, ефективну кадрову політику; готовність до практичного використання інновацій [14, с. 101].

У процесі вивчення і розробок, що ведуть до проривних інновацій, украй важлива тісна взаємодія учених і менеджерів для досягнення спільних цілей підприємства, які

сприяли б зміцненню її позицій на ринку.

Цілями інноваційних проектів є розробка і втілення нової моделі культурної діяльності в регіоні шляхом створення інтерактивної зони спілкування з проблем культури і мистецтва древніх суспільств і цивілізацій і їх впливу на сучасний світ. Для цього передбачається вирішення таких завдань, як: 1) розробка електронної версії туристичних турів;

2) формування інформаційно-пошукового і навчально-контрольного блоку знань із застосуванням сучасних комп'ютерних технологій і засобів телекомунікації і впровадження його в систему створення різних рівнів і форм (дошкільне, позашкільне, середнє і вище) [1, с. 108];

3) забезпечення через Інтернет доступу до унікальної художньої спадщини древніх культур масовому споживачеві;

4) популяризація унікальних пам'яток мистецтва минулого;

5) інтенсифікація культурних і громадських зв'язків на міжрегіональному і міжнародному рівнях [3, с. 13].

На базі інноваційних центрів передбачається створення бюро для організації культурного туризму, яке займатиметься розробкою туристичних маршрутів по області, регіону і за його межами з обліком насамперед завдань пропаганди природної й історико-культурної спадщини. Під час піших, автомобільних, водних, кінних і інших екскурсій і походів, окрім пізнавального відпочинку і розваг, під керівництвом досвідченого інструктора-фахівця може вирішуватися проблема пошуку нових і контролю за збереженням вже відомих пам'яток природи, історії і культури [10, с. 6].

Ми вважаємо, що нині цей вид активного відпочинку і розваг може стати одним з найдешевших і найдоступніших видів туризму насамперед для українських громадян.

До складу центру можуть входити не лише комплекси, що розташовані на його території. На його базі цілком можлива організація різних походів, експедицій, екскурсій різних категорій складності і тривалості за часом. Центр може мати в розпорядженні власні філії або укладати договори з власниками «будиночків у селі» (агротуризм), сезонних або цілорічних туристичних баз у віддалених районах регіону або області, у якій він розташований («будиночки рибалки і мисливця», екологічний туризм) [15, с. 99].

Окрім маршрутів, на базі комплексних (наприклад, геолого-палеонтолого-археологічних експедицій), у різних районах областей можуть бути організовані стаціонарні, напівстаціонарні або тимчасові літні або зимові табори, розраховані насамперед на сімейний, молодіжний і дитячий види відпочинку [2, с. 38].

Володіючи різноманітними ресурсами, інноваційні туристичні центри мають більше можливостей створювати оригінальні турпродукти, а також працювати з різними за складом категоріями населення.

Основою розважального напряму інноваційного туристичного центру, ми вважаємо доцільно обрати культурний туризм як один з найбільш універсальних, поширених і перспективних видів туризму.

Проте його необхідно поєднувати з усіма іншими різновидами сфери туристичної діяльності. Так стає можливо вирішувати відразу декілька завдань – освітньо-виховного, оздоровлювального, рекреаційно-відновлювального характеру, а також проблем збереження, вивчення і використання природної й історико-культурної спадщини.

Сьогодні, ми вважаємо, Україні необхідно приєднатися до реалізації концепції стійкого розвитку. Згідно з цією концепцією, люди повинні дотримуватися законів природи і змінити своє споживче ставлення до неї на визнання її цінності: з одного боку,

мають бути враховані інтереси людей, їх бажання створити для себе прийнятні умови існування, з іншого – людські спрямування слід обмежити рамками природних законів. Щоб реалізовувати ці принципи на практиці, потрібні люди з новим мисленням. Саме тому у всьому світі останнім часом все більше уваги приділяється освіті в галузі довкілля. У «Концепції стійкого розвитку України» виділений розділ «Екологічна освіта, екологізація суспільної свідомості». У ньому особливо наголошується на формуванні усіма доступними засобами екологічного світогляду громадян України, насамперед дітей [19, с. 147].

У багатьох країнах, у тому числі і в Україні, останніми роками екологічне виховання і освіту відносять до однієї з найважливіших державних проблем. Першим ступенем цих систем є дошкільне виховання і освіта. У цьому віці формуються основи світогляду людини, її ставлення до навколишнього світу [9, с. 2]. У зв'язку з цим, поза сумнівом, одним з найважливіших в освітньо-виховній діяльності інноваційного туристичного центру може бути розвиток екологічного напряму.

Екотуризм динамічно розвивається протягом останніх років в усіх регіонах світу. Його річний ріст оцінюється від 10 до 30%, а частка в доходах від міжнародного туризму досягає 10-15% [18, с. 59]. Існують десятки визначень екологічного туризму, єдиної дефініції не існує через те, що, по-перше, цей напрям туризму новий, а по-друге, надзвичайно суперечливий.

На нашу думку, широке застосування екологічного туризму дозволить туристичним підприємствам вирішити питання щодо задоволення потреб клієнтів, а також на рівні держави – створення робочих місць.

Для більшості країн світу український природний потенціал – предмет великої заздрості. В Україні практично кожний регіон володіє ресурсами, які могли б використовуватись в туристичних цілях при наявності певних умов соціального, економічного, політичного, технічного, екологічного характеру.

Традиційно існує ряд проблем. Найголовніша – відсутність достатнього фінансування для створення та розвитку інфраструктури екологічного туризму, починаючи від розбудови мережі авіаліній в Україні, закінчуючи канатними дорогами та сучасною технікою для здолання крутосхилів. Стан туристичної індустрії країни характеризується низьким ступенем завантаження об'єктів розміщення, значним зносом матеріально-технічної бази і низькою економічною ефективністю [16, с. 89]. Саме тому в Україні ще зарано говорити про організацію сучасних видів екотурів на пристойному рівні. Розпочинати розвиток екологічного сектора туризму необхідно з простого та наявного – дії сектора сільського зеленого туризму.

Екологічний і, як наслідок, сільський зелений туризм відіграє величезне соціально-економічне значення в масштабах країни.

Саме тому доцільно було б класифікувати регіони України залежно від наявних туристичних ресурсів таким чином:

1. Регіони, які володіють величезними туристичними ресурсами, у яких зелений туризм повинен бути домінуючою галуззю регіональної економіки. Насамперед до цієї групи слід віднести території, на яких розміщені національні природні парки України – основні природоохоронні, рекреаційні, культурно-освітні, науково-дослідні установи, які є національним надбанням, дорогоцінними скарбами природної та історико-культурної спадщини українського народу. Їх створюють для збереження, відтворення та ефективного використання неповторних природних територій, аналоги яких втрачені або трансформовані людиною.

До вищої категорії природно-заповідної мережі України належать 11 національних природних парків, які є справжніми перлинами нашої держави. Національні природні парки становлять до 24% загальної площі ПЗФ або 1% території всієї України [4, с. 84].

Соціально-економічне значення сільського зеленого туризму на регіональному рівні величезне. Насамперед воно стосується добробуту сільського населення.

Практично в усіх регіонах України дуже гостро стоїть проблема безробіття в сільській місцевості. Сільський туризм створює нові робочі місця, тим самим впливає на вирішення проблеми бідності населення.

Розглянуті вище питання є дуже перспективними для України. Практика сільського туризму тільки зароджується, ще багато питань потребують відповідей. Сільський туризм необхідно розглядати як стратегічний напрям розвитку багатьох українських регіонів. Продумана політика сільського зеленого туризму насамперед приведе до поступового розвитку в регіоні інших видів екотуризму (науково-пізнавального, гірськолижного, велосипедного туризму, рафтингу, спелеотуризму, екстремального туризму). Така туристична діяльність стимулює розвиток й інших галузей. Все це дає значний імпульс для розвитку економіки і росту добробуту місцевих жителів, особливо для районів з традиційно низьким рівнем економічного розвитку. [12, с. 31-32].

Сучасний туризм характеризується підвищенням інтерактивності, тобто туристи і відвідувачі вже не задоволені роллю тільки глядачів і слухачів – пасивних споживачів. Тому дуже важливим є залучення їх до пізнавально-виховного процесу в ролі учасників.

Складна політична, економічна, соціальна і культурна обстановка України призводить до того, що багато пам’яток природи, історії і культури як місцевого, так і загальнонаціонального і навіть світового значення виявляються під загрозою руйнування або повного знищення. За підрахунками експертів, щорічно зникають з лиця землі сотні безцінних об’єктів. Проблема їх захисту, відновлення і реконструкції стоїть дуже гостро. Відсутність необхідних коштів у місцевих і державних органів, слабо розроблена і малоефективно використана правова основа примушують шукати нові шляхи і методи вирішення завдання збереження природної й історико-культурної спадщини. Такими шляхами, на нашу думку, є реалізація наявного потенціалу шляхом освоєння рекреаційних ресурсів території, створення музейного комплексу з урахуванням взаємозв’язку туризму і культури. Концепція має включати такі завдання:

1) встановлення статусу і пропозицій щодо режиму охорони території;

2) відновлення і реконструкція пам’яток історії і культури;

3) створення туристично-дозвільно-рекреаційного комплексу.

Реалізація перерахованих завдань дозволить забезпечити перспективний розвиток території пам’ятки (комплексу пам’яток), заснований на принципах унікальної історичної території.

Основою природного і культурно-історичного комплексу, як правило, виступають пріоритетні, тобто ті, що визначили цінність і створили популярність певної території, якнайкраще збереглися і найбільш перспективні, об’єкти (археологічні, історичні, етнографічні, геологічні та ін.) [6, с. 5].

До складу історико-культурного туристичного центру на базі пам’ятки можуть увійти такі елементи:

1) заповідник – охоронна зона природного ландшафту, що охороняється, з розташованими на ній пам’ятками історії і культури;

2) музей, а також майстерні народної творчості;

3) рекреаційна зона, що включає готелі різного типу (у тому числі і кемпінг),

пікнікові, дитячі і спортивні майданчики;

4) зона обслуговування автостоянок, у тому числі для транспорту туристів, причалів, комунікацій і соціально-побутових споруд [13, с. 4].

Ми вважаємо, що підвищення рівня місцевого туризму не лише значно наповнить бюджет, але і зіграє свою роль у вихованні патріотизму серед молоді і притягне увагу до культурної спадщини регіонів нашої країни. Для вирішення поставленого завдання – розвитку внутрішнього туризму – необхідно розробити і втілити в життя нові, сучасні форми роботи.

Висновки. Таким чином, ефективність маркетингу на підприємствах туристичної галузі залежить від того, як швидко нові турпродукти доходять до потенційних клієнтів. Нині проводяться періодичні туристичні ярмарки, що організовані у визначеному місці експозиції туристичного продукту. Ці експозиції незамінні для представлення різних інновацій. Вони не нав'язують новий турпродукт, а тільки створюють атмосферу сприятливого ставлення до нього шляхом професійного представлення. Велике місце на туристичних ярмарках займають виставки – презентації регіонів, що займають іноді декілька стендів під нову інформацію про маршрути і тури.

Список використаних джерел

1. Агафонова Л. Г. Туризм, готельний та ресторанний бізнес: ціноутворення, конкуренція, державне регулювання / Л. Г Агафонова, О. Є. Агафонова. – К.: Знання України, 2002. – 358 с.
2. Бабарицька В. К. Організація туризму: навч. посіб. / В. К. Бабарицька, О. О. Любіцева. – К.: РВЦ «Київськ. ун-т», 1998. – Ч. 1. – 82 с.
3. Бобарыкина Е. Н. Роль маркетинговых исследований в развитии международного туризма и улучшении инвестиционного климата в Крыму // Маркетинг: теорія і практика: зб. наук. праць / Е. Н. Бобарыкина. – Луганськ: СУНУ, 2002. – №8. – С 9-14.
4. Бочкарева Т. В. Эколого-культурный туризм: технологии; и опыт организации // Экологический туризм на пути в Россию / Т. В. Бочкарева, С. Е. Самарцев, Я. Г. Хлыстова – 2002.
5. Гаркавенко С. С. Маркетинг: підруч. / С. С. Гаркавенко – К.: Лібра, 2007. – 720 с.
6. Димеденко І. В. Управління розвитком підприємств туристичного бізнесу: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04 «Економіка та управління підприємствами» / І. В. Димеденко. – Донецьк, 2007. – 18 с.
7. Долішній М. Місце рекреаційно-туристичного комплексу в розвитку сфери послуг і формування ринку праці України / М. Долішній, О. Гулич // Вісник ТАНГ. – 2005. – №5, ч. 2. – С. 171-178.
8. Зайцева Н. А. Менеджмент в социально-культурном сервисе и туризме / Н. А. Зайцева. – [5-е изд.]. – М.: ACADEMIA, 2010. – 240 с.
9. Коменський Я. А. Велика дидактика // Избранные педагогические сочинения: В 2-х т. / Я. А. Коменський. – М.: Педагогика, 1982. – Т. 1. – 656 с.
10. Король О. Д. Регіональний менеджмент в туризмі (соціальні та економіко-географічні аспекти): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геогр. наук: 11.00.02 «Економічна і соціальна географія» / О. Д. Король. – К., 1999. – 19 с.
11. Криховецький І. З. Маркетингова інноваційна стратегія розвитку туристичного бізнесу / І. З. Криховецький, Н. І. Луцька // Інвестиції: практика та досвід. – 2009. – №6. – С. 27-30.

12. Криховецький І. З. Основні тенденції і шляхи розвитку зеленого туризму / І. З. Криховецький // Агросвіт. – 2007. – №20. – С. 30-32.
13. Лебедєва Р. Ю. Інноваційний менеджмент трансформації підприємств сфери послуг: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. екон. наук: спец. 08.00.04. «Економіка та управління підприємствами (машинобудування, агропромисловий комплекс, туристичні підприємства та підприємства рекреаційного комплексу) / Р. Ю. Лебедєва. – К., 2009. – 20 с
14. Мальська М. П. Менеджмент туризму / М. П. Мальська, В. В. Худо. − К.: Знання, 2003. – 546 с.
15. Мельниченко С. В. Менеджмент підприємства туристичної індустрії: навч.-метод. посіб. / С. В. Мельниченко, Н. І. Ведмідь. – К.: КНТЕУ, 2005. – 217 с.
16. Панов И. Н. Экологический туризм и его роль в устойчивом развитии территорий / И. Н. Панов // Вестник МГУ. – 1998. – №6. – С. 13-18. – (Сер. 5: География).
17. Прейгер Д. Розвиток іноземного туризму в Україні в контексті розбудови міжнародних транспортних коридорів / Д. Прейгер, І. Малярчук // Економіка України. – 2001. – № 6. – С. 20-28.
18. Развитие особо охраняемых природных территорий в приграничной полосе Республики Карелия: отчет проекта ТАСИС // Экотуризм на пути в Россию. – Петрозаводск, 2001.
19. Социально-экономический потенциал устойчивого развития: Учебник / Под ред. проф. Л. Г. Мельника (Украина) и проф. Л. Хенса (Бельгия). – Сумы: ИТД «Университетская книга», 2007. – 1120 с.

Крыховецкий И. З. Специфика внедрения маркетинговых инноваций на предприятиях туристической отрасли

В статье проводится анализ специфики внедрения маркетинговых инноваций на предприятиях туристической отрасли. Проанализированы потенциал создания инновационных туристических центров и актуализация разработки экологического туризма в Украине.

Ключевые слова: *туризм, туристическая отрасль, маркетинговые инновации, инновации, инновационные туристические центры.*

Kryhovetski I. Z. The specifics of marketing innovations implementation in the tourist industry companies

The analysis of the specifics of marketing innovations implementation in the tourist industry companies is made in the article. The potential of creating innovating tourist centers and the actualization of working out of ecological tourism in Ukraine is analyzed.

Key words: *tourism, tourist industry, marketing innovations, innovations, innovating tourist centers.*

УДК 339.92

Луцька Наталія Іванівна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри економічної теорії
імені академіка УАН З. Маніва
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ТРАНСКОРДОННЕ СПІВРОБІТНИЦТВО ЯК СТРАТЕГІЧНИЙ ЧИННИК СУЧАСНОГО РОЗВИТКУ ЗОВНІШНЬОЕКОНОМІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ПРИКОРДОННИХ РЕГІОНІВ

У статті розкривається теоретичний зміст питання транскордонного співробітництва як стратегічного чиннику економічного розвитку прикордонних регіонів. Визначено перспективи участі України у транскордонних економічних організаціях. Запропоновано власне розв'язання питання удосконалення участі нашої держави у транскордонних організаціях.

Ключові слова: *транскордонне співробітництво, зовнішньоекономічна діяльність, прикордонні регіони, система економічних відносин, інтеграційні процеси.*

Постановка проблеми. Транскордонне співробітництво між двома або більшою кількістю сусідніх адміністративних органів влади (регіональних та/або місцевих органів влади), які розміщені в географічно близьких областях уздовж спільного кордону, було започатковане в Західній Європі в 60–70-х рр. минулого століття.

Таке співробітництво є однією із важливих складових частин процесів європейської інтеграції. Воно розвивається на основі транскордонних зв'язків, що виникають у сфері політики, економіки, охорони навколишнього середовища, культури, освіти, демографічного регулювання, в інших галузях у межах певного транскордонного простору – території, яка охоплює два або більше регіонів прикордонних держав і об'єднує їх за певними географічними та соціально-історичними ознаками. Особливого значення набувають транскордонні економічні зв'язки, які є системою економічних відносин та відображають інтереси на міжрегіональному рівні, що формуються та розвиваються в процесі спільного виробництва, поділу й спеціалізації праці, відтворення факторів виробництва та визначаються дією економічних законів, нормативно-правовою базою і соціально-економічним середовищем прикордонних регіонів. Актуальність дослідження зумовлена тим, що зважаючи на інтеграційну складову транскордонного співробітництва, пошук теоретичних та практичних шляхів його досягнення є вкрай важливим для вітчизняної економічної думки та економічної діяльності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання теоретичного осмислення проблеми транскордонного співробітництва достатньо широко аналізується в іноземній та вітчизняній економіці. Разом з тим, малодослідженим аспектом залишається участь у транскордонному співробітництві прикордонних регіонів, у нашому випадку – українських. Теоретичною основою нашого дослідження стали праці І. Буравського, С. Гакмана, М. Долішнього, Є. Кіша, О. Кушніренка та ін.

Постановка завдання. Мета статті полягає у розкритті змісту транскордонного

співробітництва у контексті його впливу на розвиток зовнішньоекономічної діяльності прикордонних регіонів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Необхідними передумовами формування і розвитку транскордонного співробітництва є:

– географічна наближеність;

– можливість спільного використання природних, трудових, науково-технічних та інших ресурсів;

– подібність галузевих структур.

Транскордонне співробітництво – це процес, який сприяє суттєвому зменшенню економічної, політичної, соціальної та інших дискримінаційних залежностей між країнами, а також є першочерговим і компромісним кроком на шляху до економічної і, певною мірою, політичної інтеграції держав. Головне значення транскордонного співробітництва в інтеграційних процесах можна вбачати у збереженні максимального ступеня економічної свободи кожної країни-учасниці. За допомогою транскордонного співробітництва можна знайти правильні шляхи трансформації зовнішньоекономічних відносин країн, які зацікавлені в інтеграції [3, с. 136].

Основні форми співробітництва визначаються:

– «географічними особливостями». Співробітництво може охоплювати як малі сусідні області, так і великі географічні зони, та не обов'язково має спиратись на принцип «територіальної близькості». Наприклад, у межах Європейського Союзу у співробітництві можуть брати участь як держави-члени ЄС, так і партнери від третіх країн;

– тематичними напрямами діяльності та базовим рівнем співробітництва. Місцеві та регіональні органи влади можуть співпрацювати, вирішуючи як одну проблему (однопредметне співробітництво, наприклад у сфері економічного розвитку, культури тощо), так і більш широкий діапазон проблем, реалізуючи спільні дії (багатопредметне співробітництво). У цьому контексті співробітництво може бути як короткостроковим (так звані «одноразові дії»), так і довгостроковим, стратегічно зорієнтованим;

– кількістю партнерів, які беруть у ньому участь. Біполярне (двостороннє) співробітництво – це класичний тип, який існує між двома партнерами. Триангуляційним (тристороннім) співробітництвом охоплено трьох партнерів. Співпраця, до якої залучено більше ніж три учасники, називається багатостороннім співробітництвом [15, p. 3].

Вищезазначені фактори настільки сильно впливають на організаційну структуру управління, функціонування, партнерські відносини, що ніяка спільна організаційна тенденція для всіх чотирьох форм співробітництва не може бути ідентифікована.

На нашу думку, місцеві та регіональні органи влади, як правило, одночасно можуть стати учасниками різних форм співробітництва, основними різновидами яких є:

– транскордонне;

– міжтериторіальне;

– транснаціональне;

– співробітництво в рамках Європейських Асоціацій.

Транскордонне співробітництво є однією з форм співробітництва між місцевими та регіональними органами влади. Його основними формами є:

– єврорегіони та подібні до них структури;

– співробітництво на рівні робочих груп;

– співробітництво в межах Робочих Співтовариств;

– співробітництво з міжнародними асоціаціями, спілками, фондами.

На сьогодні відомо багато підходів до визначення поняття транскордонного співробітництва, яке здійснюється в Європі. Всі вони опосередковано або побічно тривалий час використовуються європейськими урядовими та громадськими організаціями, інституціями Європейського Союзу, науковцями та учасниками такого співробітництва з метою більш системного розгляду і вивчення цього явища [9, с. 59].

Так, відповідно до ст. 2 Європейської конвенції про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади від 21 травня 1980 р., «транскордонне співробітництво означає будь-які спільні дії, що спрямовані на посилення та поглиблення добросусідських відносин між територіальними общинами або властями, які перебувають під юрисдикцією двох або кількох Договірних Сторін, та на укладення з цією метою необхідних угод або досягнення домовленостей. Транскордонне співробітництво здійснюється в межах компетенції територіальних общин або властей, визначеної внутрішнім законодавством» [4].

Європейським Парламентом у 1997 р. була підготовлена доповідь з питань транскордонного та міжрегіонального співробітництва («Myller» – доповідь), де наводиться ще одне визначення транскордонного співробітництва. Це таке співробітництво, яке здійснюється вздовж внутрішніх або зовнішніх кордонів ЄС, де центральну роль відіграють регіони (області) [16, с. 21].

Відомі, проте, деякі винятки, які свідчать про існування й інших термінологічних підходів. Першим їх прикладом є звіт Комітету регіонів від 1996 р., у якому йдеться про три основні типи співробітництва між регіональними та місцевими органами влади: транскордонне та міжрегіональне співробітництво (у межах ЄС та інших країн) і так зване міжрайонне (у межах ЄС) [16, с. 22]. Іншим прикладом є звіт 1998 р., у якому Комітет розглядає «транснаціональне співробітництво» між місцевими органами влади як основу європейської інтеграції та виділяє п’ять різних його підтипів:

1) транскордонне співробітництво між сусідніми місцевими органами влади;
2) транснаціональне співробітництво між місцевими органами влади, які не є сусідами;
3) транс’європейське співробітництво між містами та міськими районами або співробітництво у рамках мережі міст;
4) глобальні мережі міст;
5) транснаціональні неурядові організації.

Для узагальнення всіх типів та форм співробітництва між місцевими та регіональними органами влади в Європі Асоціація Європейських Прикордонних Регіонів (АЄПР) використовує таке поняття, як «транс’європейське співробітництво». Під цим узагальненим терміном АЄПР пропонує об’єднати чотири основні форми співробітництва, які є «композиційними елементами» транс’європейського. До них належать:

– транскордонне співробітництво;
– міжтериторіальне співробітництво;
– транснаціональне співробітництво в рамках Європейського просторового розвитку;
– співробітництво в рамках Європейських Асоціацій, створених місцевими та регіональними органами влади.

Транскордонне співробітництво здійснюється в кількох напрямах, зокрема урядово-регіональному та регіонально-локальному [10, с. 189].

Урядово-регіональне співробітництво базується на міжнародних угодах, які

здійснюються урядовими або регіональними комісіями. Деякі форми такого співробітництва практикуються в занадто децентралізованих країнах, де регіональний рівень має майже урядову владу, як, наприклад, у федеральних землях Німеччини.

Для регіонально-локального співробітництва характерний спонтанний розвиток. Позитивними рисами такої кооперації є особисті контакти з сусідами, що зумовлені лише господарською діяльністю, а також співробітництво в галузі культури.

Суб'єктами транскордонного співробітництва на локальному рівні є органи місцевого самоврядування та територіальні громади по обидва боки кордону. На цьому рівні можуть підписуватися угоди про транскордонне співробітництво між громадами у відповідній сфері або в певному напрямі.

Найпростіша форма транскордонного співробітництва – прямі контакти між територіальними громадами – містами, селищами, які здебільшого є неформальними та спрямовані на спільні дії у разі виникнення надзвичайних ситуацій. Характерною особливістю такої співпраці є відсутність взаємних фінансових зобов'язань [11, с. 13].

Упродовж останнього десятиріччя у європейських країнах на локальному рівні здійснюється співробітництво на рівні проектів у рамках програми Європейського Союзу INTERREG. З цією метою спеціально створюються структури для виконання проектів, спрямованих на розвиток систем спільного управління міжнародних і транснаціональних органів, співробітництва між малими та середніми підприємствами, а також у сферах охорони здоров'я [8], освіти, навчання і культурних обмінів, захисту навколишнього середовища [7, с. 231], енергетичних мереж, транспорту та комунікацій у прикордонних районах.

Співробітництво на рівні Робочих груп (Спільних Комітетів) за укладеними угодами передбачає періодичні зустрічі сторін, формування спільних органів управління з метою координації та об'єднання зусиль для вирішення спільних проблем. Слід зазначити, що назви Робочих Груп, Спільних Комітетів можуть бути різними, але відповідно до функціональних обов'язків вони є однаковими. Діяльність спільних органів може фінансуватися кожною стороною окремо або шляхом об'єднання коштів на окремому спільному рахунку.

Наступним рівнем транскордонної співпраці є співробітництво на регіональному (міждержавному) рівні. На якому для здійснення співробітництва здебільшого створюються такі транскордонні утворення, як єврорегіони, міжнародні асоціації, організації, фонди та Робочі Співтовариства.

За ініціативою деяких європейських регіонів (периферійні та прикордонні регіони, гірські райони та регіони з слаборозвинутою економікою), які відчували необхідність співробітництва для спільного вирішення проблем, протягом 70-80-х рр. минулого століття було створено низку міжрегіональних асоціацій та Робочих Співтовариств.

У цьому контексті доречно згадати про Робочу групу Центрально-Європейської Ініціативи (ЦЄІ) з міжрегіональної та транскордонної співпраці, яка була заснована Угорщиною та Польщею на Будапештському саміті ЦЄІ у 2000 р. [13, с. 2]. Головною метою цієї Робочої групи є сприяння міжрегіональній та транскордонній співпраці у країнах-учасницях ЦЄІ, становленню добросусідських відносин, стабілізації, безпеці та прогресу.

З метою розбудови та розвитку транскордонного співробітництва на рівні місцевих органів самоврядування України, Угорщини та Румунії, розробки та реалізації конкретних транскордонних проектів співробітництва в рамках Карпатського регіону 6 жовтня 2000 р. у місті Ніредьгаза (Угорщина) підписано міжнародну трилатеральну Угоду «Інтеррегіо»

про транскордонне співробітництво Закарпатської області (Україна) та області Саболч-Сатмар-Берег (Угорщина), а також Сату-Марського повіту (Румунія) [5, с. 35].

Угодою передбачена підтримка, координація, організація укладання та реалізації транскордонних проектів і програм. Для їх розробки кожен з учасників Угоди створює робочі групи. З метою координації усієї роботи учасники визначають своїх уповноважених. Запропоновані проекти обговорюються та приймаються на нараді керівників – учасників органів місцевого самоврядування програми «Інтеррегіо». Фінансування проектів та програм реалізується за рахунок учасників угоди за домовленістю та з інших фінансових джерел [6, с. 81-82]. У рамках програми «Інтеррегіо» підготовлено 12 проектів у гуманітарній та економічній сферах, планується створення транскордонних територій з охорони навколишнього середовища, освоєння долини річки Тиса та її природний захист [12, с. 462].

Іншою формою транскордонного співробітництва є співпраця з міжнародними асоціаціями, організаціями, спілками, фондами тощо.

На особливу увагу заслуговує діяльність у рамках Асоціації Європейських Прикордонних Регіонів (АЄПР) – «Association of European Border Regions (AEBR)», яка була заснована у вересні 1971 р. [14, с. 41].

Як визначено АЄПР, співробітництво в межах асоціацій є «багатостороннім та широкомасштабним транснаціональним ...» [15, p. 15]. Однією з головних функцій діяльності асоціацій є активне лобіювання інтересів місцевих та регіональних органів влади. Деякі європейські асоціації вирішують широке коло питань місцевого та регіонального самоврядування, а також проблеми європейської інтеграції («широкомасштабні» асоціації). Разом з тим інші асоціації є «специфічними», оскільки вони задовольняють особливі інтереси груп областей (регіонів) або місцевих органів влади.

Орган транскордонного співробітництва виконує завдання, покладені на нього територіальними громадами або органами влади, відповідно до цілей його діяльності та у спосіб, передбачений національним законодавством, зокрема:

а) діяльність органу транскордонного співробітництва регулюється його статутом та законодавством держави, на території якої розміщена його штаб-квартира;

б) орган транскордонного співробітництва:

– не має права вживати заходів, які можуть обмежити права і свободи окремих осіб;

– фінансується з місцевих та регіональних бюджетів і не має права встановлювати збори фіскального характеру, однак може отримувати прибуток від послуг, наданих ним територіальним громадам або властям, користувачам або третім сторонам;

– зобов'язаний складати річний кошторис та балансовий звіт, які затверджуються аудиторами, незалежними від суб'єктів транскордонного співробітництва;

– має враховувати у своїй діяльності інтереси держав, регіони яких беруть участь у транскордонному співробітництві;

– підлягає нагляду, передбаченому у законодавстві держави, на території якої розміщена його штаб-квартира;

– надає інформацію та відповідає на запити, зроблені органами місцевого самоврядування та місцевими органами виконавчої влади адміністративно-територіальних одиниць, які задіяні у транскордонному співробітництві.

Транскордонне співробітництво прикордонних адміністративно-територіальних одиниць, що належать суміжним державам, може стати не тільки дієвим фактором

економічного процвітання цих регіонів, а й засобом послаблення напруження в поліетнічних зонах, засобом розвитку добросусідства і взаєморозуміння, що відповідно стає дієвим чинником запобігання виникненню міжнаціональних конфліктів [2, с. 411].

Транскордонне співробітництво дає можливість кожному його учаснику зекономити на адміністративних видатках, оскільки в разі усунення різного роду бар'єрів, спрощення процедури митного оформлення вантажів зменшується потреба в складній системі безперервного контролю за рухом товарів та послуг, що перетинають взаємні кордони членів об'єднання [1, с. 238].

Висновки. Таким чином, генезис транскордонних відносин, слід розуміти як поліструктурний процес системного зближення прикордонних регіонів, прискорення їх соціально-економічного розвитку завдяки запровадження узгодженої системи заходів та організаційних дій, що скеровані на досягнення статичних та динамічних ефектів взаємного зближення господарських систем, та внаслідок цього набуття цілого ряду додаткових синергетичних переваг.

Список використаних джерел

1. Бураковський І. Теорія міжнародної торгівлі. / І. Бураковський – К.: Основи, 2000. – 241 с.
2. Гакман С. Державне регулювання процесів запобігання етнополітичним конфліктам у контексті транскордонного співробітництва / С. Гакман // Вісник НАДУ. – 2005. – № 3. – С. 406-413.
3. Долішній М. Україна – ЄС: перспективи регіональної інтеграції / М. Долішній // Вісник Тернопільської акад. народ. госп-ва. – 2001. – Спец. вип. – С. 136-142.
4. Європейська конвенція про основні принципи транскордонного співробітництва між територіальними общинами або органами влади 1980 року (ETS № 106): Зб. договорів Ради Європи. – К.: Парламент. вид-во, 2000. – С. 208-212.
5. Кіш Є. Європейські критерії транскордонного співробітництва України «Інтеррегіо» / Є. Кіш // Єврорегіони: потенціал міжетнічної гармонізації: Зб. наук. пр. – Чернівці: Букрек, 2004. – С. 29-45.
6. Кіш Є. За стандартами транскордонної взаємодії / Є. Кіш // Політика і час. – 2003. – № 10. – С. 79-84.
7. Кушніренко О. М. Екологічна політика Європейського Союзу / О. М. Кушніренко // Ефективність державного управління. Вип. 3: Економіка природних ресурсів і довкілля: Практикум / Ю. Бажал, В. Бакуменко, С. Буряк та ін.; За заг. ред. І.Розпутенка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2003. – С. 227-263.
8. Кушніренко О. М. Охорона здоров'я населення в країнах-членах Європейського Союзу / О. М. Кушніренко, О. П. Романюк // Економічний розвиток і державна політика. Вип. 11: Державна політика та економіка охорони здоров'я в Україні: Практикум / М. Білинська, В. Григорович, Л. Жаліло та ін.; За заг. ред. І. Розпутенка, І. Солоненка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2002. – С. 150-191. – Авторські: с. 150-160.
9. Кушніренко О. М. Транскордонне співробітництво як одна з категорій співпраці місцевих та регіональних органів влади / О. М. Кушніренко // Транскордонне співробітництво / І. Бондарчук, І. Грицяк, А. Даруліс та ін.; За заг. ред. Б. Лессера та І. Розпутенка. – К.: Вид-во «К.І.С.», 2003. – С. 59-124.

10. Луцька Н. І. Пріоритетні напрямки розвитку єврорегіонів в системі транскордонного співробітництва України / Н. І. Луцька // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2011. – Вип. ІІІ. – С. 182-189.
11. Про проведення парламентських слухань на тему: «Про інтенсифікацію співробітництва України з Європейським Союзом у рамках єврорегіонів та перспективи транскордонного співробітництва»: Постанова Верховної Ради України від 11 січня 2007 р. № 561 // Голос України. – 2007. – 23 січ.
12. Статут єврорегіону «Нижній Дунай» // На шляху до Європи. Український досвід єврорегіонів / Є. Кіш, О. Вишняков, М. Лендьел та ін.; За ред. С. Максименка, І. Студеннікова. – К.: Логос, 2000. – С. 212-219.
13. Устав Приграничного Сообщества Еврорегион «Днепр» // Еврорегион «Днепр»: создание и развитие, проблемы и перспективы: Материалы Междунар. учредит. науч.-практ. конф. – Гомель, 2003. – С. 33-40.
14. уцька Н. І. Вплив економіки світогосподарської системи на розвиток регіонів / Н.І.Луцька // Наук. вісник ЧТЕІ КНТЕУ. Вип. ІІ. – 2003. – С. 127-137.
15. Maskell P. Building a Cross-Border Learning Region Handelshojskolens Forlag, Copenhaqen Business School Press. / P. Maskell, Tornqvist G. – S. l., 1999. – 85 p.
16. Seagull A development project for the Euroregion Baltic. [Електронний ресурс]. – режим доступу: www.eurobalt.org.

Луцкая Н. И. Транскордонное сотрудничество как стратегический фактор современного развития внешнеэкономической деятельности пограничных регионов

В статье раскрывается теоретическое содержание вопросов транскордонного сотрудничества как стратегического фактора экономического развития приграничных регионов. Определены перспективы участия Украины в транскордонных экономических организациях. Предложено собственное решение вопроса усовершенствования участия нашего государства в транскордонных организациях.

Ключевые слова: *транскордонное сотрудничество, внешнеэкономическая деятельность, пограничные регионы, система экономических отношений, интеграционные процессы.*

Lutska N. I. Cross-border cooperation as a strategic factor of modern development of foreign economy activity of border regions

The theoretical content of cross-border cooperation problem as a strategic factor of modern development of foreign economic activity of border regions is analyzed in the article. The perspectives of participation of Ukraine in cross-border economic organizations are defined. Personal problem solution of our country participation elaboration in cross-border organizations is suggested.

Key words: *cross-border cooperation, foreign economic activity, border regions, economic relationships system, integration processes.*

УДК 336.02

Тимоць Мирослава Василівна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри обліку і аудиту
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ОСНОВНІ НАПРЯМИ ВДОСКОНАЛЕННЯ МЕХАНІЗМУ ПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ АГРАРНОГО СЕКТОРУ

Визначено основні напрями розвитку системи оподаткування сільськогосподарської діяльності. Обґрунтовано необхідність удосконалення суб'єктного складу платників податків. Запропоновано диференціювати суб'єктів сільського господарства для цілей оподаткування на чотири групи.

Ключові слова: *механізм, оподаткування, аграрний сектор, сільськогосподарський товаровиробник, фіксований сільськогосподарський податок.*

Постановка проблеми. Діючий механізм оподаткування сільськогосподарських товаровиробників не відповідає сучасним потребам розвитку вітчизняного АПК. Нині назріла потреба законодавчих змін у механізмі прямого оподаткування аграрного сектору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема оподаткування сільськогосподарських товаровиробників є досить актуальною серед широкого кола вітчизняних та зарубіжних науковців. Серед наукових доробків вітчизняних учених, присвячених даній проблематиці, можна виділити праці П. Гайдуцького, М. Дем'яненка, В. Жука, П. Лайка, Н. Прокопенко, П. Саблука, В.Синчака, Л. Тулуша. Значна увага ними відводиться стану та розвитку спеціальних механізмів оподаткування АПК, які одночасно захищали б інтереси держави та сільгоспвиробників.

При цьому окремі вчені наполягають на необхідності продовження дії фіксованого сільськогосподарського податку (ФСП), аргументуючи свою позицію невисокими показниками рентабельності сільськогосподарських товаровиробників, зношеною матеріально-технічною базою та високим ступенем ризику агропромислового виробництва. Інші, відзначають недоцільність використання ФСП внаслідок відсутності адекватного відображення у податковому механізмі зростаючого податкового потенціалу та значної диференціації доходів суб'єктів господарювання, а також наявності численних методологічних недоліків у механізмі оподаткування сільського господарства [3, с. 35].

Віддаючи належне науковим доробкам провідних науковців у площині оподаткування аграрного сектору, слід зазначити, що ряд питань, які стосуються побудови ефективного механізму оподаткування сільськогосподарських товаровиробників крізь призму законодавчих нововведень залишається поки що недостатньо дослідженими вітчизняною наукою.

Постановка завдання. Визначити концептуальні напрями вдосконалення механізму оподаткування сільськогосподарської діяльності у контексті новітніх законодавчих змін.

Виклад основного матеріалу дослідження. У сучасних умовах реформування податкових відносин в Україні особливого значення набувають питання формування механізму прямого оподаткування в аграрному секторі. Податковим кодексом України продовжено дію фіксованого сільськогосподарського податку, що можна вважати позитивним моментом для сільськогосподарських підприємств. Водночас вважаємо, що пролонгація дії спрощеного режиму оподаткування доходів товаровиробників не розв'язує проблему пошуку оптимальної системи оподаткування галузі, оскільки нині назріла необхідність прийняття кардинальніших заходів при формуванні податкової політики у сільському господарстві.

Незважаючи на сучасні тенденції розвитку галузі й напрями проведення податкових реформ, виникає необхідність у поглибленні наукових досліджень щодо розробки механізмів прямого оподаткування аграрного сектору. Варто зазначити, що донині основний акцент приділявся розробці механізму оподаткування для окремих категорій сільськогосподарських товаровиробників, проте питанням формування повноцінної системи прямого оподаткування товаровиробників належна увага не приділялася [4, с. 83].

Однією із специфічних особливостей оподаткування аграрного сектору економіки є визначення суб'єктного складу платників податків. Зазначимо, що до прийняття Податкового кодексу України, в законодавчих актах, що регламентували порядок функціонування механізму оподаткування сільського господарства, існували різні тлумачення категорії «сільськогосподарський товаровиробник». Систематизуючи критерії, за якими законодавець пропонував відносити суб'єктів господарювання до цієї категорії, варто виділити наступні: вид діяльності, наявність відповідної площі сільгоспугідь або поголів'я тварин, частка виробництва сільськогосподарської продукції у валових доходах підприємств.

Відповідно до норм Податкового кодексу України, сільськогосподарським товаровиробником вважається «юридична особа незалежно від організаційно-правової форми, яка займається виробництвом сільськогосподарської продукції та/або розведенням, вирощуванням та виловом риби у внутрішніх водоймах (озерах, ставках та водосховищах) та її переробкою на власних чи орендованих потужностях, в тому числі власно-виробленої сировини на давальницьких умовах, та здійснює операції з її постачання» [5]. Таким чином, у самому визначенні дефініції «сільськогосподарський товаровиробник» не враховується наявність площі сільгоспугідь та поголів'я тварин. На наш погляд, таке трактування є неповним, оскільки бути сільськогосподарським товаровиробником, не маючи власних або орендованих угідь, неможливо. Тому вважаємо, що зазначені якісні ознаки повинні бути включені до наведеного визначення. Крім того, зі складу сільськогосподарських товаровиробників «випадають» фізичні особи, які займаються сільськогосподарським виробництвом, що суттєво звужує коло суб'єктів податкових відносин аграрного сектору.

З метою відображення специфічних підходів до оподаткування доходів окремих суб'єктів сільськогосподарського виробництва необхідно, передусім, диференціювати всю сукупність товаровиробників на окремі категорії за визначеними критеріями (рис. 1).

Доцільність застосування такого підходу зумовлюється необхідністю реалізації принципу справедливості в оподаткуванні й виконання регулювальної функції податків, оскільки можливості щодо сплати їх у різних категорій сільськогосподарських товаровиробників різні, що, відповідно, вимагає розробки для кожної з них спеціальних порядків оподаткування.

Враховуючи сучасний стан розвитку агробізнесу в Україні, вважаємо за доцільне диференціювати суб'єктів сільського господарства для цілей оподаткування на наступні

Рисунок 1

Критерії формування суб'єктного складу платників податків у сільському господарстві

групи: агрохолдинги, сільськогосподарські підприємства, фермерські господарства, селянські господарства, в складі яких доцільно також виділяти фізичних осіб-підприємців.

Перші дві форми є високотоварними і фінансово потужними підприємствами, що цілком спроможні сплачувати податки на загальних засадах, а тому не потребують застосування спрощеної системи оподаткування. Причому варто відзначити, що розвиток агробізнесу останніми роками має тенденції до укрупнення: сільськогосподарські товаровиробники об'єднуються в агрохолдинги, що дає їм можливість охопити більші площі угідь, скоротити відстані до ринків постачання та збуту продукції, залучати банківські позики на вигідних умовах. Все це сприяє інтенсифікації виробництва й ефективнішому використанню наявних ресурсів.

Так, за даними аналітичних агенцій, земельний банк найбільших агрохолдингів України нині становить понад 4 млн. га, що відповідає близько 15% площі усіх сільгоспугідь України, які обробляються [1, с. 23]. На думку аналітиків, великі агрохолдинги продовжуватимуть розвивати стратегію агресивного розширення, оскільки ціни на сільськогосподарську продукцію і надалі залишатимуться на високому рівні через зростання попиту. За розрахунками вчених-аграрників, через кілька років агрохолдинги оброблятимуть до 50% ріллі [2]. Таким чином, зважаючи на тенденції розвитку агробізнесу, найбільшими платниками податків у сільському господарстві є агрохолдинги – вертикально інтегровані об'єднання сільськогосподарських, переробних, логістичних та промислових підприємств, в яких ведеться повноцінний бухгалтерський і податковий облік.

Беззаперечним є факт, що більшість агрохолдингів створені й функціонують на основі залучення іноземних інвестицій, а, відповідно, питання інвестиційної привабливості аграрного сектору повинні враховуватися державою при формуванні механізмів оподаткування. Йдеться про необхідність застосування пониженої ставки чи регресивної шкали оподаткування податком на прибуток. У той же час, застосування податкових механізмів, побудованих на загальних засадах, для цих суб'єктів, вважаємо доцільним та економічно виправданим.

За офіційними даними статистики в Україні налічується понад 48 тис. сільськогосподарських підприємств. Принагідно зазначимо, що в подальшій перспективі во-

ни укрупнюватимуться. Такі тенденції визначають доцільність застосування загального порядку сплати ними прямих податків.

Фермерські та селянські господарства є представниками малих і середніх форм господарювання, їхню фіскальну значимість не можна ігнорувати, оскільки їх частка у валовій продукції сільського господарства становить близько 55%. Таким чином в перспективі вони можуть стати реальними платниками податків у складі суб'єктів аграрного сектору. Спільним між ними є те, що їхніми членами можуть бути лише члени родини, а всі інші працівники мають право працювати лише на основі контракту. Різниця між ними полягає в правовому статусі: фермерські господарства – юридичні, а селянські господарства – фізичні особи.

Актуальним нині залишається питання щодо механізму оподаткування фермерських господарств, кількість яких за даними офіційної статистики з кожним роком збільшується і на початок 2012 року перевищувала 40 тис. од. [6]. Проте на даному етапі їх навряд чи можна оподатковувати на засадах загальної системи оподаткування, оскільки повноцінний бухгалтерський і фінансовий облік вони не ведуть (внаслідок сплати ФСП) та практично не бажають вести, оскільки це пов'язано з додатковими витратами. Крім того, можливості цілком легального приховування реальних доходів у даної категорії платників є досить широкими.

Фермерські господарства виділяються як окремий суб'єкт господарювання (а, відповідно, й оподаткування) і, фактично, займають проміжне місце між сільськогосподарськими підприємствами та селянськими господарствами. Основна частка фермерських господарств (понад 70 %) має у своєму розпорядженні до 500 га сільгоспугідь, тому їх навряд чи можна розглядати як великих суб'єктів податкових відносин [6]. Відповідно цю групу суб'єктів, незважаючи на їх віднесення до юридичних осіб, доцільно оподатковувати за спрощеною системою оподаткування.

При цьому слід врахувати, що фізичні особи, навіть при здійсненні окремих видів діяльності, можуть не реєструватися в податкових органах на відміну від юридичних осіб, для яких здійснення реєстрації і ведення податкового обліку є обов'язковим. Законодавчо діяльність, пов'язана з веденням селянського господарства, не вважається підприємницькою, і тому оподатковується тільки в межах податку на доходи фізичних осіб та плати за землю. Однак, відповідно до чинного законодавства, до складу оподатковуваного доходу не включаються доходи від продажу сільгосппродукції, виробленої на земельних ділянках, наданих для ведення сільського господарства.

Розглядаючи можливості оподаткування селянських господарств варто відзначити, що у 2010 році чверть із них мали товарний характер, третина – не реалізовували продукцію (за їхніми даними), а решта (понад 40 %) реалізовували тільки частину виробленої продукції [7, с. 114].

Діяльність селянських господарств останнім часом ґрунтується на тих самих принципах, що й підприємницька – ризик власним капіталом, самостійність у прийнятті рішень щодо кількості та видів продукції, відповідальність за прийняті рішення та спрямування діяльності на досягнення комерційного успіху. Враховуючи зазначене, включення селянських господарств до складу суб'єктів оподаткування доходів від сільськогосподарської діяльності є доцільним та економічно виправданим.

Висновки. Пряме оподаткування виступає регулятором організаційно-правових форм господарювання. Механізм прямого оподаткування сільськогосподарських товаровиробників повинен передбачати диференційований підхід до оподаткування доходів окремих їх категорій, згрупованих на основі науково обґрунтованих критеріїв. Серед

останніх варто виділити форму власності й господарювання, правовий статус, обсяг одержаного доходу, рівень товарності та виробничу спеціалізацію, площу власних чи орендованих сільськогосподарських угідь.

З метою формування оптимального податкового механізму доцільно диференціювати суб'єктний склад сільськогосподарських товаровиробників за обсягами діяльності та застосовувати специфічний порядок оподаткування.

Реалізація таких підходів до формування суб'єктного складу платників податків у сфері аграрного сектору дозволить забезпечити регулювальний вплив оподаткування на економічні процеси в галузі.

Список використаних джерел

1. Бородіна О. М. Агрохолдинги як база формування корпоративного аграрного устрою в Україні / О.М. Бородіна, А.О. Гуторов // Економіка АПК. – 2012. – №11. – С. 21-28.
2. Дем'яненко С. І. Агрохолдинги в Україні: добре чи погано? Електронний ресурс – [Режим доступу]: http: //www.ier.com.ua.files/ publications/ Policy…/AgPP_21_Ukr.pdf.
3. Жук В. М. Стан та розвиток спеціальних режимів оподаткування аграрного бізнесу / В.М. Жук // Фінанси України. – 2011. – №7. – С. 33-42.
4. Опря Є. А. Спеціальне оподаткування фермерських господарств: методичний підхід до вирішення питання / Є. А. Опря // АгроІнКом. – 2007. – № 7-8. – С. 81-88.
5. Податковий кодекс України № 2755- VI від 02.12.2010. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http: //www.rada.kiev.ua.
6. Статистичний збірник «Сільське господарство України» за 2011 р. / за ред. Н. С. Власенко; Державна служба статистики України. –К., 2012. – 376 с.
7. Яворська Т. І. Особисті селянські господарства: визначення категорії та підприємницької діяльності / Т. І. Яворська // Економіка АПК. – 2010. – №10. – С. 112-116.

Тимоць М. В. Главные направления усовершенствования механизма прямого налогообложения аграрного сектора

Определено главные направления развития системы налогообложения сельскохозяйственной деятельности. Обосновано необходимость усовершенствования субъектного состава плательщиков налогов. Предложено дифференцировать субъектов сельского хозяйства для целей налогообложения на четыре группы.

Ключевые слова: *механизм, налогообложение, аграрный сектор, сельскохозяйственный товаропроизводитель, фиксированный сельскохозяйственный налог.*

Tymots M. V. The main directions of the improvement of a mechanism of the direct taxation of the agricultural sector

It was determined the main directions of the development of the system of taxation of the agricultural activity. It is grounded the necessity of the improvement of the subject composition of the tax players. It is proposed to differentiate the subject of the agriculture for the purposes of the taxation into four groups.

Key words: *mechanism, taxation, agrarian sector, agricultural commodity producer, an agricultural tax infixed.*

УДК 339:330.34

Мазур Ірина Михайлівна,
кандидат економічних наук, доцент,
доцент кафедри «Фінанси і кредит»
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ РАЦІОНАЛЬНОГО ВИКОРИСТАННЯ ПАЛИВНО-ЕНЕРГЕТИЧНИХ РЕСУРСІВ

В результаті аналізу інституційного забезпечення використання паливно-енергетичних ресурсів та засад політики енергозбереження в Україні, обґрунтовано теоретичні засади механізму раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів. Проведено дослідження змісту процесу раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів в Україні, особливостей його організації. Обґрунтовано можливість інтеграції засад раціонального використання ПЕР у цільових програмах енергозбереження та ефективного використання. Визначено об'єкти та сфери впливу державної політики раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, як основу механізму раціонального використання ПЕР.

Ключові слова: *паливно-енергетичні ресурси, механізм раціонального використання ПЕР, процес раціонального використання ПЕР.*

Постановка проблеми. В умовах зростання дефіцитності енергоносіїв і істотне підвищення їх вартості споживання вимагає посиленої уваги до енергозбереження та підвищення рівня енергобезпеки. Раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів зумовлює для підприємств якісне виробництво, прийнятний рівень собівартості продукції, економічна самостійність та безпека. На сучасному етапі розвитку наша держава, на жаль, залишається однією з найбільш енергоємних країн світу. А енергоємність валового внутрішнього продукту – основний показник ефективності економіки. В Україні цей показник у кілька разів вищий, ніж у промислово розвинених країнах, що є наслідком технологічної відсталості, недосконалої галузевої структури вітчизняної економіки. Водночас невирішеним залишається питання надійності зберігання, транспортування та використання енергетичних ресурсів. Значну увагу слід приділяти впровадженню енергозберігаючих технологій та обладнання; стимулюванню економії енергоресурсів і запобіганню їх втратам.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Ряд вітчизняних науковців Д. Богиня, Г. Волинський [1], М. Звєряков [2], В. Геєць [3-4], В. Новицький [5], О. Пустовойт [6], Л. Федулова [7], М. Якубовський [8] доводили необхідність економії наявних паливно-енергетичних ресурсів і їх поступового заміщення іншими видами ресурсів в процесі побудови інформаційної економіки. Зважаючи на особливості інституційного забезпечення енергозбереження та особливості розвитку вітчизняної промисловості, існує необхідність в обґрунтуванні комплексного підходу при формуванні механізму раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів та державної політики у цій сфері.

Постановка завдання. Метою дослідження є обґрунтування теоретичних засад механізму раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів, що передбачає комплексний критичний аналіз інституційного забезпечення використання паливно-енергетичних ресурсів та засад політики енергозбереження в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Суть раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів (ПЕР) полягає в досягненні максимальної ефективності їх витрачання при існуючому рівні розвитку техніки та технології і одночасному зниженні техногенного впливу на навколишнє природне середовище. Зміст організації процесу раціонального використання ПЕР зображено на рис. 1.

Процес раціонального використання ПЕР поєднує наступні елементи:

1) розробку, погодження і затвердження органами управління в сфері використання енергетичних ресурсів законодавчо-нормативних актів, що регулюють питання енергетичної безпеки, паливно-енергетичного комплексу, ядерної політики та ядерної безпеки й екологічної політики, стратегічного планування і бюджетування у сфері енергетики, адаптації українського енергетичного законодавства до директив ЄС, приватизації енергетичних активів, реструктуризації та закриття неприбуткових підприємств, надання послуг централізованого теплопостачання, впровадження енергоефективності та енергоощадних технологій, організації та провадження господарської діяльності тощо;

2) вироблення методичних рекомендацій щодо визначення неефективного використання ПЕР, затвердження нормативів питомих витрат енергетичних ресурсів, розробка екологічних і впровадження стандартів енергоефективності та використання відновлювальних видів ресурсів в процесі господарської діяльності, моніторинг та контроль їх виконання;

3) інституційне забезпечення проведення енергоаудиту та забезпечення функціонування системи ефективного енергоменеджменту на галузевому і регіональному рівні для зменшення енергозатратності окремих виробництв та установ бюджетної сфери;

4) проведення екологічної експертизи об’єктів і заходів, реалізація і дія яких може негативно впливати на стан навколишнього природного середовища;

5) впровадження системи заходів щодо диверсифікації джерел постачання ПЕР та структурної перебудови економіки за рахунок заміщення традиційних видів альтернативними;

6) розподіл прав між суб’єктами щодо використання й володіння ПЕР, моніторинг їх використання;

7) ведення обліку запасів ПЕР та визначення потенціалу використання відновної енергії вітру, сонця та вторинних ресурсів;

8) моніторинг і прогнозування стану навколишнього середовища;

9) забезпечення функціонування системи платежів за спеціальне використання енергетичних ресурсів, екологічного збору, платежів за неефективне використання ПЕР і компенсації заподіяної шкоди;

10) впровадження стимулів та санкцій щодо порушення нормативно-правових актів в енергетичній сфері та галузі енергозбереження;

11) участь у міжнародних проектах щодо забезпечення енергоефективності, енергозбереження та охорони навколишнього середовища;

12) пропагування серед населення свідомого ставлення до необхідності підвищення енергоефективності, розвитку та використання відновлюваних джерел енергії.

Нераціональне (неефективне) використання паливно-енергетичних ресурсів

Рис. 1. Організація процесу раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів

передбачає прямі втрати паливно-енергетичних ресурсів, їх марнотратне витрачання та використання понад показники питомих витрат, визначених системою стандартів, а до введення в дію системи стандартів – нормами питомих витрат палива та енергії.

Марнотратне витрачання паливно-енергетичних ресурсів – це систематичне, без виробничої потреби, не зумовлене вимогами технічної безпеки недовантаження або використання на холостому ходу електродвигунів, електропечей та іншого електро- і тепло устаткування; систематична втрата стисненого повітря, води і тепла, спричинена несправністю арматури, трубопроводів, теплоізоляції трубопроводів, печей і тепловикористовуючого устаткування; недотримання вимог нормативної та проектної документації щодо теплоізоляції споруд та інженерних об'єктів, яке призводить до зниження теплового опору огороджувальних конструкцій, вікон, дверей в опалювальний сезон (вид нераціонального використання паливно-енергетичних ресурсів).

Енергозбереження – діяльність (організаційна, наукова, практична), яка спрямована на раціональне використання та економне витрачання первинної та перетвореної енергії і

Рис. 2. Цільові програми енергозбереження та ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів

природних енергетичних ресурсів в національному господарстві, яка реалізується з використанням технічних, економічних та правових методів. Узгодження заходів та методів раціонального використання енергетичних ресурсів повинно забезпечуватися за допомогою цільових програм енергозбереження та ефективного використання паливно-енергетичних ресурсів (рис.2).

Основними об'єктами впливу заходів енергозбереження виступають зростання ВВП та зниження фізичного обсягу споживання енергетичних ресурсів (табл.1).

Відновлювана енергетика відносно малоефективна, а тому витрати на виробництво одиниці енергії досить високі, що є стримуючим фактором для розвитку цього напряму енергетики. Водночас, високі ціни на енергоресурси є найкращим стимулом до енергозбереження як на рівні населення, так і на рівні виробників.

Раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів повинно забезпечити повноцінне існування і розвиток сучасного суспільства, за умови збереження високої якості середовища проживання людини. Отже, раціональне використання паливно-енергетичних ресурсів також ґрунтується на наступних принципах:

1) «нульовий рівень» споживання природних ресурсів.
2) відповідність антропогенного навантаження природно-ресурсному потенціалові регіону.
3) збереження просторової цілісності природних систем у процесі їх господарського використання
4) збереження природно обумовленого кругообігу речовин у процесі антропогенної діяльності.
5) погодження виробничого і природного ритмів.
6) пріоритетність екологічної оптимальності на довгострокову перспективу під час визначення економічної ефективності поточного природокористування

Для досягнення стану усталеного (екологічно збалансованого) розвитку необхідна низка передумов, якими, як зазначалося у доповіді «Наше спільне майбутнє» Міжнародної комісії з навколишнього середовища та розвитку (1987р.), є:

- політична система, яка здатна забезпечити участь широкого кола громадськості у прийнятті рішень;
- економічна система, яка могла б забезпечити розширене виробництво та технічний прогрес на власній міцній базі;
- соціальна система, здатна забезпечити зняття напружень, що виникають за умов негармонійного економічного розвитку;
- система ефективного виробництва, зорієнтованого на збереження екологоресурсної бази;
- технологічна система, яка могла б стимулювати постійний пошук нових рішень;
- міжнародна система, що сприяла б усталеності торговельних та фінансових зв'язків;

Висновки. Врахування зазначеного комплексного підходу при розробці програми енергозбереження дозволить сконцентрувати наявні ресурси та оптимізувати ефективність їх використання за допомогою комплексного впливу запропонованого механізму раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів. Запропонований підхід до формування енергетичної стратегії, сприятиме проведенню ефективної енергозберігаючої політики, забезпеченню конкурентних переваг вітчизняних підприємств, підвищенню їх конкурентоспроможності, поліпшенню економічної та енергетичної безпеки держави. В умовах впровадження механізму раціонального використання паливно-енергетичних

Таблиця 1

Об'єкти та сфери впливу державної політики раціонального використання паливно-енергетичних ресурсів

Сфера впливу	Напрям державної політики
Ціллю є забезпечення зростання обсягу ВВП	
Стимулювання попиту	Кейнсіанський підхід, політика дешевих грошей, можливо, у поєднанні з обмеженням державних витрат;
Стимулювання виробництва	Зниження податкового навантаження з метою заохочення капіталовкладень;
Стимулювання зовнішнього попиту	Підтримка експортних галузей шляхом створення особливих умов діяльності;
	Протекціонізм імпортозаміщуючих галузей;
Промислова політика	Заохочення високопродуктивних галузей та виведення капіталу з низькопродуктивних, що призведе до зміни структури виробництва;
	Збільшення державних витрат на дослідження, для стимулювання високотехнологічних галузей;
	Збільшення витрат на освіту з метою підвищення кваліфікації робочої сили та збільшення продуктивності праці
Ціллю є зменшення фізичного обсягу споживання енергетичних ресурсів	
Сфера виробництва енергоресурсів	Стимулювання технологічного оновлення обладнання виробників енергетичних ресурсів;
	Впровадження нових методів виробництва, що ґрунтуються на принципах енергоощадного використання ресурсів;
	Збільшення витрат на геологорозвідувальні роботи;
	Видобування та використання газу метану вугільних родовищ як альтернативного виду палива;
	Впровадження технологій комплексного виробництва теплової та електричної енергії;
	Адаптації національного законодавства у сфері енергоефективності, енергозбереження та альтернативної енергетики до законодавства ЄС;
	Удосконалення механізму фінансування заходів, які потребують державної підтримки і спрямовані на зниження рівня енергоємності ВВП, збільшення обсягу використання альтернативних джерел енергії та вторинних енергетичних ресурсів, обсягу викидів забруднювальних речовин;
Сфера транспортування енергоресурсів	Ремонт та удосконалення енергомереж;
	Розвиток малої теплоенергетики з високим ККД та низькими транспортними втратами;
	Модернізація газотранспортної системи, систем тепло- та водопостачання, теплових електростанцій та теплоелектроцентралей;

Продовж. табл.1

Сфера споживання енергоресурсів	Податкові пільги та штрафи;
	Гранти, пільгові кредити на проведення енергозберігаючих проектів;
	Система стандартизації та енергетичного маркування будівель та техніки;
	Впровадження новітніх технологій споживання енергетичних ресурсів, когенераційних технологій;
	Оптимізації структури енергетичного балансу, зокрема заміщення традиційних видів палива іншими видами, насамперед отриманими з альтернативних джерел енергії та вторинними енергетичними ресурсами;
	Використання систем автоматизації опалення, освітлення, обліку і т. д;
	Створення сприятливих умов для залучення вітчизняних та іноземних інвестицій у сферу енергоефективності та енергозбереження з метою оптимізації структури енергетичного балансу, зменшення обсягу викидів забруднювальних речовин;
	Формування державної системи моніторингу і контролю за ефективним використанням паливно-енергетичних ресурсів, виконанням галузевих і регіональних програм енергоефективності, підвищення рівня достовірності статистичної інформації стосовно показників енергоспоживання;
	Проведення структурної перебудови підприємств, спрямованої на зниження матеріало- та енергоємності виробництва;
	законодавче врегулювання питань щодо зниження рівня енергоємності ВВП та оптимізації структури енергетичного балансу;
	Активізація міжнародного співробітництва в рамках реалізації стратегії енергетичної безпеки держави;
	Здійснення заходів з популяризації серед широких верств населення через засоби масової інформації ефективного та ощадливого споживання паливно-енергетичних ресурсів, включення відповідних питань до програм навчальних закладів, утворення регіональних центрів інформування громадськості;
Сфера використання нових джерел енергії	Пріоритетний розвиток альтернативної енергетики з одночасним проведенням політики високих цін на енергоресурси;
	Впровадження технологій електротеплоакумуляційного обігріву та таких, що передбачають використання теплових насосів;
	Використання теплової енергії сонця та геотермальної енергії;
	Виробництво та використання біопалива;
	Розвиток вітроенергетики.

ресурсів відбудеться концентрація фінансових та інших ресурсів на пріоритетних напрямах енергозбереження, що сприятиме кумулятивності економічного ефекту від здійснюваних інвестицій через розвиток енергоефективних виробництв та створення енергоощадних об'єктів і технологій. Зазначений підхід враховує і важливість впливу економічного розвитку на зниження енергоємності ВВП, чому сьогодні не приділяється достатня увага.

Список використаних джерел

1. Богиня Д. Структурна перебудова економіки в умовах глобалізації та інформатизації / Д. Богиня, Г. Волинський // Економіка України. – 2003. – №7. – С. 25–26.
2. Звєряков М. Ліберальна ідея і модернізація економіки / М. Звєряков // Економіка України. – 2010. – № 7. – С. 11–13.
3. Новий курс: реформи в Україні 2010 – 2015. Національна доповідь / за заг. ред. В. М. Гейця [та ін.]. – К.: НВЦ НБУВ, 2010. – 232 с.
4. Геєць В. М. Питання взаємопов'язаного розвитку економіки та енергетики України / В. М. Геєць // Вісник НАН України. – 2006. – №2. – С. 7–11.
5. Новицький В. Імперативи інноваційного розвитку / В. Новицький // Економіка України. – К. – 2007. – № 2. – С. 45–48.
6. Пустовойт О. Модель ресурсокористування України:окремі підсумки та шляхи розвитку / О. Пустовойт //Економіка України. – 2006. – №7. – С. 27–33.
7. Федулова Л. Технологічний розвиток економіки / Л. Федулова // Економіка України. – 2006. – № 5 – 6. – С. 4–7; 4–8.
8. Якубовський М. Промислова політика: проблеми та перспективи модернізації / М. Якубовський // Економіка України. – 2010. – № 8. – С. 21–25.

Мазур И. М. Теоретические основы рационального использования топливно-энергетических ресурсов

В результате анализа институционального обеспечения использования топливно-энергетических ресурсов и принципов политики энергосбережения в Украине, обосновано теоретические принципы механизма рационального использования топливно-энергетических ресурсов. Проведено исследование содержания процесса рационального использования топливно-энергетических ресурсов в Украине, особенностей его организации. Обосновано возможность интеграции основ рационального использования ТЭР в целевых программах энергосбережения и эффективного использования. Определено объекты и сферы влияния государственной политики рационального использования топливно-энергетических ресурсов, как основы механизма рационального использования ТЭР.

Ключевые слова: *топливно-энергетические ресурсы, механизм рационального использования ТЭР, процесс рационального использования ТЭР.*

Mazur I. M.Ttheoretical basis for the rational use of energy resources

As a result of analysis of the theoretical basis of using the fuel and energy resources and principles of policy of energy-savings in Ukraine, the theoretical principles of mechanism of the rational use of fuel and energy resources are grounded . The results of maintenance of process of the rational use of fuel and energy resources in Ukraine and features of his organization research are presented. Grounded possibility of integration of principles of the rational use of FER in the having a special purpose programs of energy-savings and effective use. The objects and spheres of influence of public policy of the rational use of fuel and energy resources, as basis of mechanism of the rational use of FER are grounded.

Key words: *fuel and energy resources, mechanism of the rational use of fuel and energy resource , process of the rational use of fuel and energy resources*

УДК 620.952

Касіянчук Василь Дмитрович,
кандидат технічних наук,
академік АІНУ, професор університету,
завідувач кафедри «Будівництва»
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Євчук Роман Богданович,
Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького

ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИКОРИСТАННЯ ПАЛИВНИХ ГРАНУЛ (ПЕЛЛЕТ) ДЛЯ ВИРОБНИЦТВА АЛЬТЕРНАТИВНОЇ ЕНЕРГІЇ

Стаття висвітлює можливості організації виробництва паливних гранул (пеллет) в Івано-Франківській області. Проаналізований випуск пеллет в передових країнах світу. Показані переваги пеллет над іншими видами палива. Запропонована технологічна схема виробництва паливних гранул в м. Коломиї. Проведений порівняльний розрахунок економічного ефекту при використанні паливних гранул (пеллет) для виробництва альтернативної енергії.

Ключові слова: *альтернативна енергія, паливні гранули (пеллети), біомаса, енергозбереження, ефективність.*

Постановка проблеми. На сьогодні відбувається зменшення запасів природних ресурсів, тому у світі і в Україні прослідковується тенденція до пошуку таких видів альтернативного палива, які являються поповнюваними і зменшують шкідливі викиди в навколишнє середовище. Розвинуті країни та країни з перехідною економікою згідно з Кіотським протоколом зобов'язались обмежити і знизити викиди парникових газів в атмосферу. Цілком очевидно, що підсумком заходів передбачених Кіотським протоколом, для більшості країн, в тому числі і для України, буде створення енергетики, що працює на альтернативних видах палива. Одним із видів такого палива є пеллети. Пеллети – це паливні гранули циліндричної форми різного діаметру які отримані шляхом пресування із заздалегідь заготовленої рослинної сировини. Винахідником пеллет є виходець з Баварії Рудольф Гуннерман, якому спало на думку стиснути дрова і додати їм більш зручну форму. Згодом він налагодив масове виробництво пеллет в США. Популяризатором пеллет в Європі вважається Швеція, яка почала виробництво паливних гранул з відходів деревної промисловості в 1985 р. [7]. Паливні гранули (пеллети) – це екологічно чистий вид палива (біопалива) без хімічних закріплювачів. Пеллети являють собою пресовані циліндри діаметром 25 мм, найбільшого поширення набули пеллети діаметром 6…10 мм. Подібна форма забезпечує сипкість і дозволяє використовувати всі відомі способи автоматизації в подаючих пристроїв котелень. Пеллети використовують в котельнях і ТЕЦ

широкого діапазону потужності: від камінів і котлів в приватних будинках та ТЕЦ потужністю 500 МВт, які споживають 450 тон пеллет в рік. Паливні гранули (пеллети) набувають в країнах Європи і світу все більшої популярності вжиток його постійно зростає. По дослідженнях маркетологів, найближчим часом очікується різкий стрибок попиту на цей вид продукції[7].

При цьому пеллети першого класу і промислові мають свою вартість і велику потребу на ринку. Деякі країни (зокрема Фінляндія) купують пеллети за кількістю виділеної енергії, яку визначають спалюванням зразків біопалива, що пропонуються. Тому таким споживачам можна пропонувати пеллети різних сортів. У Данії є ряд теплоелектростанцій, які споживають пеллети з чистої кори. Щорічний вжиток пеллет в Данії складає близько 600 тисяч тон при власних потужностях 200 тисяч. Обсяг Європейського ринку пеллет більше 10 млн. т. на рік [7]. Китай запланував до 2020 року виробляти 50млн тон пеллет на рік.

Стрімке зростання ціни на газ забезпечить підвищений інтерес інвесторів, до даної галузі. 21052009 року Верховною Радою прийнятий Закон України «Про альтернативні види палива» [6]. Кабінет міністрів своїм розпорядженням затвердив державну цільову програму «Ліси України» на 2010 – 2015 рр. [1]. Все це приведе до конкурентного внутрішнього ринку на паливні гранули (пеллети). На сьогоднішній день ринок пеллет на Україні складає близько 300 тис. тонн в рік. Експорт становить 85% обсягу. Внутрішній споживчий ринок становить відповідно 15% від обсягів виробництва або 45 тис. тонн в рік. Потенційний споживчий ринок пеллет в Україні складає 1 млн. т/рік.

Всім відомо, що наша держава Україна енергетично залежить від Росії в питаннях постачання газу і Росія завжди диктує свої умови. І тому давно назріла потреба організації виробництва альтернативних джерел енергії зокрема паливних гранул (пеллет), особливо в нашій області, де великі запаси біопалива [3].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Науково-дослідницькими роботами по виробництву паливних гранул (пеллет) і в цілому використанням відходів від лісозаготівлі і лісопереробки займається науково-дослідницький інститут технічної теплофізики, [5] інститут відновлювальної енергетики Національної Академії наук України, Держаний науково-дослідницький і проектно-конструктивний інститут інноваційних технологій в енергетиці і енергозбереженні, кафедра «Будівництва» Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького [2]. Вказаними закладами розроблені і розробляються технології переробки біомаси на альтернативну енергію різної потужності. Матеріали опубліковані в збірнику наукових статей п'ятої науково – практичної конференції «Нетрадиційні і поновлювальні джерела енергії в регіоні» [4].

Постановка завдання. У статті ставиться за мету завдання запропонувати організацію ефективного цеху по виробництву паливних гранул (пеллет) в м. Коломиї із відходів від лісозаготівлі, лісопереробки, і деревообробки які утворюються в регіоні.

Виклад основного матеріалу дослідження. Паливні гранули (пеллети) мають величезні переваги в порівнянні з традиційними видами палива. Теплотворна здатність їх більша ніж у деревини в 1,5 рази, дорівнює вугіллю і складає 4,3 – 4,5 кВт/кг.

При спалюванні пеллет деревина звільняє стільки CO_2, скільки прийняло під час росту (закритий вуглецевий обмін). При згоранні викопного палива, навпаки звільнюється вуглекислота зібрана за мільйони років. А це веде до підвищення вмісту CO_2 в атмосфері, і до парникового ефекту. При спалюванні 2000 кг пеллет виділяється стільки ж теплової енергії, як при спалюванні: 3200 кг деревини, 1400 $м^3$ газу, 1000 л. дизельного палива, 1370 л. мазуту.

Порівняльні характеристики різних видів палива:

Вид палива	Природний газ	Вугілля	Паливні гранули (пеллети)
Співвідношення видів палива до 1 м^3 газу	1 м^3	1,6 кг	1,7 кг
Порівняльні характеристики видів палива на тепловій здатності:			
Види палива		Співвідношення теплоти	
Паливні гранули		4600 ккал/кг	
Вугілля		4800 ккал/кг	
Природній газ		8000 ккал/кг	

Порівняння виділення CO_2 з різних видів палива:

Природній газ: вміст CO_2 в 15 разів вище ніж у пеллет.

Буре вугілля: вміст CO_2 в 20 разів більше, ніж у пеллет.

Кам'яне вугілля: вміст CO_2 в 50 разів більше, ніж у пеллет.

Вартість пеллет українського виробництва, що відповідають за якістю вимогам ЄС, становить в середньому 1000 – 1100 грн. за одну тону. Для порівняння наведена розрахунки економічного ефекту, від переходу системи опалення із природного газу на пеллети. Калорійність природного газу (1м^3) в середньому 8000 ккал, калорійність пеллет (1 кг) – 4600 ккал. Коефіцієнт перерахунку становить 8000: 4600 = 1,7 тобто за калорійністю 1,7 т. пеллет відповідає 1000 м^3 природного газу. Вартість природного газу щонайменше становить 2500 – 3000грн за 1000 м^3. Розрахункова вартість пеллет 1100 грн. за 1 т. Для отримання аналогічної кількості енергії від пеллет необхідно затратити 1100 х 1,7 = 1870 грн. Чиста економія складає – 3000 грн. – 1870 грн. = 1130 грн. на кожних спалюваних 1000 м^3 газу. Порівнюючи пеллети з вугіллям то перевага перших явна, особливо за вмістом шкідливих речовин, що викидаються в атмосферу у процесі згоряння. Пеллети вважаються екологічно чистим паливом і тому підприємствам, які використовують паливні гранули не потрібні квоти на викиди парникових газів. При використанні пеллет як палива поряд із зменшенням викидів CO_2 відбувається зменшення діоксину сірки, а це в свою чергу приводить до зменшення кислотних дощів, і до зниження загибелі рослинної сировини. При транспортуванні низькі ризики вибуху в порівнянні з пробоїнами на нафтопаливних танкерах, аваріях на газопроводах та електростанціях. Пеллети по багатьох позиціях виграють у рідкого палива і кам'яного вугілля особливо по викиду шкідливих речовин. Використання паливних гранул мають ряд переваг для споживання. Вони можуть зберігатися в безпосередній близькості від житлових приміщень, в підвалах, підсобках, оскільки пеллети пройшли термічну обробку і являються біологічно неактивним матеріалом. Вони несхильні до самозаймання, не виділяють неприємного запаху в процесі згоряння і при зберіганні. Підсумовуючи можна зробити висновок, що деревні гранули (пеллети) – це відносно дешеве, екологічно чисте, альтернативне біопаливо, що робить його надзвичайно привабливим енергетичним енергоносієм.

Нами проектується реконструкція існуючих приміщень бувшого заводу «Сільмаш» в м. Коломиї Івано-Франківської області по вул. Богдана Хмельницького під цех по виробництву паливних гранул (пеллет) і паливних брикетів загальною потужністю 1,5 тонни готової продукції за годину. Технологія переробки деревних відходів від лісозаготівлі, лісопереробки і деревообробки буде проходити наступним чином: спочатку

деревна біомаса буде позбуватись кори, потім подрібнюватись, сушитись, при чому осушення буде проходити за рахунок газів, які утворюються під час нагрівання деревної біомаси до високої температури. Для цього в нашому проекті використовуємо енерготехнологічну установку (ЕТУ) розроблену науково – дослідним інститутом Технічної теплофізики НАНУ [5]. Дана установка призначена для переробки біомаси і виробництва газу, біовуглецю та теплоносія (гаряча вода чи повітря).

Така схема дасть змогу знизити шкідливі викиди майже до нуля. Запропонована технологія являється універсальною. У залежності від потреби можна одночасно виробляти паливні гранули (пеллети) в кількості 1000 кг на годину і паливні брикети 500 кг на годину. Крім того після відповідного переналаштування технологічної лінії стає можливим переробляти відходи від іншої рослинної сировини (солома, стебла, лушпиння соняшника, гречки та ін.). Все обладнання і комплектуючі вітчизняного виробництва. За цим самим принципом будуть опалюватись приміщення цеху, в результаті з необхідних комунікацій потрібні лише електроенергія і вода. Крім того організація такого виробництва дасть змогу працевлаштувати щонайменше 30 чоловік, а це вже соціальний ефект.

Висновки. Внутрішній ринок має безмежні можливості для виробництва паливних гранул (пеллет) необхідних для забезпечення опалення промислових, житлових приміщень і об'єктів соціально – культурного призначення. В той же час різко зменшити споживання імпортного газу дозволить нашій державі стати більше енергетично незалежною країною.

Різке нарощування виробництва біопалива дозволить утилізувати відходи від лісозаготівлі, лісопереробки і деревообробки, чим значно покращиться екологічна ситуація в краї.

Впровадження в експлуатацію тільки однієї технологічної лінії забезпечує утворення щонайменше 30 додаткових робочих місць.

Використання паливних гранул (пеллет), як альтернативного палива дає можливість економити більше 1000 грн. валютних коштів на кожних 1000 $м^3$ імпортного газу.

Впровадження організації виробництва паливних гранул повинно носити комплексний характер, починаючи від заготівлі (збирання) відходів від лісозаготівлі, лісопереробки і деревообробки, зберігання пеллет, переводу систем опалення на твердопаливні котли, морального і матеріального заохочення всіх суб'єктів господарської діяльності до використання біопалива.

Список використаних джерел

1. Державна програма Ліси України на 2010-2015 рр. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/977-2009-п.
2. Касіянчук В. Д. Можливості використання деревної біомаси, як альтернативного енергоресурсу / В. Д. Касіянчук // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2011. – Вип. №3. – С. 190-194.
3. Касіянчук В.Д. Гончарик Р. П. Ефективність використання деревної біомаси для виробництва альтернативної енергії / В.Д. Касіянчук, Р. П. Гончарик // Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького. – 2012. – Вип. №6. – С. 213-216.

4. Нетрадиційні і поновлювальні джерела енергії як альтернативні первинним джерелам енергії в регіоні: збірник наукових статей п'ятої міжнародної науково-практичної конференції, 2-3 квітня. – 2009р. – Львів: ЛвЦНТЕУ, 2009р. – С. 353.
5. Носеч В. Замість нафти і газу – біомаса! / В. Носеч // Дзеркало тижня – 2007. – 15 – 21 вересня. – №34. – С.17.
6. Про альтернативні джерела енергії: Закон України. – м. Київ 20лютого 2003 року №555-IV // Відомості Верховної Ради України (ВВР). – 2003. – № 24. – Ст. 155.
7. Технологія виробництва різних видів біопалива. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: Bio.ukrbio.com/ua/articles/2344/.
8. Шпак А.П. Конституція цільової комплексної програми наукових досліджень АН України «Біомаси, як паливна сировина» («Біопаливо») Додаток 1 до постанови Президії НАН України від 28.02.2007р. – №56. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www/at.ua/3000/3100/60425.

Касиянчук В. Д., Эвчук Р. Б Эффективность использования топливных гранул (пеллеты) для производства альтернативной энергии

Статья освещает возможности организации производства топливных гранул (пеллет) в – Фрнаковской области. Проанализировано выпуск пеллет в передовых странах мира. Показаны преимущества пеллет перед другими видами топлива. Предложенная технологическая схема производства топливных гранул в г. Коломыя. Проведенный сравнительный расчет экономического эффекта при использовании топливных гранул (пеллет) для производства альтернативной энергии.

Ключевые слова: *альтернативная энергия, топливные гранулы (пеллеты), биомасса, энергосбережения, эффективность.*

Kasianchuk V. D., Evchuk R. B. Efficiency fuel granules (pellets) for the production of alternative energy

The article deals with the possibility of organizing the production of fuel pellets (pellets) in-Frnakivsky area. Analyzed release pellets in the advanced countries of the world. The advantages of pellets compared to other fuels. The proposed technological scheme of production of fuel pellets in Coloma. The comparative calculation of economic benefit when using pellets (pellets) for the production of alternative energy.

Key words: *alternative energy, wood pellets (pellets), biomass, energy efficiency, efficiency.*

УДК 316.3

Рижий Ігор Борисович,
кандидат економічних наук,
доцент, професор кафедри
журналістики та інформації
Івано-Франківського університету
права імені Короля Данила Галицького

РЕКЛАМА ЯК КОМУНІКАЦІЯ

У статті аналізується роль реклами в сучасному суспільстві. Реклама розглядається як процес комунікативно діалогу. В цьому аспекті досліджуються функції реклами, її еволюція в зв'язку з розвитком маркетингу. Особлива увага приділяється соціально-психологічним основам реклами.

Ключові слова: *реклама, комунікація, психологія, зворотний зв'язок, самомоніторинг, покупець, споживач, мотивація, соціальна мода, маркетинг.*

Постановка проблеми. Актуальність статті полягає в тому, що реклама, з одного боку, доводить до споживача інформацію, необхідну для купівлі й використання товарів. З другого, поєднуючи інформативність з переконливістю та навіюванням, чинить на людину емоційно-психічний вплив.

Тому надзвичайно важливого значення набуває вивчення психологічних аспектів рекламної діяльності. Ефективність реклами часто пов'язується з урахуванням психологічних знань її споживачів. Підґрунтям будь-якої психологічної практики є певні теоретичні погляди. У статті реклама розглядається як соціально-психологічне явище, як форма опосередкованого спілкування. З одного боку, вона визначається суспільними умовами, з другого – підпорядковується закономірностям протікання комунікативних процесів.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. У сучасній вітчизняній і західній літературі велика увага приділяється дослідженням в сфері рекламних комунікацій. Значний внесок в розроблення цієї проблематики внесли такі вітчизняні вчені, як Н. Бутенко, Т. Лук'янець, Є. Ромат, Т. Примак. Глибоко досліджуються ці проблеми в працях зарубіжних вчених, зокрема, в роботах Т. Краско, Н. Лебедєва, Д. Майєрса, А. Менегетті, У. Уэллса, Дж. Бернета, С. Моріарті.

Постановка завдання. Метою статті є розгляд реклами як процесу комунікації, комунікативного діалогу, в який вступає рекламодавець із потенційним споживачем, аналіз їх взаємодії. Завдання статті: проаналізувати функції реклами, визначити умови ефективної рекламної кампанії, дослідити чинники впливу на соціально-психологічні аспекти реклами.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналіз реклами як виду людської діяльності без вивчення механізмів спілкування ніколи не буде повним. Саме розуміння того, з яких причин люди вступають у спілкування, з якими цілями і для чого, дає можливість правильно інтерпретувати рекламну діяльність як комунікацію.

Багато психологів указують на те, що «наявність» спілкування в індивідуальній психіці людини має особливу специфіку. Так, навіть дуже маленька дитина зовсім інакше

реагує на обличчя людей, ніж на неживі об'єкти. А вищі соціальні емоції дорослої людини, такі як сором і гордість, повною мірою виявляються тільки стосовно людей, але ніколи не виникають стосовно неживих об'єктів, якщо, звичайно, за ними людина не «бачить» іншої людини.

Системна суперечливість рекламних комунікацій визначається специфічними відносинами між соціалізацією й індивідуалізацією людини, включеної у рекламну діяльність. Соціалізація у певному сенсі є протилежністю індивідуалізації. Одна з найчастіше обговорюваних проблем полягає у визначенні співвідношення внутрішніх і зовнішніх джерел розвитку особистості, наприклад, внутрішніх потреб чи зовнішніх впливів; інша проблема полягає в тому, що лежить в основі такого розвитку – соціальне чи біологічне. І нарешті, третя проблема – це роль індивідуального і соціального в людині. Відповіді на ці загальнотеоретичні питання вкрай важливі для психології реклами, оскільки від них залежать багато рішень, які приймаються не тільки в наукових дослідженнях, а й на практиці.

Будь-яка людина, що займається рекламною діяльністю, включаючи професійних маркетологів і рекламістів, з погляду психології, завжди залишається особистістю та індивідуальністю, має певну мотивацію, здібності, психологічні характеристики, систему ціннісних орієнтацій, установок та інше, що неминуче виявляється в її діяльності. Вона живе й працює у певному соціальному і професійному середовищі, яке на основі «зворотного зв'язку», тобто зовнішніх соціальних оцінок, соціального порівняння і моди регулює цю діяльність.

Однак питання про роль зворотних зв'язків в організації ефективної рекламної діяльності, що однозначно позитивно розв'язується в маркетингу, для психології як науки не є таким уже простим. Комунікація, що ґрунтується на системі «зворотних зв'язків», не є достатньою підставою для виникнення діалогу, що взаємно розвиває його суб'єктів, або, наприклад, для розвитку мислення людини. Коли суб'єкти рекламної комунікації не просто виконують ролі рекламіста і споживача, а виступають як особистості, то це припускає уміння бачити обмеженість споживання, відчувати відповідальність як за свою власну долю, так і за долі людей, що оточують.

Перша і основна умова здійснення комунікативної взаємодії між рекламою і людиною – це виникнення між ними відносин взаємозалежності. Саме латинське слово communico означає «робити загальним», «зв'язувати», а отже, реклама повинна сприяти людині у досягненні будь-яких її цілей, тому що тільки за цієї умови людина вступить у діалог з рекламною інформацією і якось відгукнеться на неї. Не тільки реклама повинна мати потребу в людині, а й людині має бути потрібна реклама.

Функції реклами в цьому діалозі зрозумілі. Реклама допомагає людині в досягненні її цілей:

- по-перше, вона сприяє одержанню нової інформації, яка може бути корисною для вирішення якихось життєвих, соціальних чи побутових проблем, тобто досягненню цілей суто *пізнавальних*. Так, наприклад, жінки хочуть знати все про новинки в косметиці;
- по-друге, у рекламних повідомленнях міститься інформація, яка прямо чи побічно підтримує і стверджує певні цінності та цілі самої людини чи тієї соціальної групи, до якої вона належить, а також інформація, яка підтримує чи підтверджує її думку в якому-небудь складному чи спірному питанні. Тобто реклама до певної міри сприяє *посиленню позицій* людини, зміцненню якихось її думок чи переконань. Цю функцію реклама виконує, демонструючи аксесуари певного стилю чи способу

життя, ті чи інші переваги різних людей. Так, вона може підтримати господарку оселі у переконанні, що вона користується справді якісними продуктами;

- по-третє, реклама надає людині можливість одержати емоційні враження, виявити безпосередню емоційну реакцію чи розрядитися. Реклама може сподобатися чи не сподобатися, вона може взагалі викликати вибух роздратування чи обурення, але навіть у цьому разі вона компенсує якусь емоційну недостатність людини і сприяє *реалізації* природної людської *потреби в емоційних враженнях та емоційних переживаннях*;
- по-четверте, реклама заглиблює людину в певне естетичне поле. Красиві актори, соковиті фарби, приємна музика, дизайн товарів та інтер'єрів, пейзажі і тварини – усе це небайдуже навіть для того, хто далекий від естетичного сприйняття навколишнього світу. І все це дає *естетичні переживання*, так чи інакше сприяючи формуванню смаку та естетичних переваг;
- по-п'яте, сприйняття реклами, як це не дивно, сприяє *виникненню стану комфорту*. Він з'являється внаслідок задоволення від одержання всіх попередніх переживань (пізнавальних, позиційно-престижних, емоційних та естетичних), а також досягається сприйняттям і розумінням гумору чи гротеску, передбаченням сюжетних ходів, зустріччю з постійними героями рекламних кампаній чи зі знайомими товарами в новій рекламній подачі, а крім того, залежить від багатьох інших цілком реальних причин, що дають людині відчути себе причетною до тих чи інших подій і переживань.

При цьому людина є взагалі ж пасивною стороною комунікативного діалогу, адже саме реклама першою звертається до людини, хоче щось їй розповісти, показати, попередити, указати, попросити, повідомити. І так само, як за будь-яких інших видів взаємодії від неї очікується дотримання основної вимоги: відсутності прихованих намірів і намірів, що можуть чимось нашкодити другому партнерові з комунікації, тобто людині, яка сприймає, або комусь третьому, не включеному безпосередньо у діалог [3, с. 19-20].

Відомі американські фахівці в галузі психології реклами У. Уеллс, Д. Бернет та С. Моріарті вважають, що «реклама – це одна з форм масової комунікації. Вона передає різні типи маркетингової інформації, спрямованої на досягнення розуміння між продавцями і покупцями на ринку. Реклама не тільки інформує про продукцію, а й одночасно трансформує її в деякий образ, що стає у свідомості покупця невіддільним від фактичної інформації про якості рекламованого товару» [12, с. 36].

Соціально-психологічні аспекти рекламної діяльності виявляються вкрай важливими для психологічної науки, тому що в даний час добре досліджена психологія споживача в умовах впливу на нього реклами, але практично не досліджена психологія рекламіста, тобто того, хто робить рекламу.

Рекламу в психології можна організовувати по-різному, наприклад, як однобічний вплив рекламіста на споживача. Ця модель була поширена на рубежі XIX–XX ст.

З появою маркетингу в 30–50 рр. XX ст. рекламу стали розглядати як двосторонню комунікацію, тобто безпосереднє чи опосередковане спілкування, взаємовплив рекламіста і споживача. У цьому разі в аналізі суб'єктів рекламного ринку велику роль починає відігравати поняття «зворотного зв'язку».

Наступна модель комунікації виникає, коли дослідниками беруться до уваги взаємини не тільки рекламіста й споживача, а й споживача з іншими споживачами. Тут реклама виконує функцію «комунікації для комунікацій». Тобто вона, а також сам товар дають можливість споживачу створювати свій індивідуальний рекламний простір,

встановлюючи комунікації з іншими людьми, впливаючи на них і одержуючи при цьому необхідне емоційне підкріплення своїм діям, вчинкам, вибору тих чи інших товарів. Спочатку товар представляє споживачу рекламіст, а потім той самий товар рекламує споживач у колі значущих для нього людей. Одночасно з цим він рекламує самого себе. Таким чином, товар рекламується не один раз, а як мінімум двічі.

У психології реклами варто також докладно проаналізувати ситуацію впливу соціального оточення рекламіста на його професійну діяльність. Адже в групах людей, які займаються рекламою, також формуються норми і система соціальних оцінок, що визначають характер реклами, її стильові особливості, моду на технології, ідеї тощо.

Французький фахівець у галузі реклами А. Дейян запропонував систему понять для проведення ефективних рекламних кампаній, заснованих на комунікаціях. Відповідно до цієї системи, зробити покупку для людини – це значить ідентифікувати її з власною особистістю: розповісти про себе іншим, дати їм можливість судити про себе. На думку автора, люди купують товари з урахуванням того, що інші можуть подумати чи сказати про них на підставі оцінки вибору придбаної речі, тому грамотні рекламісти, по суті справи, вчать людину мріяти і не прагнуть розповісти про товар те, що його відрізняє від сотень аналогічних речей [4].

На думку низки психологів, люди завжди перебувають у деякому стані, що отримав назву *«самомоніторингу»*. Такий самомоніторинг здійснюється людиною не тільки, коли вона присутня серед інших людей, які оцінюють її, а й у процесі планування майбутньої взаємодії з ними. Більш того, з погляду багатьох психологів, які розглядають проблему самосвідомості, престижна мотивація управляє поведінкою людини практично постійно і виявляється ледь не за будь-якого акту людської діяльності. У цьому разі психологи відзначають, що поняття престижу є «предметним»: те, що престижно для однієї людини (члена деякої групи людей), може бути абсолютно не престижно для іншої.

Звичайно, реклама може просто інформувати чи переконувати, говорити про користь, вигоду чи унікальність товару, або, наприклад, про розв'язання проблем споживача, поліпшення якості його життя тощо. Але в будь-якому разі комерційно найбільш ефективною виявиться та реклама, яка буде звернена до першоджерел особистості споживача, його фундаментальних мотивів, серед яких мотивація честолюбства і престижу виявляється однією з найдужчих.

Як пише відомий російський дослідник реклами І. Я. Рожков, «Прагнення зберегти своє «я» – один з найсильніших психічних мотивів, і недарма одними з перших слів, що усвідомлює дитина, є слова «я», «мені», «моє». Поведінкові реакції людини на інформацію, що впливає на неї, переважно визначаються підсвідомою протидією проникненню в її внутрішній світ, руйнуванню її образа (інакше кажучи, «втраті обличчя»), світорозуміння. І ті, хто створює рекламу, звичайно враховують очевидний факт – мотивація і вчинки споживача рекламної інформації насамперед пов'язані з його усвідомленою і одночасно неусвідомленою відповіддю на власне запитання: «Як те, що мені пропонують, допоможе мені чи вплине на інших, щоб мене сприймали так, як я хочу?» [11, с. 62].

Таким чином, психологічно ефективна реклама забезпечує споживачу можливість самому стати рекламістом, використовувати товар, який купується, для того щоб соціально виділитися, привернути до себе увагу, одержати схвалення оточення, високу соціальну оцінку, зберігши і підтримавши тим самим почуття особистої гідності.

Якщо так розглядати, то спрямованість підприємства і підприємця на створення іміджу та брендів знаходить інший психологічний зміст. У цьому разі їхнє головне

завдання полягає не тільки в тому, щоб виділятися і запам'ятовуватися, а й створювати моду на рекламований товар, тобто обов'язково стимулювати престижні мотиви.

Сьогодні психологи реклами найчастіше пишуть про принципи чи прийоми впливу рекламіста на споживача і, більш того, про вплив на його підсвідомість. Насправді тенденції, які простежуються у вітчизняній рекламі в останні десятиліття, дозволяють говорити про важливість створення саме стійкої соціальної моди для просування товарів і послуг на ринку. При цьому передбачається, що товар (а також послуга, персона, спосіб поведінки та ін.), який стає модним, спочатку може не являти для споживача якої-небудь іншої цінності (функціональної чи соціальної). Створення моди засобами реклами – це і є формування самостійного ціннісного ставлення до об'єкта шляхом надавання цьому об'єкту особливого змісту, психологічною основою якого є престиж.

Таким чином, брендинг – це, по суті, технологія створення моди. Якщо торговельна марка стає відомою, але не цінується, то це не є повноцінним брендом у психологічному розумінні. Якщо вона цінується, то вона стає модною, і навпаки, якщо вона становиться модною, то цінується. Стати модною – означає набути деякої здатності задовольняти престижні мотиви.

У цьому разі споживач легко придбає товар без будь-якого психологічного впливу (тиску) з боку рекламіста. Адже він одержує можливість за допомогою престижного товару стати (або ж здаватися собі) значною особистістю, тобто, по суті, знаходить можливість психологічно впливати на інших людей. І ця «додаткова послуга» надається йому рекламою.

За такого підходу рекламісту не потрібно насильно впливати на підсвідомість споживача чи прагнути того, щоб «змусити його захотіти» купити те, що рекламується. Покупець робить покупку з власної волі, без якогось специфічного психологічного впливу. При цьому він самовиражається і ніби збагачує тим самим свою індивідуальність, стає партнером, а не опонентом рекламіста, що найчастіше буває сьогодні [3, с. 23-24].

Про роль комунікації і престижу у створенні ефективної реклами сьогодні пишуть багато авторів. Але також дуже багато хто дотепер говорить про однобічний вплив рекламіста на споживача як основну мету психології реклами. Остання схема занадто примітивна. Більш того, вона психологічно й етично дуже вразлива, адже очевидно, що ніхто добровільно не захоче, щоб на нього психологічно впливали в однобічному порядку, більш того – впливали б на його підсвідомість. Людина завжди опиратиметься такому впливу. Багато соціальних психологів доводять, що всі потреби людини тією чи іншою мірою соціальні чи соціально орієнтовані. І вони, без сумніву, мають рацію. Адже споживач скоріше заплатить гроші за буханець хліба у престижній упаковці, ніж візьме з полиці те, що не має «товарного вигляду». А між тим обидва вироби за своїми харчовими характеристиками ідентичні. Людина може пояснити свій вчинок естетичними мотивами, за принципом «красиво – некрасиво», але швидше за все це буде неусвідомлена реакція чи реакція, що свідомо придушується, на можливі оцінки оточення чи власну самооцінку.

Адже, купуючи некрасивий, неякісний, отже, непрестижний товар, людина почуває себе приниженою. У цьому разі вона «втрачає обличчя», особисту гідність. Здавалося б, даний товар (хліб) зовсім не стосується престижу й гідності, але під час більш глибокого психологічного аналізу стає очевидним, що це не так.

Професор І. Я. Рожков пише: «Реклама підсилює задоволеність від покупки. Асоціації, символи престижу, які вона вкладає в товар, впливають на психіку споживача, часом він навіть починає пишатися своїми придбаннями – косметикою, одягом, автомобілем, книгами, платівками. Додати шляхом реклами додаткову цінність до тієї, що

товар справді має, – це аж ніяк не шахрайство, а гарантія того, що споживач не буде шкодувати про витрачені гроші і, навпаки, одержить повне задоволення від покупки» [11, с. 5].

Висновки. Таким чином, реальний результат, що досягається рекламним впливом, безпосередньо залежить від ступеня психологічної ефективності цього впливу, а психологічна ефективність реклами – це її здатність створювати у споживача образ товару, який буде:

- повноцінний, тобто вичерпний з погляду основних споживчих характеристик;
- диференційований, тобто такий, що дозволяє відрізняти його від усіх подібних товарів;
- емоційно привабливий, тобто такий, що зумовлює позитивні емоції і здатен задовольнити якусь актуальну потребу потенційного покупця;
- спонукальний, тобто такий, що підштовхує людину до здійснення необхідних для придбання товару дій.

Тому досягнутий рекламою рівень впливу визначається через рівень психологічної ефективності створеного рекламою образу товару. У споживача, який потрапив під вплив максимально ефективного рекламного повідомлення, повинно сформуватися уявлення про основні споживчі властивості товару, про його істотні відмінності від усіх інших подібних, повинно з'явитися позитивне емоційне ставлення до товару і спонукання до здійснення дій, необхідних для його придбання.

Список використаних джерел

1. Адлер А. Понять природу человека: Пер. с нем. / А. Адлер. – СПб.: Академ. проект, 1997. – 326 с.
2. Бардиер Г. Бизнес-психология / Г. Бардиер. – М.: Генезис, 2002. – 412 с.
3. Бутенко Н. Ю.Соціальна психологія в рекламі: Навч. посіб. / Н. Ю. Бутенко. – К.: КНЕУ, 2006. – 384 с.
4. Дейян А. Реклама: Пер. с фр. / А. Дейян. – М.: Сирин, 2002. – 357 с.
5. Зазыкин В. Г. Психологические основы гуманистической рекламы / В. Г. Зазыкин. – М., 2000. – 72 с.
6. Краско Т. И. Психология рекламы / Под ред. Е. В. Ромата. – Х.: Студцентр, 2002. – 216 с.
7. Лебедев А. Н. Психология рекламы // Психология: Учеб. для экон. вузов / Общ. ред. В. Н. Дружинина. – СПб.: Питер, 2000. –368 с.
8. Лебедев-Любимов А. Н. Психология рекламы / А. Н. Лебедев-Любимов. – СПб.: Питер, 2004. –384 с.
9. Майерс Д. Социальная психология: Пер. с англ. / Д. Майерс. – СПб.: Питер Ком, 1998. –794 с.
10. Менегетти А. Система и личность / А. Менегетти // Психология бизнеса: Хрестоматия / Сост. К. В. Сельченок. – Минск: Харвест, 1998. – 352 с.
11. Рожков И. Я. Реклама: планка для «профи» / И. Я. Рожков. – М.: Юрайт, 1997. – 208 с.
12. Уэллс У. Реклама: принципы и практика / У. Уэллс, Дж., Бернет С. Мориарти. – СПб.: Питер, 1999. –797 с.

Рыжый И. Б. Реклама как коммуникация

В статье анализируется роль рекламы в современном обществе. Реклама рассматривается как процесс коммуникативно диалога. В этом аспекте исследуются функции рекламы, ее эволюция в связи с развитием маркетинга. Особое внимание уделяется социально-психологическим основам рекламы.

Ключевые слова: *реклама, коммуникация, психология, обратная связь, самомониторинг, покупатель, потребитель, мотивация, социальная мода, маркетинг.*

Ryzhy I. B. Advertising as communication

The article examines the role of advertising in today's society. Advertising is seen as a process of communicative dialogue. In this aspect, examines the function of advertising, its evolution with the development of marketing. Particular attention is paid to the socio-psychological foundations of advertising.

Key words: *advertising, communication, psychology, feedback, self-monitoring, the customer, the consumer, motivation, social fashion marketing.*

УДК 336.22

Івашків Тарас Степанович,
кандидат економічних наук,
доцент університету,
завідувач кафедри економічної теорії
імені академіка УАН З. Маніва
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Петрина Марія Юріївна, Кушлик Оксана Юріївна, Вербовська Леся Степанівна,
кандидати економічних наук, доценти,
доценти кафедри менеджменту і адміністрування
Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу

ПЕРЕВАГИ ТА НЕДОЛІКИ В СИСТЕМІ ПРЯМОГО І НЕПРЯМОГО ОПОДАТКУВАННЯ

Перші роки функціонування нового Податкового кодексу засвідчили, що даний документ через значну кількість протиріч та недоопрацювань містить значні ризики для інвестиційної активності в Україні. Стаття присвячена виділенню переваг та недоліків в системі прямого і непрямого оподаткування, виявленню проблем податкової системи України, а також пошуку шляхів їх вирішення.

Ключові слова: *податкова система, прямі податки, непрямі податки, проблеми податкової системи, переваги та недоліки прямого і непрямого оподаткування.*

Постановка проблеми. Питання вдосконалення оподаткування знаходяться в центрі уваги наукової і громадської думки з отримання незалежності України. Особливо сьогодні, в пошуках шляхів виходу з економічної кризи, назріла необхідність податково-бюджетного регулювання в Україні замість проведення суто фіскальної податкової політики. Крім цього, сьогодні на державному рівні визнано гостроту проблеми оподаткування, пов'язаної з надмірністю податкового тягаря. Останній і є однією з причин фінансової нестабільності підприємств, зменшення сукупного попиту і економічної кризи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Чинна податкова система зазнає нищівної критики як у наукових колах, так і з боку підприємців, політичних діячів, депутатського корпусу. Однак стає дедалі очевиднішим, що ця критика багато в чому базується на емоційних, поверхневих чинниках економічної дійсності. Відсутній глибокий аналіз фінансових зв'язків в економіці, потреб держави у фінансових ресурсах для виконання нею функцій регулювання темпів і пропорцій розвитку економіки, підтримання на належному рівні суспільного добробуту, обороноздатності, систем державного управління.

Отже, нині існує необхідність всебічного дослідження питань, пов'язаних із впливом системи оподаткування на економічні процеси. Українські вчені В. Л. Андрущенко, І. В. Барановська, О. Д. Данілов, Т. І. Єфименко, А. І. Крисоватий, В. М. Мельник, І. В. Педь, І. Р. Чуй мають певні здобутки в дослідженні теоретичних і практичних аспектів оподаткування.

Постановка завдання. Віддаючи належне напрацюванням українських вчених, слід відзначити, що багато проблем оподаткування ще не знайшли однозначного трактування. Залишаються дискусійними питання щодо принципів побудови і напрямів реформування податкової системи з урахуванням особливостей трансформаційного періоду. Значні розбіжності спостерігаються у поглядах вчених-економістів на структуру податкової системи; параметри податкового навантаження на економіку; необхідність диференціації ставок податків; сферу використання податкових пільг, які породжують негативні наслідки в практиці оподаткування. При реформуванні національної податкової системи не в повній мірі враховується досвід реформування податкових систем в розвинутих і постсоціалістичних країнах. У зв'язку з розробкою в деяких постсоціалістичних країнах податкових кодексів центральною проблемою обговорення стали напрями вдосконалення оподаткування, насамперед, кількісні параметри податкових ставок, пільгове та спрощене оподаткування, загальний рівень податкового тягаря.

Актуальність зазначених проблем, їхня практична значимість і недостатня наукова розробленість визначили головною метою статті виділення переваг та недоліків в системі прямого і непрямого оподаткування, виявлення проблем податкової системи України, а також пошук шляхів їх вирішення.

Виклад основного матеріалу дослідження. На сьогоднішній день існує багато недоліків при оподаткуванні підприємницької діяльності в Україні, що призводить до відтоку підприємств у тіньову сферу [2], тобто до ведення нелегальної діяльності і повному ухилянню від сплати податків, порушення податкового законодавства і зменшення суми податків, яку необхідно перерахувати до бюджету (виплата більшої частини заробітної плати «у конвертах») [7].

Серед основних чинників, котрі спонукають платників уникати сплати податків, виділяють: кількість податків та рівень податкових ставок; складність у розрахунках податкових сум; високий рівень нестабільності (постійно змінюються не лише ставки оподаткування, а й види податків); нераціональна структура оподаткування (висока частка непрямих податків, низька частка особистого прибуткового податку і високі нарахування на фонд заробітної плати); ефективність роботи податкової служби; рівень суспільної свідомості щодо необхідності сплачувати податки; рівень довіри платників до владних структур, котрі виконують функцію розподілу коштів, отриманих від податків; рівень корупції у державі [1].

У сучасних умовах економічного розвитку прямі податки є базисом податкових систем держав з розвиненою ринковою економікою, тому що вони мають значні переваги порівняно з непрямими. Можна виділити основні з них:

- пряме оподаткування дає можливість державі впливати на економічні процеси (інвестиційну активність, накопичення капіталу, сукупне споживання, ділову активність), наприклад, податок на прибуток має порівняно невисоку питому вагу у доходах бюджету через низьку рентабельність, і існує можливість його широкого використання як важеля регулювання економіки;

- прямі податки дають можливість встановлення прямої залежності між доходами платника і його відрахуваннями в бюджет, тобто реалізується принцип справедливості, але велике значення має встановлення підходу до градування ставок. Справедливість прямого оподаткування не є автоматично діючою аксіомою, вона реалізується через шкалу;

- прямі податки розподіляють податковий тягар так, що той, хто має високі доходи, платить до бюджету більше, ніж той, хто має більш низькі доходи.

Таким чином, прямі податки об'єктивно більшою мірою володіють стимулюючими можливостями щодо безпосередніх товаровиробників. Їх вплив на відтворювальні процеси здійснюється безпосередньо, через зменшення чи збільшення прибутку (доходу), який залишається в розпорядженні платників податків. З точки зору макроекономіки, регулюється як інвестиційний, так і споживчий попит та пропозиція. Одночасно держава впливає на напрями використання національного доходу. Прямі податки за певних умов (які не обмежуються рівнем податкової ставки) спроможні повністю знищити стимули до вдосконалення виробництва та накопичення капіталів. Натомість ефективно побудована система прямого оподаткування, що володіє необхідною гнучкістю, здатна досягти чітко поставлених цілей або, насамкінець, пом'якшити недоліки, які на даному відрізку часу важко усунути чи запобігти [5]. Об'єктивно закладені в прямих податках суттєві стимулюючі можливості пояснюють широке використання та постійне вдосконалення їх механізму в країнах, що поставили за мету досягнення високого рівня економічного розвитку на базі розширення та підвищення ефективності суспільного виробництва.

Стосовно ж недоліків, притаманних прямим податкам, то вони значною мірою пов'язані з тим, що:

- пряма форма оподаткування потребує складного механізму бухгалтерського обліку об'єкта оподаткування і стягнення податків, є труднощі з визначенням того, що належить до доходів;

- стягнення прямих податків потребує високого рівня контролю, розширення податкового апарату, оскільки мають місце приховування доходів і ухилення від оподаткування;

- прямі податки пов'язані з можливістю ухилення від сплати податків через недосконалість фінансового контролю і наявність комерційної таємниці;

- пряме оподаткування потребує певного розвитку ринкових відносин, оскільки тільки в умовах реального ринку може сформуватися реальна ринкова ціна, а отже, і реальний прибуток.

Особливої уваги заслуговує прибутковий податок, який має свої переваги і недоліки. Головна його позитивна риса, це те, що він становить рівень оподаткування у пряму залежність від джерела сплати податків – доходу. А також при реалізації принципу справедливості велике значення має підхід до встановлення шкали ставок – пропорційних, прогресивних чи регресивних. Отже, справедливість прибуткового оподаткування реалізується через шкалу ставок. Але є й недоліки цього виду оподаткування. По-перше, існують труднощі, пов'язані із обліком об'єкта оподаткування. Мова йде про приховування доходів і ухилення від сплати податків. По-друге, необхідно належним чином вирішити, що саме відноситься до доходів і як ці доходи обчислюються.

Вирішення цих проблем – головна мета діяльності спеціалістів у сфері прибуткового оподаткування. Велику роль відіграє прибутковий податок у фінансовому регулюванні економіки. Це здійснюється шляхом диференціації ставок і пільгове оподаткування. Регулююча функція податків найбільш притаманна саме прибутковому податку, пов'язаному з використанням доходів юридичних і фізичних осіб. Жоден інший податок не може забезпечити такий вплив на інтереси суб'єктів розподільних відносин у суспільстві. Таким чином, незважаючи на всі труднощі, пов'язані із стягненням прибуткового податку, він використовується практично у всіх країнах світу, в тому числі і в Україні [6].

Непрямі податки відіграють значну роль у формуванні доходів держави та податковому регулюванні. Історично основним видом непрямих податків був акциз, при якому об'єктом оподаткування, як правило, виступала вартість товарів, що мали певну специфічну особливість (тютюн, алкогольні напої, лекові автомобілі) або рівень споживання яких значно залежав від зміни цін.

Сьогодні в більшості країн у підакцизні групи товарів включені: алкогольні напої, тютюнові вироби, бензин, легкові автомобілі, коштовності, інші предмети розкоші [4]. Розвиток непрямого оподаткування призвів до появи податку з обороту (своєрідного універсального акцизу), який у деяких країнах трансформувався в податок з продажу або податок на додану вартість.

Відповідно до світової практики непрямі податки, що звичайно називаються податками на споживання, включають три основні види: податок з обороту, податок з продажу, які використовувались у практиці розвинених країн до 1950 року, а потім і податок на додану вартість (ПДВ), що замінив у багатьох країнах перші два види і сьогодні є провідним непрямим податком. У Західній Європі бюджет формується наполовину з непрямих податків. Зберігаючи переваги інших податків на споживання, ПДВ значною мірою звільнений від їх основних недоліків. Теоретично він являє собою частку (%) від вартості, що додана на кожній стадії виробництва та обігу. Залишаючись багаторазовим, ПДВ перебуває у прямій залежності від реального внеску кожної стадії у вартість кінцевого продукту, а отже, зберігає можливості держави впливати на всі стадії відтворення [8].

Загальними рисами, що виділяються фахівцями як основні і дають право на виділення цих податків в особливу групу податків на споживання, є те, що всі вони спрямовані на кінцеве споживання, несуть фіскальну навантаженість без будь-яких подальших установок щодо використання отриманих сум. Ці особливості мають суттєве значення при вирішенні питань формування податкової системи в будь-якій країні.

Непрямі податки, на відміну від прямих мають свої переваги і недоліки. Вони ефективніші в фіскальному аспекті, оскільки оподатковують споживання, яке в свою чергу є більш стабільною і негнучкою величиною, ніж прибутки. Від них тяжко ухилитись і досить легко контролювати їх сплату. Непрямі податки не впливають на процеси нагромадження, але вони регресивні в соціальному аспекті і здійснюють досить значний вплив на загальні процеси ціноутворення. Крім того, за допомогою специфічних акцизів можна впливати на структуру споживання. З іншого боку структура споживання у різних верств населення суттєво відрізняється, тому принцип справедливого оподаткування може бути реалізований через диференційований підхід до встановлення непрямих податків на окремі товари, роботи та послуги. Однак тут теж є певні обмеження. Встановлення більш високих податків тільки на так звані товари не першої необхідності й розкоші звужує сферу непрямого оподаткування і скорочує надходження доходів до бюджету. Навпаки, навіть невисокий рівень непрямого оподаткування товарів повсякденного попиту забезпечує державі сталі й значні доходи, бо сталим і значним у масштабах суспільства є таке споживання.

Перевагами непрямих податків є наступні:

- швидке і регулярне надходження їх до бюджету, що дає змогу фінансувати видатки бюджету;
- непрямі податки охоплюють дуже широке коло товарів і послуг народного споживання, тому є висока ймовірність того, що надходження їх буде досить повним;
- збільшення доходів держави при зростанні населення та його добробуту;

- непрямі податки здійснюють вирівнювання міжрегіонального розподілу доходів, балансують місцеві бюджети, так як споживання більш-менш рівномірне в територіальному аспекті;

- здійснення стримуючого впливу на споживання товарів, шкідливих для здоров'я і моральності населення;

- непрямі податки також справляють значний вплив і на державу, такий вплив виражається в тому, що їй вигідно збільшувати обсяг виробництва, бо чим більше обсяг реалізації, тим більше доходів надходить до бюджету.

- зручність, яка полягає у тому, що вони характеризуються близькістю до місця внесення, відсутністю втрати часу при внесенні, не мають примусового характеру, не потребують накопичення певних коштів.

Поряд з цим, не можна абстрагуватись і від тих недоліків, що привносяться в податкову систему необґрунтованим використанням непрямих податків. Головний з них, що, зрештою, послужив однією з основних причин критики з боку науковців та практиків, – це відсутність безпосередньої залежності від розміру доходів платників, регресивний характер. К. Маркс вважав податки на споживання податками на бідних, а тому гостро їх засуджував. Групи осіб з низьким рівнем доходу в якості податку в ціні споживчих товарів сплачують більшу частку свого доходу порівняно з високодохідними групами [3]. Таким чином, сплата непрямих податків стає тяжким тягарем для платників податків. Тому проблема забезпечення ефективності введення цих податків повинна враховувати величину диференціації населення за рівнем доходів та відносну частку низькооплачуваних категорій населення. Отже, в непрямому оподаткуванні, мабуть, потрібно мати широке коло оподатковуваних товарів з досить помірними ставками або взагалі єдиний універсальний акциз. Урахувати інтереси всього суспільства неможливо.

Соціальна несправедливість непрямих податків може певною мірою нейтралізуватися державою шляхом вилучення товарів першої необхідності з кола оподатковуваних. Але виникає суперечність: адже швидкість надходження податків, стабільність і рівномірність забезпечуються саме оподаткуванням товарів широкого вжитку. У сучасних умовах вплив непрямих податків на підвищення цін, крім негативності саме цього фактора, достатньо обґрунтовано вважають джерелом розвитку інфляційних тенденцій. Не менш істотним недоліком непрямих податків слід вважати обмежені можливості їх використання для стимулювання виробництва.

Висновки. Концепція економічного розвитку Україні передбачає європейську інтеграцію; вдосконалення податкової системи України має відбуватися у напрямку наближення до умов оподаткування в країнах ЄС. В частині прямого і непрямого оподаткування необхідними є заходи щодо уніфікації ставок податків, розширення податкової бази за рахунок доходів, які на сьогодні виведені за межі оподаткування, як-то окремі види доходів і соціальні виплати.

Список використаних джерел

1. Бегун С. В. Інформаційне забезпечення податкової статистики в Україні / С. В. Бегун // Економіка та держава. – 2009. – №11. – С. 109-112.
2. Данилова А. Д. Налоговая система Украины в условиях экономического спада / А. Д. Данилова // Економіка і держава. 2010. – №3. – С. 32-36.
3. Єсаулов Ю. В. Економічне обгрунтування податкового процесу / Ю. В. Єсаулов // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – №8. – С. 69-71.

4. Котіна Г. Податкові важелі впливу на економіку в сучасних умовах: вітчизняний та світовий досвід / Г. Котіна, М. Степура // Економіст. – 2010. – №5. – С. 31-35.
5. Мельник В. М. Механізм прямого оподаткування у фінансовій теорії / В. М. Мельник, Г. Л. Пенякова // Фінанси України. – 2009. – №5. – С. 66-77.
6. Наєнко О. Ю. Фіскальна політика як важливий інструмент у процесі стабілізації економіки / О. Ю. Наєнко // Економіка та держава. – 2010. – №2. – С. 82-84.
7. Спетура М. М. Проблеми та орієнтири бюджетно-податкової політики в сучасних умовах / М. М. Степура, Є. О. Малік // Інвестиції: практика та досвід. – 2010. – №3. – С. 33-35.
8. Чуй І. Р. Прямі і непрямі податки у податкових системах розвинутих країн / І. Р. Чуй // Вісник Львівського університету. Серія економічна. Вип. 43. –Львів; вид-во ЛНУ ім. І. Франка, 2010. – С. 406-413.

Ивашкив Т. С., Петрина М. Ю., Кушлик О. Ю., Вербовська Л. С. Преимущества и недостатки в системе прямого и косвенного налогообложения

Первые годы функционирования нового Налогового кодекса показали, что данный документ из-за большого количества противоречий и недоработок содержит значительные риски для инвестиционной активности в Украине. Статья посвящена выделению преимуществ и недостатков в системе прямого и косвенного налогообложения, выявлению проблем налоговой системы Украины, а также поиска путей их решения.

Ключевые слова: *налоговая система, прямые налоги, косвенные налоги, проблемы налоговой системы, преимущества и недостатки прямого и косвенного налогообложения.*

Ivashkiv T. S., Petrina M. Ju., Kushlik O. U., Verbovska L. S. Advantages and disadvantages of the system of direct and indirect taxation

The early years of the new Tax Code, have shown that this document due to the large number of contradictions and flaws contains significant risks to the investment activity in Ukraine. The article is devoted to the release of the advantages and disadvantages of the system of direct and indirect taxation, identifying problems of the tax system of Ukraine, as well as finding solutions for them.

Key words: *tax system, direct taxes, indirect taxes, the problems of the tax system, the advantages and disadvantages of direct and indirect taxation.*

УДК 336.228

Потернак Юлія Петрівна,
здобувач кафедри економічної безпеки
Національної академії внутрішніх справ

РИЗИКИ В ОПОДАТКУВАННІ ТА ЇХ ВПЛИВ НА ПОДАТКОВУ БЕЗПЕКУ ДЕРЖАВИ

У статті розглянуто сутність податкових ризиків, наведена їх класифікація. Визначена сутність та структура податкової безпеки держави. Розглянутий вплив ризиків в оподаткуванні на податкову безпеку держави.

Ключові слова: *безпека, податкова безпека, економічна безпека, ризик, ризики в оподаткуванні.*

Постановка проблеми. Характерною особливістю сьогодення є поєднання гострої фази загроз у фінансовій сфері, передусім, надмірно високе навантаження на ВВП, фінансово-банківську систему, із посиленням негативних тенденцій у відновленні основного капіталу. Це породжує збої у функціонуванні життєво важливих галузей і виробництв (енергетика, транспорт, житлово-комунальне господарство тощо). Українська економіка в своїй основі має: фінансову, бюджетну, банківську, податкову системи, які призвані забезпечити ефективне використання природних, трудових ресурсів, виробничого та науково-технічного потенціалу, функціонування основних сфер життєзабезпечення. У будь-якій сфері існують певні ризики, які можуть заподіяти шкоди тим або іншим суспільним відносинам. Не є виключенням й податкова сфера.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання забезпечення податкової безпеки досліджувались вітчизняними та зарубіжними науковцями, серед яких А. Крисоватий, О. Десятнюк, В. Антипов, К. Швабій, І. Букина, В. Красницький, Е. Аткинсон та ін. Проте проблема податкового ризику в літературі майже не висвітлена.

Постановка завдання. Метою статті є висвітлення особливостей виникнення ризиків в оподаткуванні, а також з'ясування, який вплив вони справляють на податкову безпеку держави.

Виклад основного матеріалу дослідження. У будь-які часи одним із стримуючих чинників розвитку економіки була та залишається злочинність в різних формах її прояву [1]. Найбільшу шкоду економічному розвитку завдає податкова злочинність, оскільки торкається практично всіх сфер господарської діяльності, призводить до диспропорцій у формуванні державного та місцевих бюджетів, сприяє розширенню масштабів тіньової економічної діяльності, криміналізації основних сфер життєдіяльності. Все це створює загрозу безпеці людини, суспільства, держави. В сучасних умовах економічна та податкова злочинність стають чинниками дестабілізації економічного розвитку муніципальних утворень, регіональних економічних систем, можуть призвести до руйнування цілісності держави.

Тому однією зі складових елементів економічної безпеки, яка відіграє суттєву роль у її забезпеченні, є податкова безпека держави, під якою розуміється такий стан податкової

системи, що характеризується стійкістю і стабільністю всіх її елементів, що передбачає спроможність захищати економічні інтереси держави і протистояти зовнішнім та внутрішнім загрозам, можливість реалізації і розвитку податкового потенціалу країни, ефективне використання конкурентних переваг податкової системи в умовах глобалізації. Загалом досягнення належного рівня податкової безпеки можливо за умови забезпечення такого обсягу податкових надходжень, які акумулюючись в бюджетній системі країни, є достатніми для повноцінного виконання державою своїх функцій. Іншими словами, *податкова безпека* характеризує такий стан податкової системи, який забезпечує безперервне та достатнє фінансування держави через стягнення податків, зборів, обов'язкових платежів навіть за наявності у неї загроз і негативних впливів з боку порушників податкового законодавства.

Як і будь-яка система, податкова безпека складається з низки складових елементів, зокрема:

- податкові ризики;
- система оподаткування (система податків та зборів; механізми і способи розрахунку та сплати податків та зборів) [4];
- податкова культура (контролюючих органів та платників податків).

Водночас податкова безпека може зазнавати впливу певних факторів та чинників, які створюють або можуть створити деструктивні зміни у зазначеній системі. Одним з таких чинників є відмивання доходів, одержаних злочинним шляхом. Саме тому проблема запобігання відмиванню доходів набуває все більшої актуальності, отже й особлива увага повинна приділятися виваженій податковій політиці, яка, в свою чергу, сприятиме збільшенню надходжень коштів до бюджетів усіх рівнів, мінімізації податкових ризиків тощо. Зазначене пов'язано з тим, що, як зазначається теорією та практикою податкової роботи, існує тісний взаємозв'язок між відмиванням доходів й ухиленням від сплати податків. Наразі, вітчизняна сфера оподаткування характеризується тим, що значна частина населення й суб'єктів підприємництва продовжують акумулювати кошти в тіньовому секторі економіки, ухиляючись від сплати податків. У результаті значно підвищується рівень податкових ризиків, а до бюджетів різних рівнів не надходять значні кошти.

Ризики є невід'ємною складовою всіх сторін оподаткування, вони властиві кожному його структурному елементу і будь-якій сфері поширення податкових відносин. Їхній прояв спричинено об'єктивно-суб'єктивним характером невизначеності податкової системи. Через вплив ризиків усі процеси оподаткування є важко прогнозованими та контрольованими. Це спричиняє подальшу невизначеність розбудови податкової системи та очікуваних результатів її реформування. З огляду на складність побудови і функціонування сфери оподаткування та численність її елементів, необхідно виділити базове поняття «ризики оподаткування» і визначити його зміст.

Відтак, ризики оподаткування – це можливість виникнення негативних для податкової сфери економічних і соціальних наслідків через неефективність її побудови і функціонування, тактики і стратегії податкової діяльності чи впливу зовнішніх факторів.

Слід ураховувати, що сфері оподаткування властива наявність усіх основних умов, що свідчать про існування у ній ризиків. Зазначені умови проявляються через:

- наявність невизначеності внаслідок систематичних змін у законодавстві, політичному й економічному устрої;
- існування альтернатив і необхідність вибору при прийнятті рішень щодо побудови національної податкової системи, а також щодо проведення реформування в

контексті інтеграційних процесів;
- наявність можливості оцінити існуючі альтернативи шляхом податкового планування і прогнозування;
- існування власних інтересів і зацікавленості в результатах вибору відповідних рішень усіх сторін оподаткування (держави, платників податків і громадян).

Очевидно, що ризики оподаткування існують тільки в тих ситуаціях невизначеності, які супроводжуються негативними наслідками. Негативними наслідками такої невизначеності є не лише прямі фінансові втрати, тобто недонадходження податкових платежів, а й непрямі – зокрема, недосягнення очікуваних результатів від податкових реформ. Тому важливо акцентувати увагу і на цій властивості ризиків оподаткування.

Науковці, які вивчають проблеми ризику, класифікують їх по-різному, що вказує на відсутність єдиного підходу до цього питання [2]. Проте, аналіз поширених класифікаційних ознак ризиків, доводить, що частіше за все податкові ризики у сфері оподаткування групуються за кількісними та якісними критеріями, які відображають їхню узагальнену змістовну структуру.

Кількісний критерій класифікації ризиків дає змогу поділити їх на допустимі, критичні й катастрофічні. Допустимими є ті, які зумовлюють зменшення податкових надходжень, що суттєво не впливають на дохідну частину бюджету. Їхня поява призводить до коригування засобів і шляхів досягнення мети. Ризики, що можуть суттєво зменшити податкові надходження і вплинути на видатки бюджету, є критичними і призводять до зміни мети і стратегії податкової діяльності. Катастрофічні – це ризики, виникнення яких не дає змоги виконати видаткову частину бюджету і може спричинити незаплановані додаткові витрати. Саме вони зумовлюють бюджетний дефіцит і зменшення темпів зростання економіки.

За якісними критеріями виділяють три підгрупи, які в свою чергу мають додатковий видовий розподіл ризиків, зокрема:
- за впливом наслідків ризиків (виправдані, невиправдані);
- за часом виникнення (перспективні, поточні, оперативні);
- за функціональними ознаками (загальносуспільні (політичні, економічні, інфляційні тощо) та податкові (ризики пов’язані з діяльністю у сфері оподаткування; ризики функціонування податкового механізму; ризики спричинені податковими правопорушеннями).

Враховуючи те, що у сфері оподаткування ризики можуть бути спричинені діяльністю не одного, а всіх суб'єктів податкових відносин, для цієї сфери потрібен їхній подальший розподіл. Так, відповідно до діяльності кожного окремого суб'єкта можуть існувати як ризики, властиві лише йому, так і однакові для всіх. Зокрема, в діяльності податкових та інших державних органів, що регулюють процес оподаткування, можуть виникати як професійні ризики, так і моральні – характерні для всіх суб'єктів податкових відносин. Але, з огляду на те, що для нас інтерес становлять податкові ризики держави, зміст зазначених критеріїв їхнього розподілу розглядається саме з цієї позиції.

Оперативні ризики в оподаткуванні можуть бути спричинені будь-якими непередбаченими ситуаціями протягом року, зокрема політичною чи економічною кризою, інфляцією, форс-мажорними обставинами, що призвели до невиконання плану податкових надходжень за квартал. Поточні – можуть бути зумовлені змінами в механізмі оподаткування, запланованими показниками на бюджетний рік згідно із Законом України «Про державний бюджет», зокрема збільшенням податкових пільг, зменшенням ставок

оподаткування тощо. Проте, найменш прогнозованими і найбільш непередбачуваними для сфери оподаткування є перспективні ризики, пов'язані із запланованим податковим реформуванням. Тому процес розбудови податкової системи потребує систематичного моніторингу ризиків, що можуть його супроводжувати і зменшити ефективність очікуваних результатів.

Виправданими ризиками вважаються такі, що обґрунтовані вжитими заходами із забезпечення податкових надходжень, сума яких перевищуватиме обсяг затрачених коштів на здійснення цих заходів. Невиправдані – це ризики, пов'язані із значними витратами на здійснення заходів щодо забезпечення податкових надходжень, величина яких буде меншою, ніж вартість вжитих заходів.

Отже, з огляду на викладене можна зробити такі висновки.

1. Ризиками охоплені всі елементи і структурні складові сфери оподаткування, вони властиві всім без винятку суб'єктам податкових відносин. Ризики оподаткування – це не випадковий результат діяльності, а об'єктивна реальність функціонування податкової системи, яка розбудовується в середовищі, що постійно трансформується.

2. Об'єктивність прояву ризиків оподаткування ґрунтується на існуванні в податковій сфері невизначеності, яку спричиняють проблеми вибору, наявність альтернатив, неможливість оцінки функціонування і наслідків реформування, конфлікт інтересів, загрози та небезпеки, відсутність вичерпної інформації на момент оцінювання і прийняття рішень.

3. Суб'єктивність прояву ризиків оподаткування пов'язана з цілями і рішеннями суб'єктів податкових відносин, оскільки ризики безпосередньо стосуються держави, податкових органів і платників податків, адже всі вони мають власну зацікавленість у функціонуванні й розбудові податкової системи.

4. Ризики оподаткування спрямовані у майбутнє. Ними обтяжені планування, прогнозування, передбачення, очікувані результати, оскільки розвиток податкової сфери цілком передбачити не можна.

5. Структура і види ризиків діалектично змінюються в часі під впливом змін зовнішнього і внутрішнього середовищ функціонування податкової сфери, дії об'єктивних і суб'єктивних чинників.

Одним з найбільш поширених ризиків в оподаткуванні є ризик несплати податків. Для визначення ступеню такого ризику необхідним є врахування різних методик [3], зокрема, високий ступінь ризику у платників буде характеризуватися наступними ознаками:

- рівень росту податків не відповідає рівню росту валових доходів або рівень сплати податків не відповідає рівню сплати податків у відповідній галузі;
- протягом двох податкових періодів декларується від'ємне значення об'єкту оподаткування податком на прибуток;
- обсяги операцій із пов'язаними особами або неплатниками податку на прибуток перевищують 20% суми скорегованих валових витрат;
- надаються уточнюючі розрахунки до податкової звітності з податку на прибуток та податку на додану вартість в бік значного зменшення податкових зобов'язань (більш 100 тис. грн.);
- декларування залишку від'ємного значення, який після бюджетного відшкодування включається до складу податкового кредиту наступного податкового періоду, перевищує суму в 100 тис. грн.;
- наявність розбіжностей згідно Системи автоматизованого співставлення

податкового зобов'язання та податкового кредиту в розрізі контрагентів на рівні ДПА України (заниження податкового зобов'язання / завищення податкового кредиту) фіксується в сумі більшій 100 тис. грн.;
- наявні відносини з контрагентами, які згідно реєстраційним даним знаходяться у розшуку, не звітують, збанкрутували тощо і, у яких обсяги взаємних операцій більші 500 тис. грн.;
- декларуються значні обороти (більш 100 млн. грн.) з одночасним декларуванням від'ємного значення фінансового результату попереднього року або збитків від операцій з цінними паперами або без фактичного отримання позитивного фінансового результату з метою оподаткування на загальних підставах (або отримання позитивного фінансового результату в розмірах, які не відповідають рівню доходів по операціям з цінними паперами).

Поряд з цим, розраховується і середній ступінь ризику у відношенні до платника податків, зокрема, за критеріями:
- сума інших видатків перевищує 10% суми скорегованих валових витрат;
- обсяг податкових пільг по податку на прибуток перевищує 1 млн. гривень;
- сума заявленого до відшкодування на рахунок платника в банку ПДВ в 10 разів перевищує суму нарахованого податку на прибуток;
- здійснення відшкодування ПДВ на рахунок платника в банку за результатами камеральних перевірок протягом періоду часу, що слідує за періодом, який перевірявся останньою документальною плановою перевіркою;
- корегування платником податків податкової звітності по ПДВ в обсягах 10 і більше відсотків податкових зобов'язань та/або податкового кредиту;
- здійснення експортних операцій товарів нетипових для основного виду діяльності підприємства (нетиповий експорт) в обсягах більше 100 тис. грн.;
- надання платником податкової декларації з ПДВ за звітний податковий період, складеної із врахуванням податкових накладних, що виписані в іншому, ніж звітний, податковому періоді (більше 100 тис. грн.);
- відхилення більше 10% між задекларованим у декларації з ПДВ загальним обсягом поставки та задекларованими у декларації з податку на прибуток доходами від продажу товарів (робіт, послуг);
- наявність взаємовідносин з суб'єктами господарювання, які знаходяться на спрощеній системі оподаткування та є керівниками, засновниками або співробітниками цього підприємства;
- наявність у податкових органів інформації про відсутність у суб'єктів господарювання торгових патентів і ліцензій;
- здійснення зовнішньоекономічних операцій через нерезидентів (нерезидентів-засновників), які зареєстровані в офшорних зонах або зонах із спрощеним режимом оподаткування;
- виплата доходів (проценти, роялті, лізинг) нерезидентам, які зареєстровані в офшорних зонах або зонах із спрощеним режимом оподаткування.

Окрім зазначеного передбачається визначення і незначного ступеня ризику, який надається тим платникам податків, у яких:
- сума сумнівної (безнадійної) заборгованості перевищує 10% суми скорегованих валових витрат;
- несвоєчасне нарахування та сплата ПДВ;
- адреса суб'єкта господарювання відноситься до тих адрес, які при державній

реєстрації зазначаються як місцезнаходження багатьма юридичними особами;
- збільшення суми податкового кредиту звітного податкового періоду у порівнянні із сумою податкового кредиту попереднього звітного податкового періоду на 10 млн. грн. або більше ніж в 2 рази та задекларована сума усього податкового кредиту складає 1 млн. грн. і більше;
- збільшення суми податкового кредиту першого звітного податкового періоду більше або на рівні 50% суми статутного фонду для щойно створеного платника податку на додану вартість;
- повторна реєстрація суб'єкта господарювання як платника податку на додану вартість у випадку анулювання свідоцтва платника ПДВ за ініціативою податкового органу.

Висновки. Отже, ризики оподаткування – це можливість виникнення негативних для податкової сфери економічних і соціальних наслідків через неефективність її побудови і функціонування, тактики і стратегії податкової діяльності чи впливу зовнішніх факторів. Їх негативний вплив на податкову безпеку держави не викликає сумніву. Зважаючи на те, що найважливішими елементами системи забезпечення економічної безпеки держави є податки і податкова політика, надання державою населенню суспільних благ і послуг, а також їх кількість і якість значною мірою залежать від податкової безпеки країни, яка є однією зі складових економічної безпеки. Таким чином, податкові ризики справляють негативний вплив на економічну безпеку держави та утворюють негативні процеси в економіці.

Список використаних джерел

1. Ковальчук Т.Т. Економічна безпека і політика: із досвіду професійного аналітика / Т. Т. Ковальчук. – К.: Т-во «Знання», КОО, 2004. – 638 с.
2. Новіков С. Податковий кодекс: податкові перевірки / С. Новіков. – Х.: Фактор, 2011. – 336 с.;
3. Наказ ДПА України «Про затвердження Методичних рекомендацій зі складання плану-графіку проведення документальних планових перевірок суб'єктів господарювання» від 01.04.2011 р. № 190.
4. Податковий кодекс України : від 23.12.2010 р. № 2856-VI // Офіційний вісник України. – 2010. – № 92. – Ст. 3248. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.rada.gov.ua.

Потернак Ю. П. Риски в налогообложении и их влияние на налоговую безопасность государств

В статье рассмотрена сущность налоговых рисков, изложена их классификация. Определена сущность и структура налоговой безопасности государства. Рассмотрено влияние рисков в налогообложении на налоговую безопасность государства.

Ключевые слова: *безопасность, налоговая безопасность, экономическая безопасность, риск, риски в налогообложении*

Poternak Ju. P. Risks in taxation and their impact on the security of the state tax

Consideration was given to the essence of tax risks, their classification. Was determined the essence and structure of the tax security. It was the influence of risk in taxing on the tax state security.

Key words: *security, the tax security, economic security, risk, risks in taxation.*

УДК 351.72

Потеряйло Ірина Юріївна,
кандидат економічних наук,
доцент кафедри фінансів і кредиту
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Гнатків Іванна Володимирівна,
Івано-Франківський університет права
імені Короля Данила Галицького

ОСОБЛИВОСТІ ФІНАНСОВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УКРАЇНІ

У статті досліджено особливості здійснення фінансової діяльності державних підприємств на сучасному етапі розвитку; визначено труднощі та позитивні результати здійснення фінансово-господарської діяльності підприємствами державної форми власності.

Ключові слова: *державні підприємства, фінансова діяльність, платоспроможність, ефективність діяльності державних підприємств.*

Постановка проблеми. Сучасний стан управління державними підприємствами в Україні характеризується певною недосконалістю. Перехід України від тоталітарної економіки Радянського союзу до ринкової економіки «незалежності» значною мірою вплинув на розвиток підприємств державної форми власності та безпосередньо на їхню фінансову діяльність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питанням управління фінансами державних підприємств присвячено ряд досліджень українських науковців, а саме: М. Д. Білик, А.І. Колганова, М.Х. Корецького, І.О. Луніної, В.М.Мотриченка, В. Є. Савченка, Є.А.Удовицької та ін. У руслі наукових надбань потребують подальшого дослідження проблеми управління фінансами державних підприємств та пошук шляхів їх вирішення.

Постановка завдання. Метою роботи є дослідження особливостей фінансової діяльності державних підприємств та пошук шляхів ефективного використання наявних фінансових ресурсів.

Виклад основного матеріалу дослідження. У системі державних фінансів важливу роль відіграють державні підприємства, які створюються з метою забезпечення розвитку галузей, що є важливими для задоволення суспільних потреб.

Суб'єктами господарювання у державному секторі економіки вважаються підприємства, де частка держави становить від 50 до 100% статутного капіталу.

Організаційні форми державних підприємств за структурою капіталу та принципами діяльності відображено на рис. 1 [11, с. 175].

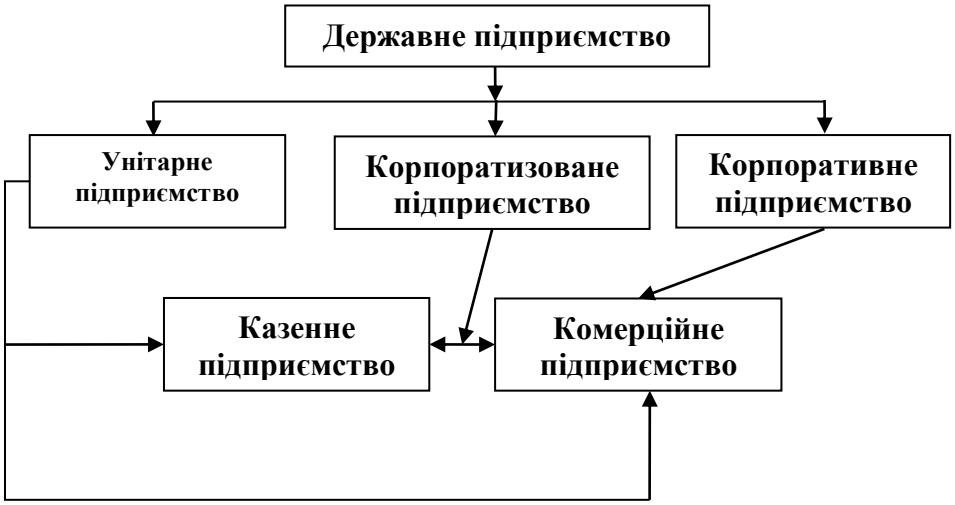

Рис. 1. Організаційні форми державного підприємництва в Україні

Особливістю фінансової діяльності державних підприємств є зобов'язання перерахунку частини прибутку (доходу) до спеціального фонду Державного бюджету України. Такі платежі в обов'язковому порядку мають здійснювати корпоратизовані, казенні підприємства та їх об'єднання [5, с. 120-126].

У наукових дослідженнях існують різні підходи до сутності державних підприємств. Так, Дж. Ю. Стігліц, сферу державного виробництва розглядає з точки зору забезпечення суспільними товарами, такими, що не будуть поставлені ринком, або якщо і будуть, то в недостатній кількості [13, с. 76].

На думку А.І. Колганова, до сфери державного підприємництва повинні входити ті сектори сфери послуг, де приватному підприємцю в багатьох випадках важко отримати зовнішні соціальні та економічні ефекти від надання даних послуг (освіта, охорона здоров'я, соціальне забезпечення); галузі, в яких з певних причин мікроекономічні показники ефективності суттєво відхиляються від макроекономічних; галузі з довгим циклом відтворення капіталу (видобування корисних копалин, металургія, енергетика, залізничний транспорт, важке машинобудування), важливі для національної економіки експортноорієнтовані галузі, новостворені галузі (атомні електростанції), виробництво зброї, організація культурних заходів, які диктуються соціально-політичними міркуваннями [10, с. 120-121].

В Україні до категорії державних належать підприємства, участь держави у капіталі яких перевищує 50% [3]. Державні підприємства України можна розділити на дві групи:

1) господарські товариства з часткою державної власності, що перевищує 50% статутного капіталу підприємства;

2) державні унітарні підприємства (100% державна власність), що засновані на правах повного господарського відання і оперативного управління.

В Україні станом на 01 жовтня 2012 р. у Реєстрі корпоративних прав держави обліковувалися:

- 26,1 тис. юридичних осіб, що діють лише на основі державної власності і належність яких до сфери управління відповідного органу державної влади підтверджена цим органом;
- 669 господарських організацій з корпоративними правами держави;
- більше 1 млн. об'єктів державного майна [4].

Держава в особі Уряду України, Фонду державного майна України, міністерств та інших центральних та місцевих органів виконавчої влади здійснює управління корпоративними правами держави у 578 акціонерних товариствах, 61 товаристві з обмеженою відповідальністю та 30 національних акціонерних і державних холдингових компаніях (НАК і ДХК), створених спеціальними рішеннями Президента та Уряду України.

З них:

– 277 господарських товариств (41,40 % загальної кількості) мають у статутному капіталі державну частку понад 50 %, що дає державі право контролю за їх діяльністю (далі – контрольний пакет), з яких 153 господарських товариства (22,86 %) мають державну частку 100 %;

– 184 господарських товариства (27,50 %) мають державну частку у статутному капіталі розміром від 25 % до 50 % (блокуючий пакет);

208 господарських товариств (31,09 %) мають державну частку у статутному капіталі менше 25 % (див. рис. 2.).

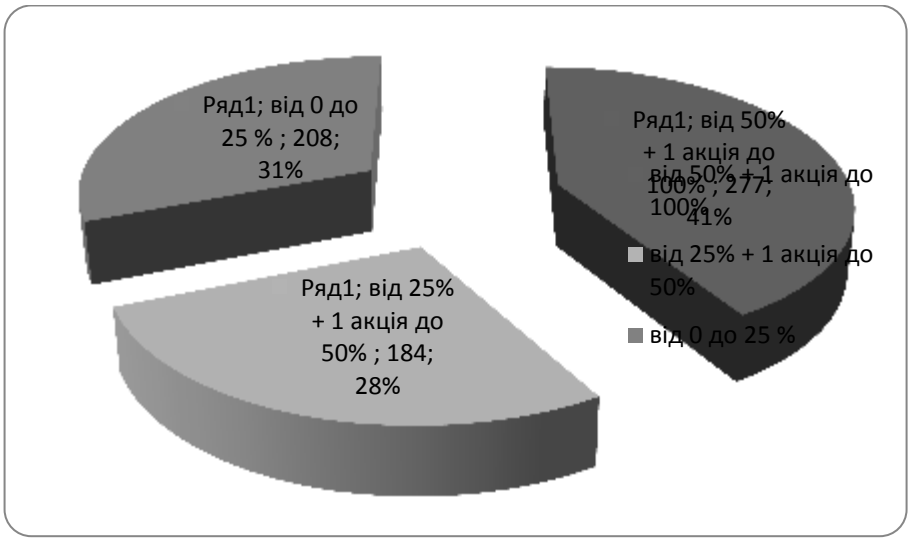

Рис. 2. Розподіл корпоративних прав держави за розміром державної частки у статутному капіталі господарських товариств станом на 01 жовтня 2012 року

Із загальної кількості:

– 152 акціонерних товариства (далі – АТ) засновано міністерствами в процесі корпоратизації державних підприємств, також 19 НАК та ДХК, які не подають до Фонду жодної звітності, а функції з управління цими товариствами здійснюють виключно засновники – міністерства;

– 48 господарських товариств (7,1 % загальної кількості) мають стратегічне значення для економіки та безпеки держави, з них у 39 в статутному капіталі державі належить контрольний пакет акцій.

Фонд державного майна України і його регіональні відділення здійснюють управління 498 об'єктами з корпоративними правами держави (74,43 % від загальної кількості), з них з державною часткою від 50 % до 100 % – 144 об'єкти.

Міністерства та інші центральні та місцеві органи виконавчої влади здійснюють управління корпоративними правами 171 (25,56 %) господарського товариства, з них з

державною часткою більше 50 % – 133 об'єкти.

Загальна кількість пакетів акцій, часток, паїв, що належать державі у статутному капіталі господарських товариств, станом на 01 жовтня 2012 р., порівняно з відповідним періодом 2011 року, наведена у таблиці 1.

Таблиця 1

Кількість пакетів акцій, часток, паїв, що належать державі у статутному капіталі господарських товариств за 2011 – 2012 роки

Вид господарських товариств	Загальна кількість		до 10%		від 10 до 25%		від 25 до 50%		від 50 до 100%	
	станом на 01.10.2011	станом на 01.10.2012	станом на 01.10.2011	станом на 01.10.2012	станом на 01.10.2011	станом на 01.10.2012	станом на 01.10.2011	станом на 01.10.2012	станом на 01.10.2011	станом на 01.10.2012
АТ, створені в процесі приватизації та корпоратизації	324	343	62	75	53	61	97	106	112	101
ХК, ДАК, НАК	29	30*	0	0	0	0	0	0	29	30
АТ, створені за участю Фонду	78	83	26	26	10	11	29	32	13	14
ТзОВ	75	61	11	7	20	15	24	21	20	18
АТ, які перебувають на обліку інших органів виконавчої влади	170	152	6	5	12	8	35	25	117	114
Разом	**676**	**669**	**105**	**113**	**95**	**95**	**185**	**184**	**291**	**277**

* в т. ч. 19 ХК, які перебувають на обліку інших органів виконавчої влади

Як свідчать дані таблиці, протягом порівняльного періоду загальна кількість господарських товариств зменшилась на 7 (за рахунок збільшення кількості товариств, які перебувають в управлінні інших органів виконавчої влади). Зокрема, загальна кількість АТ, створених у процесі приватизації та корпоратизації, збільшилась на 19, а саме: з державною часткою до 10 % – збільшилась на 13 ВАТ, з державною часткою від 10 до 25 % – збільшилась на 8 АТ, з державною часткою від 25 до 50 % – збільшилась на 9 АТ та з державною часткою від 50 % до 100 % – зменшилась на 11 АТ [1].

Щодо прибутковості державних підприємств, то за попередній 2011 рік чистий дохід господарських товариств становив 8 444,3 млн. грн., що на 3 640,0 млн. грн. (або на 56,9 %) більше, ніж за 2010 рік. Найбільш дохідними товариствами в Україні є: ВАТ «Турбоатом» – 427,293 млн. грн.; ВАТ «Одеський припортовий завод» – 336,133 млн. грн.; ПАТ «Київський мотоциклетний завод» – 13,196 млн. грн.; ВАТ «Фіолент» – 12, 431 млн. грн.

На покращення ситуації щодо господарської діяльності державних підприємств значний вплив мали дев'ять товариств, які за результатами 2011 року одержали чистий прибуток понад 1 млн. грн., з них: ВАТ «Турбоатом» – 427,293 млн. грн.; ВАТ «Одеський

припортовий завод « – 336,133 млн. грн.; ПАТ «Київський мотоциклетний завод» – 13,196 млн. грн.; ВАТ «Фіолент» – 12,431 млн. грн.; ПАТ «Закарпаття-обленерго» – 4,492 млн. грн.; ВАТ «Меридіан» ім.С.П. Корольова – 3,115 млн. грн.; ВАТ «Азовмаш» – 3,003 млн. грн.; ПАТ «Науково-технічний комплекс «Електронприлад» – 2,265 млн. грн.; ПАТ «Український науково-дослідний інститут вогнетривів імені А. С. Бережного» – 1,349 млн. грн. [4].

Фінансова діяльність державних підприємств стикається з багатьма проблемами, як і фінансова діяльність всього реального сектору економіки. Зокрема нераціональною залишається структура підприємств державної форми власності, що є наслідком помилок, допущених під час здійснення приватизації економіки. Значною мірою гальмують розвиток підприємств і фінансові проблеми, такі як забезпеченість власним оборотним капіталом, обґрунтованість фінансового планування, неефективність фінансового контролю тощо [6].

На сьогоднішній день для державних підприємств актуальним і практично значимим є також і питання платоспроможності. Велика частина державних підприємств в Україні є збитковими за результатами своєї діяльності [9, с. 134-137]. Слід зазначити, що фінансове забезпечення діяльності державних підприємств відбувається за рахунок власних та залучених, зокрема з Державного бюджету України, коштів, що потребує ефективного контролю за формуванням і використанням фінансових ресурсів.

На сьогодні інноваційний шлях розвитку є невід'ємною або навіть визначальною складовою економічного зростання будь-якої країни світу. Досвід інших країн засвідчує, що лише за умови широкого впровадження інноваційних розробок можливо наповнити як український, так і світовий ринки конкурентоспроможною продукцією вітчизняного виробництва. У зв'язку з цим вкрай необхідним і доцільним є процес інноваційного заміщення на багатьох промислових підприємствах країни та навіть в цілих галузях, оскільки майбутній образ національної інноваційної системи багато в чому буде залежати від можливостей держави вчасно мобілізувати свій внутрішній інноваційний потенціал [7, с. 158-164].

Оцінюючи ситуацію в Україні на сьогодні можна зробити висновки про те, що як рівень інноваційного розвитку державних підприємств, так і інноваційна система України в цілому наразі переживає не найкращі часи свого становлення та розвитку.

На початку липня 2012 року міністр економічного розвитку й торгівлі Петро Порошенко заявив, що більшість державних підприємств мають приватизувати: «Абсолютна більшість державних підприємств має бути приватизована й втратити статус державних підприємств. І проблеми конкурентоспроможності державних підприємств мають вирішуватися через приватизацію, оскільки держава в 99 випадках із 100 є неефективним власником», – сказав Порошенко [8].

Сьогодні існує ряд нагальних потреб та позитивних тенденцій, що впливають на розвиток інноваційного потенціалу та конкурентоспроможності державних підприємств в Україні.

Отже, з огляду на існування поряд з проблемами позитивних тенденцій, а також на загальносуспільну значимість інноваційного розвитку нашої держави, необхідність пошуку дієвих шляхів останнього стає все більш невідкладною.

Підсумовуючи найактуальніші пропозиції [12, с. 28], можна виділити основні шляхи розвитку інноваційного потенціалу державних підприємств та загального покращення рівня інноваційного розвитку України в цілому (див. табл. 2).

Таблиця 2.

Основні шляхи розвитку інноваційного потенціалу державних підприємств

На рівні держави	На рівні підприємств
• вдосконалення нормативно-правової бази розвитку інноваційної системи України; • формування інноваційно-орієнтованої структури національної економіки; • створення ринку інноваційної продукції на якому буде забезпечений належний рівень захисту інтелектуальної власності; • сприяння розвитку організаційно-фінансової складової інфраструктури інновацій по забезпеченню злагодженості ланцюжка: «наука-технологія-виробництво-ринок»; • прискорене впровадження нововведень; • держзамовлення на інноваційні продукти; • визначення і підтримка територій інноваційного розвитку; • створення мережі малих інноваційних впроваджувальних підприємств; • здійснення тиску на суб'єкти господарювання через введення санкцій на використання застарілих продукції та технологій; • створення ефективної системи телекомунікацій, інтеграція в світовий IT-простір; • цілеспрямована підготовка кадрів, менеджерів інноваційної діяльності; • загальний розвиток інноваційної культури суспільства.	• освоєння нової техніки та технологій; • впровадження найпрогресивніших технологій зберігання сировини та ресурсів; • розвиток прогресивних форм організації виробництва; • проведення технічної реструктуризації підприємств; • постійне підвищення рівня кваліфікації персоналу всіх категорій відповідно до сучасних вимог та напрямів знань; • оптимізація кадрової структури персоналу, стимулювання творчих працівників; • вивчення та застосування досвіду провідних підприємств світу; • підвищення ефективності планування, організації й контролю інноваційної діяльності; • удосконалення механізмів управління інноваційною діяльністю підприємства в цілому.

Результати дослідження питань взаємозв'язку розвитку інноваційного потенціалу вітчизняних підприємств та рівня їх конкурентоспроможності свідчать про безперечну ефективність комплексного розгляду даних компонент управління підприємством.

Висновки. У процесі реформування вітчизняної економіки державні підприємства ще протягом довгого часу будуть займати досить відчутне, а у деяких галузях – домінуюче місце в реальному секторі економіки України.

На сьогоднішній день для державних підприємств актуальним і практично значимим є також і питання платоспроможності. Велика частина державних підприємств в Україні є збитковими за результатами своєї діяльності. Значний вплив на дану ситуацію здійснила фінансова криза 2008-2009 рр.

Ефективним способом подолання таких проблем у XXI столітті є оптимізації компанії внаслідок інноваційного розвитку, який передбачає активне впровадження результатів наукової діяльності у виробничо-комерційне використання. Розвиток національної економіки будь-якого типу визначається активністю інноваційних процесів, економічною ефективністю нововведень, тобто результативністю перетворення науково-дослідних і дослідно-конструкторських робіт в інноваційний продукт, такий як нова

техніка та прогресивні технології, які сприяють зменшенню собівартості продукції та підвищенню її конкурентоспроможності на внутрішньому і зовнішньому ринках.

Список використаних джерел

1. Аналітична довідка про роботу Фонду державного майна України та хід виконання державної програми приватизації за 9 місяців 2012 року [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.spfu.gov.ua/ukr/reports_spfu.php.
2. Господарський кодекс України від 16.01.2003 р. зі змінами і доповненнями від 05.07.2012 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.rada.gov.ua.
3. Закон України «Про управління об'єктами державної власності» №185-V від 26.09.2006 [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon.nau.ua/doc/?code=185-16.
4. Звіт про результати управління корпоративними правами держави в господарських товариствах, національних акціонерних та державних холдингових компаніях за 2011 рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.spfu.gov.ua.
5. Кудряшов В. П. Курс фінансів: навч. посіб. / В. П. Кудряшов. – К.: Знання, 2008. – 431 с.
6. Мазур С. М., Руденко В. В. Проблеми організації фінансової діяльності державних підприємств та шляхи їх вирішення. Матеріали дев'ятої міжнародної науково-практичної інтернет-конференції «Україна наукова» (21-23 грудня 2012 року) [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://intkonf.org.
7. Марченко О. В. Визначення необхідних і достатніх умов для інноваційного розвитку підприємства [Текст] / Марченко О. В. // Актуальні проблеми економіки. – 2008. – № 6. – С. 158-164
8. Матеріали сайту електронного видання «Економічна правда» // «Порошенко хоче розпродати майже всі державні компанії» [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.epravda.com.ua/news/2012/07/5/328446/.
9. Мельничук С., Паздерник Л. Проблеми платоспроможності вітчизняних підприємств. Матеріали міжнародної науково-практичної інтернет-конференції [Текст] / С. Мельничук, Л. Паздерник. –Тернопіль: Астон, 2010. – С. 134-137.
10. Мотриченко В.М. Сфери діяльності та функції державних підприємств [Текст] / В. М. Мотриченко // Актуальні проблеми економіки. – 2007. – №5 (71). – С. 120-128.
11. Рудченко О.Ю. Ефективність управління об'єктами державної власності [Текст] / О. Ю. Рудченко // Формування ринкових відносин в Україні. – 2009. – № 9. – С. 175- 177.
12. Смоляр Л. Г. Розвиток інноваційного потенціалу як фактор забезпечення конкурентоспроможності вітчизняних підприємств [Текст] / Смоляр Л. Г. // Економіка і держава. – 2008. – № 9. – С. 26-29.
13. Стиглиц ДЖ. Ю. Экономика государственного сектора / Пер. с англ. – М.: Изд-во МГУ, ИНФРА – М, 1997. – 720 с.

Потеряйло И. Ю., Гнаткив И. В. Особенности финансовой деятельности государственных предприятий в Украине

В статье исследованы особенности осуществления финансовой деятельности государственных предприятий на современном этапе развития; определены трудности и

положительные результаты осуществления финансово-хозяйственной деятельности предприятиями государственной формы собственности.

Ключевые слова: *государственные предприятия, финансовая деятельность, платежеспособность, эффективность деятельности государственных предприятий.*

Poteryaylo I. Ju., Gnatkiv I. V. Specifics of public enterprises financial activity in Ukraine

In the article specifics of public enterprises financial performance on modern stage of development are exploired, identified difficulties and positive results of financial and economic activities of state owned enterprises

Key words: *public enterprises, financial activity, the solvency, efficiency of activity public enterprises.*

УДК 338.984+37.072

Копистинська Ірина Михайлівна,
кандидат філологічних наук, доцент,
завідувач кафедри журналістики та інформації
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

Качмар Віра Михайлівна,
кандидат філологічних наук,
доцент кафедри журналістики та інформації
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

ДЕЯКІ ПИТАННЯ КОНКУРЕНТОСПРОМОЖНОСТІ ОСВІТНЬОЇ ПОСЛУГИ

Стаття присвячена аналізу параметрів та практичних шляхів підвищення конкурентоспроможності освітньої послуги. Наголошується на актуальності створення власного веб-ресурсу випускової кафедри та необхідності надання студентам додаткових освітніх послуг.

Ключові слова: *конкурентоспроможність, освітня послуга, реклама та зв'язки з громадськістю, пряма конкуренція, непряма конкуренція.*

Постановка проблеми. Сьогодні, коли ринок освітніх послуг в Україні є перенасиченим, а кількість абітурієнтів невпинно зменшується, актуальність оцінки конкурентоспроможності ВНЗ та шляхів її підвищення є незаперечною. В умовах гострої конкуренції головним стратегічним завданням навчальних закладів стає забезпечення конкурентоспроможності пропонованих освітніх послуг. Така конкурентоспроможність, на думку Л. Яцишиної та О. Лабурцевої, має два рівні. «З одного боку, навчальний заклад прагне до популярності серед абітурієнтів як споживачів освітніх послуг. З другого – найкращою гарантією такої популярності виступає конкурентоспроможність випускників з точки зору роботодавців як споживачів відповідних професійних знань та умінь» [9, с. 55].

З огляду на це, особливо важливим є оцінка конкурентоспроможності та пошук шляхів підвищення конкурентоспроможності для нових спеціальностей. Адже спеціальності, які тільки-но або нещодавно відкрилися, з однієї сторони, ще не встигли набути широкої популярності на певному ринку, а з іншого, немає можливості оцінити випускників на ринку праці. Тому на стадіях виходу на ринок і розвитку вони повинні максимально використовувати стимулюючий та розвиваючий маркетинг для підвищення своєї конкурентоспроможності.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Деякі аспекти конкурентоспроможності ВНЗ розглядали українські вчені Т. Решетілова, І. Лошенюк, Л. Яцишина, О. Лабурцева. Серед робіт останніх років, присвячених оцінці якості та конкурентоспроможності освітніх послуг, варто виділити статті О. Карпюка, К. Кравченка, А. Шендер. Зокрема, К. Кравченко у статті «Управління конкурентоспроможністю вищого навчального

закладу» [5] теоретично визначає етапи управління конкурентоспроможністю ВНЗ та пропонує теоретичну програму щодо підвищення рівня конкурентоспроможності на освітньому ринку. О. Карпюк визначає основні показники, що характеризують конкурентоспроможність освітньої послуги, – показники корисності (якість освітньої послуги та нормативні показники), витрати споживачів та нетоварні фактори [2]. І. Лошенюк наголошує, що для підвищення конкурентоспроможності найважливішими є проведення активної комунікаційної політики, більш виваженої цінової та збутової політики [7]. А. Шендер пропонує згрупувати основні напрямки підвищення конкурентоспроможності ВНЗ наступним чином:

«1. Підвищення якості освітніх послуг шляхом: контролю за кваліфікацією викладацького складу; диверсифікації напрямків підготовки; використання інновацій; покращення практичної підготовки відповідно до вимог роботодавців; моніторингу якості.

2. Використання переваг Болонського процесу: стимулювання академічної мобільності; залучення іноземних студентів та викладачів; спільна робота із закордонними ВНЗ; формування мережі філій та представництв за кордоном.

3. Розвиток науково-дослідної діяльності: орієнтація на потреби бізнесу; співпраця з іншими установами; створення окремих дослідницьких центрів.

4. Диверсифікація джерел доходу ВНЗ за рахунок: коштів благодійників; прибутків від дослідницької діяльності; грантів на проведення досліджень; підвищення реального рівня автономії ВНЗ» [8].

Однак серед вказаних праць немає роботи, присвяченої практичному аналізу конкурентоспроможності принципово нових для нашого освітнього ринку освітніх послуг, як-от «Реклама та зв’язки з громадськістю».

Постановка завдання. Мета даної статті – проаналізувати параметри конкурентоспроможності освітньої послуги з реклами та зв’язків з громадськістю, яка забезпечується Івано-Франківським університетом права імені Короля Данила Галицького (далі ІФУП).

Виклад основного матеріалу дослідження. Для початку з’ясуємо конкурентне середовище освітньої послуги з реклами та зв’язків з громадськістю ІФУП. Серед стратегічних груп конкурентів можна виділити прямих, непрямих та потенційних конкурентів.

На ринку України, окрім ІФУП, ще 17 ВНЗ готують бакалаврів за напрямом підготовки «Реклама та зв’язки з громадськістю». Їх перелік та кількість ліцензованого обсягу студентів (за даними інформаційної системи «Конкурс», станом на 2012-2013 р. [3]) наведено у Таблиці 1.

Потенційними конкурентами можна вважати столичні ВНЗ, до яких вступає значна кількість західноукраїнських абітурієнтів. Частка ІФУП серед потенційних та прямих конкурентів складає 8% (див рис. 1).

До ВНЗ, що безпосередньо конкурують з ІФУП у наданні освітньої послуги з реклами та зв’язків з громадськістю, можна зарахувати ті навчальні заклади, які діють на західноукраїнському ринку – Українська академія друкарства (м. Львів) та ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука» (м. Рівне). Вони складають групу прямих конкурентів. За кількістю ліцензованих місць ІФУП охоплює 35% західноукраїнського ринку (див. рис. 2).

До непрямих конкурентів можна зарахувати усі інші українські ВНЗ, що готують фахівців з реклами та ПР, та деякі Івано-Франківські ВНЗ, де викладаються основи реклами та зв’язків з громадськістю та усі ВНЗ західного регіону, де здійснюють

підготовку за спеціальністю «Журналістика», випускники якої теж часто ідуть у сферу реклами та ПР.

Вчені по-різному підходять до трактування поняття конкурентоспроможності освітніх послуг. «За класичним означенням, конкурентоспроможність товару — це сукупність споживчих та вартісних характеристик, завдяки яким цей товар краще задовольняє вимоги споживачів порівняно з іншими товарами на даному ринку в даний момент часу» [9, с. 56].

***Таблиця** 1*

Перелік ВНЗ, які готують бакалаврів за напрямом підготовки «Реклама та зв'язки з громадськістю»

з/п	Назва ВНЗ	Стаціо-нар	Заочни-ки	Разом
1	Маріупольський державний університет	30	30	60
2	Київський національний університет імені Тараса Шевченка	100	-	100
3	Київський університет імені Бориса Грінченка	25	-	25
4	Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна	70	50	120
5	ПВНЗ «Донецький інститут соціальної освіти»	30	30	60
6	Запорізький національний університет	50	30	80
7	Луганський національний університет імені Тараса Шевченка	50	-	50
8	Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара	50	-	50
9	ПВНЗ Івано-Франківський університет права імені Короля Данила Галицького	30	30	60
10	Українська академія друкарства, м. Львів	50	-	50
11	Сумський державний університет	50	-	50
12	Національний технічний університет України «Київський політехнічний інститут»	60	-	60
13	Київський національний торговельно-економічний університет	60	60	120
14	Класичний приватний університет, м. Запоріжжя	30	30	60
15	ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука», м. Рівне	30	30	60
16	Київський національний університет культури і мистецтв	90	75	165
17	ПВНЗ «Київський університет культури»	50	25	75
18	ПВНЗ «Донецький інститут психології і підприємництва»	60	-	60
19	Разом	915	390	1305

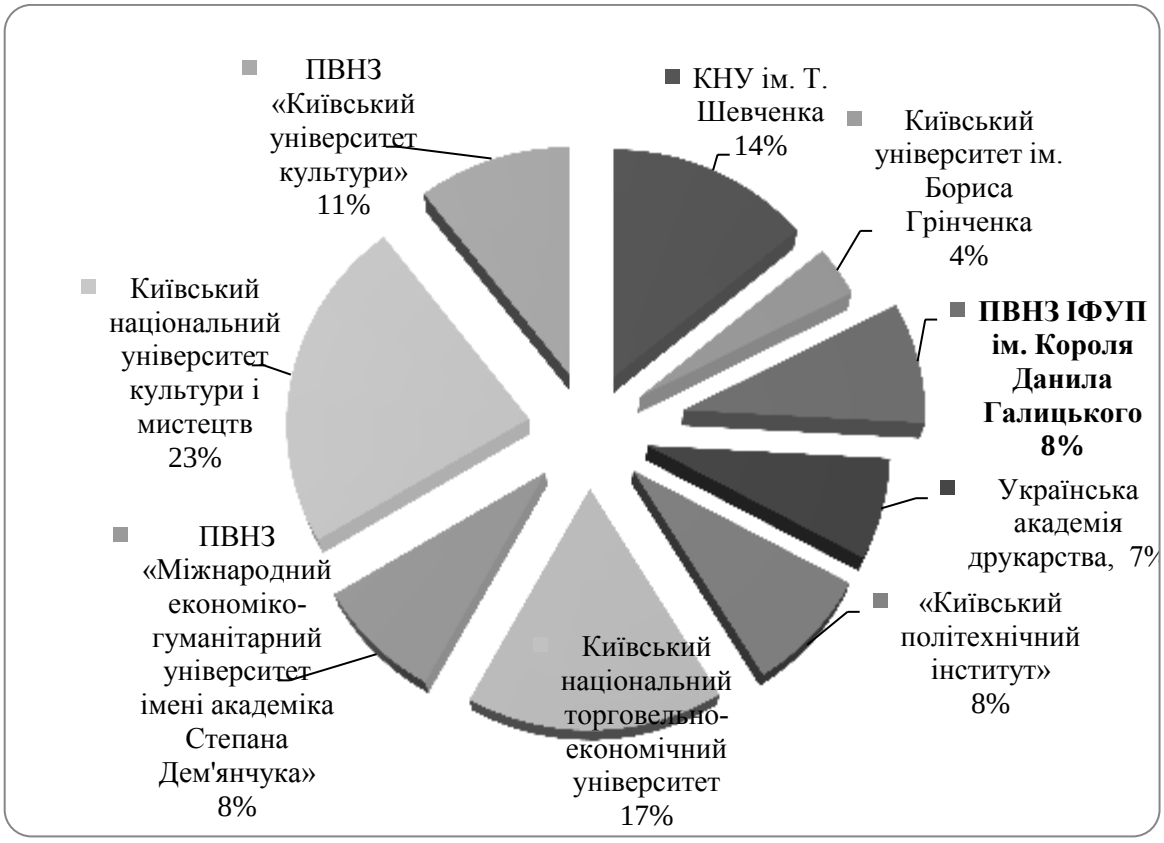

Рис. 1. Частка ІФУП серед потенційних та прямих конкурентів.

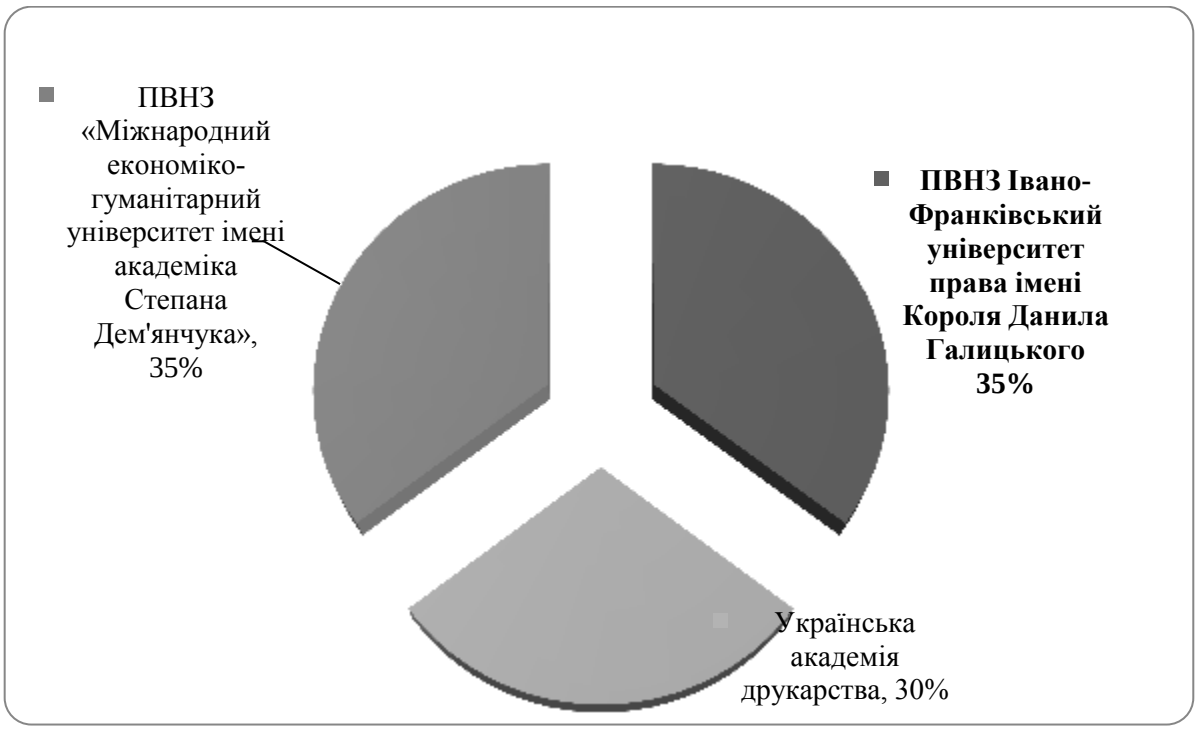

Рис. 2. Розподіл ліцензованих місць серед прямих конкурентів, у %.

О. Карп'юк розглядає конкурентоспроможність освітнього закладу як «комплекс показників, які відрізняють його від конкурентів за ступенем задоволення своїми послугами споживачів ринку, за показниками ефективності освітньої діяльності» [2]. Варто погодитися з думкою А. Шендер, яка вважає, що «конкурентоспроможність ВНЗ – це сукупність відносних характеристик (переваг), що дозволяють навчальному закладу надавати якісніші послуги більшій кількості споживачів, тим самим отримуючи вищий прибуток та задовольняючи потреби споживачів краще, ніж інші навчальні заклади (конкуренти). Конкурентоспроможність освітньої послуги – це здатність споживача отримати якіснішу освіту за меншою вартістю» [8].

Погоджуючись із думкою багатьох учених про поділ показників, що характеризують конкурентоспроможність товару, на три групи, спробуємо визначити параметри конкурентоспроможності освітньої послуги з реклами та зв'язків з громадськістю ІФУП (див. рис. 4)

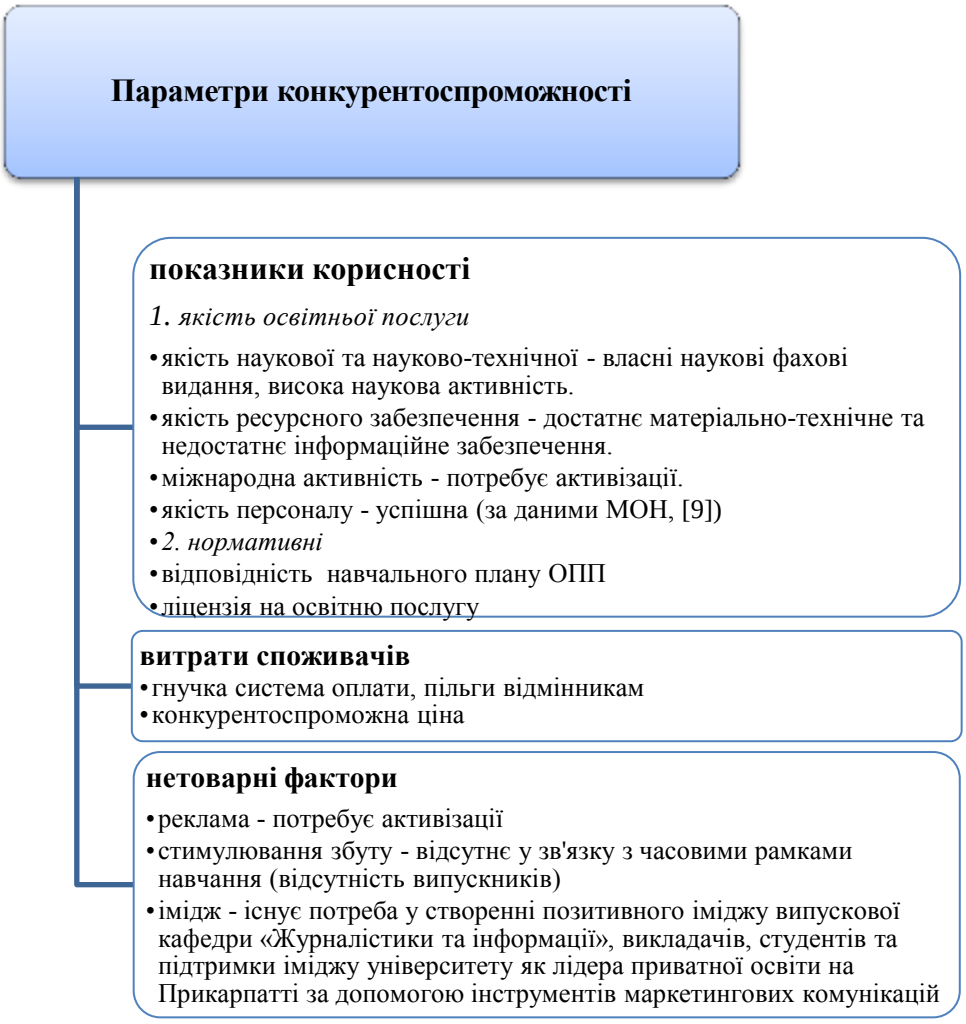

Рис. 3. Параметри конкурентоспрожності освітньої послуги з реклами та зв'язків з громадськістю ІФУП.

Даний рисунок потребує коментарів. Як видно зі схеми, у показниках корисності існує потреба в активізації інформаційного забезпечення освітньої послуги. Окрім наявних власних робочих та навчальних програм, методичних рекомендацій, посібників,

конспектів лекцій з кожного предмету, що викладається на кафедрі, наповненістю загально-університетської наукової бібліотеки основними і додатковими підручниками, посібниками з кожної дисципліни, вільного доступу до Інтернет в університеті, до інформаційного забезпечення освітньої послуги повинен входити власний інформаційний ресурс. Оскільки освітня послуга з реклами та зв'язків з громадськістю ІФУП закріплена за кафедрою «Журналістики та інформації», то першочерговим завданням у підвищенні конкурентоспроможності освітньої послуги постає розробка власного веб-сайту кафедри, який би відкривався за допомогою гіперпосилання з офіційного сайту університету. Адже за твердженням Біла Гейтса, «якщо вашого бізнесу немає в Інтернеті, значить вас немає в бізнесі».

Також необхідно активізувати міжнародні зв'язки з обміну студентами, які започатковано в університеті, і для напряму підготовки «Реклама та зв'язки з громадськістю».

Окрім того, особливої уваги потребує і комплекс маркетингу освітньої послуги. Серед чотирьох традиційних складових (товар, ціна, просування, місце) провідну роль відіграє товарна політика. ВНЗ пропонує два види товару, одночасно працюючи на двох ринках – освітніх послуг і праці.

На ринок освітніх послуг навчальний заклад виходить із освітніми програмами, які розробляються з метою задоволення потреби споживача (особистості) в освіті, професійній підготовці і перепідготовці. Основними складовими освітньої програми є склад навчальної програми, організація і управління навчальним процесом, навчально-методичне та кадрове забезпечення. [1, с. 100].

Власне, спеціальність «Реклама і зв'язки з громадськістю» є новою, а тому унікальною на освітньому ринку Прикарпаття. Однак, потенційними абітурієнтами ІФУП, що бажають здобувати фах рекламіста, можуть бути і студенти з більшості західних областей України. І навпаки, вступники з Прикарпаття можуть обирати ВНЗ в інших областях. Про свій намір відкрити напрям підготовки «Реклама і зв'язки з громадськістю» оголосили в Кам'янець-Подільському національний університету ім. Івана Огієнка та Чернівецькому національному університеті ім. Юрія Федьковича. З огляду на ймовірне розширення конкурентного середовища, стратегічне позиціонування освітньої послуги з реклами і зв'язків з громадськістю на західноукраїнському ринку, окрім галузевої специфіки, може виявлятися і через надання додаткових знань за суміжними спеціальностями, додаткових послуг зі стажування або працевлаштування.

Останнє є дуже суттєвим, адже на ринок праці ВНЗ виходить зі специфічним товаром – випускником, який повинен задовольнити потреби організацій у кваліфікованих кадрах. Але необхідно зазначити, що якісна освітня програма ще не забезпечує формування висококласного спеціаліста, оскільки «ступінь засвоєння матеріалу і набуття практичних навичок залежить в першу чергу від можливостей, характеру і мотивації особистості» [6]. Тому надзвичайно важливим є набуття студентом під час навчання практичного досвіду роботи. При цьому проходження студентом навчальної та виробничої практики, зазвичай, не може повністю задовольнити вказану потребу. Досвід засвідчує, що багато баз забезпечують практикантові лише формальну і поверхневу практику.

Ще одним елементом, який формує і підвищує конкурентоспроможність ВНЗ є активізація збутової політики, а особливо сприяння просуванню випускників на ринку праці. Ще до закінчення навчання перших випускників нової спеціальності, важливо використати надбання та досвід університетського Центру розвитку кар'єри. Важливими

ланками роботи Центру повинні стати маркетингові дослідження ринку - поточні потреби на ринку праці, кількість працевлаштованих випускників, задоволення роботодавців випускниками та допомога у просуванні на ринок праці тих, хто закінчить навчання, сприяння у пошуку роботи студентам старших курсів, які прагнуть поєднувати навчання і практичну діяльність.

Важливими інструментами маркетингових комунікацій для будь-якого ВНЗ, а особливо, для нової освітньої послуги, є реклама та ПР. Аналізуючи комунікаційну політику багатьох ВНЗ, можна дійти висновку, що більшість із них активізує свою рекламну діяльність в основному лише перед початком вступної кампанії. Дослідники акцентують на тому, що «це саме рекламна діяльність, а не PR, бо, по-перше, вона має цілі не на далеке майбутнє, а на найближчий рік, та, по-друге, ця діяльність проводиться не на взаємовигідних (між суспільством та освітнім закладом), а на вузько організаційних, вигідних лише для ВНЗ засадах (набрати якомога більше студентів, зібрати якомога більше коштів з контрактників)» [6, с. 41]. За твердженням дослідниці Т. Коняхіної, у більшості навчальних закладів відсутні підрозділи, що спеціалізуються на діяльності з просування освітніх послуг на ринок. Організація рекламно-інформаційних і стимулюючих заходів покладена переважно на секретаріат приймальної комісії, а також на деканати і випускаючі кафедри [3]. Вищі навчальні заклади тією чи іншою мірою використовують різні засоби комунікацій: рекламу, пропаганду і зв'язки з громадськістю, стимулювання збуту, особисті контакти (продажі) з учнями середніх освітніх, професійних і технічних навчальних закладів, однак комплексне планування маркетингових комунікацій не здійснюється. Проте, тільки комплексний підхід до формування іміджу ВНЗ чи конкретної освітньої послуги може принести бажані результати для підвищення конкурентоспроможності. Він охоплює широкий арсенал технік і методик, тому не може вміститися у рамках даної статті і потребує окремого наукового дослідження.

Висновки з даного дослідження. Загалом конкурентоздатність освітньої послуги з реклами та зв’язків з громадськістю закладена уже в значному переважанні попиту на фахівців нової формації – спеціалістів із комунікацій – над пропозицією. Скажімо, лише в Івано-Франківську діють понад 20 рекламних і ПР-агенцій, на Прикарпатті виходить більше десятка рекламно-інформаційних газет, понад три десятки загально-громадських ЗМІ, кожен з яких має рекламний відділ, кожна велика організація, державні установи мають у структурі відділ чи принаймні штатну одиницю зі зв’язків із громадськістю. Все це породжує високий попит на кваліфікованих випускників.

У даній статті були окреслені лише окремі шляхи підвищення конкурентоспроможності освітньої послуги з реклами та зв’язків з громадськістю на освітньому ринку Прикарпаття. Перспективним є комплексне планування маркетингових комунікацій для підвищення іміджу розглянутої освітньої послуги ІФУП.

Список використаних джерел

1. Белаш О. Ю. О маркетинговой деятельности в государственном вузе / О. Ю. Белаш // Маркетинг в России и за рубежом. – 2006. – №1. – С. 97-107.
2. Карпюк О.А Проблеми оцінки конкурентоспроможності освітніх послуг / О. Карпюк. [Електронний ресурс]– Режим доступу: http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/eui/2009_2/09koakop.pdf.
3. Конкурс: інформаційна систем. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.vstup.info.

4. Коняхіна Т. В. Аналіз організації рекламної діяльності у вищих навчальних закладах Донецької області України / Т. Коняхіна. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.rusnauka.com/NPM_2006/Economics/6_konjahina t.v.doc.htm.
5. Кравченко К.В. Управління конкурентоспроможністю вищого навчального закладу / К. Кравченко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://nvd.luguniv.edu.ua/archiv/NN15/11kkvvnz.pdf.
6. Куріло В. Є. Public Relations для вищих навчальних закладів / В. Є. Куріло, О. В.Савченко // Наукові праці Миколаївського державного гуманітарного університету імені Петра Могили : політичні науки. – 2004. – Вип. 20. – С. 38-43.
7. Лошенюк І.Р., Іванченко А. Інструменти формування конкурентоспроможності ВНЗ / І. Лошенюк, А. Іванченко. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://intkonf.org/ktn-loshenyuk-ir-ivanchenko-a-instrumenti-formuvannya-konkurentospromozhnosti-vnz.
8. Шендер А. Перспективи підвищення конкурентоспроможності вищих навчальних закладів на регіональному ринку освітніх послуг львівської області / Анна Шендер. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://conftiapv.at.ua/publ/konf_20_21_zhovtnja_2011_r/sekcija_5_ekonomichni_nauki/perspektivi_pidvishhennja_konkurentospromozhnosti_vishhikh_navchalnikh_zakladiv_na_regionalnomu_rinku_osvitnikh_poslug_lvivskoji_oblasti/23-1-0-1195.
9. Яцишина Л., Лабурцева О. Інструменти забезпечення конкурентоспроможності професійної освіти в маркетингу / Л. Яцишина, О. Лабурцева // Маркетинг в Україні. – 2005. – № 4 (32). – С. 54-57.

Копыстынская И. М., Качмар В. М.

Некоторые вопросы конкурентоспособности образовательной услуги

Статья анализирует параметры и практические пути повышения конкурентоспособности образовательной услуги. Отмечается актуальность создания собственного веб-ресурса выпускающей кафедры и необходимость предоставления студентам дополнительных образовательных услуг.

Ключевые слова: *конкурентоспособность, образовательная услуга, реклама и связи с общественностью, прямая конкуренция, косвенная конкуренция.*

Kopystynska I. M., Kachmar V. M. Some issues of competitiveness of educational service

The article analyzes the parameters and the practical ways of improving the competitiveness of educational service. Stressed the urgency of creating own web-site of the graduating department and the need to provide students with additional educational services.

Key words: *competitiveness, educational services, advertising and public relations, direct competition, indirect competition.*

УДК 331.105.4

Серняк Ірина Ігорівна,
викладач кафедри
управління персоналом та економіки праці
Івано-Франківського університету права
імені Короля Данила Галицького

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК КОЛЕКТИВНО-ДОГОВІРНОГО РЕГУЛЮВАННЯ В СИСТЕМІ СОЦІАЛЬНОГО ПАРТНЕРСТВА УКРАЇНИ

Досліджено загальносвітові засади розвитку колективно-договірного регулювання як основної форми соціально-партнерських відносин. Виокремлено два етапи розвитку колективно-договірного регулювання в Україні, а саме: етап становлення й етап кризи. Окреслено правові передумови переходу до третього етапу – етапу відродження. Проаналізовано основні тенденції у сфері укладення колективних договорів і угод. Запропоновано заходи удосконалення колективно-договірного регулювання в системі соціального партнерства України.

Ключові слова: *колективно-договірне регулювання, соціальне партнерство, колективні договори, генеральні угоди, галузеві угоди, регіональні угоди.*

Постановка проблеми. Виникнення будь-якої моделі соціально-трудових відносин (європейської (континентальної), японської, англосаксонської, китайської, шведської) зумовлена необхідністю узгодження інтересів найманих працівників і власників засобів виробництва та визначення рівня державного втручання у цю сферу. Вибираючи для себе ту чи іншу модель, кожна держава визначає не лише основу для формування системи взаємовідносин між працівниками та роботодавцями, але й засади досягнення соціального миру, загальної суспільної злагоди та добробуту.

Система соціально-трудових відносин в Україні перебуває зараз на етапі свого становлення. З одного боку, тоталітарна модель жорсткого державного регулювання сфери соціально-трудових відносин, у якій держава до того ж була єдиним роботодавцем, вже остаточно відійшла в минуле, з іншого – взята за основу шведська модель з роллю держави як правового арбітра й активного гравця на ринку праці поки що не підтвердила свою ефективність у вітчизняних соціально-економічних і політичних реаліях.

Як свідчить досвід розвинених країн, однією з умов ефективного функціонування соціально-трудових відносин у ринковій економіці, є наявність дієвої системи соціального партнерства, що підкріплена диференційованими рівнями колективно-договірного регулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблематика формування соціального партнерства в Україні як системи регулювання соціально-трудових відносин досліджувалася багатьма науковцями, серед яких варто виокремити дисертаційні дослідження А. Колоска та Г. Трунової, наукові статті І. Білика та Є. Майовця, аналітичні записки О. Більовського з Національного інституту стратегічних досліджень. Натомість питання розвитку колективно-договірного регулювання як складової цієї системи не знаходить належного інтересу серед вітчизняних дослідників. Перебуваючи на межі

юридичних і економічних наук, його вивчення обмежується або пошуком шляхів удосконалення правової компоненти колективних договорів і угод, як наприклад, у працях М. Стадника, Я. Сімутіної та Г. Трунової, або аналізом сучасного стану укладення колективних договорів (праці О Герасимова, Д. Соколова й інших). У зв'язку з цим потребує додаткової уваги питання становлення та розвитку колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин в незалежній Україні.

Постановка завдання. Метою дослідження є періодизація, аналіз і виявлення основних тенденцій розвитку колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин у системі соціального партнерства незалежної України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Соціальне партнерство можна охарактеризувати як найбільш розповсюджений тип соціально-трудових відносин у розвинених країнах світу, зокрема у Франції, Німеччині, Швеції, Австрії й інших, що охоплює інститути, механізми та процедури, спрямовані на узгодження та захист інтересів найманих працівників і роботодавців, сприяння досягненню взаємоприйнятного компромісу між ними. Виникнення соціального партнерства сприяють поява капіталістичного товарного виробництва, зародження виробничої демократії в Європі у кінці XIX століття, розвиток організованого профспілкового руху кінця XIX – початку XX століття та формування ідеології «держави загального добробуту» (англ. *Welfare State*). Однак, остаточне теоретичне та практичне обґрунтування доцільності використання соціального партнерства для узгодження інтересів власників і найманих робітників на засадах взаємних консультації і договірного процесу відбулося у багатьох країнах Західної Європи та США лише після Другої світової війни.

Розвиток соціального партнерства супроводжувався розвитком колективно-договірного регулювання як основної форми партнерського регулювання соціально-трудових відносин. Перші колективні договори, за матеріалами Економічної енциклопедії, почали укладатися ще в кінці XVIII століття в Англії, де створювалися профспілкові організації робітників [3, с. 787]. Трудові відносини у США, Франції та Німеччині почали регулюватися колективними договорами на початку XIX століття. Світова економічна криза 1929-1933 рр. і Друга світова війна загальмували розвиток колективно-договірного регулювання. Відродження колективно-договірної роботи на підприємствах відбулося у 50-60-х рр. XX століття, а, починаючи зі 70-х рр., процеси укладення та дії колективних договорів одержали нормативно-правову регламентацію [11, с. 7]. Світові тенденції розвитку колективно-договірного регулювання знайшли своє відображення в Кодексі законів про працю Української РСР від 10.12.1971 р., друга глава якого присвячена сутності, змісту та процедурі укладення колективних договорів на підприємствах. Однак, колективно-договірне регулювання в СРСР через свій формальний характер не мало нічого спільного зі соціальним партнерством, яке існувало в той час у країнах Західної Європи та США. Реальний розвиток соціально-трудових відносин на партнерських засадах в Україні розпочався лише з розпадом Радянського Союзу та переходом економіки країни на ринкову модель господарювання.

Ґрунтуючись на наукових напрацюваннях І. Білика, Є. Майовця, Г. Трунової та К. Шиманської, виокремлюємо два етапи розвитку колективно-договірного регулювання в системі соціального партнерства незалежної України, кожен із яких зумовлений суттєвими нововведеннями в нормативно-правовій сфері та тенденціями розвитку соціально-трудових відносин. Так, перший етап варто розглядати з 1993 р., коли ухвалено Закон України «Про колективні договори і угоди» та внесено зміни до Кодексу законів про працю України шляхом нової редакції глави другої «Колективний договір». Як

стверджують І. Білик та Є. Майовець, до 1993 р., тобто до ухвалення згаданого закону, поняття соціального партнерства взагалі було незрозуміле. Роботодавці як соціальна група лише формувалися та не брали участі у переговорах між урядом і профспілками. Профспілки мали навчитися працювати самостійно, а держава ще не визначилася зі своїми функціями, стратегічними напрямами та місцем на ринку праці [6, с. 11]. Вітчизняний науковець Г. Трунова називає цей етап становленням основних елементів колективно-договірного регулювання відповідно до міжнародних принципів соціального партнерства [11, с. 7].

Найважливішим досягненням етапу становлення вважаємо створення правового поля для укладення колективних договорів і угод, його поступове наповненням численними змінами та доповненнями відповідно до практики впровадження колективно-договірного регулювання на вітчизняних підприємствах і установах. Окрім згаданих вище Кодексу законів про працю України та Закону України «Про колективні договори і угоди», колективно-договірне регулювання соціально-трудових відносин в Україні регламентується також Законами України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», «Про професійні спілки, їх права та гарантії діяльності», «Про організації роботодавців», ратифікованими Україною Конвенціями Міжнародної організації праці про застосування принципів права на організацію і на ведення колективних переговорів № 98, про тристоронні консультації для сприяння застосуванню міжнародних трудових норм № 144, про сприяння колективним переговорам 1981 року № 154, Рекомендацією Міжнародної організації праці щодо зв'язків між адміністрацією і трудівниками на підприємстві № 129 й частково іншими нормативно-правовими документами.

Згідно норм чинного законодавства України існує чотири рівні колективно-договірного регулювання та відповідні їм види правових актів:

- державний (національний) рівень – генеральна угода;
- галузевий рівень – галузеві (міжгалузеві) угоди;
- адміністративно-територіальний рівень – регіональні, територіальні угоди;
- виробничий рівень – колективні договори.

Кодекс законів про працю України регламентує також право укладення колективних договорів у структурних підрозділах підприємства чи установи в межах компетенції цих підрозділів, однак, як свідчить практика, це трапляється дуже рідко, а офіційні статистика стосовно їх кількості взагалі відсутня.

Вітчизняний науковець Я. Сімутіна наголошує на правовій колізії, що стосується законодавчого закріплення рівнів реалізації колективного-договірного регулювання. Так, правове регулювання колективних відносин на рівні держави, галузі та регіону та порядок укладення відповідних колективних угод здійснюється на сьогодні Законами України «Про колективні договори і угоди», «Про соціальний діалог» і частково Законом України «Про оплату праці», тоді як Кодекс законів про працю України містить лише положення про виробничий рівень колективно-договірного регулювання [8, с. 344–345]. Тому слушною є пропозиція вітчизняного науковця М. Стадника стосовно закріплення основних положень щодо системи, порядку укладення та виконання колективних договорів і угод в окремій главі Трудового кодексу України [10, с. 303].

Першу Генеральну угоду в незалежній Україні на державному рівні між Кабінетом Міністрів України та Федерацією незалежних профспілок України укладено в 1991 р. Вона передбачала спільні зобов'язання сторін щодо підготовки реформи оплати праці, розроблення законопроектів про мінімальний споживчий бюджет та індексацію грошових

доходів населення, запровадження заходів щодо економічного стимулювання підприємств до збереження наявних і створення нових робочих місць та інше [2, с. 48]. Проблематика укладення наступних генеральних угод свідчить про досить серйозні суперечності між соціальними партнерами стосовно узгодження насамперед економічних питань. Прикладом цього є Генеральна угода на 2006–2009 рр., яка через відсутність консенсусу щодо підвищення рівня середньої заробітної плати була підписана лише наприкінці 2008 р.

Потреба у галузевих угодах зумовлена особливостями, що характерні для різних галузей, умовами зайнятості та праці найманих працівників, а також специфікою господарської й іншої діяльності в різних галузях. На кінець першого етапу розвитку колективно-договірного регулювання в Україні було укладено 79 галузевих угод, а вже через рік їх кількість зменшилася до 61 [2, с. 48]. Загалом, науковці констатують формальний підхід держави та роботодавців як до укладення та змісту цих угод, так і до їх дотримання [9, с. 159].

Основною метою регіональних угод є уникнення кризових явищ у соціально-економічній сфері, а також нормативне запобігання конфліктам. При цьому обов'язково має враховуватися специфіка різних регіонів України [2, с. 48]. Відповідно до адміністративно-територіального поділу України, що охоплює Автономну республіку Крим, 24 області, міста зі спеціальним статусом Київ і Севастополь, щороку має укладатися 27 регіональних угод. Проведений А. Колоском аналіз регіональних угод свідчить, що вони є соціально-орієнтованими та містять правові норми, які спрямовані на забезпечення соціальних гарантій, продуктивної зайнятості, підвищення стимулюючої ролі заробітної плати, поліпшення умов праці, зменшення виробничого травматизму, покращення відпочинку працівників, проте потребують суттєвого доопрацювання [4, с. 14–15].

Найважливішу роль серед усіх рівнів колективно-договірного регулювання відіграє виробничий рівень, оскільки він безпосередньо стосується кожного найманого працівника, враховує особливості діяльності певного підприємства, створює можливості для використання його потенціалу та ресурсів в інтересах працівників і розвитку виробництва. Необхідність укладення колективного договору обумовлена також тим, що до колективного договору мають бути включені нормативні положення, якщо в актах законодавства міститься пряме визначення про обов'язковість закріплення цих положень в колективному договорі. Так, відповідно до статті 15 Закону України «Про оплату праці» шляхом переговорів і на умовах, визначених колективним договором, повинні встановлюватись: форми та системи оплати праці, норми праці, розцінки, тарифні сітки, схеми посадових окладів, умови запровадження та розміри надбавок, доплат, премій, винагород та інших заохочувальних, компенсаційних і гарантійних виплат з дотриманням норм і гарантій, передбачених законодавством, генеральною та галузевими (регіональними) угодами [5].

Міністерство соціальної політики України з 2005 р. оприлюднює на своєму Інтернет-сайті офіційну інформацію про укладені генеральні, галузеві та регіональні угоди і кількість укладених колективних договорів. Так, станом на 01.04.2005 р. в Україні укладено 82923 колективних договорів, з яких зареєстровано – 79461. Найбільше колективних договорів укладено у бюджетній сфері (освіта, державне управління, охорона здоров'я) – 36127, промисловості – 9076, сільському господарстві – 8471, оптовій і роздрібній торгівлі – 7608. Колективними договорами у 2005 р. охоплено 9517,2 тис. осіб, що становить 81,7 % від облікової кількості штатних працівників. Найвищий відсоток

охоплення працівників колективними договорами в лісовому господарстві – 98,5 %, промисловості – 93,4 %, транспорті – 92,8 % (За матеріалами офіційного Інтернет-ресурсу Міністерства соціальної політики України – http://www.mlsp.gov.ua). Для порівняння вітчизняний науковець О. Герасимов наводить дані, що в 1995 р. кількість укладених колективних договорів становила 39421, а відсоток охоплення ними працівників – 60,7 %, тоді як у 2000 р. кількість договорів зросла до 72089, а відсоток охоплення – до 75,6 % [2, с. 49].

Перший етап розвитку колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин в Україні, на нашу думку, завершується з початком світової фінансово-економічної кризи 2008–2009 рр. Закриття багатьох підприємств і масове звільнення найманих працівників призвели до сповільнення темпів зростання кількості укладених і зареєстрованих колективних договорів. Так, якщо станом на 31.12.2006 р. таких договорів по Україні було зареєстровано 90825, станом на 31.12.2007 р. – 94485, станом на кінець 2008 р. – 95656, то станом на 30.06.2009 р. – 93673. При цьому кількість працівників, охоплених колективними договорами, станом на 30.06.2009 р. становила 9209,5 тис. осіб, що порівняно з кінцем 2007 р. менше на 386,6 тис. осіб, або на 4 %. У розрізі окремих видів економічної діяльності найгіршу динаміку кількості укладених колективних договорів показали ті види діяльності, що зазнали найбільших економічних втрат від фінансово-економічної кризи (табл. 1).

Таблиця 1

Динаміка кількості укладених і зареєстрованих колективних договорів в Україні у 2007-2009 роках за окремими видами економічної діяльності

(За матеріалами офіційного Інтернет-ресурсу Міністерства соціальної політики України – http://www.mlsp.gov.ua**).**

№ з/п	Вид економічної діяльності	Кількість договорів станом на 31.12.2007 р.	Кількість договорів станом на 30.06.2009 р.	Абсолютне відхилення	Відносне відхилення %
1.	Сільське господарство, мисливство та пов’язані з ним послуги	7552	6281	1271	16,8
2.	Промисловість	10065	9050	1015	10,1
3.	Будівництво	4189	3601	588	14,0
4.	Торгівля; ремонт автомобілів, побутових виробів та предметів особистого вжитку	8213	7371	842	10,25
5.	Діяльність транспорту та зв’язку	3640	3340	300	8,2
6.	Фінансова	1623	1245	378	23,4

	діяльність				
7.	Надання комунальних та індивідуальних послуг	6423	5848	575	8,95

Другий етап розвитку колективно-договірного регулювання в Україні, що, на нашу думку, триває досі, характеризується значним суспільним резонансом, що викликаний ухваленням Постанови Верховної Ради України «Про прийняття за основу проекту Трудового кодексу України» № 283-VI від 20.05.2008 р. За твердженнями багатьох науковців і експертів норми пропонованого варіанту Трудового кодексу суттєво погіршують порівняно з Кодексом законів про працю права найманих працівників у відносинах із роботодавцями. У доповнення до скрутної ситуації на ринку праці внаслідок світової фінансово-економічної кризи ухвалення такого законопроекту могло би спричинити соціальний вибух чи навіть революцію. І хоча Трудовий кодекс досі залишається проектом, те, що він рано чи пізно буде ухвалений у більшості фахівців не викликає жодних сумнівів.

Другий етап, який варто назвати етапом кризи розвитку в Україні колективно-договірного регулювання та соціального партнерства загалом, також дає останню можливість оцінити дієвість системи колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин за такими показниками, як кількість працівників, охоплених колективними договорами, та кількість укладених колективних договорів. Адже, починаючи з 2010 р., через зміну методологічних засад формування показників зі статистики праці (лист Держкомстату України від 27.12.2009 р. № 09/3-8/346), співставлення статистичних даних щодо охоплення колективними договорами найманих працівників є некоректним, оскільки дані 2010 та 2011 років надаються по підприємствах, установах, організаціях та їхніх відокремлених підрозділах із кількістю найманих працівників понад 10 штатних одиниць [5]. Раніше статистична звітність про хід укладення та реєстрації колективних договорів за формою 3-ВП містила дані лише з великих і середніх підприємств [2, с. 48]. Відповідно до цього, якщо порівнювати статистичні дані кінця 2007 р. та кінця 2009 р., то кількість укладених і зареєстрованих колективних договорів, за матеріалами офіційного Інтернет-ресурсу Міністерства соціальної політики України зросла на 0,5 % (з 94485 до 94964), а кількість охоплених колективними договорами працівників зменшилася на 5,8 % (з 9596,1 тис. осіб до 9038,3 тис. осіб). Однією з причин такої ситуації може бути закриття та сповільнення обсягів діяльності окремих підприємств і установ внаслідок кризи в економічній і фінансовій сферах, що спричинило скорочення чисельності їх працівників.

Ще однією негативною тенденцією другого етапу розвитку колективно-договірного регулювання – це зростання впливу процесів укладення та зміни умов колективних договорів на дестабілізацію соціально-трудових відносин, що характеризується виникненням колективних трудових спорів (конфліктів). За даними Національної служби посередництва і примирення, упродовж 2009–2011 рр. з 1949 випадків дестабілізації стану соціально-трудових відносин лише у 69 випадках (3,5 %) ускладнення стану соціально-трудових відносин виникли у зв'язку з укладенням або зміною колективного договору чи угоди. Незважаючи на зменшення загальної кількості випадків дестабілізації стану соціально-трудових відносин (у 2009 р. було 1363 випадки дестабілізації, у 2010 р. – 817 випадків, у 2011 р. – 724), кількість конфліктів через зміст колективного договору

постійно зростає. Так, якщо у 2009 р. у зв'язку з укладенням або зміною колективного договору було лише 8 випадків дестабілізації, то у 2010 р. вже 16, а у 2011 р. – 25. Упродовж 2009–2011 рр. найбільшу кількість чинників дестабілізації стану соціально-трудових відносин із питань укладення або зміни колективного договору чи угоди взято на облік у трудових колективах Сумської (22) та Закарпатської (15) областей; серед галузей народного господарства – у закладах освіти (8), на підприємствах машинобудування та суміжних галузях житлово-комунального господарства (по 7) [2].

У другому етапі можна виокремити певні правові передумови для переходу до наступного етапу розвитку колективно-договірного регулювання в системі соціального партнерства України, який доцільно було б назвати етапом відродження. Йдеться насамперед про ухвалення довгоочікуваного Закону України «Про соціальний діалог в Україні» від 23.12.2010 р. № 2862-VI, що визначає сторони, рівні та форми соціального діалогу, встановлює критерії репрезентативності на різних рівнях соціального діалогу, регулює порядок створення, функції й організацію діяльності Національної тристоронньої, галузевих (міжгалузевих) і територіальних соціально-економічних рад. Ураховуючи досить прогресивний характер цього закону, науковці з Національного інституту стратегічних досліджень констатують його концептуальну недосконаліть, зокрема, в частині відсутності норм щодо обов'язковості виконання органами державної влади рішень, ухвалених органами соціального діалогу, що суперечить принципу трипартизму [1].

Іншою передумовою для відродження колективно-договірного регулювання є ухвалення Постанови Кабінету Міністрів України «Про порядок повідомної реєстрації галузевих (міжгалузевих) і територіальних угод, колективних договорів» від 13.02.2013 р. № 115, згідно якої галузеві (міжгалузеві) та територіальні (обласні та республіканська) угоди підлягають повідомній реєстрації Міністерству соціальної політики України, а колективні договори і територіальні угоди іншого рівня – районними, районними у містах Києві та Севастополі державним адміністраціями, виконавчими комітетами сільських, селищних і міських рад [7].

Незважаючи на певний правові зрушення в розвитку системи соціального партнерства України, сучасний етап колективно-договірного регулювання характеризується загалом досить суперечливим тенденціями, що не дають наразі змоги говорити про відродження колективно-договірного регулювання. З одного боку, відбулося зростання кількості укладених і зареєстрованих колективних договорів. Так, якщо станом на 31.12.2010 р. таких договорів було укладено та зареєстровано 99754, станом на 31.12.2011 р. – 98622, то станом на 31.12.2012 р. – 101766. З іншого боку, існує значна диференціація охоплення працівників колективними договорами, а саме: майже кожен п'ятий працівник сільського господарства, рибальства, сфери пошти та зв'язку, державного управління, кожен третій працівник будівництва та фінансової діяльності, кожен другий працівник торгівлі, готельної та ресторанної справи не охоплений колективними договорами. У Національній службі посередництва і примирення основними причинами недостатнього колективно-договірного регулювання соціально-трудових відносин вважають:

– обмеженість фінансових можливостей більшості підприємств встановлювати додаткові соціальні гарантії та пільги, витрачати суттєві суми на виконання заходів колективних договорів;

- соціальна пасивність працівників, недооцінка ними ролі та значення колективних договорів, невіра у спроможність через колективний договір поліпшити своє становище;
- небажання роботодавців обтяжувати себе зайвими зобов'язаннями перед найманими працівниками; низький рівень відповідальності за невиконання обов'язків за колективними договорами;
- інертність окремих профспілкових комітетів чи інших представницьких органів найманих працівників, відсутність належного авторитету до них у трудовому колективі та небажання виступати на стороні працівників проти адміністрації підприємства;
- дублювання у колективних договорах загальновстановлених норм чинного законодавства, відсутність конкретних розділів щодо соціального захисту найманих працівників;
- відсутність культури добровільного виконання сторонами взятих на себе зобов'язань під час переговорних процесів з укладення відповідних угод [5].

Висновки. Колективно-договірне регулювання в системі соціального партнерства – це форма компромісу між інтересами найманих працівників, роботодавців і держави; доповнення до ринкового механізму регулювання соціально-трудових відносин Водночас, воно є невід'ємною гарантією дотримання прав працівників, оскільки саме через укладення колективних договорів і угод здійснюється представництво та захист колективних інтересів, трудових і соціально-економічних прав працівників, насамперед у питаннях оплати й охорони праці, продуктивної зайнятості, визначення розміру відшкодувань за шкідливі та важкі умови праці, а також інших питань, що законодавством не конкретизовані та мають визначатися лише колективним договором або угодою.

За результатами проведеного дослідження виокремлено два етапи розвитку колективно-договірного регулювання в незалежній Україні, а саме: етап становлення й етап кризи, – кожен із них характеризується удосконаленням правового регламентування колективно-договірного регулювання, тенденціями зміни стану укладення колективних договорів і угод, що в підсумку відображається на стані соціально-трудових відносин. Також окреслено правові передумови для переходу до третього етапу розвитку колективно-договірного регулювання – етапу відродження.

Як свідчить проведений аналіз, за понад двадцятирічний досвід розвитку колективно-договірного регулювання в Україні колективні договори й угоди поки що не стали ефективним механізмом оптимізації соціально-трудових відносин, насамперед, стосовно захисту інтересів найманих працівників. Ураховуючи тісний взаємозв'язок між колективно-договірним регулюванням, соціальним партнерством і загалом системою соціально-трудових відносин, можна стверджувати, що недостатній рівень розвитку одного з них сповільнює розвиток інших. З метою удосконалення взаємовідносин між державою, роботодавцями та найманими працівниками варто здійснити певні реформи в колективно-договірному регулюванні, а саме:

- посилити відповідальність соціальних партнерів за невиконання ухвалених ними колективних договорів і угод чи їх відсутність на підприємстві шляхом внесення відповідних змін до Законів України «Про соціальний діалог», «Про колективні договори і угоди» та до Кодексу України про адміністративні правопорушення;
- ввести норму законодавства про обов'язковість поширення положень галузевих угод на всі підприємства відповідної галузі при умові, що такі угоди підписані легітимними сторонами соціального партнерства;

- зобов'язати голів обласних, районних і міських у містах Києві та Севастополі державних адміністрацій всебічно сприяти представницьким органам роботодавців і найманих працівників та самим брати активну участь у процесі розроблення й укладення регіональних угод.
- внести зміни до законодавства щодо обов'язковості укладення колективних договорів у державних і комунальних підприємствах, бюджетних установах, органах державної влади та місцевого самоврядування;
- удосконалити та посилити дієвість механізму врегулювання колективних трудових спорів, зокрема, щодо законодавчого забезпечення захисту уповноважених представників найманих працівників, посилення відповідальності за порушення Закону України «Про порядок вирішення колективних трудових спорів (конфліктів)», забезпечення механізму примусового виконання рішень примирних органів;
- посилити відповідальність (зокрема, шляхом введення кримінальної відповідальності) роботодавців за виплату тіньової («в конвертах») заробітної плати та за існування заборгованості з виплати заробітної плати на підприємствах і в установах усіх форм власності; надати право представницьким органам працівників за потреби легітимно втручатися в ці процеси;
- популяризувати практику укладення колективних договорів і угод у засобах масової інформації та сприяти підвищенню рівня правової культури сторін соціального партнерства.

Запропоновані заходи мають комплексний характер і для ефективної реалізації потребують тісної співпраці влади, бізнесу та громадськості на засадах усвідомлення спільної необхідності розвивати колективно-договірне регулювання як засіб стабілізації соціально-трудових відносин і уникнення соціальної напруги в суспільстві.

Список використаних джерел

1. Більовський О. Основні напрями вдосконалення системи соціального партнерства в Україні: аналітична записка / О. Більовський. [Електронний ресурс] – Режим доступу: http://www.niss.gov.ua/articles/718.
2. Герасимов О. Аналіз сучасного стану колективно-договірного регулювання в Україні [Текст] / О. Герасимов // Україна: аспекти праці. – 2011. – № 2. – С. 45–51.
3. Економічна енциклопедія: у 3 т. [Текст] / редкол.: Гаврилишин Б. Д., Мочерний С. В. (відп. ред.), Устенко О. А. й ін. – К.: Видавничий центр «Академія»; Тернопіль: Акад. народного господарства, 2000. – Т. 1: «А» – «К». – 2000. – 864 с.
4. Колосок А. М. Становлення системи соціального партнерства на ринку праці регіону [Текст] : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.07 «Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика» / Колосок Андрій Мирославович. – Львів, 2009. – 24 с.
5. Комплексний аналіз стану соціально-трудових відносин на підприємствах, в установах та організаціях, які упродовж 2009-2011 років перебували у системі запобігання виникненню колективних трудових спорів (конфліктів) з чинниками дестабілізації, які були зумовлені укладенням чи зміною, виконанням колективного договору, угоди або окремих їх положень: аналітичні матеріали Національної служби посередництва і примирення України. [Електронний ресурс]. – Режим

доступу: http://www.nspp.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=3855:2009-2011&catid=13:2010-01-19-21-48-27&Itemid=9.
6. Майовець Є. Проблема становлення та розвитку інституту соціального партнерства на вітчизняному ринку праці [Текст] / Є. Й. Майовець, І. В. Білик // Інноваційна економіка. – 2012. – № 7 (33). – С. 11–13.
7. Про порядок повідомної реєстрації галузевих (міжгалузевих) і територіальних угод, колективних договорів: постанова: від 13.02.2013 р.: № 115 / Кабінет Міністрів України. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/115-2013-п.
8. Сімутіна Я. Колективно-договірне регулювання в умовах реформування законодавства про працю [Текст] / Я. В. Сімутіна // Держава і право. – 2010. – Випуск 50. – С. 344–351.
9. Соколов Д. Оцінка сучасного стану договірного регулювання трудових відносин в Україні [Текст] / Д. Є. Соколов // Економічний простір. – 2012. – № 63. – С. 153–160.
10. Стадник М. Новий Трудовий кодекс України: проблеми вдосконалення колективно-договірного регулювання [Текст] / М. П. Стадник // Правова держава: щорічник наук. праць. – 2010. – Вип. 21. – С. 299–305.
11. Трунова Г. А. Правове регулювання соціального партнерства в Україні [Текст]: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.05 «Трудове право; право соціального забезпечення» / Трунова Галина Анатоліївна. – Харків, 2008. – 22 с.

Серняк И. И. Коллективно-договорное регулирование в системе социального партнерства Украины: становление и перспективы развития

Исследованы общемировые основы развития коллективно-договорного регулирования как основной формы социально-партнерских отношений. Выделены два этапа развития коллективно-договорного регулирования в Украине, а именно: этап становления и этап кризиса. Определены правовые предпосылки перехода к третьему этапу – этапу возрождения. Проанализированы основные тенденции в сфере заключения коллективных договоров и соглашений. Предложены меры усовершенствования коллективно-договорного регулирования в системе социального партнерства Украины.

Ключевые слова: *коллективно-договорное регулирование, социальное партнерство, коллективные договоры, генеральные соглашения, отраслевые соглашения, региональные соглашения.*

Sernyak I. I. The collective contractual regulation in the social partnership system of Ukraine: the formation and development prospects

The global principles of the collective contractual regulation as the main form of the social partner relatives are researched. The two stages of collective contractual regulation in Ukraine, namely development and crisis, are allocated. The legal prerequisites of the transition to the third stage, namely the revival stage, are outlined. The main trends in the area of collective contracts and agreements concluding are analyzed. The measures of the improvement of collective contractual regulation in the social partnership system in Ukraine are proposed.

Key words: *collective contractual regulation, social partnership, collective agreements, general agreements, trade agreements, regional agreements.*

УДК 330.101

Ратушняк Світлана Миколаївна,
здобувач кафедри економічної безпеки
Національної академії внутрішніх справ

ПОКАЗНИКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОЇ БЕЗПЕКИ

Визначена сутність категорії «соціально-економічна безпека» та розглянуті її складові елементи. Окреслені основні індикатори, розрахунок яких дозволить спрогнозувати негативні вияви у соціально-економічній сфері.

Ключові слова: *безпека, економічна безпека, соціально-економічна безпека, індикатори соціально-економічної безпеки.*

Постановка проблеми. Сьогодні в Україні реформи в соціально-економічній сфері ще не доведені до кінця, що не дозволяє здійснювати глибоке структурне реформування для забезпечення високого рівня економічної безпеки держави. Зазначене пов'язане із небезпеками та загрозами, які виникають внаслідок соціальної напруженості та відсутності ефективних засобів для управління соціальними ризиками. Але якщо ретельно розраховувати певні показники, які характеризують процеси, що відбуваються у соціально-економічній сфері, можна спрогнозувати негативні вияви та запобігти їм. Для цього в економічній науці розроблена система індикаторів, яка дозволяє спостерігати відхилення показників у зазначеній сфері від їх звичайних значень.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемам застосування певних індикаторів для дослідження соціально-економічної безпеки присвячені праці С. І. Бандури, О. Г. Білоуса, З. С. Варналія, А. С. Гальчинського, В. М. Геєця, О. М. Гончаренка, Б. В. Губського, Б. М. Данилишина, Р. М. Дацківа, Я. А. Жаліла, О. І. Захарова, Т. М. Качали, М. Х. Корецького, В. І. Мунтіяна, О. М. Невелєва, Я. Б. Олійника, О. Г. Осауленка, Г. В. Осовської, В. І. Павлова, Г. А. Пастернак-Таранушенка, І. Л. Сазонця, А. В. Степаненка, Д. М. Стеченка, А. С. Філіпенка, Л. Г. Чернюк та ін. Поряд з цим питання індикаторів соціально-економічної безпеки в сучасній науці досліджені недостатньо.

Постановка завдання. Метою статті є визначення найоптимальнішого набору індикаторів, які дозволять отримати інтегровану оцінку стану соціально-економічної безпеки як окремого регіону, так і держави в цілому.

Виклад основного матеріалу дослідження. Безумовно, сьогодні забезпечення безпеки економіки – перш за все практична діяльність відповідних економічних та політичних суб'єктів, і в першу чергу – держави. Водночас якість та результативність цієї практичної діяльності багато в чому залежить від змісту та рівня того знання, у зв'язку із яким вона здійснюється, – від теорії.

Теоретична та практична зацікавленість у дослідженні проблем правового забезпечення безпеки викликаний політичними, соціальними та економічними перетвореннями, які відбуваються як у внутрішньому житті, так і у сфері національної безпеки держави. В історичних реаліях Україна стикнулась з цілою низкою проблем,

вирішення яких безпосередньо пов'язано з виявленням та аналізом реальних та потенційних загроз її національним інтересам. Від того на скільки успішно будуть локалізовані або знешкоджені реальні загрози життєво важливим інтересам особи, суспільства та держави, залежить доля політичних та економічних реформ в державі.

Забезпечення економічної безпеки входить до складу найважливіших функцій держави. Проблема економічної безпеки ніколи не існувала сама по собі. Конкретний зміст цієї проблеми змінюється в залежності від внутрішніх та зовнішніх умов, які склалися в конкретний період.

Поняття «економічна безпека» є відносно новим в українському лексиконі, хоча і добре відомим в практичній діяльності на Заході. Проблема економічної безпеки була вперше сформульована в США в 30-і рр. Її актуальність обумовлювалась найсильнішою світовою кризою і необхідністю вироблення заходів швидкого реагування на загрози такого масштабу в рамках національної економіки. У 70-і рр. термін «економічна безпека» став розглядатися як найважливіша складова національної безпеки і досить швидко одержав поширення в економічно розвинутих капіталістичних країнах.

В економічній сфері Радянського Союзу проблеми економічної безпеки розглядалися переважно стосовно зовнішньоекономічної діяльності або економічної злочинності. Відповідно до визначення, приведеного в енциклопедичному словнику «Політологія», економічна безпека – стан, у якому народ може суверенно, без втручання і тиску ззовні визначати шляхи і форми свого економічного розвитку.

В інших країнах питанням забезпечення економічної безпеки приділяється значна увага, про що свідчать такі факти. За перші 100 днів правління нового президента Ф. Рузвельта в 1933 році було прийнято 15 законів, що забезпечували «новий курс» і стали базою подальшого розгортання заходів для подолання кризи і відновлення економічної могутності країни. Ф. Рузвельт продемонстрував відмову від класичної теорії і практики невтручання держави в економіку. Уже тоді Ф. Рузвельт і його команда зрозуміли, що ринковий механізм XX століття повинен представляти оптимальне поєднання ринкових механізмів і державної участі в господарських процесах, тому що економічні інтереси особистості реалізуються через соціальну політику держави. Ф. Рузвельт багато консультувався в той час із Дж. М. Кейнсом – прихильником державного втручання в економічне життя країни.

Сьогодні законодавчого визначення категорії «економічна безпека» не існує, але в Законі України «Про основи національної безпеки України» визначено поняття «національна безпека», складовою якої і є економічна безпека. Відповідно до згаданого Закону національною безпекою є захищеність життєво важливих інтересів людини і громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечуються сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання і нейтралізація реальних та потенційних загроз національним інтересам у різних сферах життя.

Найбільш широкого розповсюдження сьогодні отримав об'єктивістський підхід до визначення феномену економічної безпеки, відповідно до якого економічна безпека – стан захищеності життєво важливих потреб та інтересів соціальних об'єктів в економічній сфері від внутрішніх та зовнішніх викликів, загроз та небезпек [4].

На підставі аналізу сучасних підходів до визначення економічної безпеки слід підкреслити, що сучасна еволюція теорії економічної безпеки знаходить своє відображення у наступних концептуальних положеннях:

- трактування безпеки у значенні економічного забезпечення національної безпеки держави, а не як локалізованого сегменту проблеми захисту державних інтересів;

- класичний розподіл загроз безпеці на внутрішні та зовнішні із пріоритетом (у сучасних умовах) внутрішніх загроз (при цьому необхідно брати до уваги, що межі між ними поступово зникають);
- позаринкова ґенеза економічної безпеки, у зв'язку з тим, що виникнення таких проблем викликано не лише об'єктивно існуючими негативами ринкового регулювання, але й загрозами суб'єктивно-функціонального порядку, які обумовлені прорахунками регулювання (помилки у стратегії реформування, наявність масштабної корупції, криміналізації тощо);
- необхідність визначення порогових значень індикаторів безпеки для отримання більш чіткого інструментарію виявлення больових точок розвитку економіки та використання кількісних орієнтувань при прийнятті централізованих рішень у сфері регулювання процесом відтворення;
- відображення національних інтересів безпеки у сфері економіки при співставленні прогнозів та програм розвитку економіки держави.

Дехто з дослідників пов'язує об'єкт безпеки із уявою про цілісність економічної системи, але говорить переважно про «національну економіку», «державні інтереси» тощо. У їх формулюваннях спостерігається системний, структурно-функціональний підхід. Однобічні уявлення про специфіку економічної безпеки та економічний механізм її забезпечення породжують обмеженість у аналізі змісту, цілей та форми цих складних суспільних феноменів [2; 5; 3].

У структурі економічної безпеки слід виділяти соціально-економічну безпеку, яка полягає у цілеспрямованій діяльності господарюючих суб'єктів з досягнення такого стану організаційних, виробничих та юридичних відносин, матеріальних та інтелектуальних ресурсів, за яких забезпечується соціальна стабільність, фінансово-комерційних успіх, прогресивний науково-технічний розвиток держави. Метою такої діяльності є соціально-економічна безпека – стан економіки та інститутів влади, за якого забезпечується гарантований захист національних інтересів, соціальна спрямованість розвитку держави в цілому, достатній оборонний потенціал навіть за найбільш несприятливих умов розвитку зовнішніх та внутрішніх процесів.

Спираючись на дослідження методологічних засад економічної теорії зміст соціально-економічної безпеки можна визначити як стан захищеності соціально-економічних інтересів від внутрішніх та зовнішніх загроз, який передбачає можливість забезпечувати необхідну кількість суспільних та квазісуспільних благ.

Важливе місце у забезпеченні соціально-економічної безпеки посідають соціально-економічні загрози як внутрішні або зовнішні умови (фактори), які негативно впливають на соціально-економічну сферу та вимагають зниження власних кількісних характеристик для того, щоб підвищити рівень соціально-економічного розвитку.

Соціально-економічну безпеку, в широкому сенсі, можна визначити як сталий стан активного зростання, забезпечення такого рівня розвитку національної економіки, за якого вона здатна забезпечити:

- ефективне задоволення суспільних потреб за умов підтримання на достатньому
- у рівні соціальної стабільності суспільства та держави;
- техніко-економічну незалежність, а також невразливість держави під впливом зовнішніх та внутрішніх загроз;
- захист економічних інтересів Україні на внутрішньому та зовнішньому ринках в умовах глобалізаційних тенденцій.

Для забезпечення соціально-економічної безпеки необхідний достатньо високий рівень узгодженості інтересів щодо тактики та стратегії розвитку підприємств та галузей економіки, досягнення короткострокових та довгострокових цілей.

Зазначене дає підстави виокремити три найбільш важливих елемента в структурі соціально-економічної безпеки.

1. Економічна незалежність. Вона не є абсолютною, тому що спеціалізація та суспільний розподіл праці робить відокремлених товаровиробників взаємозалежними один від одного. Економічна незалежність – можливість контролю над виробничими ресурсами, досягнення такого рівня виробництва, ефективності та якості продукції, який би забезпечував конкурентоспроможність та дозволяв на рівних приймати участь у внутрішній та світовій торгівлі, обміну науково-технічними досягненнями. Економічна незалежність проявляється як незалежність у прийнятті рішень та дій (суверенітет), у досягненні цілей (автономія).

2. Стабільність та сталість. Ці елементи передбачають захист усіх форм власності, створення надійних умов та гарантій для підприємницької активності, стримування факторів, які здатні дестабілізувати ситуацію (боротьба з кримінальними структурами в економіці, недопущення значної галузевої диференціації у розподілі доходів, попередження штучного створення стану неспроможності та банкрутства).

3. Здатність до саморозвитку та прогресу. Створення сприятливого клімату для інвестицій та інновацій, постійна модернізація виробництва,підвищення професійної освіти та загальнокультурного рівня трудового колективу – стають необхідними та обов’язковими умовами стійкості та самозбереження підприємств реального сектору економіки [3, с. 151].

Для того, щоб дослідити соціально-економічну безпеку доцільно використовувати індикаторний аналіз. Його сутність полягає у формуванні такої системи індикаторів, яка б дозволила оцінити ступінь кризового стану соціально-економічної сфери та розробити комплекс заходів для попередження та ліквідації загроз. Слід зазначити, що індикатором є найбільш загальний показник, на основі якого можливо встановити зміни в стані економічної системи. Для дослідження необхідно використовувати набір індикаторів, який являє собою взаємопов’язану систему показників, кожен з яких характеризує певний аспект економічної сфери. Дані індикатори повинні враховуватися при формуванні стратегії економічного розвитку, засад проведення структурних перетворень в господарській сфері [1, с. 34].

При проведенні досліджень визначаються реальні значення індикаторів, які порівнюються із гранично допустимими (пороговими) їх показниками, які розраховані та спираються на загальні цілі функціонування соціально-економічної сфери та показники економічної безпеки. Ситуація оцінюється як стабільна тоді, коли дійсні показники індикаторів не перевищують їх порогових значень.

При проведенні аналізу соціально-економічної безпеки доцільною є диференціація індикаторів на блоки, кожен з яких характеризується окремим набором показників. Ця система індикаторів повинна надавати можливість дооцінки кількісних параметрів і тенденцій економічної безпеки. Від стану безпеки кожного з блоків залежить дотримання економічної безпеки в цілому [1, с. 36].

Індикатори, на підставі яких можна оцінити ступень загроз соціально-економічній безпеці держави, доцільно поділити на наступні блоки:

I. Індикатори рівня доходів населення.

II. Індикатори рівня диференціації доходів населення.

III. Індикатори рівня життя населення.

IV. Індикатори якості життя населення.

V. Індикатори зайнятості населення (рівень безробіття, її структура).

VI. Індикатори демографічного стану.

VII. Індикатори рівня фінансування соціальної сфери.

Формули, за якими вираховуються показники в запропонованих блоках можна обрати наступні:

За першим блоком необхідно вираховувати індикатор концентрації доходів Лоренца:

$$L = \frac{y_i - x_i}{2}$$

де y_i – частка доходів, які знаходяться у i-ї групи населення,

x_i – частка населення у i-й групі населення.

Чим цей показник ближче до 1, тим концентрація населення за доходами менша.

За другим блоком можна розрахувати індикатор концентрації доходів Джини, який дасть можливість побачити рівень рівності доходів. Він розраховується за наступною формулою:

$$G = 1 - 2 \quad x_i C y_i + \quad x_i y_i ,$$

де y_i – частка доходів, які знаходяться у i-ї групи населення,

x_i – частка населення у i-й групі,

Cy_i –кумулятивна частка доходу.

Межа, в якій знаходиться коефіцієнт, коливається від 0 до 1. Чим ближче цей коефіцієнт до 1, тим рівень нерівності нижче, і навпаки – чим він ближче до 0 – тим рівень рівності доходів вище.

Щодо третього блока, то можна розрахувати індикатор рівня життя за такою формулою:

$$K = \frac{P - q}{100 - q},$$

де P – купівельна спроможність доходів (тобто співвідношення середньостатистичних доходів держави до середньосвітових показників),

q – питома вага населення з доходами нижчими за прожитковий мінімум.

Цей показник показує, у скільки разів середні доходи відносно забезпеченого населення (тобто такого, яке має дохід вище прожиткового мінімуму) вищі за величину прожиткового мінімуму.

Таким чином можна вираховувати показники за кожним з наведених блоків. Але для того, щоб оцінити стан та рівень соціально-економічної безпеки необхідно обрати такі індикатори, які характеризують властивості соціально-економічної сфери у виконанні нею основних функцій та у попередженні соціально-економічних загроз. Кількість та різновиди обраних індикаторів залежать від задач, які постають перед дослідником.

У якості базових даних слід обирати інформацію за один рік з досліджуваного періоду, який визнаний найбільш вдалим з економічної точки зору.

Оцінка ступеню кризисності індикаторів здійснюється за шкалами кризисності з виділенням критичних зон, які визначаються шляхом введення порогових значень індикаторів – передкризових та кризових. Інтегрована оцінка соціально-економічної безпеки за блоками здійснюється за допомогою бальних оцінок за рівномірною бальною шкалою.

Кожен з обраних індикаторів соціально-економічної безпеки, є певною фізичною величиною (в натуральних або умовних одиницях), які характеризують певний реальний або прогнозований показник, який відноситься до соціально-економічної сфери у той час, який обраний для оцінки рівня соціально-економічної безпеки на поточний або майбутній період.

Порогове значення є певною критичною величиною цього індикатора, яке характеризує максимально допустимий стан цього показника.

Таким чином, порогові значення соціально-економічної безпеки держави, регіону визначають межу переходу соціально-економічної сфери з нормального до кризового стану, що відображується за допомогою шкали кризовості, яка поділена на інтервали нормального та кризового стану з виділенням передкризової зони.

Висновки. На рівні суспільної свідомості «безпека» – відсутність небезпеки. При цьому воно відображає не тільки специфічні ознаки феномена безпеки в конкретній, специфічній галузі діяльності, але й містить то загальне, типове, стале, що характерне для всіх галузей життєдіяльності людини та суспільства. Визначення індикаторів соціально-економічної безпеки має досить важливе значення, оскільки їх використання безпосередньо пов'язано та практично забезпечує розроблення практичних заходів державно-правового забезпечення економічної безпеки держави.

Список використаних джерел

1. Александрова О. Ю. Система індикаторів оцінки економічної безпеки / О. Ю. Александрова // Вісники економіки транспорту і промисловості. – 2010. – № 2010. – С. 34-37.
2. Ендоцкий И. Инвестиционный анализ в реальном секторе / И. Ендоцкий. – М.: Финансы и статистика, 2003. – 352 с.
3. Кочурова Л. И. Реальный сектор развитого рынка: теоретические основы, модель / Л. И. Кочурова. – М.: Экономика, 2004. – 213 с.
4. Мухин И. В. Экономическая безопасность в системе национальной безопасности Российской Федерации / И. В. Мухин. – М.: МАЭП, 2004.
5. Сергиенко Я. В. Финансы и реальный сектор / Я. В. Сергиенко. – М., 2004. – 384 с.

Ратушняк С. М. Показатели социально-экономической безопасности

Определена сущность категории «социально-экономическая безопасность» и рассмотрены ее составляющие. Очерчены основные индикаторы, расчет которых позволит спрогнозировать негативные проявления в социально-экономической сфере.

Ключевые слова: *безопасность, экономическая безопасность, социально-экономическая безопасность, индикаторы социально-экономической безопасности.*

Ratushnaik S. M. Indicators of socio-economic security

The essence of the category of «social and economic security» and discussed its components. The basic indicators, which allow the calculation to predict the negative manifestations of the socio-economic sphere.

Key words: *security, economic security, social and economic security, indicators of socio-economic security.*

УДК 330:32

Ревтюк Христина Василівна,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

МЕТОДИ ОЦІНКИ СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНОГО РОЗВИТКУ ТЕРИТОРІЙ, ЯК ВАЖЛИВИЙ ЧИННИК УДОСКОНАЛЕННЯ ДЕРЖАВНОГО РЕГУЛЮВАННЯ РОЗВИТКУ РЕГІОНІВ

У статті проаналізовано існуючі методики оцінки стану соціально-економічного розвитку регіонів. Запропоновано та охарактеризовано нові напрямки та показники оцінки розвитку регіонів.

Ключові слова: *регіон, соціально-економічний розвиток, показник, рейтинг.*

Постановка проблеми. На сучасному етапі розвитку нашої країни реальним підґрунтям ефективного господарювання є забезпечення стабільного збалансованого розвитку регіонів шляхом впровадження ефективної регіональної політики. Налагодження ефективного, сталого соціально-економічного розвитку регіону займає ключове місце у системі нової регіональної політики. Сучасними науковцями доведено, що для досягнення сталого соціально-економічного розвитку регіонів необхідним є наявність механізмів, функціонування яких забезпечує збалансованість і сталість розвитку регіонів, їх інвестиційну привабливість, зменшення міжрегіональних диспропорцій та ефективне державне регулювання соціально-економічного розвитку. В цьому контексті економічний механізм виділяється науковцями як один із основних. Державне регулювання соціально-економічним розвитком регіонів полягає в систематичному впливі органів державного управління на регіональні пропорції розподілу факторів соціально-економічного зростання за допомогою застосування спеціальних засобів регулювання (механізмів, інструментів, методів тощо) відповідно до Державної стратегії регіонального розвитку, Державної програми економічного та соціального розвитку України і програм соціально-економічного розвитку відповідних адміністративно-територіальних одиниць [6, с. 201].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Різноманітні аспекти соціально-економічного розвитку регіонів України, визначення проблем і стратегічних пріоритетів їх розвитку розглядаються в працях Безверхнюк Т., Герасимчук З., Данилишина Б., Долішнього М, Стеченка Д., Топчієва О., Чужикова В., Чумаченка М. та ін. дослідників. Проте існуючі дослідження присвячені в основному економічним, теоретичним і прикладним проблемам державного регулювання соціально-економічного розвитку регіонів. Науковцями мало уваги приділяється методичним проблемам державного регулювання, що мають місце через недосконаліть існуючих методик оцінки рівня соціально-економічного розвитку територіально-адміністративних одиниць.

Постановка завдання. Мета статті – обґрунтування необхідності вдосконалення методик оцінки рівня соціально-економічного розвитку адміністративних одиниць.

Для досягнення визначеної мети необхідно вирішити наступні *завдання:* дослідити

існуючі в Україні методики оцінки соціально-економічного розвитку регіонів та запропонувати нові методичні підходи, що дозволять удосконалити існуючі методики та забезпечать ефективніше державне регулювання та управління розвитком регіону.

Виклад основного матеріалу дослідження. Налагодження ефективного державного регулювання регіональним соціально-економічним розвитком посідає ключове місце у системі державної регіональної політики. Невід'ємними складовими системи державного регулювання регіональним соціально-економічним розвитком є: інституційно-правове забезпечення, визначення стратегічних пріоритетів довгострокового розвитку регіонів, державне регулювання регіонального розвитку, державний контроль за виконанням рішень системи державного управління регіональним розвитком. В цьому контексті також дуже важливим є здійснення регулярного моніторингу всіх сфер регіонального соціально-економічного розвитку, мається на увазі статистичний супровід окремих сфер, налагодження інформаційного забезпечення – як основи для поточного управління, прийняття обґрунтованих державно-управлінських рішень у сфері реалізації державної регіональної політики. Отже, можна стверджувати, що для ефективного регулювання розвитку економічних процесів на регіональному рівні важливого значення набувають аналіз та оцінка соціально-економічного розвитку регіонів. На практиці дуже важко вибрати якийсь один економічний показник, який би повноцінно охарактеризував розвиток регіону, дозволяв оцінити стан його розвитку. Тому для всебічної оцінки і моніторингу соціально-економічного розвитку регіону доцільніше будувати зведений інтегральний показник оцінки різних аспектів діяльності державних органів влади та суб'єктів господарювання регіону. Побудова інтегрального показника дозволяє оцінювати результати діяльності регіону за визначений термін (оцінка динаміки розвитку) і порівнювати його стан у рейтингу серед інших регіонів. Такий показник будується на основі індивідуальних (часткових) показників, причому відомі різні методи побудови: метод суми місць, метод відстаней, комплексний метод, метод бальних оцінок.

Вивчення світового досвіду засвідчує, що для покращення державного регулювання регіональним соціально-економічним розвитком найкраще використовувати рейтинги чи будувати зведений рейтинговий показник, розрахований на основі часткових (індивідуальних) показників. Відмінність між підходом, який використовується в світовій практиці і в Україні полягає в кількості напрямків, які досліджуються і в кількості показників, які використовуються для розрахунку рейтингу. Для прикладу у Німеччині проводиться моніторинг за 800 показниками соціально–економічного розвитку [3, с.183]. В Україні відповідно до Постанови КМУ № 650 від 09.06.2011 року оцінка проводиться за такими напрямками: економічний розвиток; інвестиційна, наукова та інноваційна діяльність; державні фінанси; підтримка бізнесу; споживчий ринок; населення та ринок праці; житлово-комунальне господарство; освіта та охорона здоров'я; рівень злочинності; екологія. Кожен напрямок характеризується певними показниками (загалом 81 показник), яких для усесторонньої і об'єктивної оцінки розвитку регіону недостатньо [5]. Вважаю, що для більш повної оцінки соціально-економічного розвитку регіонів доцільно виокремити напрямок «розвиток інфраструктури регіону» та напрямок «зовнішньоекономічна діяльність», який би характеризував обсяги експорту та імпорту товарів, зовнішньоекономічні зв'язки, рівень конкурентоспроможності продукції регіону. Крім цього, вивчивши перелік показників, які наведені в діючій Постанові КМУ, доцільно було б його доповнити наступними показниками, наприклад: бюджетна спроможність регіону, показники платоспроможності бюджету (напрямок «державні фінанси»), реальний темп зростання заробітної плати, навантаження на одне вільне робоче місце

(напрямок «населення та ринок праці»); частка інвестицій в охорону здоров'я до ВВП (напрямок «освіта та охорона здоров'я»); частка інвестицій у науку у валовій доданій вартості, частка зайнятих у науці у загальній чисельності зайнятих (напрямок «інвестиційна, наукова та інноваційна діяльність») та ін.

Отже, можна зробити висновок, що вітчизняна система статистичного забезпечення державної регіональної політики потребує удосконалення. Сучасна система статистичної інформації не дозволяє проводити порівняння регіонів України із регіонами країн ЄС, де здійснюється статистичний моніторинг розвитку регіонів за дуже широким переліком показників.

Щодо характеру оцінювання соціально-економічного розвитку територій, то можна сказати, що він є обов'язковим. Обов'язковість і необхідність здійснення оцінки соціально-економічного розвитку на державному рівні закріплюється у відповідних Постановах Кабінету Міністрів України (КМУ). З 2003 року до 2007 року розрахунок рейтингу проводився комплексним методом [4]. Комплексна оцінка результатів соціально-економічного розвитку регіонів здійснювалася з метою аналізу змін, що відбуваються у соціально-економічному розвитку регіонів та впливу місцевих органів виконавчої влади на поліпшення стану справ у регіонах.

З 2007 року по 2011 рік розрахунок проводився методом відстаней. Чинна Постанова КМУ № 650 від 09.06.2011 року передбачає, що така комплексна оцінка проводиться у два етапи: перший − проведення аналізу динаміки показників оцінки за відповідними напрямками у кожному регіоні без застосування міжрегіонального порівняння; другий − проведення рейтингової оцінки (ранжування) регіонів за кожним напрямком та розрахунку загальної рейтингової оцінки в цілому методом відстаней [3].

Метод відстаней передбачає розрахунок рейтингової оцінки конкретного регіону шляхом додавання значень відносних відхилень показників даного регіону від найкращих значень цих показників інших регіонів.

Висновки. Проведені дослідження засвідчують, що розрахунок зведеного інтегрального показника допомагає державним органам влади приймати ефективні управлінські рішення, що впливають на процеси суспільного виробництва з метою забезпечення сталого економічного розвитку. За допомогою розрахованого зведеного інтегрального показника можна провести поділ регіонів на регіони-лідери, регіони-аутсайдери, регіони основного масиву (середнього рівня розвитку). Відповідно такий поділ дає можливість приймати вчасно ефективні управлінські рішення щодо покращення розвитку відстаючих, депресивних регіонів. Крім того розрахунок рейтингу дає можливість порівнювати стан регіонів за відповідними напрямками, з'ясовувати рівень диспропорцій у розвитку регіонів, вирівнювати існуючі диспропорції в регіональному розвитку, визначати пріоритетні напрямки подальшого розвитку регіонів.

Узагальнивши проведене дослідження, можна стверджувати, що оцінка соціально-економічного розвитку регіонів, яка здійснюється на основі відповідних методик, є важливим чинником для удосконалення державного регулювання розвитку регіонів і дозволяє підвищувати ефективність управління процесами їх соціально-економічного розвитку, виявляти проблеми територій.

Список використаних джерел

1. Беседін В. Ф. Методологічні основи державного регулювання розвитку економіки / В. Ф. Беседін // Економіка України: проблеми економічного розвитку. Колективна монографія. – К.: НДЕІ. – 2007. – 448 с.

2. Герасимчук З. В. Економічна безпека регіону: методика оцінки та стратегія забезпечення / З. В. Герасимчук, Н. С. Вавдіюк // Соц.-екон. дослідж. в перехід. період: Зб. наук. пр. – 2005. – Вип. 2. – С. 426-445
3. Нудельман В., Санжаровський І. Розробка стратегії розвитку територіальної громади: загальні засади методики [Текст] / В. Нудельман, І. Санжаровський. – К.: Вид-во «Дата Банк Україна», 2002. – 232 с.
4. Про запровадження проведення комплексної оцінки соціально-економічного розвитку результатів Автономної Республіки Крим, областей, мм. Києва та Севастополя: Постанова Кабінету Міністрів України від 20 червня 2007 року № 833. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/833-2007-%D0%BF.
5. Про запровадження проведення оцінки результатів діяльності Ради міністрів Автономної Республіки Крим, обласних, Київської та Севастопольської міських державних адміністрацій: Постанова Кабінету Міністрів України від 09 червня 2011 року № 650. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/650-2011-%D0%BF.
6. Топчієв О. Г. Регіональний розвиток України і становлення державної регіональної політики [Текст]: навч.-метод. посіб. / О. Г. Топчієв, Т. М. Безверхнюк, З. В. Тітенко. Нац. акад. держ. упр. при Президентові України, Одес. регіон. ін-т держ. упр. – О.: ОРІДУ НАДУ, 2005. – 223 с.

Ревтюк Х. В. Методы оценки социально-экономического развития территорий, как важный фактор совершенствования государственного регулирования развития регионов

В статье проанализированы существующие методики оценки социально-экономического развития регионов. Предложены новые направления и показатели оценки развития регионов.

Ключевые слова: *регіон, социально-экономическое развитие, показатель, рейтинг.*

Revtyuk H. V. Methods for assessing the socio-economic development areas as an important factor in improving state regulation of regional development

The article analyses the existing methods for assessing socio-economic development. Proposed and described are new trends, indicators and principles for assessment of regional development.

Key words: *region, socio-economic development, index, ranking.*

УДК 657.421.1 + 657.446

Петрів Оксана Іванівна,
Івано-Франківський національний технічний університет нафти і газу

БУХГАЛТЕРСЬКИЙ ТА ПОДАТКОВИЙ АСПЕКТИ ОБЛІКУ МАЛОЦІННИХ НЕОБОРОТНИХ МАТЕРІАЛЬНИХ АКТИВІВ: ОСНОВНІ ВІДМІННОСТІ ТА НЕУЗГОДЖЕНОСТІ, ПРОБЛЕМИ ОБЛІКУ

У статті проаналізовано найпоширеніші проблеми обліку та невідповідності між бухгалтерським та податковим обліком малоцінних необоротних матеріальних активів. Зокрема розглянуто питання щодо надходження, амортизації, дооцінки та вибуття малоцінних необоротних матеріальних активів та відображання цих операцій у цілях оподаткування.

Ключові слова: *необоротні активи, малоцінні необоротні матеріальні активи, первісна вартість, амортизація, переоцінка, вибуття.*

Постановка проблеми. При розробленні Податкового кодексу його автори ставили за мету максимальне зближення бухгалтерського і податкового обліку. Проте певні розбіжності та невідповідності все ще залишаються, і вони не дають змоги вести єдиний облік як у цілому необоротних активів, так і малоцінних необоротних матеріальних активів (далі – МНМА) зокрема.

Таким чином, залишається актуальним питання гармонізації бухгалтерського і податкового обліку цих активів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні із зазначеної проблематики є окремі розвідки практикуючих бухгалтерів, фахівців з бухгалтерського обліку, зокрема І. Ворожцової, Ю. Граковського, Ю. Крот, П. Куцика, С. Пісочного. Також проблеми обліку МНМА висвітлені в інтернет-форумах бухгалтерів-практиків.

Постановка завдання. Метою статті є надання рекомендацій щодо обліку малоцінних необоротних матеріальних активів на основі аналізу законодавчо-нормативної бази (зокрема Податкового кодексу України і П(С)БО 7 «Основні засоби») та наукових робіт фахівців з бухгалтерського обліку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Малоцінні необоротні матеріальні активи, відповідно до П(С)БО 7 «Основні засоби», відносяться до складу групи «Інші необоротні матеріальні активи». При цьому основним класифікаційним принципом для включення активу до складу основних засобів, згідно з Інструкцією про застосування Плану рахунків бухгалтерського обліку активів, капіталу, зобов'язань і господарських операцій підприємств і організацій, є строк використання такого активу, який становить більш як один рік, або операційний цикл, якщо він більший одного року. При цьому, відповідно до П(С)БО 7, підприємства можуть самостійно встановлювати вартісні ознаки предметів, що входять до складу малоцінних необоротних матеріальних активів, така

вартісна оцінка зазначається в наказі про облікову політику підприємства. Також слід зазначити, що у п. 40 П(С)БО 7 вказується, що «установи зараховують до малоцінних необоротних матеріальних активів предмети вартістю (без податку на додану вартість), що не перевищує 1000 гривень» [7].

Разом з тим слід зазначити, що у Податковому кодексі окремого визначення поняття малоцінних необоротних матеріальних активів немає. Проте, попри термінологічну невизначеність та неузгодженість норм ПКУ, під МНМА в його контексті логічно розуміти матеріальні активи, очікуваний термін корисного використання яких понад рік (або операційний цикл, якщо він довший за рік) із дати введення в експлуатацію та вартість яких не більша ніж 2500 грн. Таким чином, з метою оподаткування платник не має права самостійно визначати вартісний критерій, адже необоротні активи, дорожчі за 2500 грн., є за визначенням основними засобами.

Облік надходження МНМА. МНМА, як і інші необоротні активи, надходять на підприємство в результаті їх придбання, створення власними силами, безоплатного отримання, у результаті обміну або як внесок до статутного капіталу.

Нижче розглянемо вартість МНМА, за якою вони зараховуються на баланс підприємства, відповідно до П(С)БО 7 «Основні засоби»:

І. Придбані (створені) МНМА зараховуються на баланс підприємства за первісною вартістю. При цьому вона, згідно з П(С)БО 7, включає такі витрати:

- суми, що сплачують постачальникам активів (без непрямих податків);
- реєстраційні збори, державне мито та аналогічні платежі, що здійснюються у зв'язку з придбанням (отриманням) прав на об'єкт МНМА;
- суми ввізного мита;
- суми непрямих податків у зв'язку з придбанням (створенням) МНМА (якщо вони не відшкодовуються підприємству);
- витрати зі страхування ризиків доставки МНМА;
- витрати на транспортування, установку, монтаж, налагодження МНМА;
- інші витрати, безпосередньо пов'язані з доведенням основних засобів до стану, у якому вони придатні для використання із запланованою метою.

ІІ. Первісна вартість безоплатно отриманих МНМА дорівнює їх справедливій вартості на дату отримання з урахуванням інших витрат, пов'язаних із доведенням об'єкта до стану, придатного до експлуатації.

ІІІ. Первісною вартістю МНМА, що внесені до статутного капіталу підприємства, визнається погоджена засновниками (учасниками) підприємства їх справедлива вартість з урахуванням інших витрат, зазначених у П(С)БО 7.

IV. Первісна вартість об'єктів, переведених до МНМА з оборотних активів, товарів, готової продукції тощо, дорівнює її собівартості, яка визначається згідно з положеннями (стандартами) бухгалтерського обліку 9 «Запаси» та 16 «Витрати» .

V. Первісна вартість об'єкта МНМА, отриманого в обмін на подібний об'єкт, дорівнює залишковій вартості переданого об'єкта. Якщо остання перевищує його справедливу вартість, то первісною вартістю об'єкта МНМА, отриманого в обмін на подібний об'єкт, є справедлива вартість переданого об'єкта з включенням різниці до витрат звітного періоду.

VI. Первісна вартість об'єкта МНМА, придбаного в обмін (або частковий обмін) на неподібний актив, дорівнює справедливій вартості переданого немонетарного активу, збільшеній (зменшеній) на суму грошових коштів чи їх еквівалентів, що була передана (отримана) під час обміну.

Облік витрат на придбання або створення МНМА здійснюється на рахунку 153 «Придбання (виготовлення) інших необоротних матеріальних активів». За дебетом рахунку 153 відображається збільшення витрат на придбання або створення МНМА та інші витрати, пов'язані з доведенням активу до придатного для використання стану (тобто формується первісна вартість об'єкта), за кредитом рахунку відображається зменшення зазначених витрат у зв'язку із введенням в експлуатацію об'єкта. Підставою для списання первісної вартості об'єкта з кредиту рахунку 153 «Придбання (виготовлення) інших необоротних матеріальних активів» є акт приймання-передачі (внутрішнього переміщення) основних засобів.

Також при придбанні МНМА слід пам'ятати, що для визнання податкового кредиту з ПДВ, а в подальшому і витрат з амортизації цього активу, придбаний об'єкт повинен використовуватися у господарській діяльності і в оподатковуваних ПДВ операціях (п. 198.3 ПКУ). Тому необхідно логічно обґрунтувати потребу використання цього активу в господарській діяльності. Для прикладу, потреба використання годинника (як МНМА) у господарській діяльності полягає у необхідності дотримання норм трудового законодавства щодо обліку робочого часу, табелювання тощо [1, с. 57]; купівля телефона для директора необхідна у зв'язку зі специфікою його діяльності – переговори з постачальниками та покупцями; навіть придбання мікрохвильової печі (як МНМА) може вважатися в рамках господарської діяльності, оскільки, згідно зі ст.66 Кодексу законів про працю, працівники мають спеціально визначену «перерву на обід», а також, відповідно до ст. 141 КЗпП, власник або уповноважений ним орган повинен «створювати умови для зростання продуктивності праці», «уважно ставитися до потреб і запитів працівників», «поліпшувати умови їх праці та побуту» [5, с. 58] тощо. Для підтвердження госпдіяльності таких витрат рекомендується оформлювати наказ про купівлю цих об'єктів з докладним описом госпдіяльної необхідності такого придбання чи іншим способом підтверджувати таку мету.

Амортизація МНМА. Вартість малоцінних необоротних матеріальних активів погашається нарахуванням амортизації методом, який визначається підприємством самостійно, виходячи з очікуваного способу використання таких об`єктів, і фіксується у наказі про облікову політику.

Для МНМА,згідно з П(С)БО 7 «Основні засоби», можна застосовувати на вибір один із чотирьох методів амортизації: прямолінійний, виробничий, метод 50%/50%; метод 100%. На практиці бухгалтери віддають перевагу двом останнім з них [3, с. 23].

Суть прямолінійного методу полягає у пропорційному рівномірному списанні вартості МНМА протягом періоду експлуатації. При його застосуванні річна сума амортизації розраховується діленням вартості, що амортизується, на термін корисного використання об'єкта основних засобів. Нарахування амортизації здійснюється щомісячно, починаючи з місяця, наступного за місяцем, у якому об'єкт МНМА став придатним для корисного використання, і припиняється, починаючи з місяця, наступного за місяцем вибуття об'єкта МНМА.

Виробничий метод базується на тому, що сума амортизаційних відрахувань залежить тільки від результату використання активу. Строк експлуатації не враховується, а сума амортизації розраховується як добуток фактичного обсягу продукції (робіт, послуг) за період та виробничої ставки амортизації (виробнича ставка амортизації обчислюється діленням вартості, яка амортизується, на загальний обсяг продукції (робіт, послуг), який підприємство очікує виробити (виконати) з використанням об'єкта МНМА).

Метод 50%/50% та метод 100% може застосовуватись тільки до малоцінних необоротних матеріальних активів та бібліотечних фондів. Відповідно до першого з них, амортизація нараховується у першому місяці використання об'єкта в розмірі 50% його вартості та решта 50% вартості, яка амортизується, у місяці його вилучення з активів (списання з балансу) внаслідок невідповідності критеріям визнання активом; відповідно до другого методу, амортизація нараховується у першому місяці використання об'єкта у розмірі 100% його вартості.

Варто зазначити, що, відповідно до п. 145.1.9 ПКУ, амортизацію з метою оподаткування нараховують за методом, визначеним наказом про облікову політику для складання фінансової звітності. І хоча витрати на придбання та створення МНМА не входять до переліку амортизованих (п. 144.1 ПКУ), вони однозначно підлягають податковій амортизації. На це вказують п. 14.1.20 ПКУ – «вартість малоцінних необоротних матеріальних активів, яка амортизується, – первісна або переоцінена вартість малоцінних необоротних матеріальних активів», п. 14.1.3 ПКУ – «амортизація – систематичний розподіл вартості основних засобів, інших необоротних та нематеріальних активів, що амортизуються, протягом строку їх корисного використання (експлуатації)». Проте використання прямолінійного чи виробничого методу для амортизації МНМА Податковим кодексом не передбачається. Тому на цю особливість слід зважати при визначенні витрат з амортизації у податковому обліку.

Для відображення в обліку нарахованих сум амортизаційних відрахувань МНМА призначений рахунок 132 «Знос інших необоротних матеріальних активів». За його кредитом відображається нарахування амортизації активів, за дебетом – зменшення суми зносу.

Переоцінка МНМА. Залишкова вартість необоротних активів на підприємстві, відповідно до П(С)БО 7, періодично повинна порівнюватися зі справедливою, яка визначається ринковою вартістю при існуючому використанні. Якщо балансова вартість активів на дату балансу істотно відрізняється від справедливої (більше ніж на 10% або ж дорівнює 1 % чистого прибутку (збитку) підприємства, згідно з листом Міністерства фінансів України від 29.07.2003р. №04230-04108 «Щодо суттєвості у бухгалтерському обліку і звітності»), то її слід переоцінити.

Проте, відповідно до п. 16 П(С)БО 7 «Основні засоби»,переоцінці не підлягають малоцінні необоротні матеріальні активи, якщо амортизація їх вартості здійснюється за методами: 50% списання вартості, що амортизується, у першому місяці використання об'єкта та решта (50% вартості, що амортизується) – у місяці їх вилучення з активів; та 100% вартості в першому місяці використання об'єкта. А оскільки це найпоширеніші методи амортизації МНМА, то переоцінка цих активів практично не здійснюється. Також варто зазначити, що в податковому обліку (п. 146.21 ст. 146) результати бухгалтерської переоцінки не відображаються, але платники податку всіх форм власності мають право проводити переоцінку об'єктів основних засобів, застосовуючи щорічну індексацію їх вартості, що амортизується, та суми накопиченої амортизації на коефіцієнт індексації (якщо він більший ніж 110%). Проте оскільки витрати на придбання та створення МНМА не входять до переліку амортизованих (п. 144.1 ст. 144 ПКУ), то переоцінка МНМА у податковому обліку не проводиться за жодних обставин.

В інших випадках у бухгалтерському обліку спосіб здійснення переоцінки МНМА такий, як і для основних засобів. Тобто у разі переоцінки об'єкта необоротних активів на ту саму дату здійснюється переоцінка всіх об'єктів групи необоротних активів, до якої належить цей об'єкт; надалі переоцінка проводитися з такою регулярністю, щоб

залишкова вартість об’єктів переоцінки на дату балансу суттєво не відрізнялася від справедливої вартості; переоцінена первісна вартість та сума зносу об'єкта МНМА визначається множенням відповідно первісної вартості і суми зносу об'єкта основних засобів на індекс переоцінки (індекс переоцінки визначається діленням справедливої вартості об'єкта, який переоцінюється, на його залишкову вартість).

Вибуття МНМА. Вибуття МНМА, як і інших необоротних активів, може відбуватись внаслідок безоплатної передачі або невідповідності критеріям визнання активом.

При безоплатній передачі чи ліквідації МНМА їх списання з балансу відображають у регістрах бухгалтерського обліку, використовуючи рахунок 976 «Списання необоротних активів» при використанні прямолінійного чи виробничого методу амортизації, а при використанні методу 50%/50% – у місяць списання здійснюється амортизація другої половини вартості. Крім того, Податковий кодекс операції з ліквідації чи безоплатної передачі необоротних активів прирівнює до операцій продажу, а значить підприємство повинно нарахувати податкове зобов’язання з ПДВ. При реалізації або безоплатній передачі МНМА база оподаткування визначається, виходячи із договірної (контрактної) вартості, але не нижче від звичайних цін (ст. 188.1 ПКУ), а при ліквідації МНМА за самостійним рішенням платника податку – за звичайними цінами, але не нижче від балансової вартості на момент ліквідації (ст. 189.9 ПКУ). Сума податкового зобов’язання з ПДВ відображається за дебетом 976 «Списання необоротних активів».

Перевищення вартості списання ліквідованих необоротних активів над доходами від їх ліквідації чи навпаки буде визначати відповідно збиток або прибуток від ліквідації.

Прибуток або збиток від вибуття необоротних активів є результатом іншої звичайної діяльності підприємства, а у разі списання активів внаслідок надзвичайних подій він буде відображатись на рахунку 794 «Результат надзвичайних подій».

Облікові особливості для необоротних активів, які підприємство утримує для того, щоб продати, встановлює П(С)БО 27 «Необоротні активи, утримувані для продажу, та припинена діяльність».

Якщо керівництвом підприємства підготовлено план продажу МНМА і їх продаж, як очікується, буде завершено протягом року з дати прийняття такого рішення, то ці необоротні активи слід визнати такими, що утримуються для продажу.

Планом рахунків для обліку цих об’єктів призначено субрахунок 286 «Необоротні активи та групи вибуття, утримувані для продажу» до рахунку 28 «Товари».

Таким чином, якщо МНМА або інші необоротні активи вибувають з експлуатації внаслідок невідповідності критеріям визнання активом через зберігання для реалізації протягом дванадцяти календарних місяців, то їх слід перекласифікувати зі складу необоротних до оборотних активів. Крім того, необоротні активи, визнані утримуваними для продажу, згідно з П(С)БО 27, відображаються у бухгалтерському обліку за найменшою з двох величин – балансовою вартістю або чистою реалізаційною вартістю. Сума перевищення залишкової вартості об’єкта над його справедливою вартістю відображається за дебетом 949 «Інші витрати операційної діяльності».

Проте при нарахуванні амортизації за методом 100% балансова вартість об’єкта становитиме 0 грн., тому вважаємо, що недоцільно за таких умов переводити його на рахунок 286 «Необоротні активи та групи вибуття, утримувані для продажу». Також при застосуванні методу 50%/50% друга половина вартості буде проамортизована у місяць вилучення об’єкту МНМА з активів внаслідок невідповідності критеріям визнання

активом, тобто балансова вартість теж дорівнюватиме 0, тому за цим методом переведення його до складу запасів також не відбуватиметься.

Облік операцій продажу необоротних активів, утримуваних для продажу, слід вести із застосуванням рахунків 712 «Дохід від реалізації інших оборотних активів» і 943 «Собівартість реалізованих виробничих запасів».

Слід пам'ятати, що у податковому обліку, на відміну від бухгалтерського, переведення необоротних активів до складу запасів не відображатиметься. При реалізації МНМА база оподаткування визначається, виходячи з їх договірної (контрактної) ціни, але не нижче від звичайної, якщо договірна ціна на такі активи відрізняється більше ніж на 20 відсотків від останньої (п. 153.2.1).

Висновки. У цілях гармонізації бухгалтерського та податкового обліку малоцінних необоротних матеріальних активів рекомендуємо таке:

1) встановлювати вартісну межу включення до МНМА (необоротні активи вартістю понад 2500 грн.);

2) амортизацію МНМА здійснювати за одним із методів: 50%/50% або 100% вартості у місяці придбання;

3) враховуючи вибір таких методів амортизації МНМА, переоцінку цих активів не здійснювати.

При вибутті МНМА (які амортизуються за одним із рекомендованих методів) залишкову вартість (при використанні методу 50%:50%) амортизувати у місяці списання, і відповідно при реалізації цих активів переведення до складу «необоротних активів, що утримуються для продажу» не здійснювати.

Що стосується податкового обліку, то для можливості визнання податкового кредиту при придбанні МНМА та податкових витрат при амортизації необхідно обґрунтувати і документально зафіксувати господарське призначення цих активів.

Список використаних джерел

1. Ворожцова І. Бухгалтерський облік настінного годинника / І. Ворожцова // Все про бухгалтерський облік. – 2012. – № 100. – С. 56-57.
2. Граковський Ю. Інструменти на підприємстві – податковий облік / Ю. Граковський // Все про бухгалтерський облік. – 2012. – № 113. – С. 16-18.
3. Крот Ю. Облік малоцінних необоротних матеріальних активів із урахуванням норм Податкового кодексу / Ю. Крот // Бухгалтерський облік і аудит. – 2011. – №9. – С. 21-24.
4. Куцик П., Шумило Р. Облік малоцінних необоротних та швидкозношуваних активів: методичний аспект / П. Куцик, Р. Шумило // Бухгалтерський облік і аудит. – 2012. – №1. – С. 18-21.
5. Пісочний С. Мікрохвильова піч для бухгалтерії: відображаємо в обліку / С. Пісочний // Все про бухгалтерський облік. – 2012. – № 86. – С. 58-59.
6. Податковий кодекс України: Кодекс України від 02.12.2010 № 2755-VI: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/2755-17.
7. Положення (стандарт) бухгалтерського обліку 7 «Основні засоби»: Наказ Міністерства фінансів України від 27.04.2000 № 92: [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/z0288-00laws/main.cgi?nreg=z1054-03.

Петрив О. И. Бухгалтерский и налоговый аспекты учета малоценных необоротных материальных активов: основные отличия и несогласованности, проблемы учета

В статье проанализированы самые распространенные проблемы учета и несоответствия между бухгалтерским и налоговым учетом малоценных необоротных материальных активов. В частности рассмотрен вопрос поступления амортизации, дооценки и выбытия малоценных необоротных материальных активов и отображения этих операций в целях налогообложения.

Ключевые слова: *внеоборотные активы, малоценные необоротные материальные активы, первоначальная стоимость, амортизация, переоценка, выбытие.*

Petriv O. I. Bookkeeping and tax considerations of accounting for non-current tangible assets of low cost: major differences and inconsistencies, accounting problems

Major accounting problems and inconsistencies between business and tax accounting for non-current tangible assets of low cost are analyzed. The author describes the inflow, amortization, increases in the value and disposal of non-current tangible assets of low cost and representation of these transactions for tax purposes.

Key words: *non-current assets, non-current tangible assets of low cost, initial value, amortization, revaluation, disposal.*

Журнал «Науково-інформаційний вісник» Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького є періодичним науковим виданням із проблем правознавства й економіки. Заснований у 2007 році. Планова періодичність виходу – 2 рази на рік.

Авторський колектив часопису – наукові, науково-педагогічні, працівники, доктори, аспіранти, здобувачі наукових ступенів установ, вищих навчальних закладів, а також практичні працівники судових, правоохоронних органів, органів державної влади та місцевого самоврядування.

НАШІ РУБРИКИ

Рубрика правового спрямування:

1. Теорія та історія держави і права; історія політичних і правових учень.
2. Конституційне право та процес; муніципальне право.
3. Цивільне право і цивільний процес; сімейне право; міжнародне приватне право.
4. Господарське право, господарсько-процесуальне право.
5. Трудове право; право соціального забезпечення.
6. Земельне право; аграрне право; екологічне право; природоресурсне право.
7. Адміністративне право і процес; фінансове право; інформаційне право.
8. Кримінальне право та кримінологія; кримінально-виконавче право.
9. Кримінальний процес та криміналістика; судова експертиза; оперативно-розшукова діяльність.
10. Судоустрій; прокуратура та адвокатура.
11. Міжнародне право.
12. Філософія права.

Рубрика економічного спрямування:

1. Економічна теорія та історія економічної думки.
2. Світове господарство і міжнародні економічні відносини.
3. Економіка та управління національним господарством.
4. Економіка та управління підприємствами.
5. Розвиток продуктивних сил і регіональна економіка.
6. Економіка природокористування та охорони навколишнього середовища.
7. Демографія, економіка праці, соціальна економіка і політика.
8. Гроші, фінанси і кредит.
9. Бухгалтерський облік, аналіз та аудит.
10. Статистика.
11. Математичні методи, моделі та інформаційні технології в економіці.

Загальні рубрики:

1. Наукове життя.
2. Персоналії.
3. Рецензії.
4. Нариси, огляди, коментарі.

До відома авторів
Редакція запрошує до співпраці

Вимоги до рукописів

1. Загальні вимоги до структури тексту статті.

Відповідно до постанови президії ВАК України від 15.01.2003 р. №7-05/1 «Про підвищення вимог до фахових видань, внесених до переліку ВАК України» наукові статті, що подаються до друку, повинні містити такі необхідні елементи (виділені як рубрики або позначені словами в тексті статті світлим курсивом, напівжирним курсивом тощо):

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, де започатковано розв'язання даної проблеми на які спирається автор;
- *виділення невирішених раніше частин загальної проблеми*, котрим присвячена стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу дослідження* з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновки* з даного дослідження і *перспективи подальших розробок* у даному напрямку.

2. Технічні вимоги до оформлення матеріалів наукових досліджень.

Обсяг статті (разом з анотаціями, списком використаних джерел, таблицями, схемами тощо) має бути в межах 0,3-0,5 авторського аркушу (від 12 000 до 20 000 знаків)). Оптимальний обсяг статті – 7-12 сторінок.

Текст статті має бути набраний шрифтом Times New Roman, 14 кеглем через 1,5 інтервали; верхнє і нижнє поле – 2 см, ліве – 3 см, праве – 1,5 см; абзац – 1,25 см. (28-30 рядків, 60-64 друковані знаки).

Назви розділів в тексті статті – по центру, назви підрозділів – з абзацу, таблиці – по центру (шрифт напівжирний).

Рисунки та графіки у статтю вставляють в одному з форматів (jpeg, bmp, tif, gif) з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi (*подавати якісні оригінали*). Написи на рисунках виконують шрифтом основного тексту та розміру. Рисунки підписують і нумерують (якщо їх більше ніж один) під рисунком по центру тексту – шрифтом розміру 12 накреслення *Курсив (Italic)*. Всі об'єкти в простих рисунках, які зроблені у Word, мають бути обов'язково згруповані.

Текст статті не повинен містити рисунків і/або тексту в рамках, рисунків, розташованих поверх/за текстом й т.і., тобто текст повинен форматуватися таким чином, щоб для всіх об'єктів було встановлено розміщення «*у тексті*».

Складні, багатооб'єктні рисунки з нашаруваннями готувати за допомогою графічних редакторів (CorelDraw, PhotoShop та ін.).

Таблиці подають як окремі об'єкти у форматі *Word* з розмірами, приведеними до сторінки складання. Основний кегль таблиці 11, заголовок 12. Заголовки таблиць розміщують по центру сторінки, накреслення пряме, а нумерація таблиць (якщо їх більше ніж одна) – по правому краю сторінки.

Формули подають у форматі Microsoft Equation 3.0 (4.0), вирівнюють по центру посередині тексту і нумерують в круглих дужках з правого краю. Шрифт за визначенням

Word: звичайний – 14 пт, великий індекс – 9 пт, маленький індекс – 6 пт, великий символ – 14 пт, маленький символ – 10 пт.

Виклад матеріалу повинен бути послідовним, логічно завершеним, із чіткими формулюваннями, що виключають подвійне тлумачення або неправильне розуміння інформації, мова тексту – виразною, лаконічною й відповідати літературним нормам. Скорочення слів і словосполучень, крім загальноприйнятих, не допускається.

Автор зобов'язаний забезпечити наукову цінність матеріалу, повноту висвітлення питання, системність викладу, вірогідність результатів, даних, що наводяться, і їхню достовірність, правильність цитування посилань на літературні джерела.

Список використаної літератури починається заголовком «**Список використаних джерел**», набираним шрифтом Times New Roman розміром 14 пт (по лівому краю виділити жирним) з абзацного відступу через рядок після тексту статті. Нижче шрифтом Times New Roman розміром, 14 кеглем через 1,5 інтервали кожне найменування з нового рядка з вирівнюванням по ширині набирається нумерований список літератури. Список нумерується в алфавітному порядку (спочатку подаються автори на кирилиці, потім на іноземній мові (на мові оригіналу)). Бібліографічний опис літературних джерел здійснюється відповідно до стандартів, ДСТУ 3008–95,ДСТУ 3582–97, ГОСТ 7.12–93 ДСТУ ГОСТ 7.1:2006, ДСТУ 6095:2009, ДСТУ 7093:2009 (див. «Бюлетень ВАК України». – 2011. – № 9-10).

Посилання на використану літературу та джерела у тексті зазначаються в кінці речення у квадратних дужках, наприклад [1, с. 33].

Стаття має бути набрана в **форматі редактора** Microsoft Word (версія 6 і вище) для Windows.

3. Основні структурні елементи статті розміщуються в такій послідовності:

- рядок 1 – шифр універсальної десяткової класифікації – УДК (шрифт напівжирний, вирівнювання по лівому краю);
- рядок 2 – фото автора (розмір 3х4, в форматі **jpeg** з роздільною здатністю не менше ніж 300 dpi);
- рядок 3 – інформація про автора (у називному відмінку виділити жирним прямим) **Прізвище, ім'я, по батькові;**
- рядок 4 – науковий ступінь, учене звання, посада, місце роботи автора статті (без скорочень); якщо авторів декілька, відомості про кожного подаються аналогічно окремими рядками (вирівнювання по правому краю);
- рядок 5 – пустий;
- рядок 6 – **НАЗВА СТАТТІ** (вирівнювання по центру, всі літери великі, шрифт напівжирний)
- рядок 7 – пустий;
- рядок 8 – (з абзацу) анотація українською мовою (5-6 рядків) (шрифт Times New Roman, курсив, 14 пт,);
- рядок 9 (з абзацу) **Ключові слова:** (слова з тексту статті, які з точки зору інформаційного пошуку несуть смислове навантаження. Ключові слова подаються у називному відмінку, загальна їх кількість – не менше трьох і не більше десяти) (шрифт курсив);
- рядки 10 та 11 анотації російською та англійською мовами (із транскрипцією прізвища та ініціалів автора, а також назви статті) у такому порядку й вигляді: з

абзацного відступу **прізвище, ініціали автора і назва статті (виділити напівжирним курсивом); текст анотації** (з абзацу); **ключові слова** (з абзацу);

· текст статті;

· підзаголовок **«Список використаних джерел»** (шрифт напівжирний, вирівнювання по лівому краю);

· список літератури (відсортований в алфавітному порядку і пронумерований);

· нумерація сторінок робиться олівцем зверху з правого боку лише на роздрукованому паперовому варіанті. Нумерація в електронному варіанті не потрібна.

· зразок оформлення статті додається.

4. Вимоги щодо подання:

4.1. Матеріали подаються в редакцію журналу в друкованому вигляді (роздрукований з електронного варіанта статті (файлу), підписаний автором на першій сторінці біля прізвища, в **1 примірнику**) й електронному варіанті (файл на CD-диску). Файл статті повинен мати таку назву (англ. мовою): Прізвище (автора статті англ. мовою) **Stat. Наприклад: Karpenko_Stat.**

4.2. Завірені належним чином (з підписами та «мокрими» печатками) належні документи:

· рекомендація до друку від кафедри (відділу) вищого навчального закладу (наукової установи);

· рецензія доктора або кандидата наук з відповідної спеціальності (для аспірантів, здобувачів бажаною є рецензія наукового керівника).

· заявка відповідного змісту (додається).

· копія квитанції про оплату за розміщення матеріалів у науковому часописі «Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького» суми, вирахуваної із розрахунку **30 (тридцять) гривень** за одну (повну чи неповну) сторінку тексту, оформленого відповідно до зазначених правил. Сума повинна бути перерахована на рахунок р/р 26005100632003 в АТ «Імексбанк» м.Одеса, МФО 328384, ЗКПО 24684167 Інд. под. № 246841609156, св. 100058907, з поміткою «За розміщення статті у «Науково-інформаційному віснику Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького» (П.І.Б. автора)», або безпосередньо внесена до каси Університету.

4.3. Матеріали, що не відповідають усім вказаним вимогам, не розглядаються та не рецензуються.

4.4. Редакція залишає за собою право на додаткове рецензування, редагування, скорочення і відхилення статей. Негативне рішення щодо публікації статті повідомляється автору, рукописи не повертаються. Стаття може бути повернута на доопрацювання.

4.5. Автор, який подав матеріали до редакційної колегії вважається таким, що погоджується на подальше безоплатне розміщення своїх матеріалів на сайті Івано-Франківського університету права імені Короля Данила Галицького з дотриманням при цьому його прав авторства.

Журнал приймає замовлення на рекламу,
а також на підготовку спеціальних випусків
з матеріалами конференцій, симпозіумів, семінарів тощо.